

Charles Barclay.

GERARDUS MEERMAN
Reipublicæ Roterodamenſis
Conſiliarius et Syndicus.

Peint par Peronneau — Gravé par J. Daullé grav.r du Roi 1763

ORIGINES
TYPOGRAPHICAE.

GERARDO MEERMAN

AUCTORE.

TOMUS ALTER.

— — — — *Juvat integros accedere fontes.*

LUCRETIUS Lib. IV. de Rer. Natura v. 2.

PROSTANT { *HAGAE COMITUM*, APUD NICOLAUM VAN DAALEN. *PARISIIS*, APUD GUIL. FRANC. DE BURE, JUNIOREM. *LONDINI*, APUD THOMAM WILCOX. } MDCCLXV.

WELLCOME HISTORICAL MEDICAL LIBRARY

NOBILISSIMIS, MULTUMQUE ILLUSTRIBUS,

TUM REGIAE APUD GALLOS INSCRIPTIONUM

LITERARUMQUE HUMANIORUM ACADEMIAE,

TUM ANTIQUARIORUM APUD BRITANNOS SOCIETATI,

ALTERUM OPERIS SUI VOLUMEN,

SISTENS CUNCTA INSTRUMENTA LITIS

DE TYPOGRAPHIAE TUM INVENTIONE APUD BATAVOS,

TUM TRANSLATIONE IN GERMANIAM SUPERIOREM,

ANGLIAM, ITALIAMQUE, OFFERT,

EARUMQUE JUDICIO, UTI SEMPER AEQUO,

ITA MAGNAE UBIQUE AUCTORITATIS,

OMNEM HANC CONTROVERSIAM SUBMITTIT AUCTOR.

CONTENTA
TOMI SECUNDI.

I. *Monitum noviſſimum de tranſlatione typographiæ in Angliam.* Pag. VII.

II. *Mantiſſa Originum typographicarum.*

A. ANDR. COLTEE DUCAREL *Epiſtola ad auctorem de fide excerpti e Ms. Lambethano circa memoratam ad Anglos tranſlationem, per* RICH. ATKYNS *a.* 1664. *editi.* 3.

B. *Auctoris Epiſtola reſponſoria.* 19.

C. *Eiusdem Obſervatio noviſſima de inventis Moguntinenſium in arte chalcographica.* 41.

III. *Probationes ad Origines typographicas.*

A. *Documenta et teſtimonia vetuſta de inventione artis, in tres claſſes diſtributa, notisque inſtructa. Præmiſſus eſt horum elenchus.* 55.

B. *Specimina primarum impreſſionum, decem tabulis aeneis ob oculos poſita. Præfixus quoque elenchus eſt, atque integra de tertio Harlemenſi Donato* Tab. VI*. *Obſervatio.* 217.

IV. *Addenda et Corrigenda in Originibus typographicis, Mantiſſa, ac Probationibus. Inſerta eſt Disquiſitio de tranſlata in Italiam, ſpeciatim Sublacenſe Coenobium atque urbem Romam, arte impreſſoria.* 221.

V. *Indices abſolutiſſimi in utrumque operis volumen, variis quoque novis obſervationibus adaucti.*

A. *Primus, ſiſtens acta inventorum principumque adjutorum artis.* 261.

B. *Secundus, exhibens alios quoſdam veteres typographos in opere obvios, eos ſcil. aut quorum nulla vel imperfecta ſaltem mentio occurrit in* Annalibus MICH. MAITTAIRE, *aut de quibus ſingularia quaedam a nobis traduntur.* 273.

C. *Tertius, indicans varios libros ſec. XV. excuſos, inque opere noſtro memoratos, qui vel ignoti* MAITTAIRIO *fuere, vel de quibus nonnulla ſingularia tradidimus.* 283.

D. *Quartus, eos exhibens, quorum teſtimonia probationis cauſa adferuntur.* 295.

E. *Quintus; continens ceteras res memorabiles.* 299.

VI. *Coronis, exhibens anecdota quaedam, nimis ſero transmiſſa, de Laurentio Joh. fil. prototypographo, ut aedituo, eiusque olim miniſtro Cornelio bibliopego; denique monitum de Donato membranaceo bibliothecae Alcmarienſis.* 311.

MONI-

MONITUM NOVISSIMUM

De tranſlatione typographiæ in Angliam.

Opere noſtro-pridem abſoluto, moneor ab amico, quod WILHELMUS SHAKESPEAR, celebris poëta ſcenicus, qui natus a. 1564. deceſſit 1616. in altera parte dramatis de Henrico VI. Angliæ Rege *Act. IV. Scen.* 6. loquentem inducat Johannem Cade, rebellem, qui Jacobo de Fienes, Baroni de Say, Angliæ tunc Theſaurario, varia benefacta quaſi crimina exprobrat; allegans, eum erigi juſſiſſe ſcholas triviales, *occaſionem porro dediſſe prelum typographicum in Anglia exercendi*, & contra majeſtatem dignitatemque regiam conſtrui chartæ molendinam voluiſſe. Sed en ipſa auctoris verba: *Thou haſt moſt traiterouſly corrupted the youth of the Realm in erecting a grammar-ſchool; and whereas before, our forefathers had no other books but the ſcore and the tally, thou haſt caused printing to be uſed; and contrary to the King, his crown and dignity, thou haſt built a paper-mill.*

Si quæras, e quibus fontibus quoad facta hiſtorica biberit Shakeſpearius, reſpondebit Anonymus in vitis Poetarum Anglorum (*the Poetical Regiſter*) *Vol. II. p.* 231. edit. Lond. 1724. eum conſuluiſſe FABIANUM, POL. VIRGILIUM, HALLIUM, HOLINSHEDIUM, GRAFTONUM, STOWIUM, SPEEDIUM, &c. At vero nullus eorum, uti nec auctorum, quos noſtra ætate THOM. HEARNE vulgavit, typographiam apud Britannos a temporibus Henrici VI. repetiit, quod affirmo partim αὐτόπτης, partim edoctus per amicos Anglos. E contrario Joannes Stow in Annalibus Angliæ editis Londini a. 1560. p. 686. ſeq. qui deinde ab Holinshedio aliisque exſcriptus fuit, hanc tranſlationem ad Britannos adſcribit Guil. Caxtono a. 1471. Verba Stowii ad an. 1459. *The noble ſcience of printing was about this time found in Germany at Magunce by one John Guthembergus a knight. One Conradus an Almaine brought it into Rome: William Caxton of London mercer brought it in to England about the yeare* 1471. *and firſt practiſed the ſame in the Abbie of Saint Peter at Weſtminſter; after which time it was likewiſe practiſed in the Abbies of S. Auguſtine at Canturburie, Saint Albons, and other monaſteries of England.* Neque in archivis Oxonienſibus reperiri quid ea de re hucusque potuit. An ergo dicemus, Shakeſpearium, qui ut ut poeta eximius in factis tamen hiſtoricis ſubinde errores atque anachroniſmos commiſit, lapſum hac quoque in parte fuiſſe, & verba quædam Cadio adverſus Baronem Sayium tribuiſſe, qualia ruſticus ætate Shakeſpearii in viros literatos doctorumque patronos evomere potuerit? Concederem, ni mſ. Lambethani auctor operoſe nobis expoſuiſſet artes, quibus typographia ſub Henrico VI. ad Anglos devoluta fuit. Hujus vero excerpti integritatem multis validiſque ni fallor argumentis adverſus MIDDLETONUM amicumque noſtrum DUCARELLIUM adſtruxi. Quibus addere jam hoc dilemma liceat; quod ſi hiſtoria invecti per laudatum Regem preli pro mero habenda ſit commento, adeoque ex Shakeſpearii primum cerebro profluxerit, alterutrum verum eſſe oporteat; aut quod ATKINSIUS eam ex dramate Shakeſpearii hauſerit, noviſque porro exornaverit phaleris, præſertim circa ſumtus ab Henrico VI. ſubminiſtratos, ea mente, ut Regi Carolo II. ac Proceribus Angliæ perſuadere poſſet, typographiam jus eſſe regale; aut quod ipſe nihil quidquam de Shakeſpearii commento ſubodoratus ſimilem tamen hiſtoriam finxerit. Prius ſtatuere vix licet, quum Shakeſpearius tradiderit, prelum ad Anglos ſub Henrico VI. migraſſe

graſſe opitulante Barone Sayio. Cur vero ab eo receſſiſſet Atkinſius, qui de Sayio piſce mutior gloriam omnem inter ipſum Regem & Archiep. Cantuarienſem Thom. Bourcherium diviſit? Poſterius magis adhuc abſonum; committi enim anachroniſmum poſſe a duobus ſcriptoribus nihil de ſemet invicem conſciis circa factum a celeberrimis Angliæ hiſtoriographis aliter, ut videri poſſet, traditum, omni probabilitate deſtituitur. Moneat ergo fides traditis ab utroque & Shakeſpeario & Atkinſio. Nam ſicut hujus aſſerta atque e libro mſ. Lambethano depromta non corruunt, quia ipſe codex periit, quum certum ſit, ejus copiam authenticam a. 1664. exſtitiſſe penes Equitem Birkenheadium, ita illius teſtimonium rejici non poteſt ob incertam, unde dimanare potuit, originem. Si antiqua ſcripta dudum docuerunt, prelum typographicum ſtatim ad Oxonienſes perveniſſe, (prout a. 1608. BR. TWYNUS ſcripſit) fieri poteſt, ut Shakeſpearius id legerit in uno alterove libro vel manu exarato vel potius ſec. XV. vergente aut XVI. ineunte excuſo; nam ut hoc debuerit traditioni poſt ſeſquiſeculi lapſum, invitis, ut videri poſſet, Regni hiſtoriographis, non eſt credendum. At diſſidium oppones Shakeſpearium inter & Lambethani mſ. auctorem, dum ille introductionem preli in Angliam tribuit Baroni Sayio, adeoque ante a. 1449. quo hic decollatus, (vid. inter ceteros GUIL. DUGDALE *Baronnage of England Tom. II. p. 245. ſeq.*) hic vero Bourcherio id omne adſcribens epocham intra annos 1454. & 1459. conſtituere videatur. vid. *Orig. typ. Cap. VI.* §. 5. Sed conciliationi anſam præbere videtur ipſe mſ. Lambethani auctor, dum narrat, jam ante expeditionem juſſu Bourcherii cum ſucceſſu Harlemi inſtitutam alios e regionibus exteris illuc adveniſſe ad corrumpendum quendam prototypographi operarium. Dicamus ergo, Sayium id primum agitaſſe animo, imo nonneminem ad Batavos ea mente miſiſſe, conatu licet irrito; quod poſt aliquot annorum lapſum denuo tentatum conſiliis Bourcherii ceſſerit felicius. Et concludamus tandem, quod ſicut plerique ſcriptores inventa typographica Batavorum charactere ligneo ſuſque deque habuere, & de ſolis Moguntinis ut repertoribus chalcographiæ verba fecere, ita etiam Angliæ Hiſtoriographi miſſa Corſellii, qui ligneis typis Oxoniæ antea uſus fuerat, mentione originem tranſlati ad Anglos preli repetierint demum a Guil. Caxtono, tanquam primo metallicæ & elegantioris typographiæ in magna Britannia fundatore.

❋ ❋ ❋

Ad *Cap. VI. Orig.* noſtr. §. 8. addi velim, typos, quibus heredes Laurentii Jo. fil. excuderunt *Hiſtoriam Alexandri Magni*, & forte tria alia opera dict. *Cap.* §. 7. recenſita, poſthac in manus perveniſſe Nicolai Ketelaer & Gerardi de Leempt, primorum Ultrajecti impreſſorum; utpote qui iiſdem uſi ſunt ad *Secundam partem Hiſtoriæ Scholaſticæ, quæ eſt de novo teſtamento*, editam in Trajecto inferiori 1473. fol. Eodemque charactere etiam alios libros abſque anni, loci, vel impreſſoris indicio vulgatos videre licuit, qui num officinæ Laurentianæ an vero his typographis Ultrajectenſibus debeantur, definiri vix poteſt. Exemplum interea hoc perſimile eſt tribus aliis a me indicatis; videl. typorum Laurentii Harlemenſis a Jo. Gensfleiſchio a. 1442. Jo. Fauſti a. 1457. ab hujus genero adhuc a. 1490. & Jo. Gutenbergii a. 1460. a Nic. Bechtermuntzio a. 1469. adhibitorum: de quibus vid. *Orig. Cap.* I. §. 15. *Cap.* IV. §. 14. & infr. *p.* 96.

MANTISSA
ORIGINUM
TYPOGRAPHICARUM,
QUA CONTINENTUR.

I. ANDREAE COLTÉE DUCAREL

EPISTOLA AD AUCTOREM,

DE FIDE EXCERPTI E MS. LAMBETHANO

PER RICH. ATKYNS A. MDCLXIV. EDITI,

EX ANGLICO SERMONE LATIO REDDITA.

II. AUCTORIS EPISTOLA RESPONSORIA.

III. EIUSDEM OBSERVATIO NOVISSIMA DE INVENTIS

MOGUNTINENSIUM IN ARTE CHALCOGRAPHICA.

VIRO NOBILISSIMO
GERHARDO MEERMANNO
Civitatis Roterodamenſis Syndico

S. P. D.

AND. COLTÉE DUCAREL.

Quia contigit, in iucundiſſimis illis ſermonibus de origine et inventoribus typographiae, quibus non ita pridem apud Te fruebar, ut oratio noſtra interdum ad hiſtoriam quandam delaberetur, a RICHARDO ATKYNSIO a. 1664 divulgatam (*a*), hiſtoriae iſti excutiendae horas aliquot perituras impendi; quae mihi ex hoc labore nata ſunt, tuae nunc aequitati permittens.

Summa narrationis haec eſt. (vid. MEERMANNI *Orig. typogr. Cap. VI.* §. 5.)

Anecdotae huius hiſtoriae auctorem citat Atkynſius, apographum manuſcripti in aedibus Lambethanis, ad bibliothecam Archiepiſcopalem, non privatam cuiusquam Archiepiſcopi pertinentis, dono ſibi datum a viro praeſtantiſſimo, penes quem cuſtodia eius olim fuerat; a quo etiam utendam accepit *Expoſicionem Sancti* HIERONYMI *in Symbolum Apoſtolorum*, impreſſam Oxoniae, anno ſcilicet 1468. (*b*)

Commentum hoc, ne ad ſpeciem quidem probabile, refellendum ſuſcepit a. 1735. vir doctiſſimus CONYERS MIDDLETONUS ele-

(*a*) Huius libelli paginis 24. forma quarta vulgati titulus integer eſt ſequens: „ The original and growth of printing. Collected out of hiſtory, and the Records „ of this Kingdome. Wherein is alſo demonſtrated, that printing appertaineth to „ the *prerogative royal*; and is a flower of the *crown* of *England*. By RICHARD „ ATKYNS, Esq. —— Whitehall, April the 25. 1664. *By order and appointment of the* „ *right-honourable Mr. Secretary Morice, let this be printed.* THO. RYCHAUT. —— „ London: printed by John Streater, for the author. MDCLXIV. "

(*b*) Cl. AMESIUS *typogr. antiq. p.* 437. ſpecimen exhibuit typi, quo hic liber excuſus eſt.

eleganti Diatribâ de initiis typographiae Anglicanae, quam luculenter oſtendit, a Gulielmo Caxtono, populari noſtro, in Angliam tranſlatam fuiſſe, et Weſtmonaſterii primum exercitam, non, ut vulgo creditum eſt uno Atkynſio auctore, Oxoniae ab homine peregrino.

Neque obſtitit tamen hoc, quo minus ſcriptor quidam (*c*) profligatam hanc hiſtoriam in ſcenam iterum produxerit, parumque modeſte venditaverit, calculum quoque ei adiecerit alius (*d*), iudicio et modeſtia prae altero commendabilis. Quod quidem me impulit, utpote veritatis ſtudioſum, alia argumenta, et quidem maximam partem Middletono ignota, in medium proferre, eorumque ope oſtendere, Atkynſianam de Documento Lambethano hiſtoriam pro commento habendam eſſe.

Verba Atkynſii, quae mihi hic praecipue excutienda ſunt, ita ſe habent: „ Idemque vir praeſtantiſſimus, qui mihi praedictum „ librum concredidit, (viz. *Expoſicionem Sancti* HIERONYMI etc. „ (*e*).) dono etiam mihi dedit apographum Documenti et mſ. in „ aedibus Lambethanis, cuius olim penes ipſum cuſtodia erat, „ ad Archiepiſcopatum Cantuariae, non privatam cuiusquam „ Archiepiſcopi bibliothecam pertinentis; cuius hoc ſummarium „ eſt; etſi ſpero fore, ut Documenti ipſius impreſſione omnium „ deſiderio aliquando ſatisfiat ". etc.

Iam ſi Atkynſius virum hunc praeſtantiſſimum nominatim deſi-

(*c*) JO. CHRIST. SEIZ in *anno tertio ſeculari inventae artis typographicae*, Harlemi 1742. in 8°.

(*d*) PROSP. MARCHAND *Hiſt. et les premiers progres de l'imprimerie*, a la Haye 1740.

(*e*) Obſervaſſe iuvabit, typographi nomen huic libro non additum. Honorem tamen impreſſionis recentiores contulerunt in Fred. Corſellium, etſi, quantum obſervavi, nullum librum aut hic aut alibi impreſſerit, certe ipſius nomen tanquam impreſſoris nusquam occurrat. Colophon libri, de quo agimus, ita ſeſe habet: *Explicit expoſicio Sancti Jeronimi in ſimbol. Apoſtolorum ad Papam Laurēcium. Impreſſa Oxoniae et finita A. D.* M. CCCC. LXVIII. XVIII. *die Decembris.*

ſignaſſet, etiam nunc cognoſci poſſet, an revera in aedibus Lambethanis ab actis Archiepiſcopi vel cuſtos bibliothecae fuiſſet; verum is non ſolum nomen viri officiumque reticet, ſed et tempus etiam, quo apographum huius Documenti, quod vocat, adeptus eſt. Eſtque porro mirandum, virum hunc praeſtantiſſimum amico ſuo Atkynſio apographum tantum dediſſe, non exemplar legitime deſcriptum, in quo debebat eſſe et aetas Inſtrumenti et nomen codicis, unde miram hanc hiſtoriam depromſerat; quin et chirographum quoque donantis, quo res certius conſtitueretur, fidemque apud poſteros indubitatam haberet.

Mira eſt, quae proxime occurrit, locutio *Documenti et Manuſcripti.* Documentum intelligimus eſſe authenticum et indubitabile in ſcriptis teſtimonium, in Rotulis membranaceis extans: qualia innumera ab ultima memoria ad hodiernum usque diem pertingentia in bibliotheca Lambethana aſſervantur. Pro Documentis etiam ſemper habiti ſunt *Libri Memoriales* Archiepiſcoporum Cantuariae, paremque cum iis fidem adipiſcuntur in curiis huius regni iuridicis. Quin et vulgo cognitum eſt, omnes chartas, Rotulos, Archiva, Manuſcriptos, Libros, etc. etc. *ad Archiepiſcopatum Cantuariae pertinentes*, eius generis eſſe, quod leges noſtrae appellare ſolent, *Membra Haereditatis* (*e**), iuxtaque eam notionem non ad ius privatum cuiusquam Archiepiſcopi pertinere, ſed ab alio ad alium devolvi ſucceſſionis iure.

Exquiſita haec et inuſitata locutio ab Atkynſio adhibita videtur, quo melius utique obtegeret ſpem, quam conceperat, arcanam, ius imprimendi ſibi uni privilegio vindicandi, magnisque exinde emolumentis fruendi (*f*). Qui ſi indicare voluit, venu-

---

(*e**) *Heir loome.* Verba, unde derivatur, Saxonica ſunt: *beier*, i. e. heres, et *loome*, membrum.

(*f*) Ut haec intelligantur, nonnulla de ATKYNSIO ipſo dicenda erunt. Richardus Atkyns honeſta familia in agro Gloceſtrienſi oriundus, a. 1615. natus, a. 1629. in Bal-

venuſtam hanc, qua lectores eluſit, hiſtoriam exſtare in mſ. in bibliotheca Lambethana ſervato, reſpondeo, compertiſſimum mihi eſſe, re diligenter explorata, nullum eiusmodi Documentum manuſcriptumve hodie ibi adſervari. Sin Librum memorialem Archiepiſcopi BOURGCHIERI intellexit, idque vox *Manuſcripti* reſpicit (*g*), non ſunt tibi invidenda, quae ad notitiam eius pertinent.

Liber memorialis Archiepiſcopi BOURGCHIER codex membranaceus eſt, nitidus ille et grandis, duobusque voluminibus in folio conſtans. Servatur autem, una cum Libris Memorialibus reliquorum Cantuariae Archiepiſcoporum, in bibliotheca Codicum Mſſorum Lambethana. Cuſtodia eius penes bibliothecae cuſtodem, et nunc adeo penes me eſt. Vocatur ſimpliciter *Bourgchier*

Balliolenſe, quod Oxoniae eſt, Collegium admiſſus eſt, ſuperioris ibi ordinis commenſalis: poſtea in hoſpitio Lincolnienſi aliquamdiu commoratus eſt; deinde nobilem iuvenem peregre in Galliam comitatus eſt. In patriam reverſus aulae ſe addixit. Bello civili equitum turma ſuis ſumtibus conſcripta regias copias auxit, utilemque operam praeſtitit, propter quod magna fortunarum detrimenta paſſus eſt. Recepto a Stuartis regno, prolegatus Regis ad Comitatum Gloceſtriae factus eſt. Poſtquam in vindicando iure regio ad privilegia libris iuridicis imprimendis concedenda 24. fere annos laboraſſet, eoque conſilio litibus cum in Curia Cancellarii, tum in aliis ultra mille libras impendiſſet, ſpem habere coepit, fore, ut rem familiarem ſcriptis reficeret. Itaque a. 1664. libellum Anglice in 4°. edidit de origine et incremento typographiae Anglicanae. Quinquennio poſt apologiam eodem ſermone vulgavit. Narrationem ea complectitur rerum complurium tempore belli civilis in occidentali Angliae parte geſtarum, cui accedunt ſuſpiria eius et querelae, 1669. in 4°. Matrimonio parum felici uſus eſt; aiunt enim circa poſtrema viri tempora id fortunas eius peſſum dediſſe. Obiit in carcere Mariſchalli, cui propter aes alienum incluſus erat, 14. Septemb. a. 1677. ſepultusque eſt in eccleſia S. Georgii Southwarkiae iuſſu Richardi Atkyns, Iuſticiarii ad placita communia; teſte Edwardi (poſtea Baronis) Atkynſii relatione. vid. ATKYNS *Antiq. of Gloceſtershire*, et *Biographia Britannica*, edit. Lond. 1747. ſeq. Vol. I. p. 255. 256. Vol. II. p. 872. et 1226 ſeq.

(*g*) *Libri memoriales* omnium Cantuariae Archiepiſcoporum ab a. 1279. ad noſtrum usque tempus (exceptis Mepehami, Stratfordi, et Bradwardini, i. e. ab a. 1328. ad a. 1349. qui iam olim perierunt) in bibliotheca Lambethana diligenter etiamnum aſſervantur. Codices membranacei ſunt, nitidi, vetuſtate non corrupti, ſcripturae expeditae. Qui quemlibet horum citant, nomen Archiepiſcopi, cuius acta continet, nec quidquam aliud apponunt.

chier (*b*). Scriptus eſt charactere exiguo admodum, ſed eleganti, continetque folia 161, folia, non paginas numerando.

Primum huius Libri Inſtrumentum diem adſcriptum habet 10. d. Octob. A. D. 1454. ultimum 25 d. Martii A. D. 1486. a quo die ad mortem Bourgchieri non ultra quinque dies intercedebant. Atque hoc de primo volumine dictum eſto.

Secundum huius Libri volumen, membranaceum itidem, eiusdemque cum altero molis et formae, vocare ſolemus, *Morton-Dene-Bourgchier-Courteneye.* Huius voluminis ſeptem tantum folia ſunt, quae acta BOURGCHIERI continent, a 29 d. Junii A. D. 1479. ad 10. d. Octobris 1485. Hoc quum citandum eſt, vocatur *Bourgchier Pars ſecunda.*

Jam non dubito praeciſe negare, ullam in his Libris mentionem factam eſſe, ex profeſſo aut obiter, vel artis typographicae vel Frederici Corſellis. Idque eo fidentius facio, quia, in uſum Archiepiſcoporum, et Epitomen uniuscuiusque Documenti, in Libris Memorialibus omnium Archiepiſcoporum ab A. 1279. ad A. 1757. contenti, et Indicem omnium Alphabeticum ipſe confeci; ſimul quia, literis tuis acceptis, Epitomen hanc et Indicem cum *libris Memorialibus* BOURGCHIERI diligenter contuli, quo facto, liquido tibi poſſum affirmare, nihil in utrolibet horum contineri, quod ad artem typographicam pertineat.

Porro, ut quaeſtionem hanc quoquo modo enodarem, diligenter evolvi Librum quantivis pretii in bibliotheca Cod. mſſ. Lambethana ſervatum, cuius titulus eſt: MATTHAEI PARKER *Cantuarienſis Archiepiſcopi de antiquitate Britannicae Eccleſiae, et Privilegiis Eccleſiae Cantuarienſis cum Archiepiſcopis eiusdem LXX.* Londini apud Johannem Day 1572. Huius Libri tres editiones ſunt, in folio, quod dicitur (*i*). Verum haec, a. 1572. vulgata,

(*b*) Ita nomen Archiepiſcopi ſcriptum reperitur in eius *libris memorialibus.*

(*i*) Scil. haec editio a. 1572. altera excuſa Hanoviae a. 1605. ac tertia Londini 1729. cura SAM. DRAKE.

gata, raritatis eximiae eſt, adeo ut, praeter Lambethanum hoc exemplar, duo duntaxat, vel tria, quae quidem integra ſint, in bibliothecis Angliae compareant. At quod pretium huius exemplaris mirum quantum auget, magno numero annotationum ubique fere locupletatur, ſcriptarum, partim ipſius Archiepiſcopi manu, qui hoc exemplar propriis uſibus reſervaverat, partim a Georgio Acworth L. L. D. et Johanne Joſſelyn Archiepiſcopo ab actis, quorum opera, in ſyntagmate illo conficiendo, uſus eſt reverendiſſimus Praeſul.

Iam hic Liber, ad vitam Archiepiſcopi BOURGCHIER, inventionem artis typographicae ſic commemorat; „ *His temporibus* (viz. „ THO. BOURGCHIER) *illa utiliſſima cudendi atque imprimendi ſcientia, Argentorati, Germaniae civitate, inventa eſt, etſi de au-* „ *thoris, loci, annique certa veritate, inter ſcriptores magna dis-* „ *ſensio eſt, quam perpendant lectores.* p. 335. "

Animadverſione dignum eſt, in exemplari Lambethano nihil omnino annotationum mſſ. ad vitam Bourgchieri adiectum eſſe, praeterquam in pagina, unde haec deſcripſimus, neque in his annotationibus quidquam contineri, praeter genealogiam dicti Archiepiſcopi, et brevem obſervationem hic ſubiectam (*k*). Atque hinc efficitur, quod de Corſellio narratur eo tempore incognitum fuiſſe. Sed et conſtat, Archiepiſcopo Parkero eiusque adiutoribus ad manum fuiſſe Librum Memorialem ſive Regiſtrum Archiepiſcopi Bourgchier, quippe citantibus, ſub finem vitae eius, *Regiſtr.* THO BOURGCHIER *part.* 2. *f.* 177. Scio teſtimonium PARKERI, inventionem hanc Argentorato tribuentis, etiam a MIDDLETONO adhiberi, quem tamen quia credibile erat nunquam hoc exemplar oculis uſurpaſſe, ne hoc quidem praetereundum cenſui.

Mſſos porro Harleianos, in Muſeo Britannico repoſitos, excutiendos curavi, itemque uberrima JOHANNIS BAGFORDI Collecta-

---

(*k*) „ Anno 1464. Reformatio magna multorum monaſteriorum in diverſis mun- „ di partibus fit, ut in *Faſciculo temporum* " p. 335.

nea, ex quibus generalem typographiae hiſtoriam conſcripturus erat (*l*). Is BAGFORDUS in codice mſ. N°. 5901., (cuius in catalogo titulus eſt, *a book in folio*, *ſhewing the progreſs of printing at Oxford*) tranſlationem typographiae in Angliam per Archiepiſcopum Bourgchierum ex ATKYNSII libello enarrat, Fredericum Corſellium nominat, dein haec ſubiicit; *Quanquam nonnullis valde ſuſpecta eſt fides huius Manuſcripti*, (ita vocare maluit, quod ATKYNSIO eſt *Documentum et Manuſcriptus*) *mihi tamen ſatis certo confirmatum eſt*, *authenticum eius exemplar penes Johannem Birkenheadium Baronettum aliquandiu fuiſſe anno* 1664., *cum inter legatos Domus Communium*, *quibus mandatum erat de typographia deliberare*, *praeſidis officio fungeretur*, *valdeque mihi credibile eſt extare etiamnum in libris Memorialibus Archiepiſcopi* BOURGCHIERI (*l**). Reſpondeo: Acta Domus Communium, ipſorum iuſſu nuper edita, et 21. voluminibus in folio comprehenſa, quorum quae ad annum 1664. partemque ſuperioris et in-

---

(*l*) JOANNES BAGFORD, rei antiquariae ſtudioſus, veterumque librorum Anglicorum, tabularum quoque excuſarum ſectator, Londini natus eſt. Tempore iuventutis cerdo, mox bibliopola, poſtremo opera JOANNIS MOORE, Epiſcopi Elienſis, cuius ſplendidam bibliothecam multis rarioribus cimeliis ditaverat, in Collegium, quod Carthuſianorum dicitur, cooptatus eſt. In Hollandiam, aliaſque exteras regiones ſaepius iter fecit, atque inde libros vetuſtos pretioſoſque, tabulas etiam excuſas, magno numero reportavit, quorum maximam partem Comiti Oxonienſi vendidit, qui praeterea, BAGFORDO mortuo, omnia huius collectanea, commentarios etc. ad bibliothecae ſuae ornamentum coëmit. A. 1707. in *Actis Philoſophicis* prodiit illius conſpectus maioris operis, quod de generali typographiae hiſtoria edere aliquando deſtinaverat. Index vero ſupellectilis, quam in eum uſum comparaverat, inſertus eſt *Catalogo MSS. Harleianorum* (in muſeo Britannico repoſitorum) edit. Lond. 1759. *vol. II.* a n. 5892. ad 5910. Deceſſit d. 5. Maii 1716. annos 65. natus, quum duodecim ante annos effigies eius a Georg. Vertue aeri inſculpta fuiſſet ad tabulam ab H. Howard pictam.

(*l**) Verba ſermone Anglico, quo BAGFORDUS ſcripſit, ita ſonant: *Altho' ſome have greatly doubted of the certainty of this manuſcript*, *yet J am very well aſſured*, *that an authentic copy was for ſome time in the hands of Sir John Birkenhead*, *when he was Chairman to the committee for regulating of printing anno* 1664. *and J am perſuaded*, *the original may be ſtill remaining in one of the Regiſter books of the ſame Archbishop* BOURCHIER.

inſequentis anni pertinent, diligenter perluſtrata ſunt, ea, inquam, de documento hoc ſilent; Birkenheadii duntaxat nomen aliquoties in iis occurrit, ſpeciatimque in hac clauſula, d. 27. Octob. *Lex, de renovanda lege olim lata ad rem typographicam conſtituendam; iubetur dominus Birkenhead hanc rogationem in domum Nobilium deferre, et conſenſionem eorum orare*" p. 622. (*m*) Sed hoc nihil ad quaeſtionem. Quod ad ſuſpicionem BAGFORDI, de libris memorialibus Archiepiſcopi BOURGCHIERI, huic iam antea ſatisfactum eſt.

Et iam quidem, Regiſtris, Documentis, Manuſcriptis omnibus, ex quibus boni aliquid ſperabatur, inutiliter pervolutatis, iure mihi videor ſuſpicari, nomen *Corſellis*, vel *Corſells* nunquam Angliae innotuiſſe ante ſeculum ſuperius, cuius dimidio iam elapſo (*m**) i. e. inter A. D. 1655. et A. D. 1660. (*n*) Nicolaus

---

(*m*) Verba Anglice ita ſonant: *An act for continuance of a former act for regulating the preſſ. Sir John Birkenhead is to carry up the bill to the Lords for their concurrence.*

(*m**) Vid. NEWCOURTI *Repertorium vol. II. pag.* 673. Nicolaus Corſellus ius dixit apud Wivenhoe 16. Decemb. 1657. ut conſtat ex collectaneis mſſ.

(*n*) En apographum ipſius genealogiae, quae ab ipſo ſignata in autographo aſſervatur in Camera heraldica. (Obiit vero a. 1665. vid NIC. SALMON *Hiſt. of Eſſex p.* 448. ubi genealogia huius familiae continuata invenitur ad an. 1740.)

The viſitation of London,
By Sir EDWARD BYSSKE CLARCENCIEUX
King of Arms, fol. 38.
Anno 1664.

Zeagan Corcellis, of Ruſſelin in Flanders,
ux. Joyce, dr of..... van Acker, of Antwerp.
|
Nicholas Corcellis, of London, Merchant, 1664. ux. Suſan, dr and coheir of Peter Balde, of Leyden in Holland, Merchant.
|
Nich. Corſellis, married Martha, dr of Maurice Thompſon.

James, ſon and heir. ux..... dr of Peter Fountain, of London, Merchant
|
Nicholas.

laus Corſellis mercator Londinenſis praedium non ſpernendae magnitudinis apud Wivenhoe in comitatu Eſſexiae ab Horatio Townſend Baronetto coëmit, quod ad poſteros eius tranſiit, poſſidente nunc eum maxime Nicolao Corſellis, Armigero. Sed et domus ibidem eſt, amoene ſita, in qua ut plurimum habitant. Mortui ad repoſitorium deportantur apud Layer Marney in comitatu Eſſexiae, ubi aliud praedium luculentum poſſident.

Conſpicitur porro in penetrali Eccleſiae de Layer Marney monumentum muro inaedificatum, epitaphium verbis quidem Latinis ſed barbare ſcriptum, necnon quatuor ſcabros admodum verſiculos inſculptos gerens. Inſcriptionem ſic exhibet N. SALMON. *Hiſtoria Eſſexiae p.* 449.

PRAEMISSUS NON AMISSUS
NICOLAUS CORSELLIS ARMIGER
DN^S HUIUS MANERII
HIC REQUIESCIT
AB HAC VITA AD MELIOREM
COMMIGRATUS
AN^O. DNI 1674.
DIE OCTOBRIS 19.
AETATIS 40.

Artem Typographi miratam Belgicus Anglis
Corſellis docuit, Regis prece, munere victus.
Hic fuit extremis mercator cognitus Indis,
Incola iam caelis: virtus ſua famaque vivent.
Jōhes Corſellis eius conſanguineus
Et executor hoc monumentum poſuit.

Obſervationem hanc adiecit SALMONIUS: „ *Annus, quem hoc epitaphium praefert, non convenit cum tempore tranſlatae in Angliam typographiae, cuius epocha in annum* 1474. *cadit, ad-*

 „ *eoque*

„ *eoque emanaſſe videtur ex hiſtoria fallaci a* RICHARDO ATKYN-„ SIO *armigero divulgata in libello de origine et incrementis typo-„ graphiae edit.* 1664. ". (*n**)

Non ſane video, a quo alio fonte epitaphium hoc emanare potuerit. Quid enim? Parumne mirabile eſſet, huius Nicolai Corſellis patrem, qui genealogiam ſuam ad Heraldos detulit anno 1664. (quo ipſo anno Atkynſii libellus prodiit) eum dico, aevo tum provectum, ut ex chirographo eius patet, Frederici iſtius Corſellis nullam ibi mentionem feciſſe, ſi a maioribus didiciſſet, ſe ab uno e vetuſtiſſimis Europae typographis originem trahere?

Liceat mihi duo porro argumenta attexere, alterum, ut oſtendam, Corſellium hunc, ante commentum Atkynſianum anno 1664., nunquam ut principem Oxoniae vel Angliae typographum commemoratum fuiſſe; alterum, ut appareat, ne poſtmodum quidem, in graviſſimis contentionibus, ubi ſumma adhibita eſt diſceptandi ſubtilitas, eum honorem tueri potuiſſe.

Anno 1642. typographi Londinenſes Domum Communium libello ſupplici orabant, ut rei typographicae melius conſtituendae lege caveretur, utque privilegia de typographia exercenda a Rege conceſſa tollerentur. Lecti e Domo Communium, apud quos et typographi et privilegiis donati per advocatos cauſam orarent. Typographorum patrocinium GULIELMO PRYNNE mandatum eſt, cuius commentarii, ipſius manu ſcripti, in bibliotheca Templi interioris, quod dicitur, etiamnum extant (*o*). Recenſet

(*n**) Anglice: *The date of this epitaph is inconſiſtent with the time, that printing was brought into England, which was* 1474. *and ſeems founded on the report, Richard Atkyns, Esquire, had ſpread in his fictitions original and growth of printing, published* 1664. Apparet ergo, SALMONIUM ſenſum epitaphii non cepiſſe, ſed, quo erat ſtupore, tranſlationem typographiae in Angliam Nicolao Corſellis, qui a. 1674. denatus eſt, attributam credidiſſe.

(*o*) Eos hac occaſione examinavi, invenique hoc inſignitos titulo: *Reports of ſeveral caſes and arguments in law.*

cenſet is in exordio privilegia, quae tolli cupiebant typographi, deinde ita pergit: *Iam vero, priusquam de iſtis privilegiis ordine diſſerere aggrediar, de prima inventione typographiae, eiusque in Angliam tranſlatione, pauca, prooemii vice, delibabo; idque eo libentius, quia in ea parte cauſae ab adverſariis erratum eſt* (*p*). Citatis tum compluribus, qui de inventione typographiae ſcripſerant, *ex hiſce*, inquit, *teſtimoniis colligo, artem impreſſoriam inventam fuiſſe in Germania, circa annum D.* 1440., *publicatam vero et vulgo exercitam circa A. D.* 1450. (*q*). Et paullo infra; *Quando autem, et a quo in Angliam tranſlata ſit, proxima disquiſitio erit* (*r*): citat tum leges anno primo Richardi tertii latas, capite nono, dein haec ſubiungit: *Primum intra hoc regnum typographum Gulielmum Caxtonum fuiſſe comperio, qui impreſſit: Memorare noviſſima* etc. (*s*). Unde conſtat, quae poſtea de Frederico Corſellio venditavit ATKYNSIUS, eo tempore incognita fuiſſe. Alioqui non reticuiſſent advocati, quibus privilegiorum defenſio mandata erat; neque id proinde in reſponſione praetermiſiſſet PRYNNIUS. At is contra pronunciat, artem impreſſoriam ne tum quidem, cum recens nata eſſet, a Regibus Angliae vindicatam fuiſſe, tanquam regii iuris propriam, aut regio tantum permiſſu exercendam. Qualem vero errorem admiſiſſent ii, qui privilegia tuebantur, fruſtra adhuc quaeſivi.

Alia

(*p*) Anglice, quomodo ſcripſit *Prynnius: Before J fall upon theſe particular patents in their order, J ſhall by way of neceſſary introduction give you a brief touch of the original invention of printing, and of its firſt introduction into this kingdom, and rather, becauſe there was ſome miſtake herein in the counſel on the other ſide.*

(*q*) *From theſe various authorities J collect that the art of printing was firſt invented in Germany about the year of our Lord* 1440. *and began to be known and exerciſed in the world about an.* 1450.

(*r*) *When, and by whom, printing came firſt into England, ſhall be my next enquiry.*

(*s*) *The firſt printer J meet with in our realm was William Caxton, who printed: Memorare noviſſima.*

Alia porro cauſa, ante triennium, in Curia Banci regii agebatur, inter academiam Cantabrigienſem, et typographum regium, qui librorum iuris Anglicani ſibi uni impreſſionem vindicabat. Disceptatum magna et contentione et cura; nec quidquam omiſſum, quod in utriusvis partis ſubſidium trahi poſſet. Itaque cum et hiſtoria de Corſellio ab advocatis typographi regii afferretur, damnatum a praeſidibus Curiae id argumentum, utpote unius ATKYNSII auctoritate innixum: confirmatum vero Academiae ius libros iuridicos imprimendi.

Quae cum ita ſint, minime audienda ſunt, quae ANTONIUS a WOOD, PALMERIUS, BAGFORDUS, aliique ATKYNSIO poſteriores, de Corſellio in libros retulerunt. Omnes quippe Atkynſium ſecuti ſunt, ex cujus fide tota narratio pendet; Atkynſius vero idoneam fingendi cauſam habuit, lucri nimirum ſpem, ſiquidem privilegium typographiae exercendae quoquomodo adipiſci posſet. Quum igitur, Documentum hoc neque ante Atkynſii tempora commemoratum, neque poſtea exhibitum ſit, equidem non adducor, ut Fredericum illum Corſellium inter typographos Angliae numerem, ſed totam potius rem commenticiam exiſtimo. Dab. Londini d. 19. Decemb. 1760.

ADDITAMENTUM.

Exemplis variis circa fraudes, in ſubſcriptionibus veterum librorum commiſſas, relatis a PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'Imprim. Part. I. p.* 108. ſeq. et JOSEPHO AMES *in his typographical antiquities p.* 438. haec duo addere licebit:

I. In bibliotheca THOMAE, PEMBROKIAE *Comitis*, liber exſtat nullum habens ſeparatum titulum, exemplo vetuſtarum editionum, atque incipiens ſtatim ab argumento ipſo; qui vero hanc ſubſcriptionem in fine operis gerit: (*t*).

Ex-

(*t*) Dudum eſt, quod ſubſcriptio illa ſuſpecta fuit et cl. SCHÖPFLINO & mihi, antequam alterutri noſtrum conſtitiſſet verus fraudis illius architectus SAM. PALMER, per-

Explicit liber quartus
Dyalogorꝝ Gregorii

deinde ſequitur charactere rubro

Preſens hoc op⁹ factum eſt per Johan.
Guttenbergium apud Argentinam
Anno Milleſimo CCCCLVIIJ.

PEMBROKIAE Comes fronti huius operis ſequentia verba adſcripſit: *Hunc mihi librum comparavi, quod impreſſus ſit ante uſum typorum e matricibus fuſorum; nam ex diverſitate ductuum earundem literarum patet, impreſſionem factam typis ligneis mobilibus. Quod vero ad ſubiectam epigraphen rubro colore attinet, ſignificavi venditori, fraudem me ſuſpicari, quandoquidem aliquot ante menſibus ſimile exemplar absque tali ſubſcriptione mihi oblatum fuit ab alio nonnemine, verum qui plus pretii a me popoſcit, quam in id impendere animus tum erat. Charta capite bubulo inſignita eſt, quali Fauſtus utebatur; atque hic liber creditur vetuſtior omnibus, quos hic typographus adiecta anni nota excudit, adeoque etiam praeceſſit anno* 1458., *rubro colore hic addito* (*u*). In exemplo hiſtoriae ty-

perſuaſumque mihi ſemper erat, ſicut nunc ex PEMBROKIAE Comitis notula manifeſtum eſt, additam illam a falſario fuiſſe editioni cuidam *Dialogorum* GREGORII absque loco, anno, vel typographo olim excuſae. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. IX. p.* 276. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. IV* §. 5. MEERMAN.

(*u*) Haec Anglico ſermone, quo Comes ſcripſit, ita ſeſe habent: *J bought this book, becauſe it is printed before they made uſe of matrices to caſt ſingle letters: from the variation of the ſhapes of the ſame letters it appears, that they were wooden moveable types. As for the red, J told the man, that J believed there was ſome cheat in it, becauſe J had ſome months before ſuch a book, printed without the red, brought to me by another perſon, who asked me more for it, than J cared to give. The paper has the bull's head, on which Fauſt etc. printed, and is reckened to be older than any dated by Fauſt, and ſo older, than the date here in red.* Uti vero Pembrokiae Comes bene impoſtoris nequitiam in hoc opere agnovit, ita perperam illud pro antiquiſſimo Moguntinenſis officinae foetu habuit, quum ſculptae literae poſt divulgatam ad alias Germaniae urbes typographiam diu adhuc in uſu fuerint, ut docui *Cap. I.* §. *ult.* et futile praeterea ſit e chartae ſigno petitum argumentum, prout bene oſtenderunt triumviri expertiſſimi, quorum loca *Cap IX.* not. *br* adſcripſi. IDEM.

typographicae per Sam. Palmer, quod poſſidet cl. Tutet, Societatis antiquariorum membrum, cl. Ames priſtinus illius poſſeſſor addidit notam mſ., in qua affirmat, ſubſcriptionem memoratam: *Preſens hoc opus* etc. typo additam ab ipſo Palmerio, lucri inde conſequendi cauſa, prout is didicerat ab aliquo ex exſecutoribus teſtamenti Palmeriani; atque hanc aſſertionem cl. Ames ſaepe Tuteto narravit, qui etiam ipſe exemplar libri Palmeriani cum notis ſuis mſſ. eidem vendidit. Tuteti vero beneficio hanc circumſtantiam cognovi.

II. In Catalogo librorum Thomae Osborne, pro anno 1756. ſequens liber occurrit *Vol. III. N.* 1345. PLINII SECUNDI EPISTOLARUM LIBER PRIMUS. *Exemplar elegans, literis initial. colorat. corio turcico fol. deaur. lineis rubris, et auro elegant. ornat. Oxon. apud F. Corſellis* 1469. Deinde poſt indicatum libelli pretium, videl. quindecim guinearum aurearum, haec annotatio ſubjicitur: *Hocce unicum eſt exemplar notum, a variis allegatum, et vix uni viſum, adeo ut phoenix librorum dici mereatur: certe primus eſt ex libris a Corſellis impreſſis, cui nomen ſuum adiunxerit; ſecundus vero ordine omnium, quos unquam ille impreſſit. Priorem ſcilicet ſcimus fuiſſe* JERONYMI *expoſitionem in Symb. Apoſtolor. Oxoniae* 1468. *Anno* 1470. *varia idem typographus impreſſit opuſcula, addito in fine nomine, ſed nec unicum eorum reperitur hodie integrum. Poſſident quidem amatores fragmenta aliqua poëmatum Latinorum, ut* GERARDI LYSTRII Rhenenſis etc. Carmen LYSTRII luidorum hominum venenoſas linguas, etc.

Tu autem v. cl. tam probe gnarus es fraudis in poſtremo hoc opuſculo commiſſae a nonnemine in veſtris oris, ut neceſſe haud ſit aliqua hac de re addere (*x*). Dab. Londini 19. Decemb. 1760.

(*x*) Quum ſcilicet anno 1756. Londini evolverem hunc Osbornii catalogum, gaudebam initio, repertum, qui decantatae de Corſellii impreſſionibus controverſiae finem imponeret, librum. Aſt annotatione ipſa propius examinata, fucus mihi ſub-

ſuboluit; quum et falſum eſſe comperirem, huiusmodi editionem PLINII alicui bibliographo, nedum variis, memoratam, et abſurdum prorſus, quod illic additur, ab eodem Corſellio a. 1740. excuſum fuiſſe carmen GERARDI LYSTRII, Rhenenſis; utpote qui auctor, ERASMI σύγχρονος, diu poſtea demum inclaruit, nihilque vulgavit ante annum 1517. quando Daventrienſibus typis deſcriptum eſt illud *carmen ſapphicum*, adiectis *elegiis et epodis in deteſtationem belli.* Vid. inter ceteros CASP. BURMANNI *Traiectum eruditum*, *p.* 191. *ſeq.* et CAR. PATINI *praefatio* ante *Moriae encomium* ERASMI, ex edit. Baſil. 1676. Suſpicabar itaque, uti Lyſtriano carmini, ita etiam vetuſtae cuidam Plinii editioni, quae ſubſcriptione aut carebat omnino, aut truncata erat, ſuppoſititiam hanc, tanquam Corſellii teſtem, falſarii cujusdam manu eſſe additam. Curioſus autem propius id cognoſcendi, ab Osbornio librum expetii, qui vero eum nondum ad Anglos miſſum aſſeveravit, mihi autem legitimam fraudis ſuſpicionem teſtanti ad probandam ſuam hac in re innocentiam oſtendit literas a Georgio Smith, Britanno, matheſeos autem et linguae Anglicae apud Amſtelodamenſes praeceptore, ſcriptas, queis rogatus erat, ut hunc libri titulum, addita obſervatione atque pretio, infereret ſuo librorum indici. Ad patrios quum deinde lares reverſus, et amicos Amſtelodamenſes ea de re percontatus eſſem, multa quidem de Smithio huiusque in pingendis quibuscumque characteribus, tum antiquis tum recentibus, inſigni peritia audivi, ipſum vero hoc opuſculum aſſervari tum cognovi a bibliopola Amſtelodamenſi, Petro van Damme, homine non vulgari veterum librorum, numiſmatum, iconum ac picturarum cognitione praedito, harumque rerum commercio per varias Europae partes celebri. Hunc porro magnifica quaevis de iſthac editione praedicaſſe inaudivi: vidi certe legique literas ab ipſo ad Joh. Enſchede, typographum Harlemenſem, datas, in quibus inter varias narrationes iactaverat, cimelium hoc Oxoniam delatum tantas illic turbas excitaſſe, ut univerſus Senatus Academicus illius videndi cauſa congregatus fuerit: quas circumſtantias a vero haud parum remotas eſſe deinceps cognovi. Poſtquam vero oſtenſa Dammio fuit ſubſcriptionis manu additae falſitas, atque e libelli typis conſtiterat de vero impreſſore, ſi bene memini, Richardo Pafract, Daventrienſi, fraudem agnovit quidem ille bibliopola, ſe tamen eius, non modo non auctorem, at ne participem quidem eſſe, per Smithium vero in libri emtione deceptum perhibuit. Quidquid huius eſt, fertilis circa id tempus fuit noſtris in oris falſarum editionum fabrica. Legimus enim in variis bibliothecarum tam Hagae Comitum, quam Amſtelodami catalogis, praeſertim vero in auctione quadam, luſtro fere abhinc apud Joh. Hartig, bibliop. Amſt. habita, complurium librorum titulos, qui annum impreſſionis 1460. 1470. aut circa hoc tempus mentiebantur, numquam vero exſtitere in rerum natura, imo partim e variis circumſtantiis falſi argui poterant. Parum tamen abfuit, quin deceptus ipſe aliquando fuerim. Quum enim in auctione bibliothecae Gerardi van Loon et aliorum Hagae a. 1759. proſtitiſſet *liber* HELWICI *de exemplis et ſimilitudinibus rerum*, *impreſſus*, teſte epigraphe, *in monaſterio Sublacenſi* 1464. in fol. atque ipſe hunc librum, qui multis in catalogo elogiis extollebatur, introſpiciens in officina librarii haud ſatis luminoſa, bona fide arbitrarer, ſubſcriptionem ab ipſo olim typographo additam, emi incognitam hanc editionem mihi quovis pretio volui, et

mandatario uſus, quod eadem occaſione detexi, homine nequam, eandem comparavi 205. florenis noſtratibus. At codicem hunc domi examinans diſtinctius, ipſamque ſubſcriptionem luci exponens, agnovi editionem eſſe absque anno aut loco quondam excuſam, cui vero recens eaque dexterrima manus literis ipſi typo ſimillimis epigraphen calamo addiderat: queis cognitis hunc librum durante auctione in frequenti licitantium corona reſtitui curavi, pretiumque ſolvere recuſavi, qua in re, agnita per adſtantes fraude, ſtatim acquievit bibliopola, vir honeſtus, quique libri titulum aliunde ita receperat. Atque haec res tales mox excitavit rumores, ut ab eo tempore nullas amplius ſuppoſititias editiones in catalogis offenderimus, de queis tamen ſilere hic, loco opportuno, noluimus, tum ut exteri in emendis huiusmodi mercibus cauti eſſe diſcant, tum ut praeveniremus errores, quos falſi iſtiusmodi libri excitare poſſent in hiſtoria literaria. IDEM.

VIRO

VIRO CONSULTISSIMO

ANDREAE COLTÉE DUCAREL

JCto, regiae et exemptae iuriſdictionis S. Catharinae iuxta turrim Londinenſem Officiali principali, Civitatis et dioeceſis Cantuarienſis Commiſſario generali, Bibliothecae Lambethanae cuſtodi, itemque almae Curiae Cantuarienſis de arcubus London Advocato,

Soc. Reg. Lond. et Antiquariorum Socio,

S P. D.

GERARDUS MEERMAN.

Multum profecto amicitiae, multum humanitati Tuae debeo. Quum etenim biennio abhinc apud Britannos rei publicae cauſa degerem, nec tamen omnino negligerem literariam, perſaepe auxilio mihi et adiumento fuiſti in quaeſtionibus, circa quas aqua haerebat mihi. De auctoritate celebris illius excerpti e mſ. Lambethano cumprimis ſollicitus eram, quod in eo typographiae Anglicanae primordia ab Harlemenſibus, tanquam artis inventoribus, repeterentur, horum vero cauſa non parum mihi tunc temporis videretur dubia. Quum igitur poſt doctiſſimum MIDDLETONUM non deeſſe Tibi nova etiam argumenta affirmares, queis excerpti illius fides labefactari ulterius poſſet, vehementer expetii, ut ea literis comprehenſa mihi, in patriam mox reverſuro, impertire aliquando velles. Id autem, licet occupatiſſimus, praeſtiturum Te ſpopondiſti, quamprimum per laborioſi muneris Tui rationes liceret: nec fefelliſti profecto fidem. Delata enim eſt tandem ad me elegans Tua et erudita hac de re epiſtola, ſed delata eo demum tempore, quo perſuaſus eram, Harlemenſium cauſam optimam alia, quam hucusque prodierat, defenſione

ne indigere, imo nonnulla hac de re chartis mandare coeperam. Factum hinc, cultiſſime DUCARELLE, (cur enim diſſimulem?) ut acquieſcere vix potuerim in rationibus, ab utroque, et Middletono et Te ipſo, adverſus excerpti illius fidem allatis, verum ut de integro, quanta potui cum cura, et ſepoſito tamen omni partium ſtudio, perpendenda ſuſceperim totius rei momenta. Factum hinc, ut plurima tandem argumenta in aliam me rapuerint ſententiam, imo omnes etiam nubeculae diſparuerint. Huius itaque rei viciſſim mei duxi eſſe officii Te reddere participem, dum veniam in amica hac lite ab humanitate Tua ultro mihi polliceor.

Ante omnia igitur parum veroſimile arbitror, RICH. ATKINSIUM, virum honeſto loco natum, quem extrema quidem aetate pauperem, nunquam vero malae fidei fuiſſe liquet, verecundiae fines egredi eo usque potuiſſe, ut totam hanc hiſtoriam de translata Harlemo ad Oxonienſes arte comminiſci, publicique porro iuris facere auſus fuerit, adiectis perſonarum nominibus, imo minutiſſimis quoque circumſtantiis. Id vero ne absque ullo fundamento ſtatuere videar, accipe, v. cl., omnes diſſenſus mei a Te rationes.

I. Atkinſius non clanculum hanc diatriben edidit, at in ipſo titulo (*a*) nomen tum ſuum tum typographi expreſſit; indicans etiam, quos adiiſſet, fontes, hiſtorias nempe et archiva regni. Sed, quod magis ad rem facit, inſcriptioni operis ſubiecit approbationem, vel potius mandatum de edendo, ill. MORICII, regii Adminiſtri. Ita vero inſtrumenti huius Lambethani adminiculo ad populum provocare auſus eſt, ſuamque diſſertationem auctoritate publica muniri voluit Atkinſius, quam impoſtor, ſi rogare haud erubuiſſet, obtinuiſſet profecto nunquam.

II.

(*a*) Hunc vide integrum in epiſtola Ducarelliana, not. *a*.

II. Certum eſt, eum ex hoc mſ. (*b*), quod iuſſu ſumtibusque regiis prelum in Angliam fuiſſe olim invectum docebat, inferre, Regique CAROLO II. ac Proceribus perſuadere voluiſſe, typographiam ius eſſe regale. Quo vero propiorem ad eos aditum ſibi ſterneret, diſſertationi binas dedicationes praemiſit, alteram ipſi Regi, alteram utriusque Parliamenti membris inſcriptam. Demus iam verum eſſe, quod cl. Middletonus ſuſpicatus eſt, peculiarem ipſi fuiſſe ſcopum, beneficium impreſſoris regii hoc ſcripto impetrandi, tantum abeſt, ut elici inde poſſit, Atkinſium hunc in finem tale inſtrumentum confinxiſſe, ut potius illud bonam ipſius fidem probet quam maxime. An etenim ſuppoſititio ad ipſum Monarcham, Proceresque regni accedere auſus fuiſſet, in periculum incurrens, ut muneris loco iuſtas ſceleris ſui poenas lueret? Aut ſi eos acquieſcere hac in re potuiſſe perperam ſtatuas, an credibile eſt, typographos Anglos, quorum nullo modo intererat, impreſſoriam artem ut regale conſiderari, imponi ſibi paſſuros fuiſſe inſtrumento ſubleſtae fidei, neque quenquam repertum, qui hominis nequitiam ſcripto aliquo debite perſtringeret?

III. Candorem porro Atkinſii confirmat ipſius expoſitio, cui hoc mſ. deberet. Recepiſſe enim illud ſe teſtatur a viro dignisſimo, ac bibliothecae Lambethanae, e cuius authentico deſcriptum id fuerit, quondam cuſtode. Ea vero perſona ſatis hoc pacto deſignata latere neminem tunc temporis poterat, eiusque opera detegere idcirco in proclivi erat, quid de rei foret veritate.

Sed audio iam Middletoni manes, audio Te ipſum, v. cl., regerentes mihi, rem minime confectam, etſi de bona Atkinſii fide

(*b*) ATKINSIUS vocat *record and mſ.* quem non inficior rectius dicturum fuiſſe, *record or mſ.* Sed hae minutiae videntur mihi, ad cardinem quaeſtionis parum facientes.

de conſtet: fieri etenim poſſe, ut inſtrumentum ab alio confictum, et tamen ille nihil fraudis ſubodoratus fuerit. Haec itaque ut removeatur ſuſpicio, neceſſe eſt, ut ipſius excerpti integritatem ulterius vindicemus.

IV. Quo tempore ergo auctor ſuam diſſertationem emiſit, nemo de veritate eius hiſtoriae vel tantillum dubitavit, quemadmodum et ANT. WOODI verba in *hiſtoria et antiquitatibus univerſitatis Oxonienſis* (*c*), et quae inſcriptioni ſepulchrali Nicolai Corſellis a. 1674. inſerta ſunt, probant. At noſtro demum ſeculo ineunte, quum et Atkinſii et memorati bibliothecae Lambethanae cuſtodis fama intercidiſſet, reperiri vero originale mſ. amplius haud poſſet, nonnulli huius documenti integritatem in controverſiam vocare coeperunt, obloquentibus tamen aliis (*d*), donec a. 1735. maiora auſus vir elegantiſſimi ingenii Middletonus ſpecioſis quibusdam argumentis totam hanc hiſtoriam pro commento habendam univerſae prope nationi Britannicae perſuaſit.

V. JO. BAGFORDUS, qui natus in Anglia eſt a. 1651., adeoque Atkinſium (a. 1677. demum fato functum) noſſe potuit, atque ipſe maximus veterum cimeliorum fuit helluo, in *hiſtoria typographiae Oxonienſis*, Te ipſo indice, v. cl., eos reprehendit, qui de Lambethani mſ. fide dubitabant; addita ratione, quod certo ipſi conſtaret, copiam, quam vocant, authenticam aliquamdiu penes JO. BIRKENHEADIUM, equitem Baronettum, exſtitiſſe, quum a. 1664. demandata ipſi a Parliamento inferiore, cui intererat, provincia eſſet, varia ordinandi circa typographicae artis exercitium. Huius vero rei probe gnarum fuiſſe Bagfordum, acta eius ſenatus confirmant d. 27. Octobr. 1664., ubi legimus, decretam fuiſſe legem de renovanda anteriore circa rem typographicam, rogatumque

(*c*) *Tom. I. p.* 226.

(*d*) Ita MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 30. edit. primae a. 1719. *Quae ex Lambethano mſ. deſcripſit* (Atkinſius), *de eorum veritate cur dubitemus, non video.*

que Birkenheadium, ut eam ad Parliamentum ſuperius deferret, huiusque conſenſum requireret. Aequum quippe erat, concurſum ſuperioris ſenatus per illum expeti, qui legis examinandae curam iuſſu inferioris ſenatus antea ſuſceperat, moxque ferendae exſtiterat ei hortator. In hac ergo circumſtantia ſi non erravit Bagfordus, cur quaeſo lapſus fuiſſet in altera, de apographo documenti, quam optime ſibi cognitam ſcripſit? At copia authentica intelligi nullo modo poteſt absque originali inſtrumento, ad quod transſcripta eſt; neque ſupponere licet, Birkenheadium tanto fuiſſe dignatum honore chartam commentitiam recensque ſcriptam, ſed potius, quae loco aſſervata ſacro ab antiquitate ſeſe commendabat. Quin Oedipo iam non opus erit, ut explicetur, quo caſu id documentum nactus hic eques fuerit. Poſtquam nempe Atkinſius in diatribe ſua, menſe Aprili vel Maio eiusdem anni 1664. edita, publice ad illud provocaſſet, ut Regi vindicaret ius imprimendi libros, Birkenheadius, demandata ſibi a domo Communium provincia circa preli typographici ordinationem, ſui eſſe credidit officii, in totam hanc rem anquirere; utque nihil hac in parte negligeret, ipſum originale inſtrumentum ab Archiepiſcopo Cantuarienſi (GILB. SHELDON) vel bibliothecae Lambethanae cuſtode requiſivit, (iuxta facultatem delegatis Parliamenti membris conceſſam, chartas quaſcunque, etiam arcaniſſimas, in commiſſione ſua uſui futuras, poſtulandi, ut a peritis Britannis accepi) cuius deinde, ob memorabiles circumſtantias circa typographiae in Anglia incunabula, apographum legale per notarium quendam formari iuſſit. At mancam tamen eſſe, quam ex hoc monumento traxerat Atkinſius, conſequentiam animadvertens Birkenheadius inutile duxit quidquam ea de re referre ad ſenatum; aut ſi retuliſſe fingamus, fruſtraneae ſaltem graphiario viſum eſt operae, actis inſeri mentionem inſtrumenti, quod examinandum motu proprio ſuſceperat Birkenheadius, neque obſtare renovationi priſtinae legis voce declaraverat.

VI.

VI. Pondus inſuper relationi Atkinſianae addit excerptum ex alio libello mſ., quod SAM. PALMER in hiſtoria typographices (*e*), verum ſuo more, id eſt, parum bona fide, produxit, nobiscum vero ex authentico deſcriptum communicavit eiusdem poſſeſſor, amicusque veſter, M. C. TUTET; quod hic adiicere utile erit. En ergo locum integrum.

The art of printing was at firſt brought into England in the time of H. V. *at the charges of the Arch-bp̃. of Canterbury* (*Boutchier*) *who employed one Turner, Maſter of the Robes to the K. & one Wm. Caxton, a mercer of London. but uſeing the trade of a merchant to goe to Harlem to endeavour to bring over ſome of the workemen, that had then newly practized that art there, who prevailed with ſome of the underworkemen to come over with them into England, and to teach others their trade. As ſoon as they were landed, they were conveyed under a guard to the Univerſity of Oxford for feare they ſhould runn back againe, & ther they ſett up a preſſe about the year* 1576. *as appeares by ſeveral bookes, that were printed there about that time. The names of thoſe workemen were Wood an Almayn & Wincken de Word* (NB. hic in margine mſ. additur: MOXON *ſayes, his name was Ferd. Corſelles*) *and the charge of this jorney coſt the Arch-bp̃.* 150. *marckes, as appears by ſeverall papers & memorialls relating to this matter, that are ſtill extant in the library at Lambeth.*

Scriptum hoc multo videri antiquius anno 1664. quo Atkinſius diatriben ſuam emiſit, ſcribit idem Palmerius, quod diſplicet Tuteto, quum mentio hic fiat JOSEPHI MOXONI, eius vero *mechanical exerciſes*, in queis nonnulla de arte impreſſoria, demum a. 1677. prodierint. Verum notula illa de Moxono, quum non niſi in margine reperiatur, recentioris eſſe poteſt, atque ipſe contextus, temporis. Imo quidquid de aetate eius libelli mſ. eſt, id

(*e*) *Pag. Rr.* 4. male numerata 127.

id certum, auctorem haec non hauſiſſe ex impreſſo opere Atkinſii, a quo non uno loco variat, ſed ex aliquo reſcire debuiſſe, qui bibliothecae Lambethanae chartas luſtraverat quidem, ſed nonnullas circumſtantias non bene ipſi retulerat, quum circa hiſtoriam translatae Oxoniam artis graviter lapſus fuerit et in tempore, et in nomine operarii (*f*), et in impenſa ſumma. In quatuor tamen circumſtantiis convenit huic auctori cum mſ. Atkinſiano. 1. quod Oxoniam primum adlata ſit ars. 2. quod hortante Archiep. Bourcherio, opitulantibus Turnourio et Caxtono, peractum id fuerit. 3. quod operarius ille Harlemo arceſſitus fuerit. 4. quod Harlemi primum omnium ars fuerit exercita.

VII. Jam ante Atkinſii tempora conſtitit, typographiam Angliae finibus recens appulſam, Oxoniam primum deveniſſe. Id certe BRIANUS TWYNUS in *Apologia pro antiquitate Academiae Oxonienſis*, edita a. 1608. *antiqua ſcripta* referre ait (*g*); unde veroſimile eſt, eum de hoc mſ. Lambethano aliquid inaudiſſe (licet ficulneum porro ſit, quod pro antiquitate preli Oxonienſis petit, argumentum ex officina Jo. Scolar, poſt Caxtonianam annis fere 44. erecta). Quo ſenſu etiam Carolus I. Rex in literis patentibus ad Academiam Oxonienſem datis 5. non. Martias, anno regni undecimo, id eſt, a. 1635. ſcripſit, a tranſlatione artis typographicae in Angliam librorum impreſſores in univerſitate Oxonienſi exſtitiſſe (*h*).

VIII.

(*f*) Palmer dict. lib. *p.* 135. *pr.* ſcribit, apud Angliae hiſtoriographos legi, Corſellium et Roodium transvectos fuiſſe per Caxtonum. Quam vellem, eorum vel unum nominaſſet! At ſaepe fucum lectoribus facit ille impoſtor.

(*g*) En locum integrum *pag.* Fff 3. quae male ſignata eſt Ddd 3. *Artem typographicam, Angliae finibus recenter appulſam, Oxoniam primo deveniſſe, unde Gulielmi Caxtoni opera Londinum quoque traductam eſſe, non ſolum antiqua ſcripta referunt, ſed etiam illud indicat, quod Jo. Scolar primus Oxonienſis typographus officinam typographicam hic aperuit, et Joannis Dedici Oxonienſis acutiſſimi in Moralia Commentarios in lucem edidit anno Dom.* 1518.

(*h*) Verba huc facientia ex archivo illius Academiae, membrana 15. transſcripſit,

VIII. Vetuſtatem porro Oxonienſis preli prae reliquis Anglicanis, certe Weſtmonaſterienſi, quae a. 1474. coepit, vulgoque princeps habetur, manifeſte probat *Expoſitio* HIERONYMI *in Symbolum Apoſtolorum*, cui addita ſubſcriptio: *Oxoñiae impreſſa et finita anno Domini* M. CCCC. LXVIII. *xvij. die Decembris.* Hanc vero epigraphen fingere haud licet a falſario manu fuiſſe additam, (ut circa PLINII *epiſtolarum librum primum* aliquot abhinc annis factum bene obſervaſti, v. cl.) quum in omnibus exemplaribus distincte impreſſa occurrat, qualia ipſe vidi tria, unum in bibliotheca Bodlejana Oxoniae, alterum in publica Cantabrigienſi, tertiumque in amici mei JAC. WESTII muſeo Londini. Novi quidem, cl. Middletonum (*i*) hanc ſubſcriptionem mendoſam ſtatuiſſe, et pro 1468. legi voluiſſe 1478., ſed argumenta eius multum abeſt, ut perſuadendi vim apud me inveniant. Character ſane huius opuſculi ipſiſſimus cum ARISTOTELIS *ethica, interprete Leon. Aretino*, et AEGID. DE ROMA *lib. de peccato originali*, Oxoniae a. 1479. editis, tres hoſce libellos eidem fere tempori tribuendos nullo modo probat (*k*), quum unus ſaepe impreſſor

et ad me miſit ſummae humanitatis ac doctrinae vir GUIL. BLACKSTONE, iuris illic anteceſſor, quae ſic ſonant: *Et cum pene a tempore, quo primum ars typographica in hoc regnum noſtrum Angliae applicuit, typographi, ſive librorum impreſſores, tam de alienigenis, quam de indigenis, in univerſitate noſtra Oxon. extiterint, qui cuiuscunque generis libros, authoritate privilegiorum eiusdem univerſitatis, per progenitores noſtros conceſſorum, ante quamcunque chartam, inhibitionem, reſtrictionem. aut limitationem ſuper libris imprimendis inde in contrarium factas, liberam imprimendi, ac impreſſos libros diſtrahendi, ac publice per totum regnum noſtrum venditioni exponendi, poteſtatem habuerunt, ipſo Cancellario, ſive eius Commiſſario licentias et privilegia ad huiusmodi libros conferente, variosque inde libros, opuſcula, et tractatus ibidem ſub praelo typographico in lucem emiſerunt; ſicut ex ipſis impreſſis monumentis, quae etiamnum hodie exſtant, manifeſte conſtat.* Idcirco Dominus Rex omnia privilegia, et iura Academiae, quae ad rem typographicam pertinent, confirmat et adauget.

(*i*) Eo duce hoc ipſum quoque ſtatuerunt LEWIS in vita Caxtoni *p.* 22. *ſeq.* AMES *typographical antiquities p.* 438. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 56.

(*k*) In tribus hiſce libellis ANT. WOODUS *d. l.* perſpicuos magis et pulchriores typos reperiſſe ſibi viſus eſt, quam in impreſſionibus recentioribus. Et certe, obſer-

preſſor per plures annos iisdem typis uſus fuerit, prout Fauſti Schoefferique et aliorum exempla bene multa evincunt (*l*). Imo quum proximi libri Oxonienſes a. 1480. et ſeq. alio plane charactere, et per Theodoricum Rood, Colonienſem, excuſi fuerint (*m*), colligere eſt, huic alium iam praeiviſſe impreſſorem, quem Frid. de Corſellis tamdiu ſtatuam, donec quis mihi probaverit contrarium (*m**). Nec eſt, quod intra annos 1468. et 1479. otioſum propterea fuiſſe Corſellium fingamus, qui varia interim opuſcula absque anni, loci, et nominis ſui indiciis emittere potuit (*n*), ut fecit Ulr. Zellius Coloniae, cuius ab a. 1467. ad 1473. et ab hoc tempore ad 1494. liber cum eiusmodi criteriis innotuit hucusque nullus (*n**). Quod denique attinet ad ſignaturas in Hieronymiana hac editione reperiundas, ſuſpectam illae neutiquam reddere poſſunt anni impreſſionis notam; quum in codicibus mſſ. vetuſtioribus iam interdum compareant (*o*), hosque olim imitari ſtuduerint typographi (*p*); quum porro iisdem ad

---

ſervante etiam ill. SCHÖPFLINO *Vindic. Cap. I.* §. 9. varii occurrunt libri charactere ſculpto, qui fuſilem nitore vincat. Corſellium, ſi ab a. fere 1458. ad 1468. in praeparandis emendandisque inſtrumentis typographicis occupatus fuit, ad elegantiam ſculpturae tandem perveniſſe mirandum non eſt.

(*l*) Ne quis excipiat, id in fuſis modo typis locum habere, ei oppono *Pſalterium* a. 1457. 1459. et 1490. eodem ſemper ſculpto charactere Moguntiae editum. vid. *Orig. noſtr. Cap. I.* §. *ult.*

(*m*) Vid. Wood *dict. Tom. I. p.* 227. Ames *p.* 438.

(*m**) Nemini ſcrupulum moveat, quod Corſellius nulli libro nomen ſubiecerit; neque enim hoc exemplo caret, ut de Joanne Petershemio iam monui *Orig. Cap. I.* §. *ult.* not. *df.*

(*n*) Huius generis libros v. cl. THOMAS HEARNE reperiſſe ſibi viſus eſt duos, nempe *Actus Alexandri Magni*, et GUIDONIS DE COLUMPNA *Hiſtoriam deſtructionis Troiae.* vid. eius *Not. ad* THOM. CAII *Vindic. antiquit. Acad. Oxon. p.* 801. *ſeq.* unde probabile eſt, doctiſſimum hunc antiquarium ex aequalitate typi cum opuſculo Hieronymiano prelum Corſellii hic agnoviſſe.

(*n**) Vid. *Orig. noſtr. Cap. III. not. i.* et notata ad *Append. docum. N.* 5.

(*o*) Vid. Anonym. in *Tranſact. Philos. a.* 1703. *N.* 288. *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 983.

(*p*) Vid. *Orig. noſtr. Cap. I.* §. 3. not. *r.*

ad opera xylographica uſa iam fuerit Laurentiana (*q*), e qua Corſellius prodierat, officina, et huius deinceps exemplo uſi ſint principes alibi locorum impreſſores, certe Lutetiae (*r*), ac in villa Beronenſi apud Helvetos a. 1470. (*s*), itemque Antverpiae a. 1472. (*t*), ut adeo tota via erraverit Middletonus, dum Venetiis a. 1474. illas a Jo. de Colonia et Jo. Manthen de Gherretzem (*u*) primum introductas coniecit (*x*).

IX. In ipſa tandem hac relatione plura occurrunt, quae cum aliis teſtimoniis non modo haud pugnant, ſed mirifice etiam conſentiunt. Mitto, quod ibi tradatur, Thomam Bourcherium Cancellarium Univerſitatis Oxonienſis, atque inde Archiepiſcopum Can-

---

(*q*) Vid. ibid. *Cap. ult.* §. 4. *ſeq.*

(*r*) GASP. PERGAMENSIS *epiſtolae*, Pariſiis editae absque anni indicio, ſignaturas iam agnoſcunt. vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr. p.* 293. *edit.* 2. Illas vero iam a. 1470. prodiiſſe idem docuerat *p.* 25. *ſeq.*

(*s*) Teſtatur hoc *Mammotrectus*, eo anno excuſus typis Heliae de Llouffen. vid. SCHELHORNII *Obſerv. III. de art. typogr. p.* 26. Palmerius porro *p.* 54. provocat ad TERENTIUM a. 1470. Mediolani ab Ant. Zaroto impreſſum adiectis ſignaturis, quod an verum ſit, nec ne, examinent, quibus huius libri copia eſt.

(*t*) Probat hoc libellus Belgicus *de Tondali viſione*, cuius mentionem iam feci *Cap. V.* not. *e.* in fin.

(*u*) Argumentum Middletonus ducit e *lectura* BALDI *ſuper Codicem*, ab his typographis a. 1474. impreſſa, ubi ſignaturae in medio demum opere incipiunt. Id vero unice probat, literas ſignatorias ipſis demum inter imprimendum innotuiſſe, aut veniſſe in mentem; inventas ab his probat neutiquam. In eo tamen viro cl. facile aſſentior, ante hoc tempus perquam rarum fuiſſe ſignaturarum uſum, qui et poſtea non ubique ſtatim receptus fuit. Eſt certe penes me SEXT. POMP. FESTI editio Romana 1475. per Joh. Reynhard de Enyngen absque eiusmodi ſignis impreſſa; neque ante a. 1481. adhibere ea coepit Caxtonus. vid. Middletoni *Diſſ. p.* 9. Ames *p.* 26.

(*x*) Praeter haec argumenta aliud Marchantius *d. l.* petit e forma *expoſitionis Hieronymianae*, quam, utpote octavam, tantae vetuſtatis haud credit, ut ad a. 1468. adſcendere queat: aſt iniuria, quum illi ſit perſimilis, prout ’αυτόπτης pronunciare poſſum, quam anno iam 1467. ad lib. AUGUSTINI *de ſingularitate clericorum* Coloniae adhibuerat Ulricus Zellius, imo etiam minori forma ad *Horarium* uſus fuerit ipſe Harlemenſis Laurentius. Quale vero argumentum Marchantii ſit e Gothico libelli charactere petitum, vix aſſequor, quum is et a laudato inventore adhibitus, et Corſellii aetate ubique receptus eſſet, Romanum vero primum introduxerint impreſſores Itali.

Cantuarienſem fuiſſe ſub Henrico VI. Rege; mitto, Caxtonum cum Belgis commercium inſtituiſſe, cuius utriusque circumſtantiae veritas aliunde comperta eſt (*y*). Propius nos reſpiciunt, quae de inventione typographiae apud Harlemenſes illic narrantur, et a nobis ex profeſſo adſtructa ſunt (*z*). Ea certe vix eſt, ut vel ab Atkinſio vel quovis alio recentiori ſcriptore Anglo proficiſci potuerint, qui hiſtoriam tranſlati ad Britannos preli e cerebro ſuo fabricaturus, utique conſtantem, et ab omnibus antea huius regni hiſtoriographis paſſim traditam opinionem (*aa*) de reperta Moguntiae arte amplexus fuiſſet, (diſtinctio enim inter ligneos typos et metallicos parum ſeculo ſuperiore cognita erat) ſuumque proinde operarium inde, non Harlemo, repetiiſſet, ut commenta ſua quadam veri ſpecie coloraret. Aſt rem conficit inſerta huic hiſtoriae memorabilis illa circumſtantia, Moguntiam artem primum recepiſſe per fratrem operarii alicuius Harlemi, poſtquam per hunc artis principiis imbutus eſſet. Ea vero narratio, neque Maittairio neque ulli mortalium hactenus perſpecta, quum utrique conveniat Joanni Gensfleiſchio typographo, ſeniori, iuniorique, atque haec circumſtantia, ſuperiore ſeculo incognita, a me demum ex collatione veterum chartarum et teſtimoniorum, noſtra aetate productorum, detecta ſit, fieri haud poteſt, ut vel Atkinſio vel alii cuivis apud Britannos (*ab*), niſi oraculi cuiusdam monitu inſtructo, in mentem illa venire potuerit;

(*y*) De Bourcherio conf. Wood *dict. lib. Tom. II. p.* 405. *ſeq.* de Caxtono vid. Lewis *p.* 2.

(*z*) Lapſus tantum auctor eſt in nomine inventoris Harlemenſis, quem Gutenbergium credidit, reperta Batavorum et Germanorum confundens.

(*aa*) Ita enim CAXTONUS, auctor *Chronici S. Albani*, FABIANUS, HOLINSHEDIUS, BAKERUS, STOWIUS, quos conſului; forte et alii, a me haud viſi.

(*ab*) Fateor, BOHUSL. BALBINUM ſec. XVII. non ignoraſſe, duos fratres primos fuiſſe in Germania impreſſores, ut indicavi *Cap. VII.* §. 9.; verum ille et Germanus fuit, et documenta inedita innumera ad manus habuit, qualia Atkinſio innotuiſſe, atque hanc detexiſſe circumſtantiam probabile non eſt.

rit; ſed proficiſci ea neceſſario debuit a ſcriptore non adeo multum a tempore inventionis remoto, cui ſaltem haec hiſtoria ex optimis monumentis probe erat perſpecta.

Ita vero auctoritate huius excerpti, niſi me omnia fallant, vindicata, aequum eſt, ut ea ſolvam dubia, quae contra illius fidem hactenus allata ſunt, partim a Middletono, partim a Te ipſo, v. cl. (*ac*).

Primarium quidem argumentum inde petitur, quod quum Atkinſius originale mſ. in bibliotheca Lambethana ſuo tempore exſtare tradiderit, id tamen neque inter libros neque archiva illic reperiri potuerit; etiamſi ſaepius, in gratiam tum ill. THOMAE HERBERT, Pembrokiae Comitis, tum aliorum, diligens ad hoc navata fuerit opera; imo quamvis omnia illic cimelia ſedulo a Te examinata, indiceque, quem Tuo beneficio ipſe inſpexi, accuratiſſimo comprehenſa fuerint. Et ſane haec ratio perſuadet mihi, illud neque ſupereſſe ibi, neque a pluribus retro luſtris ſuperfuiſſe amplius; minime autem probat, non exſtitiſſe a. 1664., quo ſcribebat Atkinſius. Copia enim, de qua locuti ſumus, authentica, quaeque hoc ipſo anno penes Birkenheadium erat, pro originali inſtrumento teſtis eſt omni exceptione maior. Archetypum

(*ac*) Ante Middletonum Sam. Palmer *dict. lib. pag. Rr.* (male numer. 122.) *ſeq.* auctoritatem huius mſ. primum oppugnare, moxque defendere ſtuduit. At illius ratiocinationes omnes tam inſulſae ſunt, ut iis immorari tantundem foret, atque abuti otio. Quae vero noviſſime FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 48. in hanc rem protulit, ex antedictis ſua ſponte corruunt; niſi quod adiungere licebit, perperam ab eo negari, 1500. marcis fuiſſe opus ad erigendam in Anglia officinam impreſſoriam, quia ad hunc ſcopum ſuffeciſſet preli et typorum aliquot ceterorumque utenſilium fabrica, tanto pro ea aetate non indigens aere. Nam perpendere v. cl. debuerat, eiusmodi apparatum conſtrui in Anglia non potuiſſe absque praevia cognitione artis, quae aliunde petenda erat; difficilius autem multo fuiſſe, officinae Harlemenſi ſubducere omnia illa inſtrumenta, (quorum uſus etiam absque periti artificis directione multum torſiſſet Britannos) quam muneribus vincere operarium: hunc vero minori pretio obtineri potuiſſe qua ratione probabit Fournierius?

pum ergo ſi revera exſtitit, quidni latuiſſet tum temporis in Lambethanis aedibus, quum Atkinſius diſtincte tradiderit, id inveniri non in Archiep. Cantuarienſis, verum ipſius ſedis bibliotheca; illius autem, ut hac in parte veritati parceret, nullo modo intereſſet? Ita vero locum haud occupavit in *libro memoriali* Archiep. Bourcherii, cui illa potiſſimum inſerta ſunt, quae iura Archiepiſcopatus ſpectant, ſed veroſimiliter inter plures chartas et rationes ad Bourcherium pertinentes, quales magna copia illic asſervari nuper mihi ſignificaſti (*ad*). Neque obſtat, quod illic haud ſuperſit amplius. Quot enim quantaque dantur exempla, ut veteres libri chartaeve e bibliothecis, quarum partem olim conſtituerunt, tandem exulaverint; nec furto tantum, ſed etiam caſu fortuito, cuſtodumve incuria, dum huiusmodi reliquias aliorum uſui impertientes repetere in tempore neglexerunt? Simile fatum huic mſ., ut ſuſpicor, peperit exitium. Birkenheadius enim, ut vidimus, originale inſtrumentum a. 1664. expetens, et per ſcribam publicum transſcribi iubens, finito negotio a Parliamento inferiore ſibi demandato, id forte cuſtodi bibliothecae Lambethanae reſtituere ſtatim praetermiſit; forte etiam ſuperioris Parliamenti deputatis, aut ſi malis, Regi, huiusve miniſtris, curioſis agitatam quaeſtionem circa ius typographiae regale denuo examinandi, tradere iuſſus eſt. Atque ita, dum per aliquod tempus extra legitimam ſedem vagaretur id mſ., periisſe hoc tandem arbitror atroci illo incendio Londinenſi, d. 3. Septemb. 1666. quod plusquam tredecim mille aedes, et monumenta literaria innumera conſumſit. Iſthaec quibus diſplicet con-

(*ad*) Scilicet cl. Ducarellius pluribus poſt tranſmiſſam longiorem ſuam, quam edidi, epiſtolam menſibus ad me ſcripſit, in aedibus Lambethanis ſeptem repertos fuiſſe ſaccos, qui repleti eſſent variis chartis membranaceis, tempore Henrici VI. Regis exaratis, ab a. 1422. ad 1460. itemque rationibus aliquot expenſarum ac redituum Archiep. Bourcherii, quae vocantur *Computus generales Baillivorum et miniſtrorum Dom. Archiepiſcopi.*

coniectura, illi operam velim navent, ut (quod vehementer opto) exhibitione originalis inſtrumenti convincere me erroris aliquando poſſint.

Alterum argumentum elicitur e circumſtantiis temporis, quibus parum convenire hanc hiſtoriam putat Middletonus, quod Rex Henricus VI. bello civili tum involutus eſſet. At nollem hoc argumentum tanto viro excidiſſet. Quid ſi enim ipſi opponam exempla bene multa ex hiſtoria, tum vetere, tum recenti, ubi media inter bella inteſtina artes ſcientiaeque fuere promotae? Sed non opus erit, ut iis congerendis bonas horas perdam. Animadvertiſſe ſuffecerit, Archiepiſcopum Cantuarienſem bene perſpexiſſe utilitatem, e typographiae exercitio ad populares ſuos redundaturam, eamque ob oculos poſuiſſe Regi, qui ſi ob levem impenſam mille et quingentarum marcarum, (quae adaequantur mille libris ſterlingicis) eo nomine erogandam, occaſionem adeo propitiam neglexiſſet, regio nomine et titulo fuiſſet omnino indignus. Imo conſtat, propenſo erga literas animo fuiſſe Henricum, quum et Collegium Etonenſe fundaverit, et regii apud Cantabrigienſes iecerit fundamenta, et medios etiam inter tumultus duobus Collegiis Oxoniae, ubi prima olim ſcientiarum elementa imbiberat, largitiones fecerit (*ae*).

Tertium argumentum inde infertur, quod Guil. Caxtonus, qui Weſtmonaſterium a. 1474. artem attulit, eam didicerit Coloniae, quo iter porrigere ei haud opus erat, ſi exercita illa tunc Oxoniae fuiſſet. At vero parum id ſtringit, ſi vitae rationem Caxtoni perpendamus. Hic enim ipſe in praefatione *hiſtoriae Troianae* (*af*), cuius interpretationem Anglicam Brugis 1. Martii

---

(*ae*) Vid. Twynus in *Apolog. pro antiq. Acad. Oxon. Lib. III.* §. 174. *ſeq.* Ant. Woodus *dict. lib. Tom. I. p.* 224.

(*af*) *Recuyel of the hiſtoryes of Troy, by Raoul le Fevre.* vid. ap. Lewis *p.* 2. et Ames *p.* 2.

tii 1468. coepit, Gandavi proſecutus eſt, et Coloniae 19. ſept. 1471. finivit, ſuisque porro typis a. 1472. vel ſeq. hac ipſa (ut probabile eſt) in urbe impreſſit, teſtatur, ſe per triginta annos maximam temporis partem in Belgio tranſegiſſe, imo addictum fuiſſe aliquamdiu aulae Margaretae, Burgundiae Ducis, et ſororis Eduardi IV. Angliae Regis. Nemo igitur eſt, qui non videat, ipſi in Flandria degenti oportunius fuiſſe, Coloniam Agrippinam, quam trans mare Oxoniam currere, ut typographiae principiis innutriretur. Sed aderat praeterea ſpecialis ratio. Corſellius, qui operarius fuerat Harlemi, non aliam artem inferre potuit Oxoniam, niſi quam apud Batavos didicerat, nempe ſculptis, ligneis cum maxime, characteribus. Haec vero ſculptura res erat immenſi laboris. Caxtonus itaque, poſt divulgatam a. 1462. per Moguntinae officinae operarios fuſoriam artem, hanc ſibi addiſcendam vidit, ut in re typographica Oxonienſes vinceret; quod mente agitans Germanos adire debuit. Simili plane ratione, atque Theodoricus Martini, natione Belga, novam artem in Germania, Galliaque didicit, inque patriam intulit, etſi vetus antea in officina Laurentiana exerceretur (*ag*). Caxtonus itaque pari etiam ſubſcriptione, qua novum typographiae genus extollebatur (*ab*), atque Th. Martini ſocius Jo. de Weſtphalia (*ai*), in libris ſuis uſus eſt.

Quartum argumentum Middletono ſuppeditavit diligentiſſimus antiquarius JO. LELANDUS, a. 1552. fato functus (*ak*), quando *Gul. Caxodunum* (Caxton) vocavit *Angliae prototypographum* (*al*). Sed illud quidem, ut Corſellium ex antiquiori poſſeſſione deiicere

---

(*ag*) Conf. *Orig. noſtr. Cap. V.* §. 1.

(*ab*) Vid. ad calcem laudatae modo hiſtoriae Troianae, referentibus Lewiſio *p.* 6. et Ameſio *p.* 4.

(*ai*) Vid. Maittaire *Annal. Tom. I. p.* 346. *ſeq.*

(*ak*) Conf. THOM. TANNERI *Bibliotheca Britanno-Hibern. p.* 475. *ſeq.* Poſt Lelandum id alii quoque tradiderunt, a Middletono citati; ſed quum omnes aevi modo praecedentis ſint, eorum auctoritates levis hac in parte momenti videntur.

(*al*) *Lib. de ſcriptoribus Britanniae Cap.* 586. *p.* 480.

re poſſit, verendum non eſt. Quam in rem non utar vel Jo. Bagfordi ſolutione (*am*), qui primos codices impreſſos in genere Corſellio, at Anglica lingua editos Caxtono tribuit, quoniam perquam ieiuna mihi videtur, vel ingenioſiore Proſp. Marchantii conciliatione (*am**), qui dum Corſellium principem Angliae typographum ſtatuit, quod primos illic libros impreſſiſſet, eundem tamen titulum Caxtono alio ſenſu adſcribi poſſe credidit, quod huius opera atque induſtria (nam per Caxtonum ac Turnourum Harlemo ſeductus Corſellius et in Angliam transvectus eſt) typographia ad Britannos pervenerit. Quum enim alibi Lelandus (*an*) ſcripſerit, Caxtonum *primum Londini artem exercuiſſe typographicam*, exiſtimo, hunc ſcriptorem metropolin Angliae habuiſſe pro prima huius regni urbe typographica. Sed nodus, ut ego puto, latet in intellectu vocabuli *artis impreſſoriae*, ſeu *typographicae*, per quam veteres intellexere artem typis aeneis imprimendi, ut ſuo loco oſtendi (*ao*). Et ita Lelandus hac locutione non excluſit anteriores impreſſiones, typis ligneis a Corſellio factas; perinde atque inſcriptio ſepulchralis Theod. Martini, a me producta (*ap*), nihil vel adimit vel minuit monumentis officinae Laurentianae literariis.

Minoris momenti eſt, quod infertur quinto loco ex epigraphe, ſubiecta PHALARIDIS *epiſtolis*, per Franc. Aretinum tranſlatis, edit. Oxon. circa a. 1485. quam integram apponere utile erit:

Hoc Teodoricus Rood, quem Collonia miſit,
Sanguine Germanus, nobile preſſit opus,
Atque ſibi ſocius Thomas fuit Anglicus Hunte.
Dii dent, ut Venetos exuperare queant.

Quam

(*am*) Ita ex huius ſchedis mſſ. refert Thom. Hearne in *Not. ad* GUL. NEUBRIGENSIS *Hiſt. Angl. Vol. III. p.* 744. edit. Oxon. 1719.
(*am**) *Hiſt. de l'imprim. Part. II. p.* 122.
(*an*) *Dict. lib. Cap.* 505. *p.* 423.
(*ao*) *Orig. typ. Cap. VII.* §. 3.
(*ap*) Ibid. *Cap. V.* not. *e*.

Quam Jenſon Venetos docuit vir Gallicus artem,
Ingenio didicit terra Britanna ſuo.
Celatos Veneti nobis transmittere libros
Cedite, nos aliis vendimus, o Veneti.
Quae fuerat vobis ars primum nota Latini,
Eſt eadem nobis ipſa reperta preſens.
Quamvis ſeiunctos toto canit orbe Britannos
Virgilius, placet his lingua Latina tamen.

Verſiculo ſexto indicari Middletonus putat, artem in Anglia non ab extero, verum indigena, primum exercitam, qualem fuiſſe Corſellium haud liquet, Caxtonum conſtat (*aq*). At vero totus contextus probat, verba haec interpretationem literalem haud pati, quia ſic innuerent, artem Venetos quidem ab extero, Nic. Jenſone, primum didiciſſe, Britannos autem proprio excogitaſſe ingenio; quod utrumque repugnat veritati. Nam Jenſoni, qui imprimere coepit Venetiis a. 1470., jam biennio illic praeceſſerat Joannes de Spira (*ar*). Britannis autem ſive Corſellium ſive Caxtonum primum impreſſorem demus, utrumque extra Angliam didiciſſe artem certum eſt. Quum vero de Jenſone ipſi ſcripſerint veteres, eum ceteros eleganti imprimendi ratione viciſſe (*as*), mens Poëtae mihi quidem videtur perſpicua; quod

(*aq*) Ipſius Caxtoni verbis docuit Lewis, illum in Comitatu Kentiae lucem adſpexiſſe.

(*ar*) Ante Jenſonis adventum Venetiis libros iam excuſos fuiſſe pridem tradidit Chronographus Colonienſis. vid. *Append. N.* 5. quin imo ipſe Spirenſis in ſubſcriptione *epiſtolarum* CICERONIS *ad familiares* 1469. primum ſeſe impreſſorem Venetum tradidit; unde certiſſimum eſt, epigraphen libri, dicti *Decor puellarum*, et a. 1461. Nic. Jenſoni adſcripti, (quam vero Schelhornius in *not. ad lib. Card. Quirini p.* 100. calamo additam perperam ſuſpicatus eſt) vitio laborare, et legendum 1471., quod et Middletonus agnovit, et ulterius deinde confirmarunt CL. DE BOZE *Tom XIV. des Memoires de l'Acad. des Inſcript. Part. I. p.* 232. atque auctor *Catalogi Bibliothecae Smithianae p.* 116.

(*as*) Vid. verba, quae ex praefat. OMNIBONI ante QUINTILIAN. 1471. adduxi *Cap. I. Orig.* §. 5. *in not.* Addam nunc ſimilia BENED. BROGNOLI e *praefat.* DIOG. LAËR-

quod ſicut Veneti hanc typographiae perfectionem extero, nempe Jenſoni, debebant, ita Angli proprio ingenio artem ad ſimilem gradum evexerint; unde etiam *caelatos* ab his libros dixit, ut impreſſionum elegantiam exprimeret. Ita vero extollere auctor voluit non primum Britanniae typographum, ſed impreſſorem opuſculi Thomam Hunte, Anglum; utpote quem iam optaverat, fore, ut cum ſocio Theod. Roodio ipſos aliquando ſuperaret Venetos: qua in parte ſi cui aqua porro haereat, hunc perſimile NIC. GUPALATINI teſtimonium de Clementis Patavini impreſſionibus omnino convincet (*at*).

Sexto argumento coniungere licebit, quae ex ſilentio ipſius GUL. CAXTONI, MATH. PARKERI, ſcriptorum porro Belgii noſtri, et RICH. PRYNNE de hac hiſtoria, ducuntur obiectiones; quandoquidem huiusmodi argumentationes ex logices principiis conſtat perquam eſſe infirmas.

Caxtonus ſcilicet ſuae *Polychronici* continuationi, quam perduxit ad finem regni Henrici VI. ne verbum quidem de hac expeditione immiſcuit; imo origines impreſſoriae artis repetiit Moguntia, quod Middletoni opinione non feciſſet, ſi ipſe Corſellium Harlemo conduxiſſet ad Anglos (*au*). Sed haec nihil aliud probant

TII, Venet. 1475. *Omitto, quod cum multi ſint impreſſores in hac excellentiſſima in omni rerum genere civitate, ab eo videbam Diogenem imprimendum eſſe, qui ſine controverſia caeteris omnibus eius artificii magiſtris multum etiam antecedit, Nicolao Jenſone.*

(*at*) Verba occurrunt in praefat. MESUAE *de medicinis univerſalibus*, edit. Venet. 1471. *Verum tamen hac in re me palam profiteri minime pudebit, ita quoque hanc artem, ut pleraque alibi inventa, cum in Italiam traducta fuerint, politiorem excultioremque factam eſſe. Cuius rei ſane clariſſimum exemplum praebet libri huius elegantisſimus impreſſor Clemens Patavinus, ſacerdos bonus, virque non ſolum litterarum ſtudiis apprime eruditus, ſed et omnium, quos unquam novi, in dedaleo praeſertim et manuali opere ingenioſisſimus. Nam cum neminem tale artificium operantem unquam proſpexerit, ſuo perſpicaci ingenio, elementis quibusdam tantum huius artis perceptis, reliqua conſummatisſime reperiens, Italorum primus libros hac arte formavit.* En ergo Clementi Patavino ſimillimum Thomam Hunte, Anglum, quum uterque principiis modo artis imbutus proprio illam deinde excoluerit ingenio!

(*au*) Quum Caxtoni praenomen non exprimatur in excerpto mſ., dubitavi aliquando, an unus idemque cum Weſtmonaſterienſi typographo foret: etſi enim adii-

bant, quam Caxtonum omiſiſſe hiſtoriae ſuae inſerere, quae ad prima artis incunabula ſpectant; id vero ipſi cum omnibus eius aevi chronographis commune fuit. Et profecto, ſalva Middletoni ſententia, longe magis mirandum eſt, Caxtonum neque in hoc Chronico, neque in ullis librorum, quos excudit, praefationibus, ubi de ſe peregrinationibusque ſuis haud raro verba fecit, ſe ipſum tradidiſſe primum Angliae typographum. Ut adeo Caxtoni hac de re ſilentium Middletoni cauſam iugulet potius, quam firmet (*ax*). Quod vero artem impreſſoriam adſcripſerit Moguntiae, reſtringendum ad typos metallicos certiſſimum eſt; neque hac in parte quidquam e propria penu Caxtonus attulit, deſcribens tantummodo *Faſciculum temporum* ab HENRICO WIRZBURG DE VACH interpolatum, uti poſt Caxtonum ab aliis quoque factum (*ay*).

Parkerum bona fide arbitror, origines artis in Anglia omnino ignoraſſe; unde ex eius ſilentio non magis enervatur preli translatio Harlemo ad Oxonienſes per Corſellium, quam Colonia ad Weſtmonaſterienſes per Caxtonum, quam in dubium vocat nemo. In typographiae originibus quam parum verſatus fuerit Parkerus, ipſe prodit, dum Argentorato inventionem adſcribit tempore Bourcherii Archiep. Cantuar., adeoque poſt a. 1454. quod a veritate tam longe abeſt, ut mea refutatione non egeat.

Belgicos ſcriptores de hac hiſtoria ſiluiſſe mirandum non eſt, quod

---

ciatur illic, eum mercaturae cauſa ad Belgas excurriſſe, id tamen aeque applicari poſſet Richardo Caxton, mercatori Londinenſi, qui circa idem tempus floruit; ſi vera ſunt, quae Palmer *p.* 139. ſcripſit. Sed huius hominis commenta ex innumeris locis mihi patuerunt.

(*ax*) Urget Middletonus, quod in ſubſcriptionibus ſuis ita typographiam deſcribat Caxtonus, atque iis moris erat, qui primi artem in exteras regiones adferebant. Verum facere id ſummo iure potuit, quod primus ipſe eſſet Londini, vel accurate loquendo Weſtmonaſterii, impreſſor; imo maiore, quam Udalr. Gallus, ſimili epigraphes genere Romae uſus, tametſi iam Conradum Sweynheim et Arn. Pannartz in typographiae exercitio illic habuiſſet praecurſores.

(*ay*) Vid. *Append. noſtr. docum. N.* 24. *et* 25.

quod illa Anglorum quidem reſpectu memorabilis, at Batavorum leviſſimi momenti eſſet, horumque gloriae nihil vel adderet vel detraheret. Imo, qui de inventione artis Harlemi, eiusque ad Moguntinos migratione omnino tacuerant, cur aliquid ſcripſiſſent de translatione diu poſthac ad Anglos facta? HADR. JUNIO autem ſufficiebat, priori de re verba facere, quod aſſertionem Moguntinorum, artem impreſſoriam ſibi vindicantium, infringere Batavorum cauſam, etſi perperam, exiſtimaret. At quum Britanni nunquam ſibi inventum aſſcripſiſſent, ſcrupuloſe inquirere ipſi haud opus erat, qua ratione artem illi mutuati eſſent ab Harlemenſibus; quae ignoraſſe etiam Junium arbitror.

E teſtimonio Richardi Prynne, in cauſa a. 1642. agitata, vereor, ut inferri poſſit, hiſtoriam Corſellii fuiſſe tunc incognitam. Lis quippe erat typographos inter, et ſingulari privilegio a Rege donatos. Illorum iura quum defenderet Prynnius, ad auctoritatem mſ. Lambethani fruſtra provocaſſet, unde alia omnia elici poterant. Pro fundamento itaque poſuit, typographiam per Caxtonum primum advectam in Angliam, provocans ſine dubio ad Lelandi aliorumque teſtimonia. Qui vero privilegium a Rege impetraverant, probabiliter ſeſe, ut ius typographiae regale defenderent, munivere teſtimonio huius mſ., quod iam a. 1608. cognitum fuiſſe ex Twyni verbis collegi. Eius ergo documenti non authenticitati quidem (a nemine in dubium tunc vocatae) ſed fidei hiſtoricae detrahere quum e re eſſet Prynnii, ſcribit, *adverſarios* (qui nempe artem ad Oxonienſes ſumtibus regiis primum perveniſſe ope huius mſ. ſtatuebant) *circa translationem artis in Angliam errorem commiſiſſe;* ipſe interea non animadvertens, utramque et auctoris mſ. Lambethani et Lelandi traditionem veram eſſe, dum ille artem impreſſoriam latiore, hic ſtrictiore ſenſu intellexit. Atque ita commodam interpretationem recipiunt verba Prynnii, quae obſcura Tibi, v. cl., viſa ſunt.

Quod porro ſpectat deciſionem in cauſa, inter Academiam Cantabrigienſem et typographum regium ante paucos annos agitata,

ta, recte omnino huic homini privilegium excluſivum libros iuridicos edendi abiudicavit Curia, quum nusquam locorum typographia regalibus annumerata fuerit. At ſi eadem Curia ſimul reiecit auctoritatem mſ. Lambethani, ita ſine dubio iudicavit, quod Middletoni argumenta vim perſuadendi apud eam inveniſſent, indeque pro ſpurio haberetur, quod produci amplius in archetypo haud poterat, documentum.

Quod tandem Corſellii nomen incognitum ſtatuis in Anglia ante ſeculum XVII. ipſe, v. cl., ſatis perſpicis, ſupponere, Corſellii typographi ad Oxonienſes iter eſſe imaginarium, quod nos inter controverſum eſt. Quid quod in re ipſa quoque lapſus ſis, quum Corcellii cuiusdam ex Anglia ignominioſe eiecti ad a. 1586. meminerit GUIL. CAMDENUS (*az*). Imo nomen hoc gentilitium aevo XV., quo decantata illa accidit hiſtoria, non incelebre erat (*ba*); quandoquidem Thomas de Corſellis, Theologiae magiſter, et Canonicus Ambianenſis in Gallia, orator exſtitit in Concilio Baſileenſi a. 1434. ſeq., de quo multa retulit AENEAS SYLVIUS (*bb*). Uti vero plerique iſto proximoque ſeculo de maioribus ſuis parum ſolliciti erant, ita nemo mirabitur, Nicolaum Corſellis, qui genealogiam ſuam a. 1664. Heraldicae artis praefecto tradidit, latuiſſe gradus, quibus ab impreſſore Fride-

(*az*) *Annal. rer. Angl. regnante Elizabetha, Tom. II. p.* 466. edit. Thom. Hearne.

(*ba*) Familia haec proprio, ut arbitror, vocabulo *de Courcelles* ſeu *Courſelles* dicta fuit, atque ex Flandria affinibusque regionibus originem traxit. Certe Jacoba de Courcelles illic occurrit in charta a. 1215. et Guilielmus de Courcelles eques a. 1340. vid. JOH. LE CARPENTIER *Hiſt. geneal. de Cambray Part. III. p.* 245. *et* 601. Leodii etiam ſec. XVI. atque initio XVII. clari fuere Petrus Chriſtianus de Courſêle, JCtus, huiusque filius Gerardus Corſelius, anteceſſor poſthac Lovanienſis. vid. VALER. ANDREAS in *Faſt. Acad. Lovan. p.* 202. *edit.* 1650., atque in *Biblioth. Belg. p.* 347. edit. FOPPENS; pluresque eius nominis occurrunt *dans le Recueil heraldique des Bourguemaitres de Liege*, edit. Leod. 1720. Sed et Zeaganus Corſellis, de quo ſtatim loquemur, origine Flander erat.

(*bb*) *Lib. I. Commentar. de hoc Concilio.*

derico ipſe diſtabat, atque ita, quum adſcendere non poſſet ad tempora adeo remota, contentum fuiſſe originem repetere a patre Zeagano, qui e Flandria in Angliam migraverat; etſi Friderici oblitus deinde haud fuerit Joannes Corſellis in inſcriptione ſepulcrali Nicolao erecta a. 1674.

Sic igitur aſſeruiſſe atque ab obiectionibus liberaſſe mihi videor Oxonienſis typographiae prae reliquis Angliae vetuſtatem: quam etſi cauſam veritatis potiſſimum amore incitatus ſuſceperim defendendam, non parum tamen gaudeo, aliquod grati animi teſtimonium proferre mihi licuiſſe erga illuſtriſſimam hanc urbem atque academiam, ubi tot humanitatis officia ſemel iterumque expertus ſum, quum a. 1756. nobiliſſima Comes POMFRETTIA ob eximium antiquorum marmorum donum, proximoque triennio novus Cancellarius, vir ill. Joannes, WESTMORLANDIAE Comes, acclamationibus et feſtivitatibus iuſſu univerſitatis exciperetur; atque hac occaſione d. 3. Julii 1759. in frequentiſſima auditorum, ipſiusque ſexus elegantioris, corona Doctoris gradum in iure civili honoris cauſa obtinerem. Neque enim leve illi profecto civitati videri poteſt, ſi, quae a tot retro ſeculis ſcientiarum altrix iam exſtiterat, prima etiam apud Britannos artis, literarum propagatricis, fuiſſe probetur fautrix. At erunt fortaſſe, qui aliter ſentientes non omnino ad liquidum perductam rem exiſtimabunt: proinde aequum eſt, ut controverſiam hanc eorum porro ſubmittamus judicio, quibus ius ſuffragii eſt. Hos inter vero nominari cum maxime velim reverendiſſimum illum in Chriſto patrem, THOMAM SECKERUM, Cantuarienſem Archiepiſcopum, cuius eruditionem, candorem, atque humanitatem, multis modis comprobatam mihi, ſuſpexi cominus, ſaepiusque imitandam aliis propoſui. Huic interea Praeſuli digniſſimo ut ſalutem meo nomine impertiaris plurimam, Tibique etiam me ſemper habeas commendatiſſimum, oro quaeſoque. Dab. Roterodami menſe Decembr. MDCCLXI.

OBSERVATIO

OBSERVATIO NOVISSIMA
de inventis Moguntinenſium in arte chalcographica.

Ut dies diem docet, ita quotieſcunque aut aliorum aut propria obſervata plus mihi lucis foenerantur, a priori opinione lubens recedo. Exempla huius rei duo triave lector offendet in *Originibus typographicis*, ubi emendavi aut correxi, quae antea in *Conſpectu* ſcripſeram. Neque id exprobrabit mihi, aut fluctuanti ingenio adſcribet paulo candidior quisquam. Cui etenim in obſcuriſſima materie, quae tot viris doctis negotium faceſſivit, imo plauſtra excitavit errorum, adeo liceat eſſe perſpicaci, ut omnes illico tenebras diſpellat? Quum itaque tanto apud me veritas in pretio ſit, diſſimulare etiam nec poſſum nec volo, novam adhuc mihi poſt deſcriptam typis magnam Diatribes noſtrae partem obveniſſe ideam, quam ſubſtituere alteri quum integrum idcirco haud fuerit, liberum iam manebit lectori electionis arbitrium.

Per totum igitur opus noſtrum ſtatui, ligneos typos mobiles Harlemo deberi, Moguntiae metallicos; quae ſententia, utpote plurimis veterum auctoritatibus directe ſuperſtructa, ut everti facile poſſit, verendum non eſt. In metallicis deinde partes inventionis deberi tum utrique Joh. Gensfleiſchio, tum Petro, qui poſtea acceſſit, Schoeffero, evictum quoque dedi. At qua ratione inventa haec utrimque diſpertiri oporteat, paulo aliter apud me nunc ſedet, quam *Cap.* I. et VII. expoſueram.

Tota autem diſceptatio, ut in re obſcura, quantum pote, ſimus perſpicui, ab hac quaeſtione pendet: num ſcil. Petrus Schoefferus artem fuſoriam ad typos primus applicuerit, ut vulgo creditur, an vero coeptam ab alio emendaverit modo ac perfecerit. Priori caſu dicendum erit, Gensfleiſchios ambos praeter ea, quae in reliquo apparatu impreſſorio correxerunt, nihil excogitaſſe novi, niſi converſionem typorum ligneorum in metallicos, nihil praeſtitiſſe, niſi ſculpturam e duriſſima materie perquam laborioſam; quae priſtina mea opinio fuit. Poſteriore ca-

ſu ipſa iam fuſoriae typorum artis principia ab illis repetenda ſunt, etſi a Schoeffero ſuperati poſthac fuerint longiſſime. Discutiamus primum hanc quaeſtionem rationibus a veroſimili petitis.

Defectus characterum Harlemenſium, ſeu ligneorum, tales erant, ut longas moras ante, multasque difficultates inter impresſionem parere debuerint (*a*). His ſi ſola materiei mutatione obviam ire potuiſſet prototypographus Laurentius, id neglecturum hunc fuiſſe credendum non eſt. Quid enim? an fingi poterit, illum, qui, JUNIO teſte, magno erat ac ſubacto ingenio, quique per integrum decennium ſculptis e ligno typis uſus fuit, nunquam cogitaſſe de metalli ſubſtitutione, ſi multum inde ſibi ſpopondiſſet emolumenti? Talis certe idea neque Oedipo indigebat, neque exſecutione impoſſibilis erat, ut contra FOURNIERIUM oſtendi (*a**). Sed quid illa iuviſſet Laurentium? Duplum ad minimum temporis atque adeo pretii impendendum fuiſſet ad typos e metallo ſculptos, quam in ligneos exponi neceſſum erat. Asſeverare hoc eo maiore cum fiducia poſſum, quod utriusque ſculpturae curaverim fieri experimentum. Et per me licet, ut alibi locorum denuo illud inſtituant viri literati, queis periti artifices ad manus ſunt, ut Pariſiis, Londini, Norimbergae, alibi. At qui literis e metallo caelatis minus iam favere me profiteor, reticere earundem commoda pro meo candore haud debeo. Materies illarum quum profecto ſolidior ſit, atque lignea, diutius etiam prelo reſiſtere potuit. Verum exempla librorum exiguo tunc numero excudebantur, imo ſi e buxo fabricati eſſent typi, bis mille ad minimum vicibus (forte et pluries) chartae appreſſionem ferre poterant, ut docuit me numerus exemplarium, quae tum in ipſo *Originum* libro (*b*), tum ſeparatim excudi iuſſi. Maior

(*a*) *Orig.* noſtr. *Cap. I.* §. 10.
(*a**) Vid. dict. *Cap.* not. *br.* et *co.*
(*b*) Ib. not. *bn.*

ior porro, inquies, conciliari poterat metallicis literis nitor, quam quidem ligneis, idque probabis ſpeciminibus a me exhibitis. At ſi elegantia iſthaec coniuncta fuit cum longe maiori et opera et ſumtu, placere illa non poterat Laurentio, de lucro magis quam gloria ſollicito (*c*).

Ligneorum ergo characterum vitia quum praecipue reſiderent tum in ſculpturae moleſtia, tum in iuncturae difficultate, utrique ſane malo ſuccurri haud potuit, niſi ſubſtitutione quidem metalli, ſed ita ut ſimul illi comes eſſet ars fuſoria. De hac fieri potuiſſe, ut cogitarit aliquando Laurentius, non equidem negaverim. At fuſilium typorum veſtigia in nullo eius opere apparent, et receptus hac in parte apud Batavos, quem profligavi, error e turbido BELLEFORESTII fonte dimanavit, qui, praeter argumenta a me ſuo loco (*d*) prolata, inde quoque refellitur, quod rude informeque Laurentii inventum vocaverint ZURENUS et COORNHERTIUS, imo auctorem ante perfectam celebratamque artem defunctum ſcripſerit GUICCIARDINUS (*e*). Itaque certum apud me manebit, prototypographum eo usque artem promovere non potuiſſe ob difficultates in confectione metalli ceterique apparatus ad hoc neceſſarii obvias. Contentus itaque ligneis typis eſſe quum debuerit, in his perfectioribus reddendis ſuam collocavit induſtriam, nec omnino absque ſucceſſu, prout ectypi noſtri fidem faciunt (*f*).

Hos igitur e ligno typos in officina Laurentiana invenit, hos Moguntiam deinde tranſtulit Jo. Gensfleiſchius ſenior, et ad opuſcula

(*c*) Add. ſupr. *Cap. IV.* §. 8. junct. *Cap. V.* §. 1.
(*d*) Dict. *Cap. IV.* §. 7.
(*e*) Vid. *Append.* noſtr. *Documentor. N.* 81. 82. *et* 84.
(*f*) Origo et progreſſus typorum Laurentii videri poteſt *Tab. I. II. III. IV.* et qua ratione lignei hi characteres poſtea adhuc ab illius heredibus emendati fuerint, *Tabulae V. VI. VII.* oſtendunt.

puſcula ALEXANDRI GALLI, PETRIque HISPANI adhibuit (*g*). Iis autem forte detritis, ſaltem reiectis, ſubſtituendi erant novi. Jamne exiſtimabimus, illum, cui idem atque Laurentio ſcopus lucri erat, de ſola materiei mutatione fuiſſe ſollicitum, aut, ſi fuerit, an meruiſſe illum dicemus nomen, quod obtinuit, inventoris artis impreſſoriae (*h*)? Profecto minime. Apage igitur meram typorum e metallo ſculpturam. Oportet utique, graviora eum habuiſſe occupatum, et talia proinde, in queis deferbuerat Laurentii induſtria. Fuſoriam ergo artem agitare coepit animo, quam licet finxeris ſimpliciſſimam, duo praeſtari oportuit: primum, ut debita inveniretur metalli compoſitio, quae ſi nimia duritie peccaſſet, magna in fuſione creare poterat obſtacula; ſi mollitie, non diu ſuſtinuiſſet prela: deinde, ut excogitarentur moduli, ad materiem igne liquefactam recipiendam indeque procreanda ſigna impreſſoria, accommodati. Sicut igitur artes nunquam fere perficiuntur, niſi per gradus, ita nemo hercle mirabitur, primos Moguntiae impreſſores, etſi totis in hoc opus viribus incubuerint, haud parum tamen reliquiſſe aliorum induſtriae. Materia ſiquidem initio nimis revera mollis erat, quam ut multas recipere impreſſiones poſſet (*i*), eaque tandem inventa mixtura, quae voto aliqua ratione ſatisfaceret, eo tamen perventum haud illico fuiſſe arbitror, ut ex modulis eo prodirent habitu typi, quo impreſſioni eſſent accommodati. Minime. Nihil ergo praeſtitum aliud, quam ut funderentur corpora metallica, literas cultelli ope mox receptura. Multum interea iam protulerat haec res adiumenti. Si enim ſubſtantiam huiusmodi typorum reſpicias, maior utique ſoliditas ac durities; ſi fabricam, reductio ſculpturae integrae ad partem; ſi compoſitionem in paginas, melior iunctura

---

(*g*) Vid. *Cap. IV.* §. *ult.*
(*h*) Conf. *Cap. VII.* §. 6. *ſeq.*
(*i*) Id diſerte teſtatur FAUSTUS ASCHAFFEBURGIUS. vid. *Cap. VII.* §. *penult.*

ra (*k*); ſi denique impreſſionem, maior elegantia eos prae ligneis commendabant. Earum literarum ideam primaque tentamina, quum circa a. 1440. imprimendorum librorum ratio Moguntiae a veteribus tribuatur (*l*), deberi exiſtimo Jo. Gensfleiſchio ſeniori, perfectionem Gutenbergio, indeque eveniſſe, ut ſcriptorum plerique miſſa illius mentione verba de hoc ſolo fecerint. Sic igitur Gutenbergius meritus elogium eſt inventoris artis impreſſoriae, quatenus haec in metallicarum literarum uſu conſiſtere, atque ab arte fundendi inſeparabilis eſt credita. Sic reperta Harlemenſium, a queis ars illa fuſoria aberat, a ZELLIO ceterisque conſiderata fuerunt, ut impreſſoriae praeludia. Quot vero difficultates ſuperandae fuerint ad iſthaec omnia perficienda, quivis intelligit, neque idcirco mirabitur, ab anno 1442. vel ſequenti in hac arte laboratum, donec anno demum 1450. *Biblia* prodierint, quae ſi ipſiſſima ſunt, ut ego arbitror, Coenobii Benedictinorum Moguntinenſium (*m*), tantam hercle iam produnt elegantiam et aequalem linearum diſtantiam, ut literis mere ſculptis imprimi vix potuerint, quod et de utroque *Pſalterio* anni 1457. et 1459. dictum velim (*n*). Licet enim in typis, quos integros ex aere ſculpendos curavi (*o*), mira pelluceat corporum aequalitas, hoſce tamen animadvertendum eſt, et paucas fuiſſe

(*k*) Profluere haec inde neceſſario debuit, quod aequalius fundi corpora quam ſculpi poſſent. In hac tamen arte fuſoria non omnes Gutenbergii diſcipuli aeque ac inventor fuiſſe videntur periti; atque adeo modulos interdum confeciſſe non affabre ſatis formatos iuſtaeve proportionis. Certe fili in compoſitione nexum metallicis etiam typis nonnunquam inſerviiſſe *Cap. I.* §. 11. oſtendi, inutilem profecto, ni corpora inaequalitate laboraſſent. Hoc vero quum ad Schoefferianos typos, utpote perfectiſſimos, applicare vix liceat, intelligendum de ſculpto-fuſis, qui diu adhuc ſubſtitere, conſequens eſt.

(*l*) Vid. *Cap. VII.* §. 12.

(*m*) Dict. *Cap. VII.* not. *e.*

(*n*) Id me docuerunt horum operum ectypi accuratiſſimi, *antiquitatibus* noſtris *typographiae Moguntinenſis*, Deo volente, inſerendi.

(*o*) Vid. *Cap. I.* not. *br.*

ſuiſſe numero, et eo ſculptas ordine, quo ſubſequi ſeſe in compoſitione debebant, atque ita dari potuiſſe ab artifice operam, ut optime ſibi cohaererent. Id autem fieri vix licuit in characteribus magna copia ſculptis, qui promiſcue ex ſui ordinis loculo petuntur, neque centies permutari atque adaptari praecedentibus a typothetis poſſunt.

Typus igitur a Moguntinis primum inventus, et Gutenbergianus, eſt ſculpto-fuſus. Sed hic artem minime abſolverat. Defectus adhuc forte aliqui ſupererant in compoſitione materiei, et quod caput rei erat, multum adhuc temporis indeque profluentis impenſae deſiderabat literarum inciſio fuſis corporibus ope ſcalpri. Utrique malo ſuccurrit tandem ſagacisſimus ille Petrus Schoefferus; nam et metalli mixturam reddidit perfectisſimam, et excogitavit porro archetypos, queis ſignarentur moduli, *matrices* iam dicti, atque ita effecit, ut ex ſignatis hiſce modulis prodirent corpora non inertia, verum, ut ita loquar, animata, ſuoque charactere, ſive alphabetico ſive quocunque alio, inſtructa. Ita typos fabricavit illius praeſtantiae, quales admirata eſt, conſtanterque adhibuit poſterior aetas.

Sic itaque coniecturam noſtram ad quendam probabilitatis gradum evexiſſe me opinor. At ſi veterum illa teſtimoniis oſtendi iam posſit congrua, elevabitur illa usque ad gradum certitudinis. Agedum igitur examinemus ea, quaecunque huc faciunt, modeſta criſi.

Primum praecipuumque hac in parte adiumentum nobis praebet TRITHEMII locus in *Annalibus Hirſaugienſibus*, ubi ſcriptum legimus (*p*): *Poſt haec inventis ſucceſſerunt ſubtiliora, inveneruntque* (Gutenbergius Fauſtusque, de queis verba fecerat) *modum fundendi formas omnium Latini alphabeti literarum, quas ipſi matrices nominabant, ex quibus rurſum aeneos ſive ſtanneos characteres fun-*

(*p*) Locum integrum exhibemus in *Append. N.* 4.

ſundebant ad omnem preſſuram ſufficientes, *quos prius manibus ſculpebant.* Locus integer ſi e calamo viri praeclari ita profluxit, lapſum hunc fuiſſe duplici nomine oportet; primum, quod *formas* et *matrices* pro ſynonymis habuerit, deinde quod ipſas matrices fundi ſolitas exiſtimaverit. Prius ſtatuere vix licet, quum recepta illo aevo *formarum* ſignificatio eſſet pro ſignis impreſſoriis ſive coniunctis ſive disiunctis, eaque paulo ante ipſe uſus fuerit Trithemius (*q*), quem profecto eodem in loco *formas* ſenſu tantopere diverſo adhibuiſſe credendum non eſt. Poſterius ſupponere iniquum plane foret, quum auctor multis libris editis clarus ſaepiſſime rem cum typographis habere debuerit, imo, quod magis eſt, totam hanc hiſtoriam cum omnibus circumſtantiis ab ipſo cognoverit Petro Schoeffero; unde ignorare haud potuit, matrices ipſas neutiquam fundi, fuſi autem metalli eſſe receptacula. Quum vero *Annalium* horum editori non ipſum ſcriptoris autographum, utpote flammis iam tum conſumtum, ſed apographum duntaxat exprimere licuerit (*r*), credere malim, ſubeſſe hic errorem librarii, qui originale opus transſcribens duas voculas aut omiſit per errorem, aut ſuperfluas iniuria credidit. Omne enim, mea opinione, vitium tolles, ſi poſt vocem *literarum* addas *e modulis*, aut quod levius multo eſt *ex iis*, ut referatur ad ſtatim ſequentes *matrices*; locutione aevo Trithemii ſat familiari. Sic itaque locum integrum lego atque interpretor: *Poſt haec inventis ſucceſſerunt ſubtiliora*, *inveneruntque modum fundendi formas* (id eſt, corpora) *omnium Latini alphabeti literarum* EX IIS, *quas ipſi matrices nominabant; ex quibus rurſum* (h. e. poſtmodum, ſive ſucceſſu temporis, ut opponatur ſequenti particulae *prius*) *aeneos ſive ſtanneos characteres* (id eſt, literas corporibus impoſitas; hoc enim ſenſu vocem *characteres* ſupra iam

(*q*) Vid. *Cap. I.* not. *ab.*
(*r*) Vid. *praefatio* edit. San-Gallenſis 1690.

iam adhibuit) *fundebant ad omnem preſſuram ſufficientes*, *quos prius* (quando ſcil. non niſi corpora fundebantur) *manibus ſculpebant*. Ita ergo progreſſum artis ſuſoriae diſtincte nobis explicuit Trithemius, primo corporum duntaxat (queis characteres deinde incidebantur) poſtea ſimul cum characteribus fuſorum. Quid vero hac in parte Gutenbergio, quid Schoeffero debeatur, latere nos haud ſinit auctor; dum prioribus inventis Gutenbergio tributis mox ſubiungit, Petr. Schoefferum *faciliorem deinde modum fundendi characteres excogitaſſe*, *artemque compleviſſe*. Hic ergo artifex, originem et progreſſum artis impreſſoriae referens Trithemio, non ipſam ſibi tribuit fuſoriae artis ad typos applicationem, ſed faciliorem duntaxat methodum, cum formis nempe ſimul etiam characteres fundendi. Quum vero perquam glorioſus homo eſſet (*s*), fingi non poteſt, vel minimum ſuae detraxiſſe inventioni, aliter profecto locuturus, nec quidquam hac in parte ceſſurus Gutenbergio, ſi ipſe revera primus artis literarum fuſoriae exſtitiſſet auctor. Ita quum naturalem haec verba explicationem admittant, non placet altera longius petita, qua uſus ſum antea (*t*).

Ex memorato Trithemii loco commodam pro noſtra ſententia explicationem porro recipiet alter, digniſſimi nempe illius, ad quem totiens provocavimus, ZELLII (*u*). Hic ſcil. de ipſius Gutenbergii apud Moguntinos inventis loquens, eaque anterioribus Batavicis opponens, multo illa fuiſſe his excellentiora ac ſubtiliora (*vill meyſterlicher ind ſubtilicher*) addit. At qui ligno ſimpliciter metallum ſubſtituit, hunc ſubtilem ingenio fuiſſe non recte dixeris, ſummo autem iure illum, qui fuſionem metalli ad ty-

(*s*) Patet hoc ex carmine, quod ſubiecit ſuae *Inſtitutionum* JUSTINIANI editioni 1468. *Append.* noſtr. *N.* 4.
(*t*) *Cap. VII.* §. *penult.*
(*u*) *Append. N.* 5.

typos applicando artem reddidit et expeditiorem et cultiorem. Ac ne dubites, Trithemius *loc. cit.* eadem uſus phraſi *ſubtiliora inventa* dixit, quae in modo fundendi formas omnium alphabeti literarum conſiſterent.

BERGELLANUS, qui e Chronico Trithemii et narrationibus civium Moguntinenſium ſuum poëma contexuit (*x*), etſi hoc lapſus ſit nomine, quod a tabulis ligneis ad Schoefferianos typos illico ſaltum faciat, illasque ſolas Gutenbergio acceptas referat, male capiens Trithemii verba, in eo tamen recte ipſius mentem asſecutus eſt, quod Schoefferum primum fudiſſe vocum in aere figuras ſcripſerit. Ignoravit igitur Bergellanus non ligneos modo typos ſingulares, de queis ſiluerat Trithemius, ſed etiam ſculpto-fuſos; atque ea de cauſa toreumatum (a Gutenbergio iam adhibitorum) inventionem tribuit Schoeffero, cui tamen debebantur modo archetypi, hisque matrices ſignandi ratio.

Quod ad FAUSTUM ASCHAFFENBURGIUM attinet in *relatione* ex familiae documentis petita, hic omne totius artis impreſſoriae repertum Moguntia repetiit, atque agnato quondam ſuo Jo. Fauſto et tabulas et ſingulares literas e ligno retulit acceptas, Batavis manifeſto iniurius. Mox ad P. Schoefferi inventa tranſiens ex vero ſcribit, cum clam matricem abecedariam incidiſſe, et cum characteribus inde fuſis hero ſuo Jo. Fauſto monſtraſſe; partem veritatis tamen reticens, nempe iam antea literas ſculpto-fuſas reperiſſe Gutenbergium, cuius gloriae invidum eſſe oportebat hominem, nimio et ſuae gentis et, quae cognatione illi iuncta erat, Schoefferianae amore captum.

Adiungere his liceret alia duo teſtimonia vetuſta, niſi tam generalia eſſent, ut interpretationem in utramque partem reciperent. Horum unum ſcriptoris anonymi eſt in carmine ſubnexo *Inſtitutionibus* JUSTINIANI, edit. Mogunt. 1468. quum ſcribit (*y*), Petr.

(*x*) Vid. *ibid. N.* 74.
(*y*) Ibid. *N.* 4.

Petr. Schoefferum utrique Gensfleiſchio praeſtitiſſe ſculpendi lege; quod ſane verum eſt, ſive mere ſculptas ſive ſculpto-fuſas literas praeiviſſe Schoefferianis ſtatuas. Idem dictum velim de teſtimonio JO. SCHOEFFERI in ſubſcriptione *Breviarii Trithemiani* edit. 1515., quum ait (z), Fauſtum (huic etenim chalcographiae inventum adſcribit) adiutum fuiſſe opera ac multis neceſſariis adinventionibus Petri Schoefferi, cui etiam filiam ſuam Chriſtinam pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione nuptui dederit. Neque enim ſupponi poteſt, Fauſti munus nimium fuiſſe pro eiusmodi, quale nos iam ſtatuimus, invento, ſi conſideremus, quantos vel ſic amputaverit Schoefferus et labores et ſumtus, quantamque libris ex perpetua earundem literarum aequalitate conciliaverit gratiam.

Ita vero ſi res ſeſe habeat, diſtingui poterunt mobiles typi quondam adhibiti reſpectu materiei, e qua conficiebantur, in ligneos et metallicos. Illos Harlemo, hos Moguntiae originem debere plusquam manifeſtum eſt. Illorum progreſſus in maiori ſculpturae elegantia, horum in emendatione tum ſubſtantiae metallicae, tum modulorum, quibus iſthaec infundebatur, quaerenda eſt. Si autem diſtinguere verſatiles typos malis ratione diverſae naturae, commodam illi partitionem in tres claſſes recipient; maxime quum hae ſingulae ſuos habuerint auctores: ita enim fuere typi vel ſculpti tantum, iique Laurentiani; vel ſculpto-fuſi, ſive Gensfleiſchio-Gutenbergiani; vel fuſi tantum, hique Schoefferiani. Ita levis etiam afferetur immutatio *Originibus* noſtris; quaecunque enim tam de ligneis typis, quam de metallicis in genere, harumque ſpecie altera, ſcil. mere fuſili, illic ſcripſimus, manebunt ſarta tecta; de ſculptis e metallo ubi verba fecimus, intelligendum hoc erit de ſola literarum inciſione fuſis corporibus (z*).

Ne

(z) Dict. *Append. N.* 47.

(z*) Ridicula igitur iam diſputatio eſſet de vero *typorum fuſilium* auctore, et ad logomachiam reditura; quippe pendens a diverſo ſenſu huius dictionis, quae aut fuſoriam artem ſolam deſignare poteſt, aut illi quoque comitem dare ſculptoriam.

Ne tamen ullus hac in parte maneat lectori, in difficili materie non ſatis exercitato, ſcrupulus, verbo addemus, ubi et quando ſingulae typorum ſpecies fuerint receptae. Et Harlemi quidem ſoli in uſu fuiſſe lignei videntur ante adventum typographorum e ſchola Martiniana; quandoquidem inaequalitas vocum ac linearum, in poſtremis adhuc *Speculi ſalutis* editionibus conſpicua, ſculpto-fuſas multoque magis fuſiles literas inde excludit (*aa*): imo in *Hiſtoria Alexandri Magni*, ceterisque libris eodem charactere impreſſis (*ab*), nimis mihi rudes videntur typi, quam ut ſculpto-fuſis accenſere eos poſſim (*ac*). Argentorati quoque prima per Gutenbergium tentamina facta ſunt literis ligneis, ceterae ſpecies a Mentelio demum illic uſurpatae (*ad*). Moguntiae, poſt adhibitos ad opuſcula ALEX. GALLI et P. HISPANI ligneos characteres, Gensfleiſchius ſenior Gutenbergiusque ſculpto-fuſos introduxerunt, queis et *Biblia* a. 1450. et utrumque *Pſalterium* 1457. et 1459. excuſa iam obſervavimus. Quum vero fuſiles literas Schoefferus, miniſter Fauſti, perfecerit demum poſt huius cum Gutenbergio a. 1455. ſeparationem, (prima quippe vice iis uſus ad *Rationale* DURANDI 1459.) eandemque artem tenuerit occultam, usque dum capta a. 1462. Moguntia per famulos officinae Fauſto-Schoefferianae divulgata fuit (*ae*), conſequens eſt

---

(*aa*) Vid. *Orig. Cap. IV.* not. *ak. Cap. V.* §. 8.

(*ab*) Hoſce recenſui *Cap. VI.* §. 7.

(*ac*) Metallici igitur typi, e quorum reliquiis, JUNIO *App. N.* 2. teſte, conflata deinceps oenophora, adhibiti demum videntur ab his, qui poſt coloniae Martinianae ad Belgas adventum officinas Harlemi inſtruxere: nam horum quoque typographia circa a. 1486. collapſa, nec a quoquam per ſeptuaginta annos reſtaurata, (vid. *Cap. VI.* §. *ult.*) materiem literarum metallicam vaſis conficiendis inſerviiſſe, mirandum non eſt. Neque obſtat, quod in Laurentianis illud contigerit aedibus, quum typographiam ſuam abdicantes Laurentii nepotes elocare eas novis chalcographis, et ab his tanto operi mox imparibus atque obaeratis inſtrumenta impreſſoria loco mercedis recipere potuerint.

(*ad*) Vid. *Cap. VIII.* §. 5. *et* 17.

(*ae*) Vid. *Cap. VII.* §. 12. et ſubſcriptio *Breviarii Trithemiani* 1515. *Append. N.* 47.

eſt, libros intermedio tempore editos tum ab ipſo Gutenbergio, tum a ceteris operariis, qui a. 1455. Fauſti partes deſeruerant, aut ligneis tantum aut ſculpto-fuſis literis componi debuiſſe. Hae certe inſervierunt *Catholico* a. 1460. Moguntiae per Gutenbergium excuſo, in cuius epigraphe *mira* quidem *patronarum* (intellige paginas integras) *formarumque* (intellige corpora literarum) *concordia*, *proportio*, *ac modulus* a typographo extolluntur, de ipſis literis autem, quas inaequales ſibi eſſe accurata libri inſpectio docet, altum ſiletur (*af*). Poſt annum vero 1462. duplex in Germania alibique ſubſtitit typographorum colonia, quandoquidem Schoefferiani diſcipuli variis in locis officinas erigentes fuſilibus typis ad magiſtri exemplum (*ag*) libros compoſuerunt; Gutenbergiani vero, magna adhuc ſculpto-fuſorum (*ah*) et forte ligneorum (*ai*) copia inſtructi, illos ſive ex neceſſitate ſive etiam data opera ad literas calamo exaratas imitandas in impreſſione retinuerunt; qua de cauſa utrorumque ad exitum usque ſeculi XV. veſtigia contemplari licet, donec illis reiectis fuſiles tandem ſoli iure meritoque praevaluerunt (*ak*).

(*af*) De hac ſubſcriptione, circa cuius ſenſum *Cap. I.* §. 12. erraveram, ex profeſſo ago in not. *g.* ad *N.* 3* *Append. docum.*

(*ag*) Unicus liber, qui poſtmodum e prelo Schoefferi alio, quam mere fuſo, charactere exiit, eſt *Pſalterium* a. 1490. iisdem repetitum, queis priores editiones a. 1457. et 1459. typis.

(*ah*) Illis e. g. anno 1469. uſus eſt Nicolaus Bechtermuntze, impreſſor Altavillae, ad Vocabularium *ex quo.* vid. *Append.* noſtr. *d. l.* et uſi ſunt, ut puto, alii, qui literas ex aere ſculptas adhibuiſſe ſeſe profitentur, quandoquidem paſſim illae in his libris offenduntur inaequales. iung. *Cap. I.* not. *di.* Imo ſtatuere poſſumus, eas adhibitas in omnibus iis libris, ubi ſola literarum diſſimilitudine excepta aequalitas in paginis, lineis, atque in tota impreſſione nitor conſpiciuntur.

(*ai*) Multi etenim libri in vetuſtis bibliothecis offenduntur, perquam ſordide rudique minerva excuſi, queis inſerviiſſe ligneos typos probabile eſt. Neque tamen regulam hanc omni exceptione maiorem eſſe patet ex his, quae ſupr. not. *k.* obſervavimus; nempe ipſos etiam ſculpto-fuſos typos aliquando peccaſſe corporum debita aequalitate aut proportione; quod proinde vitium quum fili nexu adiuvari quidem parumper, tolli tamen non omnino poſſet, neceſſario inelegantiam in impresſione produxit. Accuratiſſimo igitur in his libris examine oculisque lynceis opus eſt, ut ex eorum impreſſione iudicetur de typi adhibiti natura.

(*ak*) Add. *Cap. I.* §. *ult.*

PROBATIONES

PROBATIONES

AD

ORIGINES TYPOGRAPHICAS,

QUAE SISTUNT

PARTIM DOCUMENTA ET TESTIMONIA VETUSTA

DE INVENTIONE ARTIS,

PARTIM SPECIMINA PRIMARUM IMPRESSIONUM

AERI INCISA.

INDEX AUCTORITATUM

DE INVENTIONE

ARTIS TYPOGRAPHICAE.

CLASSIS I.

Teſtimonia eorum, qui inventioni vel primis exercitiis impreſſoriae artis interfuerunt.

1. Inſtrumenta litis in cauſa Jo. Gutenbergii, Argentorati agitata a. 1439.
2. CORNELII bibliopegi, quondam famuli Laurentii Jo. fil. Harlemenſis, teſtimonium de heri ſui inventionibus. Ex HADR. JUNII *Batavia.*

2*. Notitia de laudo inter Jacob. et Jo. Fauſtos ex una, et Jo. Guttenberg ex altera parte, in quo agitur de pecunia in librorum impreſſionem inſumta. dat. 1455.

3. JO. FUST et PETR. SCHOEFFERI ſubſcriptiones librorum duae. 1457. ſeq.

3*. Subſcriptio, Moguntinae editioni *Catholici* JO. DE JANUA a. 1460. ſubjecta.

4. PETRI SCHOEFFERI teſtimonia quaedam ſeparata. 1468. ſeq.
5. ULRICI ZELL relatio. Ex *Chronico Colonienſi.* 1499.

CLASSIS II.

Teſtimonia ſcriptorum ſeculi XV. omnia, ac XVI. potiora, quibus certum tempus aſſignari potuit.

6. JOH. ANDREAS, Epiſc. Alerienſis, in dedicat. Epiſtol. Hieronymi. 1468.
7. WERNER. ROLEVINK DE LAER, in Faſciculo temporum. 1470.
8. FRANC. PHILELPHUS, in epiſtola 8. Kal. Aug. 1470.
9. GUIL. FICHETI carmen, ad calcem Epiſt. Gaſparini Pergamenſis, 1470.
10. ERH. WINDSBERG epigramma, inter Epiſtolas Cynicas, circa a. 1470.
11. LUDOV. CARBO in dedicat. Plinii epiſtol. 1471.
12. NICOL. CUPALATINUS, in dedicat. operum Meſuae. 1471.
13. ANONYMI carmen in laudem Barth. Cremonenſis, in edit. Virgilii. 1472.
14. NIC. PEROTTUS in epiſt. ad Franc. Guarinum, circa a. 1472.
15. JO. MULLER, vulgo Regiomontanus, in Praefat. Dialogi contra Ger. Cremonenſis theoricas planetarum, circa a. 1474.
16. JOH. PHIL. DE LIGNAMINE, in Chronico, edit. 1474.
17. JUNIANUS MAIUS, in praefat. Lib. de priſcor. propriet. verb. 1475.
18. BONUS ACCURSIUS, in dedicat. Metamorph. Ovidii. 1475.

19. DOMI-

19. DOMINICUS DE DOMINICIS, in praefat. Moralium Gregorii Papae. 1475.
20. ANONYMUS in epigrammate, ad calcem Epiſt. Gaſparini Pergamenſis, edit. Baſil. circa a. 1475.
21. HIER. BONONII carmen in primi impreſſoris commendationem, editum ad calcem Comm. Tortellii de ortographia Lat. ſerm. 1477.
22. JO. SCHALLUS, in dedicat. Hiſt. eccl. Euſebii. 1479.
23. MATH. PALMERIUS, Piſanus, in contin. Chronici Euſebiani. 1481.
24. HENRICUS WIRCZBURG DE VACH, in Faſciculo temporum a ſe interpolato et aucto, edit. 1481.
25. GUL. CAXTON, in *his continuation of the Poly-chronicon of Ran. Higden.* 1482.
26. ANONYMUS auctor, in *the Chronicles of Englande with the frute of times*, edit. 1483.
27. QUINTII AEMILIANI carmen in laudem primi impreſſoris, in edit. Bibl. Lat. Venet. 1483.
28. JAC. PHIL. BERGOMAS, in Supplemento Chronicorum, edit. 1483.
29. BERTOLDUS, Archiep. Moguntinus, in mandato poenali. 1486.
30. JO. TRITHEMII teſtimonia. 1486. ſeq.
30*. DIDACUS VALERA, in epiloge Chronici Hiſpaniae, edit. 1487.
31. FELIX FABER, in Hiſt. Suevorum. 1489.
32. JACOBUS MEYDENBACH, in ſubſcript. Horti ſanitatis 1491.
33. DONATUS BOSSUS, in Chronico, edit. 1492.
34. MARSIL. FICINUS, in epiſt. 13. Sept. 1492.
35. Auctores Chronici, edit. Norimb. 1493.
36. BAPT. FULGOSUS, in libro dictorum et factorum memorabilium, ſcripto ante 1494.
37. FRANC. MAR. GRAPALDUS, lib. de partibus aedium. 1494.
38. NICOL. GILLES, *dans ſes Annales de France.* 1498.
39. ROB. GAGUINUS, in arte metrificandi. 1498.
40. SEBAST. BRANT carmen. 1498.
41. JODOCUS BADIUS, Aſcenſius, in epiſtola, praemiſſa Epiſtolis illuſtrium virorum. 1499.
42. PHIL. BEROALDUS, in endecaſyllabo ad Germaniam. 1499.
43. POLYD. VERGILIUS, lib. de inventoribus rerum, 1499. emendato 1517.
44. JAC. WIMPHELINGII teſtimonia. 1499. ſeq.
45. JO. NAUCLERUS, in Chronographia. 1500.
46. CONR. CELTIS teſtimonia. 1502. ſeq.
47. JOH. SCHOEFFERI, Petri fil. teſtimonia, itemque Imp. MAXIMILIANI, ULRICI HUTTENI, et NICOLAI CARBACHII de eo. 1503. ſeq.
48. MARC. ANT. COCCIUS SABELLICUS, in Hiſtoria univerſali. 1504.
49. ROBERT. FABIAN, in *his Chronicle*, quod finivit a. 1504.
50. HENR. BEBELIUS, in carmine in laudem Germaniae, 1504.
51. PETR. MONTANUS, in Adagiis. 1504.
51*. CONR. PEUTINGERUS in Sermonibus convivalibus. 1506.
52. CHRISTOPH. SCHEURLUS, lib. de laudibus Germaniae. 1506.
53. RAPH. VOLATERRANUS, in libris Commentariorum urbanorum. 1506.
54. Epitaphium Jo. Gutenbergii, per IVONEM WITIGISIN, 1507.
55. Auctor Chronici Belgici, vulgo dicti *de Diviſie-Chronyk.* edit. 1517.
56. MICH. EYSENHARD, in contin. Chronici Herm. Gygantis, abſoluta 1517.
57. FRANC. IRENICUS, in Germaniae exegeſi. 1518.
58. DESID. ERASMI teſtimonia. 1519. ſeq.
59. JO. AVENTINUS, in Annalibus Bojis, ſcriptis circa a. 1519.
59*. Inſignia gentilitia ab Imp. Friderico

co III. Johanni Mentelio conceſſa, in lucem edita 1520.

60. JACOBI SPIEGELII teſtim. 1520. ſeq.

61. HIER. GEBWILERI teſtimon. 1521. ſeq.

62. PETR. APIANUS, in Coſmographia. 1524.

63. Anonymi (probabiliter JAC. CROMBERGERI) relatio de inventione typographiae, edita poſt Alph. de la Torre *Viſion delectabile.* 1526.

64. ANDR. ALTHAMERUS, in Comm. ad Taciti Germaniam. 1529.

65. JO. CARIO in Chronico. 1532.

66. ADR. BARLANDUS, in Hiſtoriis. 1532.

67. PAUL. LANGII teſtimonia. 1532. ſeq.

68. ACH. PIRM. GASSARI teſtimonia. 1534.

69. CASP. HEDIONIS teſtimonia. 1537. ſeq.

70. HULDR. HUGW. MUTIUS, lib. de Germanorum origine. 1539.

71. SEBAST. FRANCKEN VON WORD teſtimonia. 1539. ſeq.

71*. JO. SAPIDI epigramma. 1539.

72. CHR. MACAEUS, in Chronico. 1540.

73. ROB. ALDRYDGE, in *the black book, or regiſter of the Garter*, quod perduxit ad a. 1540.

74. JO. ARN. BERGELLANUS, in Encomio chalcographiae. 1541.

75. PETR. MEXIA, in *Silva de varia leccion.* 1542.

76. SEBAST. MUNSTERUS, in Coſmographia, edit. 1544.

77. ALEX. VENEGAS, in *Diferencia de libros.* 1546.

78. GUL. INSULANUS, Menapius, in Statera chalcographiae. 1547.

79. THEOD. BIBLIANDER, in Commentar. de ratione communi linguarum. 1548.

80. JOSEPH HACCOHEN, in Chronico Regum Franciae et domus Ottomannicae. 1554.

81. JO. A ZUYREN, in Dialogo de prima artis typographicae inventione, ſcripto intra annos 1549. et 1560.

82. THEODORUS VOLCKARDI COORNHERTIUS, in dedicat. Officiorum Ciceronis ex Belgica interpretatione. 1561.

83. HENR. PANTALEON, lib. de viris illuſtribus Germaniae. 1565.

84. LUDOV. GUICCIARDINUS, in *Deſcrizione di tutti i Paeſi baſſi*, edit. 1567.

85. DAN. SPECKLINUS, in *Straſsburgiſchen Chronick*, ſcripto circa a. 1580.

86. ANONYMUS, in *Straſsburgiſchen Chronick*, circa idem tempus ſcripto.

87. NATALIS COMES, in Hiſtoria ſui temporis. 1581.

88. HENR. SCHORI relatio de inventione typographiae apud Harlemenſes, in Joh. Walchii Decade Fabularum.

C L A S S I S III.

Alia teſtimonia, quibus certum tempus aſſignari haud potuit.

89. Epitaphium Joannis Genszfleiſch, ſenioris, per ADAMUM GELTHUS.

90. Verſus LAUR. VALLAE, ſed perperam, tributi de inventa apud Germanos typographia.

91. PETRUS GUNTHERUS, in carmine, quod praemiſſum Dialogo Wig. Wirt, contra Weſalianicam perfidiam.

92. Excerptum e mſ. Lambethano de introducta Harlemo Oxoniam impresſoria arte, publicatum a Rich. Atkyns a. 1664.

93. Excerptum ex mſ. Moguntino, edit. a Nic. Serario.

94. Excerptum ex Chronico Norimbergenſi mſ. editum a Joh. Frid. Fauſt ab Aſchaffenburg.

95. MARIANGELI ACCURSII teſtimonium de Donato in Hollandia olim impresſo, editum ab Angel. Rocha.

96. COEL. CALCAGNINUS, in Orat. pro promotore doctore.

97. Mentio relationis JO. FRID. FAUST AB ASCHAFFENBURG, junioris, de origine typographiae.

DOCUMENTORUM
ET
TESTIMONIORUM
DE INVENTIONE ARTIS TYPOGRAPHICAE
CLASSIS PRIMA.
Teſtimonia eorum, qui inventioni vel primis exercitiis impresſoriae artis interfuerunt.

NUM. I.

Inſtrumenta litis, in cauſa Jo. Gutenbergii, Argentorati agitata a. 1439. (*a*)

A. Ex protocollo Senatus maioris, cuius rubrum: *Dicta Teſtium magni conſilii Anno Dni M°. CCCC°. Triceſimo nono.*

Dis iſt die worheit, die Jerge Dritzehen geleit hat wider Johan von Mentze genant Gutenberg. *In praeſentia* Claus Duntzenheim und Claus zur Helten.

§. 1. I*tem Barbel von Zabern die Koüffelerin hatt geſeit das ſü uff ein nacht allerleye mit*

Haec eſt veritas, quam profeſſus eſt Georgius Dritzehen contra Johannem de Maguntia, dictum Gutenberg. In praeſentia Nicolai Duntzenheim et Nicolai zur Helten.

§. 1. Barbara Tabernenſis inſtita dixit, ſe colloquendo cum Andrea Dritzehen, ver-

(*a*) Inſtrumenta haec ex codice authentico, qui Argentinae in turri nummaria, cimeliorum cuſtode, aſſervabatur, primus in lucem protraxit ill. SCHÖPFLINUS ad calcem *Vindiciarum typogr.*, cujus verſionem quoque retinuimus, praeterquam ubi de typo-

*mit Andres Dritzehen gerett habe und under andern worten ſprach ſü zu ime wöllent nit dolme gon ſlaffen, do habe er ir geantwurt Ich muſz diſz vor machen, Alſo ſprach dize gezugin, aber hülffe Gott was vertünt ir gros geltes es möchte dolme über X. guldin haben coſtet, Antwurt er ir wider und ſprach du biſt ein dörin weneſtu das es mich nuwent X. gl. gecoſtet habe, höreſtu betteſtu als vil als es mich über III*ᶜ *bare guldin gecoſtet hett du betteſt din leptage gnüg, und das es mich minder gecoſtet hatt dann V*ᶜ *gl. das iſt gar lützel one das es mich noch coſten würt darumb ich min eigen und min erbe verſetzt habe, Sprach diſe gezugin aber zu ime, heiliges liden miſſelinge uch dann wie woltent ir dann tun, Antwurt er ir uns mag nit miſſelingen, ee ein jor uſſkommet ſo hant wir unſer houbtgut wider und ſint dann alle ſelig Gott welle uns dann blogen.*

§. 2. *Item frouwe Ennel Hanns*

verſus concubiam noctem aliquando dixiſſe: an non tandem petiturus es lectum; et illum reſpondiſſe: coepta prius perficiam; tunc hanc teſtem proclamaſſe: Proh! magnam pecuniae ſummam, quam tu impendis, decem florenorum valorem paene excedentem; illum vero reſpondiſſe: non bene ſapis, credis ne decem tantum florenis opus mihi conſtitiſſe? heus! ſi tu haberes id quod ultra trecentos florenos impendi, fortunata ad dies vitae eſſes, certe quingentos fere florenos negotio impendi, ne dicam de ſumtibus adhuc futuris, quapropter etiam non modo quae in dominio ſunt, ſed et futuram hereditatem oppigneravi. Adiecit haec teſtis: ſed proh Deum! quid ſi male res cedat? ille vero: nunquam hoc eveniet. Ante elapſum anni ſpatium ſortem nos inde recipiemus, niſi Deus nos punire decreverit.

§. 2. Anna, Joh. Schultheisſii

---

pographia ſermo erat, ſenſumque verborum non bene intellexerat vir cl., qua de re diximus *Cap. VIII.*; ubi haec documenta ex profeſſo illuſtrantur. Ut vero tum lectoris tum noſtro commodo inſerviremus, his teſtimoniis paragraphos appoſuimus.

Hanns Schultheiſſen frouwe des holtzmans hatt geſeit das Lorentz Beildeck zu einer zit inn ir hus kommen ſy zu Claus Dritzehen irem vetter ùnd ſprach zu ime, lieber Claus Dritzehen (*b*), *Andres Dritzehen ſelig hatt iiij. ſtücke inn einer preſſen ligen, do hatt Gutenberg gebetten das ir die uſz der preſſen nement und die von einander legent uff das man nit gewiſſen kune was es ſy dann er hatt nit gerne das das jemand ſihet. Diſe gezugin hatt ouch geſeit, Als ſye by Andres Dritzehen jrem vetter geweſen ſy do habe ſü jme deſſelben wercks dick helffen machen tag und naht, Sie hatt ouch geſeit das ſü wol wiſſe das Andres Dritzehen jr vetter ſelig in den ziten ſin pfenning gelt verſetzt habe ob aber er das zü dem werck gebrucht habe wiſſe ſü nit.*

§. 3. *Item Hanns Sidenneger hatt geſeit das jme Andres Dritzehen ſelig dick und vil geſeit habe, das er gros gelt uff das egemelte werck geleit habe und jn vil*

ſii lignarii conjux, profeſſa eſt, Nicolaum Beildeck aliquando domum ſuam ad Nicolaum Dritzehen, ſuum cognatum, veniſſe, eique dixiſſe: mi Nicolae Dritzehen! Andreas Dritzehen beatae memoriae, quatuor paginas in prelo repoſitas habuit, quas ut inde auferres atque disjiceres, Gutenberg rogavit, ne quis rem incognitam addiſceret, nolle enim ſe quenquam mortalium eam videre. Haec teſtis porro enunciavit, ſe, cum apud Andream Dritzehen ſuum cognatum commoraretur, noctu diuque in opere hoc conficiendo ei fuiſſe adjutricem; porro, ſibi bene conſtare, Andream Dritzehen illis temporibus ſortem, ex qua annuos reditus percipiebat, oppigneraſſe, caeterum ſe ignorare, an huic operi ſummam impenderit.

§. 3. Item Johannes Sidenneger enunciavit, Andream Dritzehen ſaepius ſibi dixiſſe, multum aeris ipſum conſumſiſſe in dicto opere; nec ſcire, quid tan-

(*b*) Hic in Orig. ſeqq. verba deleta extant: *min Juncher Hanns Gutemberg hatt uch gebetten das;* SCHÖPFLINO teſte.

vil coſtete und ſprach damit zü diſem gezugen er wuſte nit wie er darinne tun ſolte, Alſo antwurte jme diſer gezuge und ſprach, Andres biſtu darin kommen ſo müſtu je ouch darus kommen, Alſo ſprach Andres aber zü diſem gezugen er müſte das ſine verſetzen, antwurt jm diſer gezuge ſo verſetze es und ſage nyemand nutzit davon, das habe nu Andres geton, ob aber der ſumma uf die zit vil oder lutzel geweſen ſy wiſſe er nit.

tandem ſibi faciendum, cumque hic teſtis reſpondiſſet: tuum eſt Andrea rem inceptam perficere; Andreas ad haec reſpondit, bona ſua ſibi oppigneranda, regeſſit ipſi hic teſtis: age id facias, ſed vide ne quisquam illud ſciat. Fecit hoc Andreas; caeterum ſe ignorare, quanta fuerit illa pecuniae ſumma.

§. 4. *Item Hannſz Schultheiſz hatt geſeit das Lorentz Beildeck zu einer zit heim inn ſin huſz kommen ſy zü Claus Dritzehen als diſer gezuge jn heim gefürt hette, Als Andres Dritzehen ſin bruder ſelige von todes wegen abgangen was, und ſprach da Lorentz Beildeck zu Claus Dritzehen, Andres Dritzehen uwer bruder ſelige hat iiij. ſtücke undenan inn einer preſſen ligen, da hatt uch Hanns Gutemberg gebetten das ir die daruſz nement und uff die preſſe legent von einander ſo kan man nit geſehen was das iſt, Alſo gieng Claus Dritzehen und ſuchete die ſtücke do vant er nutzit, Diſer*

§. 4. Item Johannes Schultheiſs dixit, Laurentium Beildeck aliquando domum ſuam veniſſe ad Nicolaum Dritzehen, mortuo jam Andrea Dritzehen, huius fratre, eundemque Laurentium Beildeck Nicolao Dritzehen ſic locutum eſſe; Andreas Dritzehen frater tuus beatae memoriae quatuor paginas in inferiori parte preli repoſitas habuit, quas inde auferres, diſſolutasque prelo imponeres, Johannes Gutenberg rogavit, ne quis rem introſpiceret. Nicolaus Dritzehen abiens formas quaeſivit, nihil vero invenit. Idem teſtis edixit, ſe jam olim ex Andrea Dritze-

Diſer gezuge hat ouch geſeit das er vor guter zit von Andres Dritzehen gehört habe ee er von todes wegen abgangen ſy das er ſprach das werck hette jn me dann III^c guldin coſtet.

§. 5. *Item Cunrad Sahſpach hatt geſeit das Andres Heilman zu einer zit zu jme komen ſy inn Kremer gaſſe und ſprach zu jme lieber Cunrad als Andres Dritzehen abgangen iſt da haſtu die preſſen gemaht und weiſt umb die ſache do gang dohin und nym die ſtücke uſz der preſſen und zerlege ſü von einander ſo weis nyemand was es iſt, da nu diſer gezuge das tun wolte und alſo ſuchete das were uff Sanct Steffanns tag nehſt vergangen do was das ding hinweg, Diſer gezuge hatt ouch geſeit das Andres Dritzehen ſelige zu einer zit gelt umb jn gelehenet habe das habe er zu dem werck gebruchet, Er hatt ouch geſeit das Andres Dritzehen ſelige jme zu einer zit geſeit habe und clagete er müſte pfenning gelt verſetzen, ſprach diſer gezuge das iſt böſe, doch biſtu darin kommen, ſo muſtu ouch darus, und alſo wisſe er wol das er ſin pfenning gelt verſetzt habe.* §. 6.

tzehen, antequam fato eſſet extinctus, audiviſſe, opus ipſi trecentis minimum florenis conſtitiſſe.

§. 5. Item Conradus Saſpach dixit, Andream Heilmann aliquando ad ſe in plateam mercatorum veniſſe atque dixiſſe: mi Conrade! cum Andreas Dritzehen mortuus ſit, et tu prelum confeceris, reique conſcius ſis, abi, exime prelo paginas, disjice illas, et nemo ſciet, quid rei ſit; ſed cum hic teſtis id facere voluiſſet, et ita proxime praeterito die St. Stephani ſcrutatus eſſet, opus iam fuiſſe ſublatum. Idem teſtis addidit, eundem beatae memoriae Andream aliquando ab ſe pecuniam mutuo accepiſſe, eique operi impendiſſe, eundemque Andream aliquando conqueſtum eſſe, annuos ſuos reditus ſe cogi oppignerare, tunc hunc teſtem reſpondiſſe: vae! ſed tuum eſt te eripere; adeoque probe ſe noſſe, quod reditus ſuos oppigneraverit.

§. 6.

§. 6. *Item Wernher Smalriem hatt geſeit das er by iij. oder vier koüffe geton habe, wen aber das anegienge wiſſe er nit, und under andern iſt ein kouff geweſen by C. und XIII. guldin, an demſelben gelt hant ir drye für LX. guldin verſiglet do hatt Andres Dritzehen ſelige XX. angebürt, und uff ein zit vor dem zile ſprach Andres Dritzehen zu diſem gezugen er ſolte heim kommen und die XX. gl. nemen, Antwurt jme diſer gezuge er ſolte jme das gelt zuſamen bringen und inſammeln, das tett Andres, und alſo darnach kam Andres Dritzehen aber zu diſem gezugen und ſprach das gelt wer by einander inn Herrn Anthonien Heilman hus do ſolte er das holen, das tett diſer gezuge und nam das gelt inn Herrn Anthonien hus, und das überige gelt das habe allewegen Fridel von Seckingen bezalt.*

§. 7. *Item Mydehart Stocker hatt geſeit Als Andres Dritzehen ſelige uff Sanct Johannis tag zu Winahten do man den Krutzgang tett ſich nydergeleit habe und ſiech wart do lag er inn dis gezugen ſtuben an eim bette, Alſo kam*

§. 6. Item Wernerus Schmalriem dixit, ſe tres vel quatuor emtiones feciſſe, cuius nomine vero id fecerit, ſe ignorare. Harum una centum et tredecim florenorum fuit, de qua ſumma ad ſexaginta usque florenos caverunt tres, inter quos Andreas Dritzehen pro viginti. Paulo ante praefixum ſolutionis tempus Andreas huic teſti dixit: veni domum et viginti iſtos florenos accipe; teſtis vero reſpondit: totam ſummam collige. Andreas hoc facto rediit et totam ſummam in domo Domini Antonii Heilmann poſitam eſſe dixit; abiret modo, eamque inde tolleret; fecit hoc teſtis, reliquam vero pecuniam omnem Fridelinus à Seckingen ſolvit.

§. 7. Item Mydehart Stocker dixit, Andream Dritzehen beatae memoriae, cum feria Sti. Johannis poſt feſtum Nativitatis Chriſti tempore proceſſionis aegrotare coepiſſet, in huius teſtis hypocauſto decubuiſſe. Teſtis

kam nu diſer gezuge zu jme und ſprach, Andres wie got es, Antwurt er jme ich weis werlich mir iſt gar tötlich und ſprach damit, ſöll ich ſterben ſo wolte ich das ich nye inn die geſelleſchafft kommen wer, ſprach diſer gezuge wie ſo, ſprach er aber do weis ich wol das mine brüdere mit Gutemberg nyemer uberkommen kunnent, ſprach diſer gezuge, iſt dann die gemeinſchafft nit verſchriben oder ſint keine lute da geweſen, ſprach Andres ja es iſt verſchriben, dö frogete jn diſer gezuge wie die gemeinſchafft zugangen wer, do ſeite er jme wie das Andres Heilman, Hanns Riffe, Gutemberg und er (Andres Dritzehen) *inn eine gemeinſchafft kommen werent, darin hetten Andres Heilman und er jr jeglicher LXXX. guldin geleit, alz er behalten habe, Alſo ſü nu inn der gemeinſchafft werent do werent Andres Heilman und er zu Gutemberg kommen* (ſupple *zu*) *Sanct Arbogaſt do hette er nu ettliche kunſt vor jnen verborgen die er jnen nit verbunden was zu zeugen, darane hetten ſü nu nit ein gevallen gehebt und hetten daruff die gemein-*

ſtis eum accedens interrogavit: Andrea quomodo vales? ſed hic reſpondit: ſatis male; et porro dixit: ſi moriendum mihi eſt, optarem nunquam me iſtam contraxiſſe ſocietatem; et huic teſti rationem eius rei interroganti ſic reſpondit: praevideo diſcordias inter fratres meos et Gutenberg. Interrogavit porro hic teſtis; nullum ne inſtrumentum ſuper hac ſocietate confectum, nec teſtes actui interfuerunt? ille reſpondit: imo confectum eſt inſtrumentum; atque huic teſti leges ſocietatis ſcire cupienti hunc in modum reſpondit: Andreas Heilmann, Johannes Riffe, Gutenberg et ego (*Andreas Dritzehen*) ſocietatem inivimus, vi cuius Andreas Heilmann et ego quisque octoginta florenos contulimus, quantum memini. Durante igitur ſocietate, ego cum Andrea Heilmann ad St. Arbogaſtum convenimus Gutenberg, hic vero nonnulla artis ſuae arcana, tanquam ad illa revelanda non obligatus eſſet, celavit, quod nobis displicuit, et rupta hac ſocietate aliam inivimus, ita ut quilibet noſtrum, ego ſci-

meinſchafft abgeton und ein ander gemeinſchafft mitteinander verfangen alſo das Andres Heilman und er jr jeglicher zu den erſten LXXX. guldin ſo vil geben und legen ſolte das es V^c. guldin wurdent, und werent ſü zwene ein man inn der gemeinſchafft, und desglich ſoltent Gutemberg und Hanns Riffe jr jeglicher innſunders ouch als vil legen als die zwene, und daruff ſolte Gutemberg alle ſine kunſt die er kunde nit vor jnen verbergen, und darüber wer ein gemeinſchafft brief gemaht worden, und wer das jr einre inn der gemeinſchafft abgienge ſo ſoltent die überigen gemeinere deſſelben abgangen erben C. guldin harus geben, und das überig gelt und was inn die gemeinſchafft geborte ſolte dann under den andern gemeinern inn der gemeinſchafft bliben. Diſer gezuge hatt ouch geſeit das jme Andres Dritzehen ſelige zu der zit ouch geſeit habe ſo wiſſe er ouch das von jme ſelbs wol das er ettlich ſin pfenning gelt verſetzet habe, ob aber das vil oder wenig oder obe er das zu dem werck gebruchet habe oder nit wiſſe er nit.

ſcilicet atque Andreas Heilmann prioribus octoginta florenis tot ſuperadderemus, donec numerus quingentorum impleretur, amboque in hac ſocietate pro uno ſtetimus: conventioni inſertum, ut Gutenberg et Johannes Riffe totidem quisque pecuniae praeſtarent, quantum hi duo praedicti; quo facto Gutenberg omnia artis ſuae, quae noſſet, arcana communicaret. De his omnibus commune inſtrumentum confectum, hac conditione, ut uno vel altero ſociorum mortuo, reliqui ſocii eius heredibus centum florenos reſtituerent, reliqua vero pecunia, et quicquid ad communionem pertineret, in eadem permaneret. Teſtis adjecit, Andream Dritzehen eodem tempore ſibi dixiſſe, ſatis inſuper ipſum noſſe, quod aliquos redituum ſuorum oppigneraverit, quanta vero eius pecuniae ſumma ſit, et an eandem huic operi impenderit, ſe ignorare.

Iu Iu

In praeſentia Diebolt Brant et Jocop Rotgebe.

§. 8. *Herr Peter Eckhart lutprieſter zu Sant Martin* dixit *das Andres Dritzehen ſelig in den Winahten virtagen noch jme ſchihte er ſolt ſin Bihte hören, und da er zu jm kam und er gerne gebihte da fragete jn diſer gezuge ob er yeman ſchuldig wer oder ob man jme ſchuldig wer, oder ob er utzit geben hette das ſolt er ſagen, da ſprach Andres er hette gemeinſchafft mit etlichen, Andres Heilman und andern, und da hette er wol II*c. *guldin oder III*c. *uſzgeleit das er keinen pfenig hette, und ſeit ouch das Andres Dritzehen dann zemol in den cleidern lege am bett.*

§. 9. *Thoman Steinbach het geſeit das Heſſe der underkouſſer uff ein zit zu jm kam und frogte jn ob er keinen kouff wüſte do man lutzel an verlure wann er wuſte ettliche, und nante domit Johann Gutenberg, Andres Dritzehen und einen Heilman die bedörffte wol bar gelt. Alſo do kouffte diſer gezug jnen xiiij. Lützelburger und wuſte domit wol einen kouffman der ſü wider kouf-*

In praeſentia Theobaldi Brant et Jacobi Rotgebe.

§. 8. Dominus Petrus Eckhart Parochus eccleſiae St. Martini dixit; Andream Dritzehen feriis Nativitatis Chriſti ipſum ad confeſſionem audiendam vocaſſe; qua lubenter perfecta teſtis hic eum interrogavit, an aes alienum contraxiſſet, ſive an cuiquam mutuo dediſſet nec ne? reſpondit Andreas, ſe in ſocietatem cum Andrea Heilmann aliisque ducentos vel trecentos florenos contuliſſe, ac ne obolum quidem habere; addidit, Andream veſtibus ſuis indutum tum cubaſſe ad lectum.

§. 9. Thomas Steinbach dixit, Johannem Heſs proxenetam aliquando ad ſe veniſſe, et quaeſiviſſe, an non quendam noſſet, qui pecuniam exiguo cum damno erogaret? cum ſciret aliquos, et inter hos nominavit Johannem Gutenberg, Andream Dritzehen et Heilmann quendam, quibus pecunia parata opus eſſet. Tunc hic teſtis quatuordecim Lützelburgicos pro

kouſſen wolt, und verkouſſte ſü ouch widerumb und wurdent bi den XII½. (12½) guldin daran verlorn und wart Fridel von Seckingen burge ſur ſü und wart ouch in das kouſſhus buch verſchriben.

pro illis emit, aliumque iam ſcivit emtorem, cui eosdem venderet, vendiditque cum damno duodecim cum dimidio florenorum, eiusque ſummae praedem ſe obtulit Fridelinus à Seckingen, id quod etiam in rationes domus mercatoriae relatum.

§. 10. *Lorentz Beldeck het geſeit das Johann Gutenberg jn zu einer zit geſchickt het zu Claus Dritzehen, nach Andres ſins bruders ſeligen dode und det Clauſen Dritzehen ſagen das er die preſſe die er hünder jm hett nieman oigete zoigete, das ouch diſer gezug det, und rette ouch me und ſprach er ſolte ſich bekumbern ſo vil und gon über die preſſe und die mit den zweyen wurbelin uff dun ſo vielent die ſtucke voneinander, dieſelben ſtucke ſolt er dann in die preſſe oder uff die preſſe lege ſo kunde darnach nieman geſehen noch ut gemercken, und wenn jr leit uskeme ſo ſolt er zu Johann Gutenberg hinus kumen dann er het ettwas mit jn ze reden. Diſer gezuge iſt vvol ze vviſſen das Johann Gutenberg Andres ſeligen nut ze dun ſundern Andres Hans*

§. 10. Laurentius Beldeck dixit, ſe aliquando à Johanne Gutenberg ad Nicolaum Dritzehen poſt mortem Andreae, fratris eiusdem, miſſum eſſe, ut ipſi nunciaret, ne prelum, quod apud ſe haberet, cuiquam monſtraret; idque ſe curaſſe. Addidit, Gutenberg ipſi inſuper mandaſſe, ut ſubito ad prela ſe conferret, et illud prelum, quod duabus cochleolis munitum eſſet, aperiret, ut paginae dilabantur in partes, easque partes vel intra vel ſupra prelum poneret. Ita neminem rem vel inſpecturum, vel aliquid eius intellecturum; utque iuſtis ſolutis ad Johannem Gutenberg extra urbem veniret, ſibi enim cum eo diſſerendum. Teſtis hic bene ſibi conſcius eſt, Johannem Gutenberg nihil debuiſſe Andreae defuncto, ſed Andream

Hans Gutenberg ze dun vver und jm ſollichs ze zilen geben ſolt, in den zilen er ouch abging. Er het ouch geſeit das er in nie keiner burſe bi jme geweſen ſig wann die burſe nach den Winahten anging. Diſer gezug het Andres Dritzehen ſeligen dick geſehen by Johann Gutenberg eſſen aber er geſach jn nie kein pfening geben.

dream Johanni Gutenberg; cuius debiti portiones definitis temporibus ſolvendae, intra quae mortuus ſit. Idem teſtis affirmavit, ſe nulli ſociorum conventui apud ipſum habito interfuiſſe, qui poſt feſtum Nativitatis Chriſti haberi coeperit; ſeque ſaepius Andream Dritzehen cum Gutenbergio menſae accumbere, nunquam vero denarios erogare vidiſſe.

§. 11. *Reimbolt von Ehenheim het geſeit das er vor den Winahten unlang zu Andres kam und frogte jn was er alſo mehte mit den nötlichen dingen domit er umging, Antwurt jm Andres ſelige Es hett jn me dann V^c. guldin koſtet doch ſo hofftet er wann es us gefertiget wurde das ſü gelt loſten ein güt notdurfft, do von er diſem gezugen und andern gelt geben möhte und ouch alles das leides ergetzet wurde. Diſer gezug het geſeit das er jm des ſelben moles VIII. guldin lech wenn er gelt haben müſt. So hett ouch dis gezugen kellerin Andres ettwie dick gelt geluhen, Andres kam ouch zu einer zit zu diſem gezugen mit einem ring den ſchetzet er für XXX. guldin,*

§. 11. Reimboltus Ehenheimenſis dixit: ſe paulo ante feſtum Nativitatis Chriſti ad Andream veniſſe, eumque interrogaſſe, quid de rebus, circa quas tam ſolicite verſaretur, faceret? illum reſpondiſſe: easdem iam ſibi quingentis minimum conſtare florenis, ſperare tamen ſe, fore, ut opere feliciter conſummato, largos inde denarios reciperet, quibus eidem teſti aliisque ſatisfaceret, et animum poſt tot aerumnas relaxaret. Idem teſtis enunciavit, ſe tunc temporis illi octo florenos mutuo dediſſe, cum pecunia maximopere indigeret. Teſtis huius uxor praeterea Andreae ſaepius pecuniam mutuavit; qui aliquando ad teſtem hunc

din, den verſatt er jm ze Ehenheim für V. guldin hünder die Juden. Diſer gezug het ouch geſeit das jm wol wiſſen ſig das er im herbſt II. halb omen geſottens wins in zweyen veſſeln gemaht het do ſchanckte er Johann Gutenberg ½ (½) Omen und den andren halben omen ſchenckte er Midehart und ſchenckte ouch Gutenberg etwie vil biren, Andres bat ouch diſen gezugen zu einer zit das er jm II. halb fuder wins kouffte, das ouch diſer gezug dett, und von denſelben II. halben fudern hant Andres Dritzehen und Andres Heilman Hans Gutenberg das eine halb fuder gemein geſchenckt.

§. 12. *Hans Niger von Biſchoviſsheim het geſeit das Andres zu jm kam und ſprach er bedörffte gelts, dar umb ſo müſte er jm und andern ſinen lehenluten deſsen getrangen dun, wenn er het ettwas under henden daruff kunde er nit gelts genug uffbringen, Alſo do frogte diſer gezug was er ſchaffen hett, Antwurt er, er wer ein ſpiegelmacher, Alſo do ſtalte diſer gezuge tröſchen und furte ſin korn gon Molſsheim und Ehenheim und verkouffte das do*

hunc acceſſit cum annulo, quem triginta florenis aeſtimans Judaeis in Ehenheim pro quinque florenis oppigneravit. Idem teſtis etiam affirmavit, conſtare ſibi, illum tempore vindemiae duas dimidias menſuras mulſi duobus doliolis praeparaſſe, alteramque Johanni Gutenberg cum multis pyris, alteram vero Mideharto donaſſe. Andreas quoque rogavit hunc teſtem, ut ipſi duas dimidias amphoras vini emeret, quo facto Andreas Dritzehen et Andreas Heilmann communibus ſumtibus unam Gutenbergio donarunt.

§. 12. Johannes Niger, Biſchofsheimenſis, dixit: Andream ad ſe veniſſe, ipſique dixisſe, opus ſibi eſſe pecunia, ideo cogi ſe ipſum aliosque debitores compellere; ſiquidem aliquid tractaret, ad quod perficiendum non ſatis pecuniae corrogare poſſet. Cumque hic teſtis eum interrogaſſet, quidnam tractaret? reſpondit: ſpeculorum confectorem ſe eſſe; tunc hunc teſtem tritores conduxiſſe; far ſuum Molshemii et

do und bezalt jn. Diſer gezug het ouch geſeit das er und Reimbolt jm zu einer zit II. halb fuder wines kouffſten und furte es diſer gezug har, und alſo er kam bi Sant Arbegaſt do hatt er ouch ½ (½.) omen geſottens wins uff dem wagen, den nam Andres und trug jn Johann Gutenberg heim, und ouch ettwie vil biren, und von denſelben II. halben fudern verſchanckte Andres ſelige und Andres Heilmann Johann Gutenberg I. halb fuder wins.

et Ehenhemii venum expoſuisſe, eidemque ſatisfeciſſe. Hic teſtis quoque edixit, Dritzehenium cum Reinboldo aliquando duas dimidias amphoras vini à ſe emiſſe, ſeque teſtem illas Argentoratum advexiſſe; cumque ad St. Arbogaſtum veniſſet, dimidiam menſuram mulſi, quae eidem carpento impoſita erat, Andream in domum Gutenbergii portaſſe, cum multis pyris, et ex illis duabus dimidiis amphoris Andream defunctum et Andream Heilmann Gutenbergio unam dono dediſſe.

In byweſen Böſchwilrs.

In praeſentia Böſchwiler.

§. 13. *Item Fridel von Seckingen hat geſeit, das Gutenburg ein kouff geton habe und das er fur jnen bürge würde und das er nit anders wuſt dann das es Her Anthonie Heilman ouch angieng, und das aber darnoch die ſchulde von des ſelben kouffs wegen bezalt worden ſy. Er hat ouch geſeit, das Gutenburg Andres Heilman und Andres Dritzehen jnen gebetten haben jr bürge zu werden, gegen Stoltz Peters dohterman vür CI. guldin, das ha-*

§. 13. Item Fridelinus de Seckingen dixit: Gutenberg emtione facta, ſe ut praedem conſtitueret, rogaſſe; neque aliter ſibi conſtare, niſi quod Antonius Heilmann eiusdem emtionis particeps fuerit; poſtea vero idem debitum ſolutum fuisſe. Edixit quoque Gutenberg: Andream Heilmann et Andream Dritzehen aliquando ipſum rogaſſe, ut praedem ſe offerret genero Petri Stoltz, pro centum unoque florenis; id quod ſe-

habe er geton, alſo, das ſü drye jm deſhalp einen ſchadeloſs brieff geben ſoltent, der ouch geſchriben und mit Gutenburgs und Andres Heilmans Inſigeln verſigelt würde, Aber Andres Dritzehen hette jn alles hünder jm und kunde jm von jm nit verſigelt werden, doch ſo habe Gutenberg ſolich gelt darnoch alles bezalt in der vaſt meſſe nehſt vergangen. Dirre gezuge hat ouch geſeit, das er von der obgenanten dryer gemeinſchafft nit gewiſſet habe, dann er nye dar zu gezogen noch doby geweſen ſy.

fecerit, ea tamen lege, ut literas indemnitatis triumviri iſti ſibi traderent, ſignatas ſigillo Gutenbergii et Andreae Heilmann; verum Andream Dritzehen ſigillum ſuum adjicere ſemper diſtuliſſe, imò nunquam adjeciſſe, Gutenberg nihilo minus poſtea illud debitum tempore nundinarum quadrageſimalium proxime extinctarum ſolviſſe. Idem teſtis quoque dixit, ſe plane ignoraſſe ſocietatem horum trium, cum ad illam vocatus fuerit nunquam, nec ipſi interfuerit.

Gutenbergs Worheit wider Jörge Dritzehen.

Depoſitio Teſtium Gutenbergii contra Georgium Dritzehen.

In byweſen Frantz Berner und Böſchwiler.

In praeſentia Franciſci Berner et Böſchwiler.

§. 14. *Item Her Anthonie Heilman hat geſeit Als er gewar wurde das Gutenberg Andres Dritzehen zu einem dirten teil wolte nemen in die Ochevart zu den Spiegeln do bete er jn gar fliſſeclich das er Andres ſinen bruder ouch darin neme, wolte er zu mol gern umb jn verdienen, do ſpreche er zu jm, er enwuſte,*

§. 14. Item Dominus Antonius Heilmann enunciavit: ſe cum animadvertiſſet, quod Gutenberg Andream Dritzehen pro tertia parte in ſocietatem ſuſcepturus eſſet ad Nundinas Aquisgranenſes ſpeculorum, enixe rogaſſe, ut Andream, fratrem ſuum, eandem in ſocietatem admitteret, quod de eo bene ſit

wuſte, Andres frunde möhten morn ſprechen es were göckel werck, und were jm nit wol zu willen, do über bete er jn und mahte jm einen zedel, den ſolte er jnen beden zoigen und ſolten daruff gar wol zu rate werden, den zedel brehte er jnen und wurdent zu rote das ſü es alſo woltent tun, was im zedel verzeichent ſtunde, und ginge es alſo mit jm in. In diſen dingen bäte Andres Dritzehen diſen gezugen jm umb gelt zu helffen, do ſpreche er, hette er gut underpfant, er wolte jm balde helffen und hülffe jm alſo zu leſte umb LXXXX. ℔. *und brehte jm das gelt hin uſz zu Sant Arbgaſt, und domit loſte er den Frowen Sant Agneſen II.* ℔. *geltz abe, und ſpreche dirre gezuge was ſol dir ſo vil geltz du bedarfft doch nit me dann LXXX. guldin, do antwurte er jme, er müſte ſuſt ouch gelt han, und das wer II. oder III. tage in der faſten vor unſer Frowen tage do gebe er LXXX. guldin Gutenberg, So gebe dirre gezuge ouch LXXX. guldin, wann die beredunge were LXXX. guldin jegelichem teil, umb das überige dir-*

ſit meriturus; tum alterum reſpondiſſe, vereri ſe, ne cognati Andreae dicerent, rem eſſe praeſtigias, ideoque non facile ſe id permiſſurum; iteratis vero precibus et oblata ſchedula, quam duobus alteris monſtraret, ut rem bene ponderarent, concluſum eſſe, facturos ſeſe, ut in ſchedula perſcriptum eſſet, atque ſic ſocietatem cum eo initam eſſe. Inter haec Andream Dritzehen ab eodem teſte pecuniam mutuam petiiſſe, huncque reſpondiſſe, bona ſe pignora habere, quibus confeſtim ſubvenire poſſet, eique tandem 90. libras dediſſe, quas ad St. Arbogaſtum portaſſet, et a Monialibus S. Agnetis reditus duarum librarum redemiſſet. Regeſſit hic teſtis: quid tibi tantum pecuniae, cum octoginta modo florenis opus habeas? reſpondit vero ille, et ad alia ſe pecunia egere, biduoque vel triduo ante feſtum Annunciationis Mariae Gutenbergio octoginta florenos ſe daturum, quantum nempe idem daturus ſit teſtis, cum conventio fuerit 80. florenorum à ſingulis ſolvendorum, pro reliqua ter-

dirteteil ſo dann Gutenberg noch hette, und wurde das gelt Gutenberg, umb den teil und umb die kunſt, und wurde in kein gemeinſchafft geleit. Darnoch ſo habe Gutenberg zu diſem gezugen geſprochen Er müſte ein anders gedencken das es in allen ſachen glich würde, ſit er jn vor ſo vil geton hette und gantz mitenander in eins kement, nit das einer vor dem andern ut verhelen möhte, ſo dienet ouch es wol zu dem andern. Der rede was dirre gezuge fro und rümete es den zwein, und darnoch über lang do ſpräche er aber dieſelbe rede, do bäte jn dirre gezuge aber als vor, und ſpräche er wolte es umb jn verdienen. Darnoch ſo mehte er jm ein zedel uff dieſelbe rede und ſpreche zu diſem gezugen, heiſſen ſü wol zu rote werden, obe es jr gefug ſy, das dete er und wurdent daruff etwie lange zu rate, Sü nement jn joch ouch zu rate, do ſpreche er ſit dem mole das yetz ſo vil gezüges do iſt, und gemaht werde das uwer teil gar nohe iſt gegen uwerem gelt, ſo wurt uch doch die kunſt vergeben. Alſo gingent ſü die ſache mit

tertia parte, quam Gutenberg adhuc haberet, pecuniamque eam ipſi datam pro receptione in ſocietatem et pro arte, neque communi ſorti eam adjectam eſſe. Inde Gutenberg huic teſti dixiſſe, de alia re ſibi mentionem faciendam, quomodo nimirum in recognitionem tot praeſtitorum ſervitiorum in omnibus aequales fierent, neque ulla res in poſterum inter ipſos celaretur; idque ad reliquum opus pertinere. Laetus hoc ſermone teſtis, reliquis duobus eum retulit. Longo poſt tempore eadem (*Gutenberg*) dixit, teſtisque hic eum, ſicut antea, obteſtatus eſt, promittens, bene ſe de eo eam ob rem meriturum. Quo facto ſcheda ab illo ſibi tradita cum hoc monito: iubeas reliquos rem ut bene perpendant, videantque num ſibi placeat? Fecit hoc (*teſtis*), illique inter ſe diu deliberarunt, Gutenberg ipſum conſulentes, qui alio poſtea tempore dixit: nunc tot inſtrumenta comparata ſunt, ut pars veſtra pecuniam à vobis illatam fere aequet, et ſic artem gratuito didiciſtis. Itaque cum eo convenerunt ſuper duos

mit jme in, umb zwen punten, den einen gar abe zu tunde, und den andern baſs zu lüternde. Der punt abe zu tunde was, das ſü nit wolten verbunden ſin, von Hans Riffen wegen groſs oder clein, wan ſü nit von jme hettent, was ſü hetten, das hetten ſü von Gutenbergs wegen. Der ander punte zu lüternde was, wer es das jr keiner von todes wegen abeginge, das das baſs gelütert würde, und wart der alſo gelütert, das man des erben ſo abeginge, ſolte vür alle ding gemaht oder ungemaht vür gelt geleit ſo ſich jegelichem teil gebürt zu koſten zu zu legen und formen und allen gezügk nützit uſgenommen, noch den fünff joren geben hundert guldin, do dett er jn groſs vorteil wer es das er abeginge, wan er lieſs jn ouch darin gon, alles ſo er für ſinen koſten ſolte voran han genommen zu ſinem teil, und ſolten doch ſinen erben nit me wann hundert guldin geben für alle ding, als der andern einer. Und geſchach das uf das wer eſs das jr einer abeginge, das man nit muſte allen erben die kunſt wiſſen und uſſen ſagen oder offenboren,

duos articulos, quorum alter abrogaretur, alter vero illuſtraretur. Articulus abrogandus erat: ut nullo modo de Johanne Riff caverent, nihil ipſis cum praeſtitiſſet, omniaque Gutenbergio deberent. Articulus illuſtrandus vero caſum mortis reſpexit, ut ſi quis ſociorum vita excederet, reliqui pro ſoluta pecunia, omnibus inſtrumentis, formis et impenſis cuiuscunque nominis, nulla re excepta, eius heredibus centum florenos poſt quinquennium ſolverent. Gutenberg ipſis magnum beneficium ſe dicebat praeſtare, cum ſcilicet ſuis heredibus centum quoque tantum florenos ſit ſtipulatus, ita ut his centum florenis omnia impenſa, ſuo proprio nomine antehac facta, comprehenderentur. Haec omnia facta ſunt eo fine, ne uno vel altero ex ſociis mortuo, eius heredibus ars manifeſtanda eſſet, quod ſingulis aeque gratum foret. Deinde uterque Andreas ſub tribu pellionum teſti huic dixit, ſe conveniſſe cum Gutenbergio de obligatione, atque articulum, Johannem Riff concernentem, abrogatum, poſteriorem ve-

ren, und das were alles eime alſo gut als dem andern. Darnoch ſo habent die zwene Andres diſem gezugen under den Kürſenern geſeit, das ſü mit Gutenberg eins worden ſient von des zedels wegen, und hette jnen den punten von Hans Riffen wegen abegelon und wolte jnen den leſten punten baſs lütern, ſo in dem nehſten artickel ſtet, und ſeitent ouch doby das Andres Dritzehen hette Gutenberg geben XL. guldin, und dis gezugen bruder jm L. guldin, wann die beredunge uff das zil was fünfzig guldin, als der zedel wiſet, und darnach in den nehſten Winahten XX. guldin, und das ſyent die Winahten nehſt vergangen, und dann darnach zu halbvaſten aber gelt als der zedel wiſet do ſich dirre gezuge uffgezuhet, und ſpricht auch diſer gezuge das er den zedel bekenne by den zilen, und würde das gelt nit in gemeinſchafft geleit es ſolte Gutenberges ſin. So habe ouch Andres Dritzehen kein burſe mit uns geleit und nye kein gelt uſgeben, do uſſe für eſſen und trincken ſo ſü do uſſe dotent.

Dirre gezuge hat ouch geſeit das

vero ab illo approbatum eſſe; inſuper Andream Dritzehen Gutenbergio quadraginta florenos et fratrem huius teſtis quinquaginta dediſſe, quippe ita inter ſe pactos, ut ſub finem Septembris quinquaginta floreni, et poſtea feſto Nativitatis Chriſti viginti ſolverentur, idque effectum eſſe dicto feſto nuper elapſo; denique ſub medium Quadrageſimae adhuc quandam pecuniae ſummam, vi obligationis ab hoc teſte productae, fuiſſe ſolvendam. Idem teſtis quoque dixit, ſe hanc obligationem veram affirmare, et pecuniam iſtam non communi maſſae eſſe illatam, ſed Gutenbergio fuiſſe addictam. Andream quoque nunquam pecuniam in commune contuliſſe, nec erogaſſe pro victu et potu extra urbem ipſis miniſtrato.

Idem teſtis inſuper dixit, ſe probe

das er wol wiſſe das Gutenberg unlange vor Wihnahten ſinen kneht ſante zu den beden Andreſen, alle formen zu holen, und würdent zur loſſen das er eſs ſehe, und jn joch ettliche formen ruwete.

Do noch do Andres ſelige abeginge, und dirre gezuge wol wuſte das lüte gern hettent die preſſe geſehen, do ſpreche Gutenberg ſü ſoltent noch der preſſen ſenden er forhte das man ſü ſehe, do ſante er ſinen kneht harjn ſü zur legen, und wann er müſſig were ſo wolte er mit jn reden, das entbot er jn. Er hat ouch geſeit das von Reimbolt Muſelers wegen und von ſinen wegen ſy nye gedaht worden.

Item Her Anthonie Heilman hat anderwerbe geſeit, das der lengeſte zedel under den zwein zedeln geweſen ſy von dem in ſiner obegemelten ſage ſtet, ſo Gutenberg den zwein Andres geben lieſs ſich daruff zu bedencken, und von des andern zedels wegen der der erſt geweſen ſin ſol, do weis dirre gezuge nit obe er es ſy oder nit, dann es ſy jm uſſer ſynne gangen. Er hat ouch geſeit, das Andres Dritzehen und An-

probe ſcire, Gutenberg paulo ante Nativitatis feſtum famulum ſuum ad utrumque Andream miſiſſe, ut omnes formas peteret, easque in conſpectu eius diſſolutas, et complures etiam formas defectu laboraſſe.

Deinde cum poſt mortem Andreae hic teſtis haud ignoraret, multos curioſos eſſe prela videndi, Gutenberg mandaſſe, ut quendam mitterent, qui impediret, ne quis prela videret, ſuumque famulum miſiſſe ad disiectionem faciendam, ſe vero otio dato cum illis collocuturum promiſit. Dixit quoque, de Reinboldo Muſeler et de ſe nunquam eſſe mentionem factam.

Item Dominus Antonius Heilmann altera vice dixit: inter obligationes duas, de quibus in ſupra dicta ſua depoſitione ſermo eſſet, iſtam, quae maioris formae, eandem eſſe, quam Gutenberg utrique Andreae dediſſet perpendendam, de altera vero et antecedenti obligatione ſibi non conſtare, ejuſque ſe plane oblitum eſſe. Dixit quoque, Andream Dritzehen et Andream Heilmann Gutenbergio pro

Andres Heilman dem obgenanten Gutenberg ein halp fuder wins geben hant vür das ſü by Im do uſſe geſſen und getruncken hant, So habe ouch Andres Dritzehen Im beſonders geben I. omen geſottens wins und by hundert Regelsbiern. So hat er ouch geſeit, das er ſinen bruder darnoch gefraget habe, wann ſü anfingent zu leren, do habe er jm geantvvurt, Gutenberg breſte noch X. guldin von Andres Dritzehen, an den funfzig guldin ſo er an ruckes geben ſolt han.

pro convictu ipſis ſubminiſtrato dimidiam amphoram vini, et Andream Dritzehen proprio ſuo nomine menſuram mulſi, centumque circiter pyra dediſſe. Edixit inſuper, ſe fratrem ſuum poſtea interrogaſſe, quonam tempore addiſcere inciperent? eumque reſpondiſſe: Gutenberg adhuc decem florenos reſtantes, ut ſumma quinquaginta florenorum promiſſa compleretur, ab Andrea Dritzehen expetere.

§. 15. *Item Hanns Dünne der goltſmyt hat geſeit, das er vor dryen joren oder doby Gutemberg by den hundert guldin abe verdienet habe alleine das zu dem trucken gehöret.*

§. 15. Item Johannes Dünne aurifaber dixit: ſe iam ante tres vel circiter annos, ad centum florenorum pretium pro rebus ad impreſſionem pertinentibus à Gutenbergio accepiſſe.

§. 16. *Item Midehart Stocker hat geſeit ..... das Er von Andres Dritzehen gehort habe, das er ſpreche, hülff jn Got das das gemahte vverck in der gemeinſchaft vertriben vvürde, ſo hoffte und truvvete er uſs allen ſinen nöten zu kummen.*

§. 16. Item Midehartus Stocker dixit, ſe audiviſſe ex ore Andreae Dritzehen: ſi Deus benedixerit, ut res à ſocietate perfectae emtores inveniant, tum ſe ſperare atque confidere, ſe ex omnibus anguſtiis ſuis eſſe emerſurum.

B. Laurentii Beildeck, qui famulus Gutenbergii fuit, querimonia, ex Protocollo Senatus majoris, cujus rubrum: *Queremonie et teſtes regiſtrati Magni Conſilii, Anno Dni M°. CCCC°. XXX nono.*

Ich Lorentz Beildeck clage uch Herren der meiſter abe Jorg Dritzehen, Als hatt er mir für uch mine gnedigen Herren meiſter und Rat gebotten Ime ein worheit zu ſagen, da ich ouch by minem geſwornen eide geſeit habe was ich davon wuſte. Als iſt nu der egenannt Jörg Dritzehen darnoch aber für uch komen und hatt einen botten anderwerbe an mich gevordert jme eine worheit zu ſagen und hat damit geret ich habe vor nit wor geſeit. Darzu hat er ouch zu mir offenlich geruffet, höreſtu worſager du muſt mir wor ſagen ſolte ich mit dir uff die leiter kommen, und hatt mich damit frevenlich geſchuldiget und gezugen das ich ein meineidiger böſewicht ſye, da er mir doch von den gnaden Gottes unrecht geton hatt das doch ſwer böſe ſachen ſint etc.

Ego Laurentius Beildeck defero ad Vos, Dominos Magiſtros, Georgium Dritzehen, quod cum ad Vos, inclytos Magiſtros et Senatum, me citaſſet, ut dicerem verum, egoque quidquid iſta de cauſa noveram iurato dixiſſem; Georgius ille Dritzehen poſtea iterum ad Vos acceſſit, & per alium nuntium, ut verum dicerem, denuo poſtulavit, antea minus vera me edixiſſe incuſans. Praeterea publice me compellavit his verbis: Audisne, homo veridice, cogam te verum dicere, ſi vel patibulo tecum ſuſpendi deberem; adeoque periurum nebulonem me eſſe, nefarie arguit, quamvis gratia Dei ſim innocens. Imputatio gravis!

Poſt medium huius Protocolli, ubi enumerationes teſtium in diverſis cauſis, ſequentia leguntur:

Dis iſt Gutenbergs Worheit wider Jerge Dritzehen.	*Haec eſt Gutenbergii veritas* (teſtes) *contra Georgium Dritzehen.*
Item Her Anthonie Heilman	Item Dom. Antonius Heilman.
Item Andres Heilman	Item Andreas Heilman.
Item Claus Heilman	Item Nicolaus Heilman.
Item Mudart Stocker	Item Mudartus Stocker.
Item Lorentz Beldeck	Item Laurentius Beldeck.
Item Wernher Smalriem	Item Wernherus Smalriem.
Item Fridel von Seckingen	Item Fridelinus de Seckingen.
Item Ennel Drytzehen	Item Anna Dritzehen.
Item Conrat Saſpach	Item Conradus Saſpach.
Item Hans Dunne	Item Johannes Dunne.
Item Meiſter Hirtz	Item Magiſter Hirtz.
Item Her Heinrich Olſe	Item Dom. Heinricus Olſe.
Item Hans Riffe	Item Johannes Riffe.
Item Her Johans Dritzehen.	Item Dom. Johannes Dritzehen.
Dis iſt Jerge Dritzehen Worheit gegen Hans Gutenberg.	*Haec eſt Georgii Dritzehen veritas* (teſtes) *contra Johannem Gutenberg.*
Item Lütprieſter zu Sant Martin	Item Parochus ad St. Martini.
Item Fridel von Seckingen	Item Fridelinus de Seckingen.
Item Jocop Imeler	Item Jacobus Imeler.
Item Hans Sydenneger	Item Johannes Sydenneger.
Item Midhart Honöwe	Item Midhartus Honöwe.
Item Hans Schultheis der holtzman	Item Johannes Schultheis, lignarius.

Item Ennel Dritzehen ſin husfröwe

Item Hans Dunne der goltſmit

Item Meiſter Hirtz

Item Heinrich Biſinger

Item Wilhelm von Schutter

Item Wernher Smalriem

Item Thoman Steinbach

Item Saſpach Cunrat

Item Lorentz Gutenbergs knebt und ſin fröwe

Item Reimbolt von Ehenheim

Item Hans IXjor von Biſchoffsheim.

Item Stöffer Neſe von Ehenheim

Item Berbel das clein fröwel

Item Her Jerge Saltzmütter

Item Heinrich Sidenneger

Item ein brieff über X. ℔. gelts hant die Herren zum jungen Sant Peter her Andres verſetzt

Item ein brieff über II. ℔. gelts hant die Wurmſer ouch

Item Hans Roff der goltſmit und ſin fröwe

Item Her Goſſe Sturm zu Sant Arbegaſt

Item Martin Verwer.

Item Anna Dritzehen, uxor eius.

Item Johannes Dunne, aurarius faber.

Item Magiſter Hirtz.

Item Heinricus Biſinger.

Item Wilhelmus Schutterenſis.

Item Wernherus Smalriem.

Item Thomas Steinbach.

Item Saſpach Conradus.

Item Laurentius, Gutenbergii ſervus, cum uxore ſua.

Item Reimboldus de Ehenheim.

Item Johannes Neunjor de Biſchoffsheim.

Item Agnes Stœſſer de Ehenheim.

Item Barbara muliercula.

Item Dom. Georgius Saltzmütter.

Item Heinricus Sydenneger.

Item chirographum X. librarum argenti, quod Canonici D. Petri minoris Eccleſiae, Dom. Andreae pignori dederunt.

Item chirographum II. librarum argenti, quod in Wurmſeriorum manibus eſt.

Item Johannes Roff, faber aurarius, et uxor ejus.

Item Dom. Goſſe Sturm ad S. Arbogaſtum.

Item Martinus Verwer.

C. Sen-

C. Sententia Senatus in Gutenbergii cauſa, ex Protocollo Contractuum, Anno M°. CCCC°. Triceſimo nono.

Wir Cune Nope der Meiſter und der Rat zu Straſsburg thun kunt allen den die diſen brieff ſehent oder hörent lesſen, daſs für uns kummen iſt Jerge Dritzehen vnſer burger im namen ſin ſelbs und mit vollem gewalt Clauſs Dritzehen ſins bruders, und vorderte an Hans Genſzefleiſch von Mentz genant Gutenberg, vnſern hinderſöſz, und ſprach alſs hette Andres Dritzehen ſin bruder ſelige ein erber gut von ſime vatter ſeligen geerbet, und deſselben ſins vetterlichen erbs und guts etwa vil verſetzet und darus ein trefflich ſumme gelts broht, und wer alſo mit Hanſz Gutenberg und andern zu einer geſellſchafft und gemeinſchafft kommen, und hett ſolch gelt in dieſelbe gemeinſchafft zu Hans Gutenberg geleit, und hettent gut zit Ir gewerbe mittenander gemaht und getriben des ſie auch ein mychel (groſz) *teil zuſammen broht hettent, So were auch Andres Drytzehen an vil enden do ſie bli und anders das darzu gehört kaufft hettent, bür-*

Nos Cuno Nope Praetor et Senatus Argentoratenſis notum facimus omnibus, praeſentes literas inſpecturis vel audituris, quod Nos adierit Georgius Dritzehen, civis noſter, tam proprio nomine, quam mandato Nicolai Dritzehen, fratris ſui, inſtructus, agens contra Johannem Genſſefleiſch de Moguntia, dictum Gutenberg, incolam noſtrum, et exponens, defuncto ſuo fratri Andreae Dritzehen luculenta ex paterna hereditate obveniſſe bona, ex quorum oppigneratione non parvam redegerit pecuniae ſummam, quam ſocietati, cum Johanne Gutenberg aliisque initae, intulerit; diuque illos in ſocietate perſtitiſſe, quaeſtumque magno emolumento exercuiſſe. Andream Dritzehen diverſis in locis, ubi plumbum aliaque ad id neceſſaria comparaverint, fidem ſuam interpoſuiſſe, ac facta ſolutione liberaſſe. Andrea igitur mortuo, ſe fratremque ſuum Nicolaum petiiſſe ſaepius a Johanne Gutenberg, ut ſocios ipſos

bürge worden, das er auch vergolten und bezalt hette, Alſs nu derſelbe Andres von tode abegangen were, hette er und ſin bruder Clauſs ettwie dick an Hannſz Gutenberg gefordert, daſs Er ſie an Irs bruder ſeligen ſtat, in die gemeinſchafft nemen ſolte, oder aber mit Inen überkommen umb ſolich ingeleit gelt, ſo er zu Im in die gemeinſchafft geleit hette, das er aber alles nie getun wolte, und ſich domit behülffe, daſs Andres Dryzehen ſolich gelt in die gemeinſchafft zu Im nit geleit haben ſolte, do er aber hoffte und truwete erberlich zu erzügen wie er dovor geret hette, daſs das alſo ergangen were, und darumb ſo begerte er noch hütbitage daſs Gutenberg In und ſin bruder Clauſs in Ir erbe und in die gemeinſchafft an Irs bruder ſeligen ſtat ſetzen, oder aber ſolich ingeleit gelt, von Irs bruder ſeligen wegen wider harus geben wolte, Alſs Inen das von erbes und rechtes wegen billich zugehörte; Oder aber ſeite warumb er das nit tun ſolte.

Dagegen antwurt Hanns Gutenberg, daſs Ime ſolich vorderunge von Jerge Drytzehen unbillig

pſos in locum fratris defuncti reciperet, aut de collata in ſocietatem pecunia cum ipſis tranſigeret; quae vero omnia recuſaverit, pecuniam iſtam ab Andrea Dritzehen in ſocietatem collatam eſſe negans. Cum vero dictorum veritatem ſatis ſe probaturum confidat, ideo ſe petere adhuc, ut Gutenberg ſe et fratrem ſuum Nicolaum in partem collatae pecuniae et lucri ſocietatis loco defuncti fratris admittat, aut collatam a fratre pecuniam, ipſis legitimis eius heredibus reſtituat, aut cur recuſet, exponat.

Reſpondit ad haec Johannes Gutenberg: Georgii Dritzehen petitum ſibi injuſtum videri, cum

billig neme, Sit er doch durch etlich geſchrifft und zedel ſo er und ſin bruder hinder Andres Dryzehen Irem bruder noch tode funden hätte wol underwiſsen were, wie er und ſin bruder ſich mittenander vereyniget hettent, Dann Andres Dryzehen hette ſich vor ettlichen Jaren zu Im gefüget und underſtanden ettlich kunſt von Im zu leren und zu begriffen, Deſs hett er In nu von ſiner bitt wegen geleret, Stein bollieren das er auch zu den ziten wol genoſſen hette, Donoch über gut zit, hette er mit Hanns Riffen vogt zu Lichtenow ein kunſt underſtanden Sich der uff der Ocher heiltums fart zu gebruchen und ſich des vereynigt daſs Gutenberg ein zweiteil und Hans Riffe ein dirteil daran haben ſolte, Deſs were nu Andres Dryzehen gewar worden, und hette In gebeten Inen ſolich kunſt auch zu leren und zu underwiſen, und ſich erbotten daſs noch ſim willen umb In zu verſchulden. In dem hette Her Anthonie Heilmann Inen deſsglichen von Andres Heilmanns ſins bruders wegen auch gebetten, do hette er nu Ir beden bitt

cum ex ſcriptis et ſchedis, apud defunctum fratrem Andream Dritzehen repertis, ſatis ipſe (*actor*) leges ſocietatis, a ſe (*Gutenberg*) cum eius fratre contractae, intelligere poſſit. Scilicet, quod Andreas Dritzehen ante aliquot annos ſecum coniunxerit, quandam a ſe artem diſcere conatus. Annuiſſe ſe eius petito et lapides poliendi artem ipſi monſtraſſe, unde et lucrum non exiguum ceperit. Diu poſt ſe cum Johanne Riff, praefecto Lichtenavienſi, quandam artem exercere coepiſſe, qua in Nundinis Aquisgranenſibus uterentur, ita ut duae tertiae lucri Gutenbergio, reliqua pars Johanni Riff obvenirent. Andream Dritzehen, hac re intellecta, petiiſſe, ut et ſibi artem iſtam explicaret, praemium, quod vellet, promittens. Interea Antonium Heilmann pro fratre ſuo, Andrea Heilmann, eadem rogaſſe; annuiſſe ſe amborum petitis, artem ſuam illos docens, ac emolumentorum fructuumque dimidiam partem ipſis ſpondens; ita ut ii ambo unam partem, Johannes Riff alteram, ipſe vero dimidiam conſequeretur;

L 2

bitt angeſehen und Inen verſprochen Sie des zu leren und zu underwiſsen, und ouch von ſolicher kunſt und afentur das halbe zu geben und werden zu laſsen, alſo daſs ſie zween ein teil Hans Riff den andren teil und er den halben teil haben ſolte, Darumb ſo ſoltent dieſelben zwene Im Gutenberger hundert und LX. gulden geben in ſinen ſeckel von der kunſt zu leren und zu underwiſen, Do Im auch uff die zit von ir jeglichem LXXX. gulden worden were, Als hettent ſie alle vor Inen daſs die heiltums fart uff dis Jar ſolte ſin, und ſich daruff gerüſtent und bereit mit Ir kunſt, Alſs nu die hieltumbfart ſich eins Jares lenger verzogen hette, hettent ſie fürbas an In begert und gebetten Sie alle ſin künſte und afentur ſo er fürbaſſer oder in ander wege mer erkunde oder wuſte, auch zu leren und des nicht vür Inen zu verhelen, Alſo überbatent ſie Ine daſs ſie des eins wurdent und wurde nemlich beret daſs Sie Im zu dem erſten gelt geben ſoltent II½c gulden, das were zuſammen 410. *gulden, und ſoltent Im auch des hundert gulden geben alſs bar, deſs*

tur; pro mercede traditae artis ambos ſibi Gutenberg 160. florenos ſolvere debuiſſe, ac definito tempore quemlibet illorum 80. ſibi aureos perſolviſſe. Cumque omnes perſuaſi eſſent, Nundinas Aquenſes eo anno celebratum iri, omniaque ad eas paraſſent, illae vero ad annum ſequentem differrentur, ſocios a ſe (*Gutenberg*) petiiſſe, ut omnes, quas calleret, artes mirabiles atque ſecretas, nulla excepta, ipſis traderet. Reſpondiſſe ſe illorum voto, ea conditione, ut priori ſummae 250. florenos adderent, unde ſumma 410. florenorum prodiret, quorum centum parata pecunia ex his ſtatim ſolvendae; id quod etiam praeſtitum ſit ab Andrea Heilmann, qui 50. florenos exſolverit, et ab Andrea Dritzehen, qui ſolverit 40. florenos; adeoque florenorum decem adhuc debitor exiſtat; 75. florenos autem, qui reſtent a ſingulis ſolvendi, ambo adnumerarent tribus illis, de quibus tum convenerint, definitis temporibus. Cum vero Andreas Dritzehen interea temporis obierit, iſtaque pecunia ab ipſo perſoluta nondum

deſs Im auch uff die zit 50. *gulden von Andres Heilmann und* 40. *fl. von Andres Dryzehen worden werent, und ſtundent Im von Andreſs Dryzehen des noch* 10. *fl. uſs. Darzu ſoltent die zwene Ir jeglicher Im die* 75. *fl. geben zu dryen zilen noch dem dann dieſelbe zil deſsmols beret worden werent, Do ober Andres Dryzehen in ſolichen zilen von tode abegangen were und Ime ſolich gelt von ſinet wegen noch uſsſtünde, ſo were auch uff die zit nemlich beret, daſs ſolich Ir affenture mit der kunſt ſolt weren fünff gantze Jar, und wer es daſs ir einer under den vieren in den fünff jaren von tode abeginge, ſo ſolte alle kunſt, geſchirre und gemaht werck by den andern bliben, und ſoltent des abegangenen erben dafür noch uſsgang der fünff jor werden hundert gulden, Das und anders auch alles zu der zit verzeichent und hinder Andres Dryzehen kommen ſy darüber einen verſigelten brieff zu ſetzen und zu machen alſs das die zeicheniſs luter uſwiſset, und habe auch Hanſs Gutenberg ſie ſithar und daruff ſolich afentur und kunſt gelert und*

dum ſit, ad hoc inter ipſos quinque annorum terminus placuerit pro exercenda arte mirabili, et additum ſit, quod, ſi unus quatuor contrahentium intra definitum quinquennium deceſſerit, omnia artis utenſilia et opera inſtrumentis perfecta apud reliquos manerent, qui finitis quinque annis defuncti heredibus centum redderent florenos. Cuius rei acta apud Andream Dritzehen depoſita, ita ut ſolenne inſtrumentum ſigillo munitum deinceps conficeretur, id quod ipſa quoque acta teſtentur; Johannem Gutenberg quoque poſtea hanc ſecretam et mirabilem artem ipſos docuiſſe, quod et Andreas Dritzehen, morti proximus, confeſſus ſit. Cum itaque chartae, hac ſuper re confectae, et apud Andream Dritzehen repertae, hoc clare contineant ac oſtendant, ipſeque praeterea probatis teſtibus ſe demonſtraturum confidat, petere ſe, ut Georgius Dritzehen et eius frater Nicolaus 85. florenos, quos defunctus eorum frater ſibi (*Gutenberg*) nondum ſolvit, de illis centum florenis detrahant; ſe reſiduos quindecim flo-

und underwiſen, deſs ſich auch Andres Dryzehen an ſine tot bett bekant hette, Darumb und wile die zedel ſo darüber begriffen und hinder Andres Dryzehen funden werent, das luter beſagen und innhalten, und er das auch mit guter kuntſchafft hoſte byzubringen, ſo begerte er, daſs Jörge Dryzehen und ſin bruder Clauſs Im die 85. *gulden ſo Im von Irs bruder ſeligen wegen noch alſo uſsſtünden, an den* 100. *gulden abeſchlahent, ſo wolle er Inen die überigen* 15. *gulden nochgeben, wiewol er des noch etliche jahr zil hette, und Inen darumb tun noch wiſunge ſolicher zedel davon begriffen, Und alſs Jerge Dryzehen fürbas gemeldet hette wie Andres Dryzehen ſin bruder ſelige etwie vil ſins vatters erbe und guts gehebt, verſetzet oder verkauft habe, das gange Ine nicht an, und Im ſy von Im nit me worden, dann er vor erzalt habe, uſsgeſat ein halben omen geſotten wins, ein korp mit bieren und er und Andres Heilmann haben Im ein halb fuder wins geſchencket, do ſie zwene faſt me by Im verzert hettent, darumb Im aber nützit wor-*

florenos ipſis redditurum, quamvis dies ſolutionis nonniſi poſt aliquot annos venturus ſit; adeoque heredibus ſe ſecundum literas ſuper hac re conſcriptas ſatisfacturum. Quod autem Georg. Dritzehen porro alleget, Andream Dritzehen, defunctum ſuum fratrem, multa ex paterna hereditate partim oppigneraſſe, partim alienaſſe, hoc ſibi praeiudicio eſſe non poſſe, cum praeter dictam pecuniam et praeter dimidiam vini cocti menſuram et caniſtrum pirorum acceperit nihil, niſi quod is (*Dritzehen*) atque Andreas Heilmann ſibi dimidiam carratam vini dono dederint, cum illi plus fere penes ſe conſumſerint, pro quo tamen nihil perceperit. Fruſtra quoque ipſum (*Georgium*) petere, heredis titulo in emolumenta ſocietatis admitti, cum nullas eius rei obligationes noſcat; neque Andream Dritzehen uſquam pro plumbo aliisve rebus comparandis fidem ſuam interpoſuiſſe, niſi apud Fridelinum a Seckingen, qua tamen ipſe (*Gutenberg*), poſt mortem eius, numerata a ſe pecunia, eum liberaſſet, quae vera

worden were, Darzu als er fordert Inen in ſin erbe zu ſetzen, do wiſse er dehein erbe noch gut do er Ine inſetzen ſolle oder dovon er Im iht zu thun ſy. So ſy auch Andres Dryzehen niergent ſin bürge worden, weder für bli oder anders, one ein mol gegen Fridel von Seckingen, von dem habe er Ine noch ſime tode wider gelidiget und gelöſet, und begert darumb ſin kuntſchafft und worheit zu verleien.

vera probaturum ſe offert per teſtes.

Alſs nochdem Wir Meiſter und Rat obgenannt forderunge und antwurt, rede und widerrede, auch kuntſchafft und worheit ſo ſie beder ſite fürgewant habent und beſunder den zedel wie die beredung vor Vns geſcheen, verhörtent, do komment Wir mit recht urteil überein und ſprochent es auch zu recht: wile ein zedel da iſt der da wiſet in welcher maſse die beredunge zugangen und geſchehen ſin ſoll. Sy dann daſs Hanns Riff, Andres Heilmann und Hanns Gutenberg ſchwerent einen eit an den Heiligen, daſs die ſache ergangen ſient, alſs das der obgemelt zedel wiſet, und das derſelbe zedel daruff begriffen wurt daſs ein beſigelter

Nos Praetor et Senatus audita dicta actione et exceptione, petito et reſponſione, probatione et teſtimoniis, ab utraque parte allatis, et praecipue charta conventionis examinata, iudicamus et ſtatuimus, ratam eſſe conventionis formulam, quam initam eſſe, ex charta patet, ita tamen, ut Joh. Riff, Andreas Heilmann et Joh. Gutenberg iureiurando ad ſanctos praeſtito fidem dictae chartae ſuppleant, et affirment, dictam conventionem publici inſtrumenti formam accepturam fuiſſe, ſi Andream Dritzehen mors non praeripuiſſet. Joh. quoque Gutenberg inſuper iureiurando ſi aſſeveret, illos 85. florenos

ſigelter brieff daruſs gemaht ſin ſolt ob Andres Dryzehen by ſinem leben bliben were, und daſs Hanſs Gutenberg do mit ſweret, daſs Im die 85. *gulden von Andres Dritzehen noch unbezalt uſsſtont, ſo ſollen Im dieſelben* 85. *gulden an den obgemelten* 100. *gulden abegon, und ſoll die übrige* 15. *gulden gemelten Jörge und Claus Dryzehen harus geben, und ſollent die* 100. *gulden domit bezalt ſin noch innhalt der obgemelten zedel, Und ſoll Gutenberg fürbas von deſs wercks und gemeinſchafft wegen mit Andres Dryzehen all nützit zu tun noch zu ſchaffen haben. Solichen eit Hans Riff, Andres Heilman und Hanns Gutenberg vor Vns alſo geton habent, uſsgenommen daſs Hans Riff geſeit hat daſs er by der beredung am erſten nit geweſsen ſy, ſo bald er aber zu In kommen und ſie Im die beredung ſeiten, da lieſs er das auch daby bliben, daruff gebieten Wir dieſe verheiſsung zu halten.* Datum vigil. Lucie et Otilie (d. 12. Dec.) Anno XXXIX.

renos ipſi ab Andrea Dritzehen nondum fuiſſe ſolutos, deducat ille iſtos 85. florenos a centenis, quos debet, et ſi reſiduos quindecim Georgio et Nicolao Dritzehen reddiderit, centum illi floreni ſoluti cenſeantur, ſecundum tenorem ſupra dictarum chartarum; Gutenbergioque ratione operis et ſocietatis nihil amplius cum illis ſit commune. In dictam formulam iurarunt Johannes Riff, Andreas Heilmann et Joh. Gutenberg, nobis praeſentibus, niſi quod Joh. Riff enuntiaverit, ſe primae deliberationi non interfuiſſe, acquieviſſe tamen, cum ipſo ſuperveniente conventionis formulam repetierint. Jubemus ergo, ſtandum eſſe dictae conventioni. *Datum vigil. Lucie et Otilie* (d. 12. Dec.) Anno XXXIX.

NUM. II.

NUM. II.

CORNELII *bibliopegi, quondam famuli Laurentii Jo. fil. Harlemenſis, teſtimonium de heri ſui inventionibus, quod ſervavit* HADR. JUNIUS *in* Batavia, *pag.* 253. *ſeq. edit. Lugd. Bat.* 1588. (*c*).

Redeo ad urbem noſtram (*Harlemum*), cui primam inventae iſthic artis typographicae gloriam deberi, et ſummo iure asſerendam aio, utpote propriam et nativam: ſed luminibus noſtris ſola officit inveterata illa et quae encauſti modo inſcripta eſt animis opinio, tam altis innixa radicibus, quas nulli ligones, nulli cunei, nulla rutra revellere aut eruere valeant, qua pertinaciter credunt, et perſuaſiſſimum habent apud Magontiacum claram et vetuſtam Germaniae urbem primo repertas literarum formulas quibus excuderentur libri. Utinam hic incredibilem illam dicendi vim, quae in Carneade fuiſſe perhibetur, voto exoptare posſem, qui nihil defendiſſe unquam, quod non probarit, nihil oppugnaſſe, quod non everterit, dicitur; ut ſaltem refugam illam laudem poſtliminio revocare, et hoc quaſi trophaeum erigere poſſem, veri interpolator: quod ego non alio optarim, quam ut veritas recte a Poëta vetere Temporis filia nuncupata, aut (ut ego ſoleo) χρόνȣ ἔλεγχος, tandem detegatur, quaeque iuxta Democritum, altiſſimo in puteo demerſa hactenus delituit, in apertum proferatur. Si glorioſum certamen ſuſcipere non piguit Aegyptios et Phoenicas de literarum inventione, his Deo duce earum inventum ad ſe trahentibus, quando tabulas θεοχαράκτους, hoc eſt, a Deo exaratas iactant: illis a ſe repertas Graeciae intuliſſe gloriantibus, quando Cadmus Phoenicum claſſe vectus, rudibus Graecorum populis artis illius auctor, eas commonſtravit. Rurſus ſi Athe-

(*c*) De hoc loco, quantum ſatis eſt, egimus *Cap. III.* §. 2. *et* 10. ac *Cap. IV. per tot.*

Athenienſes Cecropi ſuo, Thebani Lino, eandem laudem vindicant: Palamedi Argivo excogitatorum characterum gloriam Tacitus et Philoſtratus deferunt: ut Hyginius Latinorum Carmentae Evandri matri. Si itaque controverſam dubiamque gloriam cunctae gentes ad ſe ceu propriam rapere non erubuerunt, quid vetat quo minus indubitandae laudis poſſeſſionem, de qua per ſocordiam avitam exturbati ſumus, quaſi poſtliminii iure repetamus? Equidem non invidia, aut malevolentiae ſtudio transverſus agor, ut huic afferam, quod alteri derogem ac detraham. Craſſi impudentiam non imitabor, hinc Scaevolae ſanctimoniam et gravitatem affectando, illinc prehenſationibus favorem hominum eblandiendo: haud is ſum, corruptis arbitriis planum agere non decrevi, veritatem illam unam perſpicuam, quam uti caeleſte Solis iubar, nulla nox, nulla caligo quantumvis alta obtenebrare poteſt, exhibiturus, quantum in me eſt, idque ſimplici ac minime fucato orationis filo, quod illa amat. Quod ſi optimus ille teſtis eſt, auctore Plutarcho, qui nullo obſtrictus beneficio, neque alterius addictus ſtudio, libere quod ſentit loquitur et intrepide, meum teſtimonium merito locum habeat, qui nec mortuum aut haeredes poſterosve cognatione attingam, neque gratiam aut beneficium inde expectem, qui quicquid huius feci, id totum ſepultis Manibus pietatis ergo impendi. Dicam igitur quod accepi a ſenibus et auctoritate gravibus, et Reipub. adminiſtratione claris, quique a maioribus ſuis ita accepiſſe graviſſimo teſtimonio confirmarunt, quorum auctoritas iure pondus habere debeat ad faciendam fidem.
„ Habitavit ante annos centum duodetriginta Harlemi in aedibus
„ ſatis ſplendidis (ut documento eſſe poteſt fabrica quae in hunc
„ usque diem perſtat integra) foro imminentibus e regione Pala-
„ tii Regalis, Laurentius Joannes cognomento Aedituus Cuſtos-
„ ve, (quod tunc opimum et honorificum munus familia eo
„ nomine clara haereditario iure poſſidebat) is ipſe qui nunc
„ laudem inventae artis Typographicae recidivam iuſtis vindiciis
„ ac ſacramentis repetit, ab aliis nefarie poſſeſſam et occupatam,
„ ſum-

„ ſummo iure omnium triumphorum laurea maiore donandus.
„ Is forte in ſuburbano nemore ſpatiatus (ut ſolent ſumpto cibo
„ aut feſtis diebus cives qui otio abundant) coepit faginos corti-
„ ces principio in literarum typos conformare, quibus inverſa
„ ratione ſigillatim chartae impreſſis verſiculum unum atque alte-
„ rum animi gratia ducebat, nepotibus generi ſui liberis exem-
„ plum futurum. Quod ubi feliciter ſucceſſerat, coepit animo
„ altiora (ut erat ingenio magno et ſubacto) agitare, primumque
„ omnium atramenti ſcriptorii genus glutinoſius tenaciusque, quod
„ vulgare lituras trahere experiretur, cum genero ſuo Thoma
„ Petro, qui quaternos liberos reliquit omnes ferme conſulari
„ dignitate functos (quod eo dico ut artem in familia honeſta et
„ ingenua, haud ſervili, natam intelligant omnes) excogitavit,
„ inde etiam pinaces totas figuratas additis characteribus expres-
„ ſit: quo in genere vidi ab ipſo excuſa Adverſaria, operarum
„ rudimentum paginis ſolum adverſis, haud opiſtographis: is li-
„ ber erat vernaculo ſermone ab auctore conſcriptus anonymo,
„ titulum praeferens, *Speculum noſtrae ſalutis*: in quibus id ob-
„ ſervatum fuerat inter prima artis incunabula (ut nunquam ulla
„ ſimul et reperta et abſoluta eſt) uti paginae averſae glutine
„ commiſſae cohaereſcerent, ne illae ipſae vacuae deformitatem
„ adferrent. Poſtea faginas formas plumbeis mutavit, has dein-
„ ceps ſtanneas fecit, quo ſolidior minusque flexilis eſſet mate-
„ ria, durabiliorque: e quorum typorum reliquiis quae ſuper-
„ fuerant conflata oenophora vetuſtiora adhuc hodie viſuntur in
„ Laurentianis illis, quas dixi, aedibus in forum proſpectantibus,
„ habitatis poſtea a ſuo pronepote Gerardo Thoma, quem ho-
„ noris cauſſa nomino, cive claro, ante paucos hos annos vita
„ defuncto ſene. Faventibus, ut fit, invento novo ſtudiis ho-
„ minum, quum nova merx, nunquam antea viſa, emptores un-
„ dique exciret cum huberrimo quaeſtu, crevit ſimul artis amor,
„ crevit miniſterium, additi familiae operarum miniſtri, prima
„ mali labes, quos inter Joannes quidam, ſive is (ut fert ſuſpi-

M 2 „ cio)

„ cio) Fauſtus fuerit ominoſo cognomine, hero ſuo infidus et „ infauſtus, ſive alius eo nomine, non magnopere laboro, quod „ ſilentum umbras inquietare nolim, contagione conſcientiae „ quondam dum viverent tactas. Is ad operas excuſorias ſacra- „ mento dictus, poſtquam artem iungendorum characterum, fu- „ ſilium typorum peritiam, quaeque alia eam ad rem ſpectant, „ percalluiſſe ſibi viſus eſt, captato opportuno tempore, quo „ non potuit magis idoneum inveniri, ipſa nocte quae Chriſti „ natalitiis ſolennis eſt, qua cuncti promiſcue luſtralibus ſacris „ operari ſolent, choragium omne typorum involat, inſtrumento- „ rum herilium ei artificio comparatorum ſupellectilem conva- „ ſat, deinde cum fure domo ſe proripit, Amſtelodamum prin- „ cipio adit, inde Coloniam Agrippinam, donec Magontiacum „ perventum eſt, ceu ad aſyli aram, ubi quaſi extra telorum „ iactum (quod dicitur) poſitus tuto degeret, ſuorumque fur- „ torum aperta officina fructum huberem meteret. Nimirum ex „ ea, intra vertentis anni ſpacium, ad annum a nato Chriſto „ 1442. iis ipſis typis, quibus Harlemi Laurentius fuerat uſus, „ prodiſſe in lucem certum eſt Alexandri Galli *Doctrinale*, quae „ Grammatica celeberrimo tunc in uſu erat, cum Petri Hiſpani „ *tractatibus*, prima foetura ". Iſta ſunt ferme quae a ſenibus annoſis fide dignis, et qui tradita de manu in manum quaſi ardentem taedam in decurſu acceperant, olim intellexi, et alios eadem referentes atteſtantesque comperi. Memini narraſſe mihi Nicolaum Galium, pueritiae meae formatorem, hominem ferrea memoria et longa canitie venerabilem, quod puer non ſemel audierit Cornelium quendam bibliopegum ac ſenio gravem, nec octogenario minorem (qui in eadem officina ſubminiſtrum egerat) tanta animi contentione ac fervore commemorantem rei geſtae ſeriem, inventi (ut ab hero acceperat) rationem, rudis artis polituram et incrementum, aliaque id genus, ut invito quoque prae rei indignitate lachrymae erumperent, quoties de plagio inciderat mentio: tum vero ob ereptam furto gloriam ſic ira exardeſcere

ſolere

ſolere ſenem, ut etiam lictoris exemplum eum fuiſſe editurum in plagiarium appareret, ſi vita illi ſuperfuiſſet: tum devovere conſueviſſe diris ultricibus ſacrilegum caput, noctesque illas damnare atque execrari, quas una cum ſcelere illo, communi in cubili per aliquot menſes exegiſſet. Quae non diſſonant à verbis Quirini Taleſii Coſ. eadem fere ex ore librarii eiusdem ſe olim accepiſſe mihi confeſſi. Iſta dictare me compulit cupiditas, et ſtudium defendendae veritatis, quamvis illa odium ſui placrunque parere ſoleat: in qua tuenda potius quam ut deſerere vadimonium velim, ad ſuſcipiendum odium paratior ſim ac promptior. Nam iſtud facile ponent, qui rem ipſam ſincere ac candide indagabunt et expendent, tanquam in Critolai bilance appenſam: at Veritatis, quae Dei imago quaedam eſt, qui non libenter patrocinium ſuſcipiat, vix hominis appellationem mereri exiſtimo, cuius cura atque amore nihil cuiquam vel ſanctius vel antiquius eſſe debet. Tuendo veritatem et conſtabit ſuus urbi noſtrae honos, in cive ereptam inventionis pulcherrimae gloriam recuperaturae, et cadet eorum arrogantia, quos falſam alienae gloriae haereditatem cernere non puduit, et quaſi deiectis de ponte ſexagenariis alieni iuris poſſeſſionem ſuperbe uſurparunt. At vereor ut ſurdis iſta auribus canantur: utcunque tamen erit, iuvabit me et memoriae inventoris et gloriae urbis pro virili conſuluiſſe, dum apud leves et veri incurioſos animos plus valet praeiudicium opinionis (quod antea quoque teſtatus ſum) quam cum ratione auctoritas. Quae iniuria muſſitanda eſt et devoranda parum lubentibus. Quanquam dolendum minus foret eam laudem in clariſſimam Germaniae urbem, velut aliam in familiam, tranſiſſe, ſi non plagio, ſed recta ratione factum id fuiſſet. Verum arbitror fatis volentibus hanc viam commodiſſimam viſam, uti citiſſime ad nitorem ſuum ac perfectionis culmen perveniret inventum illud, orbi ſale (quod dicitur) et ſole magis neceſſarium, nimirum in maiore luce hominum, per ſtudia, magnatum praemia, et honores (quibus artes aluntur) facilius emerſurum, uti accidiſſe res docuit, quam

in extremo orbis terrarum ſeceſſu quodam et recondito angulo, inter hominum privatorum ſordes.

NUM. II.*

Laudum inter Joh. et Jacob. Fauſtos ex una, et Jo. Guttenberg ex altera parte, agens de pecunia in librorum impreſſionem inſumta. Dat. Moguntiae 6. Novemb. 1455. (*d*).

NUM. III.

JOANNIS FUST *et* PETRI SCHOEFFER DE GERNSHEIM *ſubſcriptiones librorum duae* (*e*).

A. *In Pſalterio a.* 1457.

Preſens Spalmorum (*ita per errorem legitur pro* Pſalmorum) Codex venuſtate capitalium decoratus, rubricationibusque ſufficienter diſtinctus adinventione artificioſa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaracione ſic effigiatus, et ad euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatus, per Johannem Fuſt, civem Maguntinum, et Petrum Schoiffer de Gernſheim anno Domini milleſimo. CCCC. LVII. in vigilia aſſumpcionis.

(*d*) Inſigne hoc documentum, ne quis a nobis id omiſſum exiſtimet, titulo tenus notaſſe hic ſuffecerit, quum non inventionem aſt perfectionem artis ſpectet. Legi illud poteſt apud auctores, quos *Cap. VII.* not. *as. num.* 9. citavi, atque inſerendum poſthac quoque erit *Antiquitatibus* noſtris *Moguntiae typographicis.*

(*e*) Has ſeligere viſum fuit ex pluribus, quae exhibebuntur omnes in laudato modo opere. Ceterum de vera horum impreſſorum in illis ſubſcriptionibus mente confer *Orig. noſtr. Cap. VII.* §. 2. *et* 5. ubi etiam nonnulla de Pſalterio a. 1457. not. *i.* obſervavimus.

B. *In*

B. *In Libro ſexto Decretalium a.* 1465. (*f*).

Preſens huius ſexti Decretalium praeclarum opus alma in urbe Maguntina inclytae nacionis Germanicae, quam Dei clementia tam alto ingenii lumine donoque gratuito caeteris terrarum nacionibus praeferre illuſtrareque dignatus eſt, non atramento, plumali canna, neque aerea, ſed artificioſa quadam adinventione imprimendi ſeu caracterizandi ſic effigiatum et ad euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatum per Johannem Fuſt civem et Petrum Schoiffer de Gernsheym. Anno Domini M. CCCC. LXV. die vero XVII. menſis Decembris.

NUM. III.*

Subſcriptio, *Moguntinae editioni* Catholici JO. DE JANUA *a.* 1460. *ſubjecta* (*g*).

Altiſſimi praeſidio, cuius nutu infantium lingue fiunt diſertae, quique numero ſaepe parvulis revelat, quod ſapientibus ce-

---

(*f*) Nonnulla huius operis exempla breviorem ſubſcriptionem continent, in qua tota periodus, ex *Catholico* a. 1460. depromta, *alma in urbe Maguntina etc....... dignatus eſt*, deſideratur. vid. cl. SCHWARZII *primar. docum. orig. typogr. Part. II. p.* 16.

(*g*) In *Conſpectu Originum* mearum *p.* 28. oſtendere anniſus ſum, ſubſcriptionem huius *Catholici* mendoſam eſſe, et ſubſtituendum videri 1470. Re vero penitius conſiderata, muto ſententiam. Nam opportune me monuit ill. DUVE, Cancellariae Electoralis Hanoveranae Secretarius, inque omni literarum genere verſatiſſimus, conjecturam noſtram refelli annotatione quadam mſ., quae *Catholici* huius exemplo, apud Altenburgenſes in Monaſterio B. Virginis conſpicuo, praefixa eſt his verbis: *Liber preſens per venerabilem virum Dominum Ottonem Griſſ, tunc temporis Prepoſitum, in utilitatem Monaſterii B. Mariae Virginis in Aldenburgk, confratrumque ibidem exiſtentium emptus eſt de bonis Monaſterii, ſcil.* XLI. *antiquis ſexagenis, anno Domini* M. CCCC. LXV. *circa feſtum eiusdem.* Ea vero annotatio (a JO. CHR. FRID. WILISCH iam edita in *Ind. Biblioth. Altenb. a.* 1721. *p.* 25., niſi quod vitioſe-

celat, hic liber egregius, Catholicon, Dominicae incarnationis annis M. CCCC. LX. alma in urbe Maguntina nacionis inclytae Germa-

ſe *Geiſſ* pro *Griſſ*, moxque *Epiſcopum* loco *Praepoſitum* exhibuerit) omnem fidem meretur, tum quod manu eius temporis ſcripta ſit, tum quod ex annalibus eiusdem monaſterii conſtet, hunc Ottonem Griſſ, ſive Gries, revera Praepoſitum a. 1458. ac ſeq. illic fuiſſe, et a. 1469. vel forte prius defunctum, quando ſucceſſor eius occurrit Conradus Einſiel; quemadmodum in literis ſuis ad conſultiſſ. Duvium ſcripſit J. B. REICHEL, Gymnaſii Altenburgenſis Profeſſor. Quum igitur ex annotatione hac liqueat, iam a. 1465. exſtitiſſe illam *Catholici* editionem, non ſollicitandam nunc arbitror in ſubſcriptione anni notam. Sed reſtat typographi indagatio, de quo epigraphe ſilet. Pro Fauſto quidem Schoefferoque militat univerſa prope eruditorum natio: at ei quominus aſſenſum praebeam, triplici argumento impedior. 1. quia tota ſubſcriptionis formula differt a ceteris, quibus uſi ſunt illi impreſſores; excuſa quoque atramento nigro, dum Fauſtinis rubrum inſerviit. 2. quoniam conſtanter ii nomen ſuum aut ſcuta libris adjecere, quae hic abſunt. 3. quod literae *Catholici* omnino diſſimiles illis ſunt, quae vel in DURANDI *rationali* a. 1459. vel reliquis horum operibus conſpiciuntur, agnoſcentibus SCHWARZIO in *primar. docum. Part. II. p.* 13. et FOURNIERIO *Diſſ. II. p.* 236. Quum vero a. 1460. praeter Fauſti Schoefferique officinam altera quoque Moguntiae exſtiterit, nempe Gutenbergica, ut oſtendi *Cap. VI.* §. 4., neque plures illic tam mature erectas fuiſſe aut pateat, aut etiam veroſimile ſit, oportet, hunc librum e prelo Gutenbergii exiiſſe, uti et Schwarzius *d. l.* ſuſpicatus eſt. Atque ita iam intelligo, quid ſibi voluerit AVENTINUS, ſcribens, Jo. Gutenbergium a. 1460. artem in Germania vulgaſſe; vid. infr. N: 59. Reſpicit enim, ut arbitror, ad ſubſcriptionem *Catholici* tunc editi, in qua chalcographiae arcanum, et multo quidem apertius, quam a Fauſto Schoefferoque a. 1457. ſeq. factum fuerat, prodidit Gutenbergius. Sic etiam patet, qui factum ſit, ut iisdem *Catholici* literis uſus a. 1469. fuerit Nicolaus Bechtermuntze, Altavillae typographus, ad *Vocabularium Latino-Teutonicum*, dictum *ex quo* (a verbis initialibus praefationis: *Ex quo vocabularii varii autentici* etc.) prout aſſeveravit mihi, quum a. 1759. Blenhemiae in Sunderlandiana bibliotheca principem hanc et incognitam hucusque editionem mihi oſtenderet v. cl. JACOBUS BRYANT, idemque poſt inſtitutam denuo collationem exactam deinceps confirmavit in literis d. 25. Octob. 1762. ad me datis, transmiſſis quoque characteribus libri maiuſculis ad archetypum delineatis, quae cum literis *Catholici* per alios deinde collatae eosdem typos illico teſtatae ſunt: addidit porro Bryantius, hoc Vocabularium, quod forma quarta et lineis 35. in ſingulis paginis excuſum eſt, ac multa continet, e Jo. Januenſi excerpta, integras etiam exhibere lineas, primae *Catholici* editioni ſimillimas: unde etiam ſequentem, e maiori opere depromtam, epigraphen gerit:

Preſens hoc opuſculum non ſtili aut penne ſuffragio ſed nova artificioſaque invencione quadam ad euſebiam Dei induſtrie per Nicolaum Bechtermuntze in Eltvil eſt conſummatum

manicae, quam Dei clementia tam alto ingenii lumine donoque gratuito ceteris terrarum nacionibus preferre illuſtrareque dignatus eſt,

---

tum ſub anno Domini MCCCCLXIX. *ipſo die ſancti Bonifacii, qui fuit quinta die menſis Junii.*

Hinc tibi ſancte (deeſt *pater*) *nato cum flamine ſacro*
Laus et honor Domino trino tribuatur et uno,
(deeſt hic quoque tertius verſiculus)
Qui laudare piam ſemper non linque Mariam.

Mortuo nempe Gutenbergio, eiusque apparatu typographico ad Conradum Humery, Syndicum Moguntinum, devoluto, novus hic poſſeſſor literis, menſe Febr. 1468. datis, ſe eundem, quem inter typos nominatim recenſet, non extra urbem Moguntiam divenditurum, imo extero civem tantundem offerentem praelaturum fore, Archiep. Adolpho ſpopondit. vid. *Tom. III. Script. rer. Mogunt.* G. C. JOANNIS *p.* 424. Characteres ergo Gutenbergii Moguntiae emtorem nacti Nicolaum Bechtermuntze, ſtatim in vicinam, eiusdemque Archiepiſcopatus urbem Eltvil fuere translati, moxque a. 1469. Lexicon hocce produxere, quod deinceps a. 1477. ab eodem impreſſore et ſimili cum epigraphe recuſum fuit, ut didici ex *Opuſculis* JO. HEUMANNI *p.* 452. dum incertum manet, an ab eodem opere differat *Vocabularius* ille *Latino-Teutonicus*, (plures enim huius generis jam olim prodiere) qui eadem in urbe Altavilla a. 1472. absque typographi indicio prodiit, teſte PROSP. MARCHANTIO, *Hiſt. de l'imprim. p.* 61. Lapſus igitur eſt cl. Schwarzius *dict. op. Part. I. p.* 28. dum ANT. ORLANDUM temere ſecutus opera aliquot ab a. 1470. ad 1484. Moguntiae absque nomine impreſſoris edita exiſtimavit, haecque porro literis, a Gutenbergio olim adhibitis, excuſa conjecit. Imo quos indicat libri, partim imaginarii ſunt, ut *Catholicon* anni 1470.; partim e Fauſti Schoefferique prelo editi, ut *Clementinae* a. 1471. et 1476., *Sextus Decretalium* 1473., JO. TURRECREMATA *expoſitio Pſalterii* 1476.; partim alibi locorum vulgati, ut *Hiſtoria trium Regum Colonienſium* 1477., quam impreſſam quidem per Johannem Guldenſchaff de Maguncia, attamen Coloniae Agrippinae, certo mihi conſtat. Nec ulla deinde praeter Fauſto-Schoefferianam nota apud Moguntinos ſec. XV. eſt officina impreſſoria, niſi demum a. 1488. Gerardi Rewich de Trajecto, quam duae aliae, ſcil. Jacobi Meydenbach, et Petri Friedbergenſis mox inſecutae ſunt.

Cognito itaque *Catholici* huius impreſſore, nonnulla de illo notanda adhuc reſtant. *Mira* enim, quae in epigraphe extollitur, *patronarum formarumque concordia, proportio, ac modulus* omnes huc usque literatos, et me ipſum ob libri inopiam bona fide hos ſecutum *Orig. Cap. I.* §. 12. decepit, perſuaſitque, de fuſilibus typis ſermonem eſſe, iisque adeo opus hoc deſcriptum. Tota autem re accuratius perpenſa, duo animadverti eſſe, quae hanc explicationem deſtruant. Primum, quod parum probabile ſit, Gutenbergium poſt inimicitias cum Fauſto publice ac citra neceſſitatem laudaſſe inventa P. Schoefferi, qui gener iam ſociusque Fauſti evaſerat. Al-

eſt, non calami ſtyli aut penne ſuffragio, ſed mira patronarum formarumque concordia proportione et modulo impreſſus atque confectus eſt.

Hinc

Alterum, quod Gutenbergius typorum mere fuſilium copiam a. 1460. non habuerit, utpote quorum fabrica, circa a. 1458. in officina Fauſti Schoefferique reperta, ad annum usque 1462. ſtudioſe illic fuit occultata. vid. *obſervatio* noſtra *de invent. Mogunt. in art. chalcogr.* Sed dubitationem porro omnem exemit cl. Duvius, editionis huius poſſeſſor, qui inſtituto cum aliis viris oculatis diligenti examine diſſimilitudinem inter easdem literas pasſim hic perſpexit. Unde et ſculptura earum manifeſta eſt, et epigraphe ipſa lucem accipit clariſſimam. Extollere ſiquidem hac formula Gutenbergius voluit characteris genus in urbe Moguntia a ſe ipſo repertum, nempe ſculpto-fuſum, quod facere utique potuit ad oppoſitionem rudis illius lignei-que, qui praeceſſerat, Batavici; quum typis ſuis illud effecerit, ut et *patronae* (intelligo paginas integras) ubique ſibi aequales eſſent, ſive longitudinem ſive latitudinem reſpicias, et *formae* ſeu corpora redderentur debitae ad unamquamque literam proportionis: de literis porro ipſis, quas inaequales eſſe inficiari haud poterat, ſtudioſe ſilens. Ita impreſſiones ſuas ad alliciendos emtores extollens, partem veritatis proferre, partem reticere e re ſua duxit homo verſutiſſimus. Cur vero nomen ſuum non addiderit, duplex ſtatui poteſt ratio: prima, quod de lucro magis quam gloria ſollicitus eſſet, neminemque etiam Germanorum tum lateret chalcographiae inventor Gutenbergius: altera, eaque fortior, quod typographus noſter, inventione Schoeffero cedens, magis tamen ſua hic iactaverit reperta, atque ille nuper a. 1459. fecerat in primo opere, mere fuſilibus typis deſcripto, ſcil. DURANDI *rationali*, qui retinere illic absque majori verborum apparatu contentus fuit formulam, *Pſalterio* 1457. literis ſculpto-fuſis deſcripto, ſubnexam. Metuit ergo forſitan Gutenbergius, ne *Catholico* nomen addens a Schoeffero proxime vapularet: ſaltem cautela ſua id effecit, ut anonymo nihil repoſuerit Schoefferus, qui tamen, mortuo ſtatim Gutenbergio, in ſubſcriptione *Inſtitutionum* JUSTINIANI, data 24. Maji 1468. monere lectores haud neglexit, ſe ambobus Gensfleiſchiis, etſi viris peritiſſimis, praeſtare adhuc in arte literarum ſculptoria. En germanum, ni fallor, aut ſaltem veritati proximum, huius epigraphes, a nemine hactenus intellectae, ſenſum: atque illum ſi perſpectum habuiſſet cl. Fournierius *loc. cit.*, mirari profecto deſiiſſet, cur typus *Catholici*, (quod perperam Fauſtino etiam prelo adſcribit) exilis maleque formatus ſit, dum character DURANDI, praecedente anno vulgati, optime confectus iuſtaeque proportionis eſt, neque eo fuiſſet delapſus, ut praeceſſiſſe impreſſionem *Catholici*, etſi poſt Durandum editi, ſtatueret.

Ceterum princeps haec lexici JOH. DE JANUA editio eſt, quum *Catholicon*, ligneis tabulis ſub initium Moguntinenſis epochae excuſum, opus fuerit diverſiſſimum, ut obſervavi *Cap. VII.* not. *c.* Imo Januenſis *Catholici* editio absque anni, loci, ac impreſſoris indicio, quae aſſervatur in bibliothecis, tum Lugduno-Batava ex legato Marchantii, tum *S.* Genovevae, ac Jeſuitarum Lutetiae, tum denique Capituli me-

Hinc tibi ſancte pater nato cum flamine ſacro
Laus et honor Domino trino tribuatur et uno
Eccleſiae laude libro hoc catholice plaude,
Qui laudare piam ſemper non linque Mariam.
Deo gratias.

---

metropolitani Moguntiae, (adſcripta huic notula, cum librum a. 1476. emtum fuiſſe XIII. florenis, teſte GUDENO *Syllog. I. var. diplom. p.* 341. quod exemplum addi velim iis, quae de pretio veterum librorum congeſſi *Cap. I.* not. *x.*) neutiquam Moguntinae anni 1460. praeceſſit, ut perſuadere, ſui operis extollendi gratia, aliis ſtuduit idem Marchantius *Hiſt. de l'imprim. Part. I. p.* 37. et *Part. II. p.* 134., quum, obſervante Fournierio *Diſſ. II. p.* 84., excuſa Argentorati fuerit a Jo. Mentelio, hunc vero iam ante annum 1460. tam grande opus illic vulgaſſe neutiquam ſit probabile. Imo dubium relinquitur, an Menteliana haec editio prior vel poſterior ſit Auguſtana a. 1469. per Guntherum Zainer de Reutlingen impreſſa, cuius exempla in bibliotheca v. rever. De Wilhem, Eccleſiaſtae in pago Leckerkerk prope Roterodamum, in publica Altorfina, in Schwarziana, et Archiepiſcopali Salisbürgenſi reperiuntur, cuiusque apponam epigraphen, quia praeter cl. Schwarzium in *indice nov. vet. libr. p.* 82. *ſeq.* (extra Germaniam vix noto) eam produxit hucusque nemo:

Grammatice partes et vocum proprietates
Uerius invenies hoc codice. ſi quoque queres
Nomen. qui libro ſcripturam impreſſit in illo.
Hunc cito comperies per litterulas capitales
Hinc poteris certe cognomen noſcere aperte.
Ex Reutling ZAINER hic dicitur eſſe magiſter.
Recte preſentis artis doctiſſimus ipſus.
Ut pateat nomen libri, qui dicitur eſſe
Sumptus de variis autoribus atque poetis.
Katholicon. *fertur quem collegiſſe JOHANNES*
Cui nomen patrium dat JANUa, iuncta ſit ENSIS.
Hoc complevit opus lux ultima menſis Aprilis,
Dum currunt anni nati factoris in orbem.
Mille quadringenti quis ſexaginta novemque
Adjice. Vindelica finitur in urbe ſerena.
Quam Schowenberg tenuit, qui libro preludia dedit.
Titulo cardineus preſes ubique coruſcus
Terminat ſed divus preſul ex Werdenberg altus
Cum Paulo ſecundo papa. imperante Fridrico.
Deo gratias.

 NUM. IV.

NUM. IV.

PETRI SCHOEFFERI *teſtimonia quaedam ſeparata.*

A. *Verſus ad calcem Inſtitutionum* JUSTINIANI, *a Schoeffero a.* 1468. *excuſarum, reperiundi, huiusque juſſu conſcripti* (*h*).

Scema tabernaculi Moiſes Salomon quoque templi
Haut praeter ingenuos perficiunt dedalos.
Sic decus eccleſiae maius maior Salomone
Iam renovans renovat Beſelehel et Hyram
Hos dedit eximios ſculpendi in arte magiſtros
Cui placet en mactos arte ſagire viros
Quos genuit ambos urbs Maguntina Johannes
Librorum inſignes prothocaragmaticos (*i*)
Cum quibus optatum Petrus venit ad poliandrum
Curſu poſterior introeundo prior,
Quippe quibus praeſtat ſculpendi lege ſagitus
A ſolo dante lumen et ingenium (*k*)
Natio quaeque ſuum poterit reperire caragma
Secum nempe ſtilo praeminet omnigeno.
Credere difficile eſt doctores, quam pretioſa
Pendat mercede ſcripta recorrigere. etc.

(*h*) Hoc carmen, una cum aliis quibusdam, ad calcem *Decretalium* GREGORII *IX. edit. Mogunt.* 1473. ſubiectis, integre exhibebimus in *Antiq. Mogunt. typogr.* adiectis JO. GEORG. SCHELHORNII, JAC. CHRISTOPH. ISELII, et CHR. GOTL. SCHWARZII notis.

(*i*) Ad huius loci explicationem confer *Orig. Cap. VII.* §. 10.

(*k*) Vid. ibid. §. 14. iunct. *Obſervat. noſtr. de invent. Mogunt. in art. chalcogr.*

B. *Sub-*

B. *Subſcriptio alterius Inſtitutionum* JUSTINIANI *editionis a.* 1476. (*l*).

Anno Domini M. CCCC. LXXVI. X. Kalendis Juniis. Sanctiſſimo in Chriſto patre ac domino, domino Sixto Papa IIII. Invictiſſimo domino, domino Friderico III. Romanorum Imperatore ſemper auguſto. Generoſo domino Diethero de Iſenburg electo et confirmato Maguntino. In nobili urbe Maguncia Rheni, impresſoriae artis inventrice elimatriceque prima! praeſens Inſtitutionum opus praeclarum! Petrus Schoiffer de Gernſshem, ſuis conſignando ſcutis! omnipotente favente Deo! feliciter conſummavit.

C. *Narratio* SCHOEFFERI *de inventione chalcographiae, quam ſervavit* JO. TRITHEMIUS *in Annalibus Hirſaugienſibus Tom. II. ad a.* 1450. *pag.* 421. (*m*).

His temporibus in civitate Moguntina Germaniae prope Rhenum, et non in Italia, ut quidam falſo ſcripſerunt, inventa et exco-

(*l*) Haec prima ſubſcriptio eſt, quae diſertis verbis Moguntiae inventionem chalcographiae tribuit: pleraeque etenim anteriores, etſi libros e prelo Moguntinenſi exiiſſe teſtentur, attamen nationem modo Germanicam in genere ob hoc repertum extollunt; quae vero *Decreto*, et *Bibliis Latinis a.* 1472. aliisque quibusdam operibus ſubiectae ſunt, ambigui adhuc quidquam continent, mancaeque ſunt, niſi verba *inclytae nationis Germanicae* ſubintelligas, quum illa natio, non autem urbs Moguntina, ceteris terrarum nationibus bene opponi poſſit. Ceterum omnes illas ſubſcriptiones, quarum nonnullae adhuc fugerunt cl. SCHWARZII *Part. II. primar. docum.* diligentiam, dabimus ſuo loco.

(*m*) Quum TRITHEMIUS *annales* hoſce *Hirſaugienſes* abſolverit a. 1514. conſequens eſt, hoc SCHOEFFERI teſtimonium, quod ante triginta ferme annos cognoverat, ad annum circiter 1484. referendum, quo tempore hic typographus provectae iam aetatis erat, Trithemius annos modo 22. adimpleverat. Ad illuſtrandum vero hunc quantivis pretii locum non opus eſt, ut quidquam porro adferamus, utpote qui lucem clariſſimam accipit ex *Cap. VII. Orig.* iunct. *Obſerv. noſtr. de invent. Mogunt.* Ne-

excogitata eſt ars illa mirabilis et prius inaudita imprimendi et characterizandi libros per Joannem Guttenberger, civem Moguntinum,

---

Neceſſe eſt tamen, ut, quod illic fieri commode haud potuit, dubia hoc loco quaedam adverſus illud teſtimonium mota diſpellamus. Quinque igitur errores ſunt, quos auctori imputavit ill. SCHÖPFLINUS *Vindic. Cap. VII.* §. 8.

1. Quod Gutenbergium artis quidem inventorem pronunciet, ſed ita, ut cuncta ſoli tribuerit Moguntiae, adeoque omnes Argentinenſes eius operas ignoraſſe videatur. At vero, quum omnia Gutenbergii tentamina apud Alſatos irrita fuerint, atque ipſe nihil praeſtare potuerit, niſi poſtquam Moguntiam reverſus a Jo. Gensfleiſchio (ſeniore) edoctus eſſet, inutile viſum fuit Schoeffero ea de re verba facere. vid. *Orig. Cap. VIII.* §. 9. *ſeq.* Harlemenſibus profecto iuſtior querelarum cauſſa eſſet, quod de eorum anteactis et librorum editione omnino tacuerit: nam ſilentium illud ex ignorantia profectum veroſimile non eſt; quum latere Schoefferum vix potuerit, quod ULR. ZELLIUS Moguntiae reſciverat. add. *Cap. IV.* §. *ult.*

2. Quod *Catholicon* Moguntiae ligneis tabulis inciſum ſcripſerit, qua de re multum dubitat Schöpflinus, quum iam antea Gutenbergius Argentinae literas tractaſſet mobiles. Sed hanc obiectionem levis eſſe momenti patebit ex iis, quae *Cap. VII.* §. 2. et *IX.* §. 13. docuimus.

3. Quod ſingularium literarum ſculpturae nullam faciat mentionem, ſed a ligneis tabulis ad fuſiles typos confeſtim transeat. Verum male hac in parte verba Trithemii accepiſſe Schöpflinum patet ex *Obſervat. noſtr. de invent. Mog.*, ubi oſtendimus, duplex ab hoc auctore deſignari characteris genus Moguntiae inventum, nempe ſculpto-fuſum ac fuſile tantum.

4. Quod poſtquam Gutenbergio ſoli excogitatum artis tribuiſſet, mox ei Johannem Fuſt et Petr. Schoefferum ita adiungat, ut omnes tres ſtatuat inventores. Verum, licet Gutenbergius dici ſolus poſſit chalcographiae repertor, certum tamen eſt, neque ipſe inficiabitur Schöpflinus, in inventione artis Schoeffero ſuas competere partes ob mere fuſiles typos ſuperadditos. Fauſtus autem ea de cauſa repertoribus annumeratur, quod impenſis ſuis et conſilio opus promoviſſet; quo ſenſu iam antea ab aliis pro inventore habitus fuerat. vid. teſtimonium JAC. PHIL. BERGOMENSIS, *infr. N.* 28., quem conſuluiſſe Trithemium teſtes ſunt exſcripti ex eo verſiculi.

5. Quod artem, per famulos divulgatam, primum ad Argentinenſes, et paulatim ad omnes nationes perveniſſe tradiderit; quum tamen Argentini iam viginti ante annis typographiam tractaſſent. Sed diſtinguenda hac in parte eſt impreſſio typis ligneis, et metallicis. De illa Schoefferus omnino ſiluit. Haec Alſatis non niſi poſt a. 1455. innotuit. vid. *Orig. Cap. VII.* §. 4. *et VIII.* §. 17.

Tres porro alios errores exprobravit auctori FOURNIERIUS *Diſſ. II. pag.* 18. *ſeq.* nempe:

6. Quod prototypographis Moguntinis attribuerit modum fundendi formas omnium *La-*

num, qui cum omnem pene ſubſtantiam ſuam pro inventione huius artis expoſuiſſet, et nimia difficultate laborans, iam in iſto, iam in alio deficeret, iamque prope eſſet, ut deſperatus negotium intermitteret, conſilio tandem et impenſis Joannis Fuſt, aeque civis Moguntini, rem perfecit incoeptam. In primis igitur characteribus litterarum in tabulis ligneis per ordinem ſcriptis, formisque compoſitis vocabularium, *Catholicon* nuncupatum, impreſſerunt, ſed cum iisdem formis nihil aliud potuerunt imprimere, eo quod characteres non fuerunt amovibiles de tabulis, ſed inſculpti, ſicut diximus. Poſt haec inventis ſucceſſerunt ſubtiliora, inveneruntque modum fundendi formas omnium Latini Alphabeti litterarum, quas ipſi matrices nominabant, ex quibus rurſum aeneos ſive ſtanneos characteres fundebant, ad omnem preſſuram ſufficientes, quos prius manibus ſculpebant. Et revera ſicuti ante xxx. ferme annos ex ore Petri Opilionis de Gernsheim, civis Mo-

---

Latini Alphabeti literarum; quum tamen ea aetate in uſu modo fuerint literae Gothicae vel ſemi-Gothicae, Romanae autem poſtea demum in Italia adhiberi coeperint. Sed nulla mens fuiſſe auctori videtur, de charactere Romano loquendi ad oppoſitionem Gothici, qui ſimpliciter modo indicare voluit, eos literas fudiſſe ad libros Latinos accommodatas, a quibus Germanici characteres nonnihil differebant.

7. Quod matrices harum literarum fuſas fuiſſe ſcripſerit. At huic difficultati obviam ivimus in *Obſervat. de invent. Mogunt.*, ibique oſtendimus errorem hic ſubeſſe librarii, qui tolletur, ſi poſt vocem *literarum* addas *ex iis.*

8. Quod narraverit, quatuor mille florenos in *Biblia* ante completum tertium in opere quaternionem impenſos fuiſſe; quum tamen integra ſumma, a Jo. Fuſt durante ſocietate ab a. 1450. ad 1455. Gutenbergio porrecta, 2020. florenos haud exceſſerit. Verum error hac in parte nullus eſt vel Schoefferi, vel Trithemii, ſed ipſius Fournierii, dum perperam *Biblia Latina* aſſignat illi ſocietati, cui omnino praeceſſerunt. vid. *Cap. VII.* §. 2. not. *e.*

Leviſſima vero culpa Trithemii eſt, ſi modo culpa dici poteſt, dum eos taxat, qui in Italia artem imprimendi excogitatam ſtatuebant; probabiliter ad Nic. Jenſonem, impreſſorem Venetum, reſpiciens, et deceptus forſan, perinde ac Chronographus Colonienſis (ut mox patebit), male intellectis OMNIBONI verbis, quae tamen iam alios decepiſſe olim colligere eſt ex laudato JAC. PHIL. BERGOMENSIS loco.

Moguntini, qui gener erat primi artis inventoris, audivi, magnam a primo inventionis ſuae haec ars impreſſoria habuit difficultatem. Impreſſuri namque *Bibliam*, priusquam tertium compleſſent in opere quaternionem, plusquam 4000. florenorum expoſuerunt. Petrus autem memoratus Opilio, tunc famulus, poſtea gener, ſicut diximus, inventoris primi, Joannis Fuſt, homo ingenioſus et prudens, faciliorem modum fundendi characteres excogitavit, et artem, ut nunc eſt, complevit. Et hi tres imprimendi modum aliquandiu tenuerunt occultum, quousque per famulos, ſine quorum miniſterio artem ipſam exercere non poterant, divulgatus fuit, in Argentinenſes primo, et paulatim in omnes nationes.

O foelix noſtris memoranda impreſſio ſaeclis!
Deſierat quaſi totum quod fundis in orbem;
Omnes te ſummis igitur nunc laudibus ornant.
Inventore nitet utraque lingua tuo.
Nunc parvo doctus quilibet eſſe poteſt,
Te duce quando ars haec mira reperta fuit.

Et haec de impreſſoria mira ſubtilitate dicta ſufficiant, cuius Inventores primi cives Moguntini fuerunt. Habitabant autem primi tres artis impreſſoriae inventores, Joannes videlicet Guttenberger, Joannes Fuſt, et Petrus Opilio, gener eius, Moguntiae in domo *zum Jungen* dicta, quae deinceps usque in praeſens impreſſoria nuncupatur.

NUM. V.

NUM. V.

ULRICI ZELL *teſtimonium, quod ſervavit auctor Chronici urbis Coloniae, Germanice eadem in urbe editi, typis Johannis Koelhoff* a. 1499. (*n*). ſub tit. *Cronica van der hilliger Stat van Coellen*, fol. 311. b. ſub rubrica: *Van der boychdruckerkunſt. Wanne, wae, und durch wen is vonden dye unysſprechlich nutze kunſt boicher zo drucke* (*o*).

Item deſe hoichwyrdige kunſt vurſz. is vonden aller erſt in Duytſchlant tzo Mentz am Rijne. Ind dat is der duytſcher nacion eyn grois-

Item ars haec digniſſima primum inventa eſt in Germania Moguntiae ad Rhenum, magnoque Germanicae nationi honori

(*n*) Sunt qui huius libri antiquiores ſtatuunt editiones; ſed hancce a. 1499. unicam eſſe bene obſervatum DAV. CLEMENTI *Biblioth. cur. Tom. VII. p.* 223.

(*o*) Iniqui ſunt, qui ob naevos, in hoc opere nonnunquam reperiundos, teſtimonium illud totum quantum ſuſpectum reddere ſtudent; eum unice in finem, ut cauſae inſerviant ſuae. Demus enim, *Chronicon* ipſum fabulis repletum, quod ſane cum pleriſque Chronicis eius aetatis commune habuit, negari tamen haud poteſt, circa recentiora tempora illud multa continere memoratu digna; quod etiam BURCH. GOTL. STRUVII de hoc opere iudicium eſt in *Biblioth. hiſtor. Tom. II. p.* 996. Certum praeterea, hic non tam attendendum ad ipſius Chronographi, quam quidem ad ULR. ZELLII, cui teſtimonium denunciavit, fidem. Eam vero omni maiorem exceptione eſſe docuimus in *Orig. noſtr. Cap. III.* §. 3. At ne cui ſcrupulus porro haereat, diluendae iam erunt obiectiones, quas contra hoc teſtimonium JO. DAV. KÖHLERUS in *ehrenr. Gutenb. p.* 45. protulit; maxime quum multos hac in parte habuerit ſequaces. Novi quidem, his aliquo modo obviam iviſſe cl. SCHELHORNIUM in *Diſſ. de antiquiſſ. Bibl. Lat. edit. p.* 27. ſed fortiores praeſto nobis eſſe ſolutiones eae ipſae teſtabuntur.

Falſi igitur inſimulavit Köhlerus. 1) Ulr. Zellium principem fuiſſe Coloniae Agrippinae typographum, quod primus liber ab ipſo editus ſit GERARDI HARDERVICENSIS *Commentar.* in *Logicam* ARISTOTELIS, excuſus a. 1494. in fol. quum tamen diu iam antea prodierint *Auctoritates Decretorum* per Petrum de Olpe, *Col. Agr.* finitae iuxta MAITTAIRIUM *Tom. I. p.* 305. *edit. ſec.* die 23. Junii 1471. at iuxta MARCHANTIUM *Hiſt. de l'imprim. Part. I. p.* 56. die 22. Junii 1470. Non male enim

 ad

groiſſe eirlicheit dat ſulche ſynriſche mynſchen ſyn dae tzo vynden. Ind dat uns geſchiet by den iairen uns heren anno dñi MCCCCXL. *ind van der zijt an bis men ſchreve* L. *wart unterſoicht die kunſt und wat dair zo gehoirt. Ind in den iairen uns heren do men ſchreyff* MCCCCL. *do was eyn gulden iair, do began men tzo drucken ind was dat eyrſte boich dat men druckte die Bybel zo latijn, ind wart gedruckt mit eynre grover ſchrifft. as*

nori cedit, tam ingenioſos illic homines reperiri. Accidit autem illud circa annum Domini MCCCCXL. et ab eo tempore usque ad annum L. perfectior reddita eſt ars, et quidquid eo pertinebat. Anno autem Domini MCCCCL., qui iubilaeus erat, coeptum eſt imprimi, primusque liber, qui excuderetur, *Biblia* fuere *Latina*, impreſſaque ea ſunt ſcriptura grandiori, quali nunc Miſſalia ſolent imprimi. Quamvis autem ars reperta fuerit

---

ad hoc Schelhornius *d. l.* regeſſit, Zellium iam d. XVI. Kal. Febr. 1473. abſolviſſe grande opus, videl. ROB. DE LICIO *Sermones, ſeu opus quadrageſimale de poenitentia*; imo iam aliquot annis antea imprimere potuiſſe plures libros in obſcuro hactenus latentes. Nos vero *loc. cit.* provocavimus ad *librum de ſingularitate Clericorum* (B. AUGUSTINO perperam adſcriptum) charactere Ulr. Zellii editum a. 1467. quo tempore non liquet, alium adfuiſſe Coloniae impreſſorem.

2. *Biblia Latina* primum fuiſſe artis impreſſoriae ſpecimen, quum *Donatus* aliaque opera Moguntinenſia iam praeceſſiſſent. At vero nihil hac in parte a Zellio tradi, quod veritati repugnet, palam eſt, quum de primo libro metallicis typis vulgato locutus ille fuerit, prout mox ſubſecuta oppoſitio impreſſionibus Batavis manifeſtum reddit. Imo auctoritate ipſius PETR. SCHOEFFERI apud TRITHEMIUM, *Num. praeced.* adſcripta, id ipſum confirmavimus *Cap. VII.*

3. Gutenbergium civem Moguntinum, ortu vero Argentinenſem fuiſſe; quod plane aliter ſeſe habeat. At hic error Zellio cum multis ſcriptoribus antiquis communis fuit, ut oſtendi *Cap. VII.* §. 9. not. *bz.*

4. Typographiam primo Coloniam, atque inde Argentoratum perveniſſe; quum tamen Petri Schoefferi relatio *d. l.* Argentorato primas hac in parte deferat. Verum, quum in hac urbe iam a. 1458. impreſſerit Mentelius, teſte JO. PHIL. DE LIGNAMINE, *infr. N.* 16., conciliari forſan haec poterunt, ſi ſtatuamus, Coloniam Agrippinam poſt Moguntinenſes primum recepiſſe artem, Argentinam vero primum librum excuſum protuliſſe. Paulo aliter auctores hos in concordiam redigere voluit MALLINKROTIUS in *Diſſ. de typogr. Tom. I. Monum.* WOLFII *p.* 714.

5. Do-

as is die ſchrifft dae men nu Myſſeboicher mit druckt. Item wie wail die kunſt is vonden tzo Mentz, als vurſz. up die wiſſe, als dan nu gemeynlich gebruicht wird, ſo is doch die eyrſte vurbyldung vonden in Hollant uyſſ den Donaten, die daeſelffst vur der tzijt gedruckt ſyn. Ind van ind uyſſ den is genommen dat begynne der vurſz. kunſt. Ind is vill meyſterlicher ind ſubtilicher vonden dan dieſelve manier was, und ye lenger ye mere kunſtlicher wurden. Item eynre genant OMNEBONUS, *der ſchrijfft in eynre vur-*

rit Moguntiae, ut diximus, eo modo, qui hodie communiter uſurpatur, prima tamen eius praefiguratio inventa eſt in Hollandia, (*ut patet*) ex *Donatis*, qui ibi ante id tempus excuſi ſunt; atque ab illis et ex illis deſumtum eſt dictae artis initium, ita tamen ut multo praeſtantior ac ſubtilior poſterior haec inventio priori fuerit, et magis magisque excultior reddita. Auctor quidam, OMNIBONUS dictus, ſcribit in praefatione QUINTILIANO praemiſſa, aliisque in libris, Gallum aliquem, no-

---

5. Donatum ante Moguntinenſem epocham in Hollandia impreſſum: quocirca Köhlerus Zellio opponit auctoritatem MARCHANTII *dict. lib. Part. I. p.* 109. *ſeq. in not.* At facile Köhlero fuit negare, quod ſcopo eius minime inſerviebat; naucique hac in parte eſt Marchantii auctoritas, quum nihil in medium hic protulerit alicuius momenti ad evertendam huius aſſerti veritatem, quam nos confirmavimus non ſolum MARIANG. ACCURSII auctoritate, ſed et fragmentis utriusque *Donati* editionis nuper detectis. vid. *Cap. V.* §. 16. *ſeq.*

Alium porro errorem Zellio imputat SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. VII.* §. 7. quod inventionem intra annos 1440. et 1450. ponat, quam ipſe ad a. 1436. collocat, atque aſſignat Argentinae. Sed non diſtinxit hac in parte v. cl. inter reperta charactere ligneo et metallico. Illa anno adhuc 1440. praeceſſere, et Harlemo, non Argentorato, originem debent. Haec circa a. 1440. orta Moguntiam agnoſcunt natale ſolum: vid. *Orig. noſtr. Cap. IV.* §. 5. *et VII.* §. 12.

Ceterum non cepit ſive ipſe Zellius, ſive Chronographus, mentem OMNIBONI, de inventionibus Nic. Jenſonis locuti, ut obſervavi *Cap. I.* §. 5. *in not.* et in *epiſt. ad* DUCARELLIUM *not. as.* Sciolos vero dum taxat Chronographus *in fin.*, reſpicit, ut arbitror, ad POMP. LAETUM, qui artem imprimendi a remotiſſimis temporibus repetierat, in *epiſt. ad Aug. Maphenm* SALUSTIO praemiſſa, abuſus eam in rem D. CYPRIANI auctoritate, ut a CONR. PEUTINGERO bene iam obſervatum eſt. vid. *infr. N.* 53*. et add. quae notavi *Cap. IX.* §. 3. not. *i**.

vurrede up dat boich QUINTILIANUS *genoempt. undt ouch in anderen meir boicher, dat eyn Wale uyſſ Vranckrijch, genant Nicolaus genſon have alre eyrſt deſe meyſterliche kunſt vonden, mer dat is offenbairlich gelogen. Want Sij ſyn noch jm leven die dat getzuigen dat men boicher druckte tzo Venedige, ee der vurſz. Nicolaus genſon dar quame, dair he began ſchrifft zo ſnijden und bereyden. Mer der eyrſte vynder der druckerye is geweſt eyn Burger tzo Mentz. ind was geboren van Straiſsburch. ind hieſch joncker Johan Gudenburch. Item van Mentz is die vurſz. kunſt komen alre eyrſt tzo Coellen. dairnae tzo Straiſsburch, ind dairnae tzo Venedige. dat begynne ind vortganck der vurſz. kunſt hait myr muntlich vertzelt der Eirſame man Meyſter Ulrich tzell van Hanauwe. boichdrucker zo Coellen noch zertzijt. anno* MCCCCXCIX. *durch den die kunſt vurſz. is zo Coellen komen. Item idt ſyn ouch eyn deill vurwitziger man. und die ſagen men have ouch vurmails boicher gedruckt, mer dat is niet wair. want men vynt in geynen landen der boicher die tzo denſelven tzijden gedruckt ſyn.*

nomine Nicolaum Genſon, primum egregiam hanc artem reperiſſe; quod tamen aperte falſum eſt. Superſunt enim adhuc in vivis, qui teſtari poſſunt, Venetiis libros excuſos fuiſſe, priusquam Nicolaus Genſon illuc adveniſſet, ubi typos ſculpere et praeparare coepit. Verum primus typographiae inventor civis fuit Moguntinus, patria Argentinenſis, dictus Johannes Gudenburch, eques. Moguntia autem dicta ars primo Coloniam delata eſt, poſtmodum Argentinam, ac deinceps Venetias. Initium et progreſſum huius artis narravit mihi honorabilis magiſter, Ulricus Zell, de Hanau, impreſſor Coloniae hoc ipſo adhuc tempore a. MCCCCXCIX., cuius beneficio ars haec Coloniam delata eſt. Reperiuntur ſcioli aliquot, qui perhibent, iam olim libros impreſſos eſſe: ſed veritati illud repugnat; nusquam enim terrarum libri eo tempore excuſi reperiuntur.

CLASSIS SECUNDA.

Teſtimonia ſcriptorum ſeculi XV. *omnia, ac* XVI. *potiora, de inventione typographiae, quibus certum aſſignari tempus potuit.*

NUM. VI.

JOANNES ANDREAS, *Epiſcopus Alerienſis, in Dedicatione ad Paulum II. Pont. Max. praemiſſa* D. HIERONYMI *Epiſtolis ex editione principe, Romae apud Conradum Sweynheim et Arnoldum Pannartz excuſa A.* 1468. *fol. duob. Volum.* (*p*).

Tuis certe temporibus ad reliquas Dei gratias hoc etiam felicitatis orbi Chriſtiano munus acceſſit, ut pauperrimi quique parva pecunia bibliothecas poſſint redimere. An parva eſt haec Tuae Sanctitatis gloria, ut quae volumina vix centum aureis emi poterant aliis temporibus, viginti hodie ac minoris, bene exarata, et non mendoſiſſime ſcripta redimantur? Quae vix viginti aureis lecturi mercabantur, quatuor et vilius etiam nunc emantur? Adde, quod quidquid ingeniorum olim fuit, latebatque pene in pulvere et tineis, propter immenſos labores ac nimia deſcribentium pretia, ſub tuo principatu coeptum eſt ſcaturire, et per omnem orbem uberrimo fonte diffluere. Eiusmodi eſt enim impreſſorum noſtrorum et characteres effingentium artificium,

(*p*) Utrum maximus hic literarum patronus idem fuerit cum Jo. Ant. de Buxis, Epiſcopo Alerienſi, qui prid. Non. Febr. 1475. deceſſit, uti noviſſime cl. SCHELHORNIUS in *Diatrib. de typogr.* praemiſſa operi Card. QUIRINI *p.* 48. ſtatuit, non adeo liquidum eſt. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. I. p.* 312. *ſeq.* et praecipue PROSP. MARCHAND *Diction. hiſtor. Part. I. p.* 20. *ſeq.* ubi de noſtro Joanne Andreae nonnulla congeſſit.

cium, ut vix inter hominum inventa non modo nova, ſed ne vetera quidem, quidquam excellentioris inventi poſſit referri. Digne honoranda ſaeculisque omnibus magni facienda profecto Germania eſt, utilitatum inventrix maximarum. Hoc eſt, quod ſemper glorioſa illa ac coelo digna anima Nicolai Cuſenſis, Cardinalis S. Petri ad Vincula, peroptabat, ut haec ſancta ars, quae oriri tunc videbatur in Germania, Romam deduceretur. Iam vota illius, qui Te (Beatiſſime Pater) ut pupillam oculi ſui dilexit, coluit, admiratus eſt, (credo ipſo ad genua Domini Noſtri Jeſu Chriſti haec flagitante) tuo tempore impleta ſunt. Tuus Pontificatus, caeteris ex partibus glorioſiſſimus, hac arte ad Tuos ſanctos pedes advecta, oblivionem in hominum memoria nunquam accipiet, niſi ſi quando eſſe deſinet mentio literarum. Magnum eſt, Te Venetiis natum ex clariſſima Barborum domo. etc. Verum hoc quoque magnum eſt, Pater beatiſſime, et Deo amabilisſime Pontifex, quod tuo tempore non minus valet pene papyrus vacua, et nuda, pergamenave, quam hodie optatiſſimi libri emantur. Gloriati non immerito ſunt Principes nonnulli, quod ſaccus non multo pluris ipſis principantibus emeretur, quam triticum, aut quam vinum, inanisve res. Ego poſteris in his ſcriptis conſtanter ſemper admirationi futurum trado, praeſtantiſſimos characterum imprimendorum authores, ſub Pauli II. Veneti Pontificatu, Romae artem exercere coepiſſe tanto artificio et induſtria hominum, gratia nobis hac coelitus per divinum Paſtorem importata, ut minoris libri emi fere poſſint, quam alias ſoleret redimi ligatura.

NUM. VII.

NUM. VII.

WERNERUS ROLEVINCK DE LAER, *in Faſciculo temporum, quem ad a.* 1470. *primum perduxit* (*q*).

Artifices mira celeritate ſubtiliores ſolito fiunt. Et impreſſores librorum multiplicantur in terra.

NUM. VIII.

FRANC. PHILELPHUS (*r*) *in epiſtola ad Nicod. Tranchedinum, data Mediolani* 8. *Kal. Aug.* 1470. *Lib.* XXXII. *epiſt.* 13.

Ne putes me omnino eſſe mendicum, inſtitui emere quosdam ex iſtis codicibus, qui nunc labore nullo, neque arundine, ſed formis quibusdam (*s*), ut ipſi vocant, ita formantur, ut ex ac-

(*q*) Hic auctor, patria Weſtphalus ex dioeceſi Monaſterienſi, lucem vidit a. 1425. fuitque Monachus ordinis Carthuſienſis, domus S. Barbarae, Coloniae Agrippinae, defunctus a. 1502. Is primum *Chronicon* ſuum perduxit ad a. 1470. qualis codex mſ. exſtitit in bibliotheca GERARDI JO. FIL. VOSSII. vid. *Lib. III. de Hiſtor. Latin. c. 6.* deinde vero id continuavit ad annum 1474. quo ipſo lucem primum vidit Coloniae, typis Arnoldi ter Huernen. Etſi vero non diſtincte illic exprimatur, ad quod tempus praedicta verba aſſignanda ſint, certum tamen eſt, ea ad a. 1457. vel ſequentes pertinere, tum quia proxime ſuccedunt iis, quae de terrae motu Neapoli a. 1457. et praecedente ſcripſerat auctor, tum quia manifeſtiſſime non ad inventionem artis, verum ad illius propagationem per varias orbis partes reſpiciunt, quae demum poſt ruptam a. 1455. inter Fauſtum et Gutenbergium ſocietatem contigit. vid. *Orig. Cap. I.* §. *ult. in not.* Dantur tamen editiones, in quibus ob parum accuratam columnarum diſpoſitionem multa in hoc Chronico ordine praepoſtero collocata ſunt, in qualem incidisſe oportet Johannem Veldenarium, dum in interpretatione Belgica huius libri, edita Ultrajecti a. 1480. poſt mentionem anni iubilaei 1450. ſed ante a. 1453. haec verba poſuit: *Die conſtenaers ghemeenlick in allen conſten ſyn in corten tyden ſeer ſchielike veel ſubtylre gheworden dan ſi plegben te weſen. Ende die boeckprinters worden ſeer vermenicht in allen landen.* Quantam vero hic ROLEVINCKII locus poſtmodum ſubierit mutationem, infra *N.* 24. patebit.

(*r*) Natus hic auctor a. 1398. deceſſit 1480. De eo conf. praeter alios vita eius, per cl. LANCELLOTTUM Gallice ſcripta, et Commentariis Academiae Inſcriptionum Pariſinae inſerta, itemque JOS. ANT. SAXIUS *in Hiſt. literar. typogr. Mediolan. p.* 219. *ſeq.*

(*s*) De hac appellatione vid. *Orig. Cap. I.* §. 4. not. *ab.*

accuratiſſimi librarii manu profecti poſſint exiſtimari. Velim igitur, me facias certiorem, quanti mihi parari liceat *naturalem hiſtoriam* PLINII, quanti *tres* LIVII *decadas*, et item AUL. GELLIUM quanti?

NUM. IX.

GUILLERMI FICHETI *Octaſtichum in laudem primorum Lutetiae impreſſorum, Michaëlis Friburger, Martini Crantz, et Ulrici Gering, quod legitur ad calcem epiſtolarum* GASPARINI PERGAMENSIS, *quae horum typis prodiere in* 4., *non adjecta anni nota, aſt, ut probabile eſt*, 1470. (*t*).

Ut ſol lumen, ſic doctrinam fundis in orbem,
Muſarum nutrix regia Pariſius.
Hinc prope divinam tu, quam Germania novit,
Artem ſcribendi, ſuſcipe promerita.
Primos ecce libros, quos haec induſtria finxit
Francorum in terris, aedibus atque tuis
Michaël, Udalricus, Martinusque magiſtri
Hos impreſſerunt, ac facient alios.

(*t*) Vid. de hac editione, ac de poëta GUIL. FICHETO MAITTAIRIUS *Annal. typogr. Tom. I. Pag.* 25. *ac ſeq. et Pag.* 293. *edit.* 2.

NUM. X.

NUM. X.

ERHARDI WINDSBERG, *Germani, Med. Doct. epigramma in laudem eorundem impreſſorum Pariſienſium, quod exſtat in Cynicis Epiſtolis, excuſis Lutetiae ſine anni indicio, at circa a.* 1470.

Plura licet ſummae dederis Alemannia (*u*) laudi,
At reor hoc maius te genuiſſe nihil;
Quod prope divinam ſumma ex induſtria fingis
Scribens hanc artem, multiplicans ſtudia.
Felices igitur, Michaël, Martineque ſemper
Vivite, et Ulrice, hoc queis opus imprimitur.
Erhardum veſtro et non dedignemini amore,
Cui fido ſemper pectore clauſi eritis.

NUM. XI.

LUDOVICUS CARBO (*x*), *in epiſtola dedicatoria, inſcripta Principi Borſio, Duci Mutinae ac Regii, praemiſſa* PLINII *epiſtolis, ex editione principe a.* 1471. *in fol.*

Gratulari licet ſaeculo noſtro, Dive Borſi, Dux praeſtantiſſime; in quo certe optimarum artium ſtudia maxime floreant; eloquentia et legitima illa eruditio ſuum tandem decus a-

---

(*u*) JAC. MENTELIUS in *Paraeneſi de vera typogr. orig. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 255. hoc epigramma peſſima fide protulit, dum pro *Alemannia* ſubſtituit *tu, Argentina*, ut huic urbi, indeque tritavo ſuo Joanni Mentelio, artis inventionem adſereret: verum fraudem optime detexit ANDR. CHEVILLERIUS *orig. de l'imprim. de Paris pag.* 50. *ſeq.*

(*x*) Hic LUDOV. CARBO correctoris munere functus eſt in officina Chriſtophori Waldarfer, impreſſoris Veneti a. 1471. vid MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 115. *edit.* 2.

agnoſcat; in priſtinamque dignitatem reſtituta ſit, adeo late pateat Romana et Graeca facundia, ut iam et Galli et Britanni bonos oratores et poëtas habere videantur: ad quam quidem rem commodiſſimum adiumentum praeſtiterunt nobiliſſima Germanorum ingenia, qui artificioſiſſimas imprimendorum librorum formas excogitarunt, ut ſapientiſſimorum auctorum plurima ſimul eodem temporis momento volumina in promptu eſſent, omnesque utiliſſimi codices et in magna copia et in leviore ſumtu parari posſent. etc.

NUM. XII.

NICOLAUS GUPALATINUS (*y*), *in dedicatione operis* MESUAE *de medicinis univerſalibus, editi Venetiis typis Clementis Patavini, a.* 1471. *in fol. inſcripta Peregrino Cavalcabovi, Veronenſi, Medico Venetiarum eximio.*

Quae cum ita ſint, tibi, vir litteratiſſime, omnes medici hoc beneficio magnas gratias habebimus, quod codicem hunc rarum prius, et eum quidem medicorum noſtri maxime temporis vel inſcitia vel negligentia mendoſum in lucem protuleris, et tua emendatione caſtigatum, et hoc novo exſcribendi genere prope divino, noſtris invento temporibus, impreſſum. Qua arte habet haec aetas profecto inauditum cunctis ſaeculis celebrandumque miraculum, ut quingenta volumina unius auctoris nunc fieri facile poſſint, quanto tempore velox ſcribentis manus difficile unum tantum exſcriberet. Ita enim cartha litterae inſcribuntur aeneis formulis eisdem ut lubet diſpoſitis, et quoddam alveolo collocatis; veluti quis diverſarum imaginum gemmis multis pro voto

(*y*) De eo vid. JO. DE AUGUSTINIS *in hiſtoria literaria Venetorum illuſtrium.*

to poſitis ac coarctatis in cerea tabella ſuper compreſſa caracteres imprimat. O bonum Germanum illum huius admirabilis artis primum inventorem, laudibusque omnino divinis celebrandum (z). Quippe qui tali ratione omnia litterarum ſtudia facillime percipi haberive poſſint, inveſtigaverit. Verum tamen hac in re me palam profiteri minime pudebit, ita quoque hanc artem, ut pleraque alibi inventa, cum in Italiam traducta fuerint, politiorem excultioremque factam eſſe (*aa*).

NUM. XIII.

INCERTI AUCTORIS *hexaſtichum in laudem Bartholomaei Cremonenſis impreſſoris, quod legitur in editione operum* VIRGILII, *eius typis excuſa a.* 1472. *in fol.* (*ab*).

Quem legis, impreſſus dum ſtabit in aere character,
Dum non longa dies, vel fera fata prement,
Candida perpetuae non deerit fama Cremonae:
Phidiacum hinc ſuperat Bartholomaeus ebur.
Cedite chalcographi: milleſima veſtra figura eſt;
Archetypas fingit ſolus at ille notas.

(z) Primus ergo omnium NIC. GUPALATINUS nos docuit, *aenearum* formularum ſeu literarum inventionem deberi Germaniae, quod multi alii poſtea confirmarunt, ut ex ſequentibus teſtimoniis conſtabit. add. *Orig. Cap. VII.* §. 4.

(*aa*) Quae hic ſequuntur verba de inventionibus Clementis Patavini, adſcripſimus in *epiſtola ad* DUCARELLIUM not. *at.*

(*ab*) Carmine hoc, quod aliis deinde libris inſertum fuit, (vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. Pag.* 323. *et* 325.) ſculptoria archetyporum (*poinçons*) ars prae impreſſoria extollitur. Hanc vero Poëta omnium, quod ſciam, primus Graeco vocabulo *Chalcographiae* expreſſit, attendens ſcil. ad imprimendi morem Moguntiae inventum, ſuoque tempore uſitatum, aeneis nempe ſeu metallicis typis, ut ex primo verſu evidentiſſime liquet. add. *Orig. Cap. I.* §. 14.

NUM. XIV.

NICOL. PEROTTUS (*ac*) *in epiſtola ad Franc. Guarinum, praemiſſa eius commentario in* PLINII *proöemium Hiſtor. Natur. atque inſerta eius Cornucopiae p.* 1033. *edit. Aldi* 1513.

Solebam, nuper aetati noſtrae gratulari, mi Franciſce, quaſi magnum quoddam, ac vere divinum beneficium hac tempeſtate adepti eſſemus, ob novum ſcribendi genus, e Germania nuper ad nos delatum. Videbam enim tantum uno menſe ab uno homine hoc tempore imprimi literarum poſſe, quantum vix toto anno ſcribi alias a pluribus potuiſſet, quod uno verſu CAMPANUS noſter, Aprutinus pontifex, elegantiſſime ſcripſit: *Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno* (*ad*). Ex qua re tantam brevi tempore librorum copiam ſperabam, ut nullum ſuperfuturum esſet opus, quod vel ab inope atque egeno homine poſſet amplius deſiderari. etc.

NUM. XV.

JO. MULLER, *dictus Regiomontanus* (*ae*), *in praefatione Dialogi contra* GERARDI CREMONENSIS *Theoricas Planetarum, editi Norimbergae a.* 1474. *vel ſequenti.*

Quis enim neſciat, mirificam illam formandi artem, nuper a noſtratibus excogitatam, obeſſe tantum mortalibus, ſi mendoſa diſſeminentur librorum volumina, quantum prodeſt, exemplaribus rite correctis.

NUM. XVI.

(*ac*) Quum hoc commentario correxerit Perottus vitia quaedam typographica in editione PLINII Romana a. 1470., ſuſpicor eum circa a. 1472. (vel forte anno praecedente) iam ſcriptum. De auctore vero, qui a. 1480. obiit, vid. FABRICIUS *Lib. XIII. Bibl. Lat. med. et inf. aet.* et qui illic laudantur.

(*ad*) Jung. *Orig. Cap. I.* §. 4. not. *ag.*

(*ae*) Natus hic in oppido Franconiae, dicto Konigsperg, ſeu Regiomonte a. 1436., deceſſit Romae a. 1476. De eo poſt cl. DOPPELMAYERUM in *die hiſtoriſche nach-*

NUM. XVI.

JOHANNES PHILIPPUS DE LIGNAMINE *in Chronico ſummorum Pontificum, Imperatorumque, ſive continuatione Chronici* RICOBALDI FERRARIENSIS, *edito Romae a.* 1474. ad an. 1458. (*af*).

Jacobus, cognomento Cutenbergo, patria Argentinus, et quidam alter, cui nomen Fuſtus, imprimendarum literarum in membranis cum metallicis formis periti, trecentas cartas quisque eorum per diem facere innoteſcunt apud Maguntiam Germaniae civitatem. Johannes quoque, Mentelinus nuncupatus, apud Argentinam eiusdem provinciae civitatem, ac in eodem artificio peritus totidem cartas per diem imprimere agnoſcitur.

---

nachricht von den Nurnbergiſchen Mathematicis und kunſtlern, pag. 1. *ſeq.* egit quoque cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. de orig. typogr. Part. III. p.* 46. *ſeq.* et nos quoque Regiomontanum in emendatione preli typographici induſtriam ſuam collocaſſe *Cap. I. Orig.* §. 4. not. *ad.* obſervavimus.

(*af*) Hoc teſtimonium, etſi primos in Germania chalcographos magis ſpectet, quam inventum ipſum, apponere tamen viſum eſt ad confirmanda, quae *Cap. VI.* §. 4. ſcripſimus, poſt ruptam a. 1455. Fauſti et Gutenbergii ſocietatem utrumque propriam ſibi in urbe Moguntia officinam habuiſſe. Erravit vero LIGNAMINE tum in praenomine Gutenbergii, tum in eius loco natali, quem cum domicilii loco confudit. De auctore, equite Siculo ac typographo Romano (cuius *Chronicon* mox recuſum fuit Romae a. 1476. typis Joannis Schurerer de Bopardia, inſertumque tandem *Corpori Hiſtorico medii aevi* JO. GEORG. ECCARDI *Tom. I. p.* 1299. *ſeq.*) conf. ANT. MONGITORIS *Bibliotheca Sicula Tom. I. p.* 362. FABRICIUS *Lib. XI. Biblioth. Lat. med. et inf. aet.*

NUM. XVII.

JUNIANUS MAJUS *in epiſtola praefixa libro de priſcorum proprietate verborum, edit. Neapoli per Math. Moravum* 1475. (*ag*).

Accedit ad haec, quod Germani ſolerti ac incredibili quodam invento nuper novam quandam imprimendi rationem invenerunt; praecipue Matthias Moravus vir ſummo ingenio ſummaque elegantia in hoc genere impreſſionis effloruit, quem conſilio Blaſii Monachi Romerii viri ſacris litteris inſtituti ac ſanctis moribus probati, hac noſtra urbe excepiſſe gratulamur.

NUM. XVIII.

BONUS ACCURSIUS (*ab*) *in dedicatione Metamorphoſeos* OVIDII, *Cicho Simonetae inſcripta, edit. Mediolani per Philippum de Lavania* 1475. *d.* 5. *Junii.*

Scis enim noſtra tempeſtate veniſſe in lucem hanc imprimendorum voluminum artem, rem profecto et utilem et perpulcram. Nam libros exſcriptos haud facile eſt omnibus, ſibi comparare propter precii ac pecuniarum difficultatem. Quae tamen etſi divina benignitate tibi nulli impedimento eſſe poteſt, non tamen eſt contemnenda propter pulchritudinem artificii; et quia ubi huiusmodi librorum impreſſio, et tanquam formatio recte fuerit in initio conſtituta, ſemper eodem procedit ordine in omnibus huiusmodi voluminibus, ut vix errare liceat, id quod in exſcribendis libris longe ſecus evenire ſolet.

(*ag*) De auctore, patria Neapolitano, vid. NIC. TOPPI *Biblioth. Napolet. p.* 168. et P. BAYLE in *Lexico Critico.*

(*ab*) De ACCURSIO noſtro, patria Piſano, conf. JOS. ANT. SAXIUS in *Hiſtoria literario-typographica Mediolanenſi p.* 162. *ſeq.*

NUM. XIX.

NUM. XIX.

DOMINICUS DE DOMINICIS (*ai*) *in praefatione, praemiſſa operi Moralium* GREGORII PAPAE, *ex editione Romana apud S. Marcum, abſoluta die* 5. *menſis Septemb.* 1475.

Placuit autem clementiſſimo Deo his noſtris temporibus novam artem docere homines, ut per impreſſiones characterum facillima eſſet ſcriptio librorum, adeo ut a tribus hominibus ſolum tres menſes laborantibus per impreſſionem formata ſint horum moralium trecenta volumina, ad quae tota eorum vita haud quaquam ſufficeret, ſi digitis et cum calamo aut penna ſcribenda forent (*ak*).

NUM. XX.

ANONYMUS AUCTOR *in epigrammate, quod legitur ad calcem Epiſtolarum* GASPARINI PERGAMENSIS *ex editione Baſilienſi apud Michaëlem Wenzler et Fridericum Biel excuſa in* 4. *non adiecta anni nota* (*al*).

Artem preſſurae quamvis Moguncia ſinxit,
Ex imo traxit hanc Baſilea tamen.
Nomina ſi cupias, Michaël cognomine Wenzler,
Huic operis ſocius Biel Fridericus erat.

(*ai*) Auctor, patria Venetus, atque Epiſcopus primum Torcellanus, indeque Brixienſis, et Sixti IV. Pont. max. Vicarius, deceſſit 1478. De eo vid. JO. ALB. FABRICIUS *Lib. IV. Biblioth. Lat. med. et inf. aet.* ac JO. DE AUGUSTINIS *in hiſtoria literaria Venetorum illuſtrium.*

(*ak*) Add. *Orig. noſtr. Cap. I.* §. 4. not. *ag.*

(*al*) Michaël Wenzler libros Baſileae ſolus excudit ab a. 1476. ad 1486. vid. MAITTAIRE *Ann. typ. Tom. I. pag.* 236. *edit.* 2. Verum et ſocii adjectio, et anni omiſſio, et ipſa epigrammatis verba ſuadere videntur, hunc librum jam antea editum fuiſſe, et forte primis annumerandum, qui Baſileae prodierunt.

NUM. XXI.

NUM. XXI.

HIERONYMI BONONII (*am*) *carmen in primi impreſſoris commendationem, quod legitur ad finem commentariorum* JO. TORTELLII ARETINI *de Ortographia dictionum e Graecis tractarum, ex eiusdem Hieronymi correctione editorum Tarviſii ſumptu Michaëlis Manzoli Parmenſis a.* 1477. *in fol.*

Tingere diſpoſitis chartas quicunque (*an*) metallis
Coepit, et inſignes edidit aere notas;
Mercurio genitore ſatus, genitrice Minerva,
Proditus aethereae ſemine mentis erat.
Non illum Cereris, non illum cura Lyaei,
Terrenae tenuit non opis ullus amor.
Copia librorum cupidis modo rara Latinis
Cum foret, auſpiciis illius ampla venit.
Improbus innumeris librarius ante talentis
Quod dabat, exigua nunc ſtipe vendit opus (*ao*).
Hiſtoriae venere TITI, ſe PLINIUS omni
Gymnaſio iactant TULLIUS, atque MARO.
Nullum opus (o noſtri felicem temporis artem)
Celat in arcano bibliotheca ſitu.
Quem modo Rex, quem vix Princeps modo rarus habebat,
Quisque ſibi librum pauper habere poteſt. etc.

(*am*) Auctor, patria Tarviſinus, deceſſit 1517. vid. FABRICIUS *Lib. VIII. Bibl. Lat. med. et inf. aet.*

(*an*) Recte hinc intulit GABR. NAUDAEUS *Addit. a l'hiſt. de Louis XI. Cap. VII. p.* 124. verum chalcographiae inventorem HIER. BONONIO non bene cognitum fuiſſe, de quo confuſas etiam fuiſſe ſeculo XV. in Italia relationes, colligere eſt ex teſtimoniis JAC. PHIL. BERGOMENSIS et POLYD. VIRGILII infr. *N.* 28. *et* 43.

(*ao*) Conf. *Orig. noſtr. Cap. I.* §. 3. not. *x*.

NUM. XXII.

NUM. XXII.

JOH. SCHALLUS (*ap*) *in dedicatione Hiſtoriae Eccleſiaſticae* EUSEBII, *Ruffino interprete a ſe impreſſae Mantuae a.* 1479. *inſcripta Fred. Gonzagae, Mantuanorum Principi.*

Huius ego libri multiplicem utilitatem, uberrimam frugem et modeſtis ac piis ingeniis profuturam lectionem intelligens, ignorari eum, et in tenebris jacentem, ſitu blattisque conſumi ferre non potui; ſed inſtaurari, ac divino nuper inventi maciſterii beneficio multiplicari, et veluti ex una vite multis per propagines palmitibus educatis vineam conficere curavi.

NUM. XXIII.

MATTHIAS PALMERIUS, *Piſanus* (*aq*), *in continuatione Chronici Euſebiani, ad a.* 1457.

Quantum literarum ſtudioſi Germanis debeant, nullo ſatis dicendi genere exprimi poteſt. Namque a Joanne Guttemberg *zum Jungen*, equite, Moguntiae Rheni, ſolerti ingenio, librorum imprimendorum ratio anno 1440. inventa, hoc tempore in omnes fere orbis partes propagatur, qua omnis antiquitas parvo aere comparata poſterioribus infinitis voluminibus legitur.

NUM. XXIV.

(*ap*) Hic typographus, origine Germanus, Mantuae impreſſit ab a. 1475. et alibi ſeſe Herosfeldenſem phyſicum vocavit. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 231. *edit. ſec.*

(*aq*) Scriptor ille plerumque, etiam a KÖHLERO *ehrenr. Guttenb. p.* 61. confunditur cum MATH. PALMERIO Florentino; praeſertim quum uterque EUSEBII *Chronicon* continuaverit, Florentinus ad a. 1449. Piſanus ab hoc tempore ad a. 1481. Huius vero continuatio primum, ut puto, lucem vidit cum Euſebiano opere Venetiis per Erhardum Ratdolt a. 1483. quo ipſo anno d. 19. Septembr. auctor obiit aetatis anno ſe-

NUM. XXIV.

HEINRICUS WIRCZBURG DE VACH (*ar*), *in Faſciculo temporum* WERNERI ROLEVINCK DE LAER, *a ſe interpolato, atque aucto, ad a.* 1457.

Librorum impreſſionis ſcientia ſubtiliſſima, omnibus ſeculis inaudita, circa haec tempora, reperitur in urbe Maguntina. Haec eſt ars artium, ſcientia ſcientiarum, per cuius celeritatis exercitationem theſaurus deſiderabilis ſapientiae et ſcientiae, quem omnes homines per inſtinctum naturae deſiderant, quaſi de profundis latibularum tenebris proſiliens, mundum in hoc maligno poſitum ditat pariter et illuminat. Virtus enim infinita librorum, quae quondam Athenis, vel Pariſiis, caeteriſque ſtudiis, ſive biblio-

ſexageſimo, dum eſſet Secretarius pontificius. vid. epitaph. apud PHIL. BONAMICUM *lib. de claris pontif. epiſtol. ſcriptor. p.* 210. add. FABRIC. *Lib. XII. Bibl. Lat. med. et inf. aet.* Primus autem Palmerius noſter et epocham et auctorem inventi chalcographici publico ſcripto expoſuit; nec male; quanquam annum 1440. rotundo numero accipere debeamus, maxime quum non Jo. Gensfleiſchio quoque ſeniori hoc artificium acceptum retulerit, at ſoli Gutenbergio, qui demum poſt a. 1444. ad Moguntinos advenit, cuique ab aedibus, quas illic occupavit, nomen *zum Jungen* tributum videtur. vid. *Orig. Cap. VII.* §. 11. not. *ck* et *cm.* In epocha vero propagationis conſtituenda ad a. 1457. Palmerius ROLEVINCKIUM ducem habuit.

(*ar*) Hic auctor, monachus in prioratu rubei montis ordinis Cluniacenſis, *Faſciculum temporum* cum quibusdam additionibus, ſed nonnunquam varie immutatum, vulgavit a. 1481. abſque mentione loci vel typographi, niſi quod in colophone dicatur, librum prodiiſſe ſub Lodovico Gruerie Comite magnifico, (vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. VIII. p.* 255.) qui vero Comitatus omnino incognitus mihi eſt. Peſſime autem in huius loci interpolatione ſeſe geſſit WIRCZBURGIUS: quum enim Rolevinckius ad a. fere 1457. bene retuliſſet propagationem artis typographicae per varias urbes, vid. *ſupr. N.* 7., hic eadem ſub epocha perperam inventionem divulgationi ſubſtituit; quumque haec editio porro recepta fuerit, et a pluribus typographis repetita, v. c. a Johanne Pryſs Argentinae a. 1487. et 1488. multos poſthac ſcriptores decepit, qui, Chronographo noſtro duce, natales chalcographiae ad a. 1450. vel ſerius aſſignarunt, prout iam obſervavi *Cap. VII.* §. 13. et plurima teſtimonia inſequentia evincent.

bliothecis ſacris, pauciſſimis quibusdam ſtudioſis manifeſta fuit, per hanc in omni tribu, populo, natione, et lingua, ubique divulgatur, ita ut veriſſime impletum cernamus illud, quod dicitur Proverb. I. *Sapientia foris praedicat, in plateis dat vocem ſuam, in capite turbarum clamitat, in foribus portarum urbis profert verba ſua, dicens: usque quo parvuli diligitis infantiam etc. Quamvis porcos ſpernere margaritas ſciamus, nihil in hoc prudentis laeditur opinio, quo minus oblatas comparat margaritas.*

NUM. XXV.

GULIELMUS CAXTON, *in continuatione Polychronici* RANULPHI HIGDEN, *Anglice a ſe translati, quae cum opere ipſo prodiit Londini a.* 1482. (*as*) *circa a.* 1455.

Alſo abowte this tyme the crafte of enpryntynge was fyrst founde in Magounce in Almayne. Why the crafte is multyplyed thorugh the worlde in many places, and bokes be hadd grete chepe and in grete nombre bycauſe of the ſame craft.

Circa hoc etiam tempus impreſſoria ars primum inventa eſt Moguntiae in Germania. Unde ars in multas orbis partes propagata eſt, et libri exiguo pretio magnoque numero comparari coeperunt illius artis adminiculo.

(*as*) De hoc opere, quod repetitum fuit Weſtmonaſterii typis Winandi de Worde a. 1495. videantur JO. LEWIS *life of Wil. Caxton p.* 57. et JOS. AMES *typographical antiquities of England p.* 32. Ceterum petita haec verba ſunt e *Faſciculo temporum*, cuius mentionem auctor in prologo ſuo facit, et ita quidem ut tum Rolevinckianam tum Wirzburgianam editionem ante oculos habuiſſe videatur, lapſus idcirco in conſtituenda inventionis epocha.

NUM. XXVI.

ANONYMUS AUCTOR, *S. Albani in Anglia ludimagiſter, in the Chronicles of Englande, with the frute of times* (*at*), *ad a.* 1457.

Printerys of bokis wer this tyme mightely multeplied in Maguncie and thurgh out the world; and thei began friſt and thei held the craftis. And this time mony men began for to be more ſotett in craftis and ſuyfter then ever they wer a fore.

Officinae impreſſoriae librorum hoc tempore Moguntiae et per totum orbem valde multiplicatae ſunt. Illi autem (*Moguntini*) primi inchoarunt et tenuerunt artem. Et hoc tempore multi evaſerunt ſubtiliores acutioresque in artibus, quam antea fuerant.

NUM. XXVII.

QUINTII AEMILIANI (*au*) *carmen in laudem Prototypographi, quod legitur in editione Bibliorum Latinorum Veneta, excuſa typis Joannis dicti Herbort de Seligenſtat, a.* 1483.

Qui primus Latias effinxit in aere lituras,
Et docuit ſacros aere notare libros:
Nonne putas dicti caelum ſuperaſſe Myronis?
Phidiacas Veneres Parrhaſiosque Joves.
Hunc ego Daedalios etiam viciſſe labores,
Hunc ego Palladias credo habuiſſe manus.

(*at*) Princeps huius libri editio, quam ſecuti ſumus, absque indicio quidem temporis, attamen a. 1483. prodiit, mox recuſa laudati Winandi de Worde typis a. 1497. vid. LEWIS *p.* 41. AMES *p.* 85. et 464. Hic quoque locus ex ROLEVINCKII *Chronico* depromtus eſt.

(*au*) De auctore, patria Vincentino, vid. BURCH. GOTL. STRUVIUS *Tom. II. Script. rer. Germ.* FREHERI, *p.* 416.

NUM. XXVIII.

JACOBUS PHILIPPUS BERGOMENSIS *in ſupplemento Chronicarum (ax), edito Venetiis per Bernardinum de Benaliis a.* 1483. *ad a.* 1458.

Ars imprimendi libros his temporibus in Germania primum enata eſt, quam alii repertam aſſeverant a Guthimbergo, Argentino: alii a quodam alio, nomine Fauſto: alii a Nicolao Genſone praedicant: pro qua innumerabiles auctores ipſi congregarunt divitias. Qua certe nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, aut profecto utilior, ſive divinior et ſanctior eſſe unquam potuiſſet. In cuius laudem quidam ex noſtris hos cecinit verſus dicens:

O felix noſtris memoranda impreſſio ſeclis
Inventore nitet utraque lingua tuo.
Deſierat quam ſi, totum quod fundis in orbem,
Nunc parvo doctus quilibet eſſe poteſt.
Omnes te ſummis igitur nunc laudibus ornent,
Te duce quando ars haec mira reperta fuit.

(*ax*) Auctori, *Faſciculum* Wirczburgianum perperam ſecuto, non ſatis cognitus fuiſſe videtur chalcographiae auctor: ideoque Gutenbergii primum mentionem fecit, ex PALMERIO, male tamen Argentinam illi aſſignans patriam auctoritate JO. PHIL. DE LIGNAMINE; deinde Fauſti, qui conſilio et opibus primos impreſſores adiuvit, neſcio quo duce; tandemque Jenſonis, deceptus male intellectis OMNIBONI LEONICENI verbis, ut *in not. ad N.* 4. *et* 5. monuimus. Ceterum de ſcriptore noſtro, ordinis Heremitarum monacho, vero nomine FORESTO, qui natus fuit a. 1434. denatus 1520. vid. DON. CALVI *Scena literaria degli Scrittori Bergamaſchi Part. I. p.* 196. P. BAYLIUS *in Lexico*, et DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. III. p.* 177. *ſeq.*

NUM. XXIX.

BERTOLDUS, *Archiepiſcopus Maguntinae ſedis, in mandato poenali de codicibus Graecis, Latinis etc. in linguam vulgarem ſine praevia Doctorum approbatione non vertendis, dat.* 4. *Januarii* 1486. (*ay*).

Etſi ad mortalem eruditionem comparandam divina quadam imprimendi arte ad ſingularum ſcientiarum codices abunde facileque perveniri poſſit; compertum tamen habemus, quosdam homines, inanis gloriae aut pecuniae cupiditate ductos, hac arte abuti, et quod ad vitae hominum inſtitutionem datum eſt, ad perniciem et calumpniam deduci. etc.

Et poſtea : Verum, cum initium huius artis in hac aurea noſtra Moguntia, ut vera eius appellatione utamur, divinitus emerſerit, hodieque in ea politiſſima atque emendatiſſima perſeveret; iuſtiſſime eius artis decus a nobis defenſabitur. etc.

NUM. XXX.

JOHANNIS TRITHEMII *teſtimonia* (*az*).

A. *Ex eius Sermonibus et exhortationibus ad monachos, edit. Argentorati* 1486. *Lib. I. exhort.* 7.

Induſtria quidem impreſſoriae artis, noſtris diebus nuper apud Moguntiam inventae, multa quotidie volumina producit in lucem : ſed comparare nobis omnia, nequaquam eſt poſſibile, qui adhuc maxima deprimimur egeſtate.

(*ay*) Edidit hanc chartam VAL. FERD. DE GUDENUS *Tom. IV. Cod. diplom. anecdotor. p.* 469. *ſeq.*

(*az*) De TRITHEMIO, qui lucem vidit a. 1462. atque obiit a. 1516. egit GER. VOSSIUS *Lib. III. de Hiſtor. Latin. c.* 10. multo plenius autem FABRICIUS *Lib. IX. Bibl. Lat. med. et inf. aet.* et NICERONIUS *Tom. XXXVIII. des Memoires des hommes illuſtres p.* 210. *ſeq.*

B. *Ex*

B. *Ex epiſtola ad Jac. Trithemium fratrem, data* 24. *Junii* 1506. *inſerta auctoris epiſtolis ad familiares, Lib. II. epiſt.* 1.

Inopiam librorum veteres allegare potuerunt: nos vero potius inopes copia fecit, quum impreſſoria noſtris diebus arte apud Moguntiacum inventa, hodieque per orbem univerſum dilatata, tot veterum atque novorum volumina doctorum veniunt in lucem, ut aere iam modico doctus quilibet eſſe poſſit.

C. *Ex epiſtola ad Jac. Kymolanum, data* 16. *Auguſt.* 1507. *Lib. II. epiſt.* 44.

Ars, quam impreſſoriam vocant, tempore infantiae meae apud Moguntiam, metropolim Francorum, inventa, infinita pene et veterum et novorum volumina quotidie producit in lucem.

D. *E libro de ſeptem intelligentiis, orbem poſt Deum moventibus, (ſcripto a.* 1508.) *circa a.* 1450.

His temporibus ars impreſſoria Moguntiae, metropoli Alemanniae, inventa eſt de novo, mirabili induſtria, munere divinitatis.

E. *Ex Chronico Sponheimenſi, (ſcripto a.* 1506. *et ſeq.) ad a.* 1450. (*ba*).

His quoque temporibus, ars imprimendi et characterizandi libros a novo reperta eſt in civitate Moguntina, per quendam civem,

(*ba*) Latius haec poſtea auctor expoſuit in *Annalibus Hirſaugienſibus* ex teſtimonio PETRI SCHOEFFERI, cui ſupra *N.* 4. locum iam dedimus.

vem, qui Joannes Gutenberg dicebatur; qui cum omnem ſubſtantiam, propter nimiam difficultatem inventionis novae, in eam perficiendam expoſuiſſet, conſilio et auxilio bonorum virorum, Johannis Fuſt et aliorum adiutus, rem incoeptam perfecit. Primus autem huius artis dilatator fuit, poſt ipſum inventorem, Petrus Opilionis de Gernsheim, qui multa volumina ſuo tempore impreſſit. Morabatur autem praefatus Johannes Gutenberg Moguntiae in domo, dicta *zum Jungen*, quae domus usque in praeſentem diem illius novae artis nomine dignoſcitur inſignita.

NUM. XXX.*

DIDACUS VALERA *in epiloge Chronici Hispaniae breviati, ſermone vernaculo editi Burgis per Frider. de Baſilea* 1487. (*bb*).

Agora de nuevo, ſereniſſima Princeſa de ſingular ingenio, adornada de toda doctrina, alumbrada de claro entendimiento manual. aſi como en ſocoro pueſtos ocuren con tan maravilloſa arte de eſcrivir, do tornamos en las hedades aureas reſtituyendonos por multiplicados codices en conoſcimiento de lo paſado preſente y futuro tanto, quanto ingenio humano conſeguir puede. por

Nunc denuo, ſereniſſima Princeps, ingenio ornata ſingulari, omnigena doctrina illuſtrata, clara mente habilis, veluti in ſubſidium poſiti occurrunt adeo mirabili arte ſcribendi; ob quam redimus in aetates aureas; nobis per multiplicatos codices tantum reſtituentibus, quantum humanum ingenium conſequi poteſt, natione Germanis, exercitatiſſimis, et aſſidue

(*bb*) Hoc teſtimonium per amicum noſtrum communem, v. cl. GREG. MAIANSIUM, accepi a FERDINANDO VELASCO, patrono fiſcali in urbe Matritenſi. De DIDACO VALERA conf. NIC. ANTONII *Biblioth. Hispana vetus Lib. X. c.* 13. cui tamen princeps huius *Chronici* editio incognita fuit.

por nacion Alemanos muy eſpertos y continuo inventorés en eſta arte d'impremir, que ſin error divina dezir ſe puede. De los quales Alemanos es uno Frederico de Baſilea, de maravilloſo ingenio y doctrina, muy eſperto de copioſa memoria. etc.

due inventoribus in hac arte imprimendi, quae absque errore dici poteſt divina, quorum Germanorum unus eſt Fridericus de Baſilea, mirifici ingenii et doctrinae, exercitatiſſimus, copioſae memoriae. etc.

NUM. XXXI.

FELIX FABER, *in Hiſtoria Suevorum Lib. I. cap.* 8. (*bc*).

Anno Domini M. CCCC. LIX. ars imprimendi libros in Germania primum enata eſt a quodam de Maguncia in eadem urbe, qua arte nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, nulla utilior, ſive divinior et ſanctior eſſe potuit. In cuius quidem laudem quidam hos cecinit verſus:

O felix noſtris etc. (vid. ſupr. *N.* 28.)

Cum hac divina arte etiam uſuales ſunt melioratae, ut fabrilis in omni metallo, in omni ligno, et in omni materia, in quibus Theutonici adeo induſtrii ſunt, ut per orbem fulgeant eorum labores. etc.

(*bc*) Auctor, vero nomine SCHMID, Monachus ordinis Praedicatorum in conventu Ulmenſi, *Chronicon* ſuum a. 1489. exaravit, ut ipſe *Lib. II. cap.* 9. teſtis eſt. Hunc vero locum maximam partem deſcripſit ex BERGOMENSI, ita tamen ut tempus inventionis adhuc anno poſtpoſuerit, ipſumque auctorem, quem Moguntinum fuiſſe compererat, reliquerit in incerto. De auctore vid. VOSSIUS *dict. lib. c.* 6. FABRICIUS *dict. Bibl. Lib. VI.*

NUM. XXXII.

JACOBUS MEYDENBACH (*bd*) *in ſubſcriptione Horti Sanitatis*, *eius typis editi a.* 1491.

Explicit *Hortus ſanitatis*, quem quidem librum omni diligentia collectum et elaboratum, intelligibili caractere, propriis impenſis Jacobus Meydenbach, civis Moguntinus, luculentiſſime impreſſit, ſummamque adhibuit diligentiam, operamque maximam, ut ſingulae herbae ac ſinguli flores ſuos naturales colores, ac animalia ipſa, volucres, piſces, denique et alia in hoc praeclarisſimo opere deſcripta, ſuas, ſicut eas natura produxit, haberent effigies et figuras. Hoc modo lectitanti prodeſſe, ac intuentem oblectare, impreſſor Jacobus voluit. Impreſſum eſt autem hoc ipſum in inclita civitate Moguntina, quae ab antiquis aurea Moguntia dicta, ac a Magis, id eſt ſapientibus, ut fertur primitus fundata: in qua nobiliſſima civitate et ars ac ſcientia haec ſubtiliſſima caracteriſandi ſeu imprimendi fuit primum inventa. Impreſſum eſt inquam ſub Archipraeſulatu reverendiſſimi et benigniſſimi Principis et Domini, Domini Bertoldi, Archiepiſcopi Moguntinenſis, ac Principis Electoris, cuius feliciſſimo auſpicio graditur, recipitur, et auctoriſatur. Anno ſalutis milleſimo quadringenteſimo nonageſimo primo, die vero Jovis viceſima tertia menſis Junii.

(*bd*) Moguntinus hic impreſſor forſan filius, certe agnatus, fuit Joannis Meidenbachii, principum typographorum Moguntinenſium ſocii, uti cl. KÖHLERO quoque viſum *ehrenr. Gutenbergs p. 65*.

NUM. XXXIII.

NUM. XXXIII.

DONATUS BOSSIUS (*be*) *in Chronico, edito Mediolani typis Antonii Zaroti a.* 1492. *ad a.* 1457.

Hoc anno ſalutifera doctrinarum omnium imprimendorum librorum ars auctore Joanne Gutember, Germano, reperta eſt.

NUM. XXXIV.

MARSIL. FICINUS (*bf*) *in epiſtola, data* 13. *Septemb.* 1492. *Lib. XI. epiſt. ult.*

In Germania temporibus noſtris imprimendorum librorum inventa ſunt inſtrumenta.

NUM. XXXV.

AUCTORES *libri Chronicarum, Norimbergae per Ant. Koberger a.* 1493. *impreſſi* (*bg*), *ad a.* 1440.

Ars imprimendi libros his temporibus primum in Germania enata eſt. Quantum igitur litterarum ſtudioſi Germanis debeant, nullo ſatis dicendi genere exprimi poteſt. Hanc apud Ma-

(*be*) De iſthoc ſcriptore, qui Mediolani a. 1436. lucem vidit, conf. JOS. ANT. SAXIUS in *hiſt. literar. typogr. Mediolan. p.* 341. *ſeq.* et APOST. ZENO *Diſſert. Voſſiane Tom. II. p.* 342. *ſeq.* Videtur autem WIRCZBURGIUM et BERGOMENSEM habuiſſe duces.

(*bf*) Natus hic auctor Florentiae 1433. obiit 1499. De eo vid. commentatio JO. GEORG. SCHELHORNII *Tom. I. Amoenit. literar. p.* 18. *ſeq.*

(*bg*) Illius operis compilator vulgo ſtatuitur HARTMANNUS SCHEDEL; ſed etiam alios plures adfuiſſe probavit DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. VII. p.* 347. *ſeq.* Quisquis huius loci ſit auctor, exſcribere is contentus fuit partim PALMERIUM partim BERGOMENSEM.

Maguntiam Rheni urbem ſolerti ingenio librorum imprimendorum rationem 1440. inventam fuiſſe aiunt. Hoc tempore in omnes fere orbis partes propagatur, qua omnis antiquitas parvo aere comparata a poſterioribus infinitis voluminibus legitur. Eius laudes antea in pröoemio operis praehabitae ſunt. Qua certe nulla dignior, nulla laudabilior aut utilior eſſe potuit. Quod ſi haec ars effluxis temporibus viguiſſet, maxima pars operum TITI LIVII, et TULLIUS *de republica*, ac PLINIUS *de bellis Germanicae*, aliaque praeclara opera malignitate temporum amiſſa non fuiſſent. Ideo in eius laudem quidam hos cecinit verſus:

O felix noſtris etc. (vid. *N.* 28.)

NUM. XXXVI.

BAPTISTA FULGOSUS *Lib. VIII. dictorum et factorum memorabilium, ſcripto ante annum* 1494. (*bb*).

Omnem mechanicae artis effectum, non recentis modo, verum etiam antiquae, illud ſuperavit, quod ſcribendo Guttenbergius, Argentinenſis, oſtendit, primum a ſe inventa imprimendarum literarum ſcientia. Non ſolum uno die imprimendo plura ſcribere, quam uno anno calamis docuit; verum cauſſa etiam extitit, ut aucta librorum commoditate bonarum artium ſcientia, quae intermoritura erat, velut ab orco excitata videatur.

(*bb*) Patet hoc ex PLATINI PLATI *epiſt.* 5. data a. 1494. (edit. Mediol. 1506.) ubi ad FULGOSUM ſcribit: *Vale ſcriptor elegantiſſime dictorum atque factorum memorabilium, quae ſemper es ipſe mirabiliter aemulatus.* At vero hoc opus, ex Italico ſermone Latine redditum, mortuo demum ſcriptore, Mediolani prodiit a. 1508. in fol. De auctore, qui a. 1478. ad dignitatem Ducis Genuenſis pervenit, moxque a. 1483. a patruo ſuo Paulo principatu deiectus eſt, vid. inter ceteros FABRICIUS *Lib. VI. Biblioth. Lat. med. et inf. aet.* NICERON *Memoires des hommes illuſtres Tom. IX. p.* 1. *ſeq.* JOS. ANT. SAXIUS *hiſt. typogr. Mediol. p.* 399. et AP. ZENO *d. Tom. II. p.* 215. *ſeq.*

tur. Viſus eſt enim immortalis Deus huiusmodi induſtriam huic homini divinitus infudiſſe, veluti commiſeratione motus, quod tantarum doctrinarum volumina ſcribendi difficultate perirent. Per hanc igitur literarum imprimendarum artem praeclariſſimi auctores, etſi diu ante fuerunt, tamen anno ſalutis quadringenteſimo ac quadrageſimo ſupra mille haud iniuria iterum noti eſſe dici poſſunt.

NUM. XXXVII.

FRANC. MAR. GRAPALDUS *in opere de partibus aedium* (*bi*), *Lib. II. cap.* 9.

Nuperrime coepit, utpote me puero in crepundiis, ars olim, ut aiunt, a Germanis inventa aere litteras, et ita libros formis, ut vulgo dicitur, excudendi, qua tantum una diecula notant, quantum librarius per annum vix poſſet exarare. Artifices ex re chalcographos appellamus, quibus (modo diligentiſſimi ſint) plurimum debent doctrinae cupitores et litterarum dilectores, cum inde ſcriptorum ſcaturierint prius incogniti rivuli librorum, caeterorum vero copia emanaverit.

(*bi*) Hunc librum iam a. 1494. prodiiſſe oſtendit DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. IX. p.* 269. De auctore, natu Parmenſi, conf. P. BAYLII *Lexicon.*

NUM. XXXVIII.

NICOLAS GILLES, *dans ſes Annales de France, edit. Pariſ.* 1498. *ad a.* 1458. (*bk*).

En ce temps l'impreſſion des livres fut trouvée en la ville de Mayence; laquelle n'avoit oncques eſté veue, art des arts, ſcience des ſciences; laquelle enrichit et illuſtre la vertu infinie des livres, manifeſtés par ce moyen aux pauvres eſcoliers. etc.

Hoc tempore impreſſio librorum reperta fuit in urbe Moguntia, nunquam antehac viſa, ars artium, ſcientia ſcientiarum, augens atque illuſtrans innumeros fructus ex libris percipiundos, qui illius beneficio a pauperibus ſcholaribus acquiri poſſunt. etc.

NUM. XXXIX.

ROBERTUS GAGUINUS (*bl*) *in arte metrificandi, ſubiecta eius epiſtolis et orationibus, edit. Pariſ. per Durandum Gerlerium* 1498.

Quod cita vix poterat perſcribere dextra quotannis,
Menſe dat ars, nec ineſt ſordida menda libro,
Pluris erat nuper calamo ruganda papyrus,
Quam modo praegrandis veneat ipſe codex.

* *

Hoc tulit inventum felix Germania terris,
Artis et ingenii nobile ſchema ſui.

(*bk*) Locum hic ei teſtimonio dedi, quoniam documenta noſtra in ordinem digerenti nulla eius Chronici editio cognita erat ante a. 1498. Poſtea vero ex JACOBI LE LONG *Biblioth. hiſt. de la France N.* 7433. cognovi, huic iam praeceſſiſſe aliam a. 1492. in qua ſi locus noſter iam reperitur, eum ſexennio retrotrahi et inter *N.* 33. *et* 34. collocari oportet. Auctor vero Ludovico XII. Galliarum Regi a ſecretis diem finivit a. 1503.

(*bl*) GAGUINUS, origine Duacenſis, vel Atrebatenſis, deceſſit Pariſiis 22. Maji 1501. vid. NICERON *Memoires des hommes illuſtres Tom. XLIII. p.* 1. *ſeq.*

NUM. XL.

SEBASTIANUS BRANT (*bm*) *in poëmate de praeſtantia artis impreſſoriae, inſerto eius carminibus, edit. Baſil. per Joh. Bergman de Olpe* 1498.

Nuper ab ingenio Rhenanae gentis et arte
Librorum emerſit copia larga nimis.
Et qui divitibus vix Regi obvenerat olim,
Nunc liber in tenui cernitur eſſe caſa.
Gratia Diis primum, mox impreſſoribus aequa
Gratia, quorum opera haec prima reperta via eſt.
Quae doctos latuit Graecos Italosque peritos
Ars nova, Germano venit ab ingenio.

NUM. XLI.

JODOCUS BADIUS (*bn*), *Aſcenſius, in epiſtola, praemiſſa Epiſtolis illuſtrium Virorum, editis Lutetiae ex officina Nicolai Wolf a.* 1499. *id. Febr. et inſcripta Antonio Coburgero, impreſſori Norimbergenſi.*

Rem digniſſimam facturus videor, ſi praeſtanti ac ferme incredibili multiplicandorum per chalcographos librorum et authorum pene innumerabilium aeternitati conſecrandorum dextimae

(*bm*) Natus hic auctor Argentorati a. 1458. deceſſit 1521. vid. CHR. SCHOETTGENIUS *in contin. Biblioth. med. et inf. latin.* FABRICII *Lib. XVIII.* DAV. CLEMENS *Bibl. cur. Tom. V. p.* 190.

(*bn*) BADIUS lucem a. 1462. vidit Aſcae, agri Bruxellenſis municipio; deceſſit a. 1535. vid. JO. FRANC. FOPPENS *Biblioth. Belg. p.* 761. *ſeq.* P. BAYLIUS in *Lexico*, et MAITTAIRE *Tom. II. Annal. typogr. p.* 81. *ſeq.*

mae facilitati tuae, Antoni ſuaviſſime, ſeptem et triginta primariae litteraturae procerum Epiſtolas dicem.

Et deinceps, poſt inſtitutum de JOANNE AMERBACHIO *ſermonem:* Cuius quidem viri ſi omnes ſimiles eſſemus, nec alii inventa noſtra (Teutonica dico) occuparent: longe pluris apud literatos haberemur.

NUM. XLII.

PHILIPPUS BEROALDUS, *ſenior (bo), in endecaſyllabo ad Germaniam, quod ſubiectum eius opuſculo de felicitate, edit. Bononiae apud Benedictum Hectoris* 1499.

O Germania, muneris repertrix,
Quo nil utilius dedit vetuſtas,
Libros ſcribere quae doces premendo.

NUM. XLIII.

POLYDORUS VERGILIUS, *in opere de inventoribus rerum, edito Venetiis per Chriſtoph. de Penſis, a.* 1499. *Lib. II. cap. 7.*

Quidam itaque Germanus, nomine Petrus (*bp*), ut ab eius conterraneis accepimus, primus omnium in oppido Germaniae, quam Moguntiam vocant, hanc imprimendarum literarum

(*bo*) BEROALDUS natus eſt Bononiae 1453. denatus 1505. vid. auctores laudati a FABRICIO *Lib. XV. Biblioth. med. et inf. latinitat.* add. SAXIUS *hiſt. typ. Mediol. p.* 434. *ſeq.*

(*bp*) Manifeſtum eſt, lapſum fuiſſe Polydorum in praenomine inventoris, qui Joannes dici debuerat, eumque arbitror in errorem inductum per hos, qui Petrum Schoef-

rum artem excogitavit, primumque ibi ea exerceri coepit; non minore induſtria reperto ab eodem, prout ferunt, auctore novo atramenti genere, quo nunc literarum impreſſores tantum utuntur. Decimo ſexto deinde anno, qui fuit ſalutis humanae MCCCCLVIII. quidam, nomine Conradus, homo itidem Germanus, Romam primo in Italiam attulit, quam dein Nicolaus Jenſon Gallus primus mirum in modum illuſtravit (*bq*), quae paſſim hac tempeſtate per totum fere terrarum orbem floret; de qua plura loquendi labore ſuperſedeo, eius inventorem, ac ſimul unde ad nos delata fuerit, prodidiſſe, haud me parum feciſſe ratus, cum ea omnibus longe notiſſima ſit. Quae propterea, ut ab initio non minore quaeſtu, quam hominum admiratione, vulgari coepit; ſic paulatim, velut auguror, futura eſt vilior.

Schoefferum pro vero typographiae inventore habebant, ob excogitatos typos mere fuſiles; etſi epocha tum non a. 1442., quem VERGILIUS deſignat, ſed tribus fere luſtris poſtponenda fuiſſet. Quidquid eſt, errorem ſuum, quem neſcio an altera editio per Jo. de Cereto de Tridino a. 1503. adhuc retineat, mox correxit auctor, atque in poſteriore a. 1517. ſubſtituit: *Itaque Johannes Guthenbergius, natione Teutonicus, equeſtri vir dignitate, ut ab eius civibus accepimus, primus omnium in oppido Germaniae, quam Moguntiam vocant* etc. At vel ſic parum accurate inventionem artis in hac urbe a. 1442. attribuit Jo. Gutenbergio, qui ad a. 1444. usque Argentorati manſit, rectius illud tum Jo. Gensfleiſchio ſeni adſcripturus. Utrique tamen, ut puto, chalcographiae, ſoli vero Gutenbergio atramenti colorati inventio accepta ferenda eſt. Vid. *Orig. Cap. I.* §. 4. not. *ac. Cap. VII.* §. 11. *ſeq.* De auctore ipſo, natu Urbinate, vid. BAYLIUS in *Lexico.*

(*bq*) Melius ergo Vergilius mentem OMNIBONI in *Praefat. ad* QUINTILIAN. hac in parte cepit, quam vel TRITHEMIUS vel CHRONOGRAPHUS COLONIENSIS. vid. *ſupr. N.* 4. *et* 5.

NUM. XLIV.

JACOBI WIMPHELINGII *teſtimonia* (*br*).

A. *Epigramma in laudem Johannis Gensfleiſch, quod legitur in fine Memoriae* MARSILII AB INGHEN, *editae Heidelbergae a.* 1499.

Foelix Anſicare (*bs*), per te Germania foelix
    Omnibus in terris proemia laudis habet.
Urbe Moguntina, divino fulte Joannes
    Ingenio, primus imprimis aere notas.
Multum relligio, multum tibi Graeca ſophia,
    Et multum debet lingua Latina tibi.

(*br*) Natus eſt WIMPHELINGIUS Seleſtadii in Alſatia 27. Julii a. 1450. ibidemque deceſſit 15. Kal. Decemb. 1528. vid. NICERON *Memoires des hommes illuſtres Tom. XXXVIII. p.* 4. *ſeq.*

(*bs*) Jo. Gensfleiſchium Latine *Anſicarum* reddere voluiſſe WIMPHELINGIUM quivis videt. Neque minus verum eſt, praenomen Joannis nomini *Anſicari*, etſi longa ſatis periodo ſeparentur, iungendum, quum tales loquendi modi ea aetate receptiſſimi eſſent, ut in epigraphe *Epiſtolarum* CICERONIS *ad familiares*, Venet. apud Joannem de Spira 1469. relata a MAITTAIRIO *Tom. I. Annal. typogr. p.* 283. *edit. ſec.*

Namque vir ingenio mirandus et arte JOHANNES
    Exſcribi docuit clarius aere libros
SPIRA *favet Venetis*, etc.

ut adeo fruſtra fuerit JO. CHRIST. SEIZIUS, *derde jubeljaer der drukkonſt p.* 126. dum ſub *Anſicari* et *Joannis* appellatione duos hic latere homines ſuſpicatus eſt, per illum intelligens Gensfleiſchium, quem cum Fauſto perperam illic confundit, per hunc vero Gutenbergium. WIMPHELINGIUS igitur extra Alſatiam verſatus, in hoc carmine, nulla facta aut Argentorati aut Gutenbergii mentione, ſoli Jo. Gensfleiſchio (ſeniori) chalcographiae inventum in urbe Moguntia tribuit, fidem ſecutus epitaphii ab ADAMO GELTHUS ei erecti, quod eidem *Memoriae* MARS. AB INGHEN ſubiectum eſt, et nos quoque exhibebimus *N.* 89.

B. *Ex*

B. *Ex auctoris Germania cis Rhenum, edit. Argentor.* 1501. *p.* 43.

Urbs veſtra plurimum excellere videtur impreſſoriae artis origine (*bt*), licet in Moguntiaco conſummatae.

C. *Ex eiusdem Epitome rerum Germanicarum, ſcripta a.* 1502. *et edita Argentor.* 1505. *cap. LXV.*

Anno Chriſti 1440. Friderico III. Romanorum Imperatore regente, magnum quoddam, ac pene divinum beneficium collatum eſt univerſo terrarum orbi a Joanne Gutenberg, Argentinenſi, novo ſcribendi genere reperto. Is enim primus artem impreſſoriam, quam Latiniores *excuſoriam* vocant (*bu*), in urbe Argentinenſi invenit. Inde Moguntiam veniens eandem feliciter complevit. Interim Joannes Mentel id opificii genus inceptans, multa volumina caſtigate et polite Argentinae imprimendo, factus eſt brevi opulentiſſimus. Huic ſucceſſit Adolphus Ruſchius, mox Adolpho Martinus Flaccus, qui et ipſi Argentinenſes in natali ſolo cum laude et gloria hanc artem exercuerunt. etc.

(*bt*) Hoc primum omnium teſtimonium eſt, quo typographices primordia Argentinae tribuuntur, ac WIMPHELINGIUS, apud Alſatos verſatus, captare Senatus Argentinenſis, cui opuſculum ſuum inſcripſerat, gratiam ſtuduit: dum omnes praecedentes auctores aeneos characteres Moguntiae attribuerunt, de anterioribus in Alſatia tentaminibus ligneo typo prorſus ſilentes, tum quod illa aliunde, ex Harlemenſi ſcil. fonte, dimanaſſent, tum quod etiam caruiſſent ſucceſſu, ut *Cap. VIII.* plena manu oſtendi.

(*bu*) Secutus hic auctor eſt PHIL. BEROALDUM in oratione quadam, e qua paulo poſt ſequentia verba ipſe profert: *Quid ingenioſius inventum, quam literaria impreſſoria, vel ut latinius loquar, excuſoria, qua nihil utilius.*

D. *Idem in Catalogo Epiſcoporum Argentinenſium*, *edit. Argent.* 1508. *in vita Roberti Epiſcopi* (*bx*).

Sub hoc Roberto nobilis ars impreſſoria inventa fuit a quodam Argentinenſi, licet incomplete. Sed cum is Maguntiam deſcenderet ad alios, in hac arte inveſtiganda ſimiliter laborantes, ductu cuiusdam Joannis Genszfleiſch, ex ſenio coeci, in domo Boni Montis, *Guttenberg*, in qua hodie collegium eſt Juriſtarum (*by*), ea ars completa et conſummata fuit. (*by**).

(*bx*) Ex iis, quae *Cap. VII. et VIII.* ſcripſimus, lucem clariſſimam accipit hic quantivis pretii locus; unde facillimum jam erit quinque illos dispellere errores, quos WIMPHELINGIO imputavit ill. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. V.* §. 3.

1. Quod inventoris nomen reticeat: neque enim recte huiusmodi omiſſionem exprobramus auctori, qui neque dolo neque ignorantia peccavit, iamque antea in *Epit. rer. German.* eum appellaverat Joannem Gutenberg.

2. Quod eum ſcripſerit Argentinenſem, quum tamen Moguntiae adſpexerit lucem Gutenbergius: ſed huius erroris, ex rumoribus publicis orti, originem expoſui *Cap. VII.* §. 9. not. *bz.*

3. 4. et 5. Quod Gensfleiſchium eodem tempore, quo ars Argentorati tentabatur, Moguntiae in ea inveſtiganda laboraſſe ſcribat, hunc porro ex ſenio coecum vocet, atque a Gutenbergio diſtinguat: ea omnia enim, uti ſyſtemati Schöpfliniano e diametro ſunt oppoſita, ita rectiſſime ſeſe habere *Cap. VII.* §. 6. *ſeq.* oſtendi ex profeſſo.

(*by*) Perperam igitur pſeudonymus quidam LICIMANDER, in *Panegyrico* a. 1690. vulgato, ſtatuiſſe videtur, aedes *Gutenberg* alendis iuris ſtudioſis iam tempore repertae chalcographiae inſerviiſſe, dum ſcripſit, Gutenbergium in Academia Moguntina, tunc primum inſtructa, juris ſtudio aliisque literis incumbentem, Jo. Fauſto inventum ſuum aperuiſſe. vid. *Tom. II. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 597. Gutenbergium enim, poſtquam a. 1437. matrimonium promiſerat nobili apud Alſatos virgini, deincepsque contraxerat, a. 1445. et ſequentibus coepiſſe ſtudiis navare operam, et ſine auctore ſcribitur, et a veroſimilitudine alienum eſt.

(*by**) Diſſentire videtur JOH. TRITHEMIUS, qui et in *Chronico Sponheimenſi* et in *Annalibus Hirſaugienſibus* indicat, repertam artem in domo *zum Jungen*, ubi etiam Gutenbergius tunc habitaverit. vid. ſupr. *N.* 4. et 30. Verum, quum Wimphelingius de typographia ab eodem impreſſore iam perfecta (literis nempe ſculpto-fuſis) in aedibus *Gutenberg* loquatur, conciliatio facilis erit, ſi tempora diſtinguas. add. quae ſcripſi *Cap. VII.* not. *cm.*

E. *Idem*

E. *Idem in Gravaminibus nationis Germanicae contra Romanam Curiam, edit. ibid. a.* 1515.

Neque nos religionem accepiſſe parvi pendimus, pro qua nos Aeneas (*Sylvius*) Romae multa debere contendit: licet e diverſo nobis illa pro nobiliſſimae excellentiſſimaeque artis impreſſoriae per noſtratium, Argentini cuiuspiam et Maguntini, ſagaciſſimam ac vigilantiſſimam induſtriam invento nonnihil debere videatur (*bz*). Hac enim arte omnes optimae et fidei et morum doctrinae, diverſis etiam linguis conſcriptae, in univerſum orbem propagantur. Hac arte literae ſummorum Pontificum, quae mandata, quae auctoritatem, quae ſumme neceſſaria Romanae ſedis religionisque negotia continent, una die a duobus aut tribus ad dignitatem ſacroſanctae ſedis apoſtolicae conſervandam magis magisque multiplicari ac diſſeminari poſſunt, quam a librariis ducentis tota hebdomade ſcribendo fatigatis.

NUM. XLV.

JOANNES NAUCLERUS *in Chronographia, edita Tubingae apud Thomam Anshelmum a.* 1500. *Generat. XLIX. ad annum* 1440. (*ca*).

Circa annum Domini 1440. Friderico III. regnante ars impreſſoria excudendorum librorum ſtanneis formulis apud Moguntiam Germaniae civitatem primum coepit: quod inventum,

(*bz*) Per *Argentinum quempiam* intelligi Jo. Mentelium, et per *Maguntinum* Jo. Gutenbergium voluit JAC. MENTELIUS in *Paraeneſi de typogr. orig. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 291. ſed perperam omnino, quum ante Jo. Scottum nemo Mentelium pro inventore chalcographiae habuerit. vid. *Cap. VIII.* §. 12. *ſeq.*, quumque ex praecedentibus etiam WIMPHELINGII locis evidens ſit, ſub *Argentini* appellatione Jo. Gutenbergium et ſub *Maguntini* Jo. Gensfleiſchium (ſeniorem) latere. Auctor ergo gloriam inventionis inter hos ambos jam diviſit, ut fecerant Poëtaſter in carmine ad calcem *Inſtit.* JUSTINIANI 1468. et RAPH. VOLATERRANUS in *Commentar. urban. a.* 1506. *N.* 4. *et* 53. add. *Cap. VII.* §. 9. *ſeq.*

(*ca*) Hocce teſtimonium licet ſero lucem viderit, ideoque nunc demum in ſec-

tum, neſcio, an unum ſupra reliquas nationes ingenium Germanicum vel elegantia ſua, vel utilitate efferat. Tot extant hodie trium principalium linguarum autores, tot fidei Chriſtianae monumenta, tot inſtaurati huius inventi gratia libri, ut plane divinitus datum munus reipublicae crediderim. Debent Germaniae literae, debent autores boni, quibus hoc opere immortalitas eſt parta. Quamobrem PHILIPPUS BEROALDUS et egregie doctus homo, et Germaniae praecipue ſtudioſus, in illius laudem ait: *O Germania* etc. (vid. *N.* 42.) Sed fato Germanicis ingeniis datum putarim, ut in aere tractando noſtri inprimis excellant, quod cum multis aliis patet, tum hoc praeſertim impreſſarum formularum ſtanno, ac alio invento, bombarda ſcilicet, (bellici tormenti genus eſt hoc, a ſono ſic appellatum) tale id eſt, ut ſat magna nihil amplius mirari ſoleamus. Germanicum inventum, aliquanto, quam ſit impreſſoria ars, vetuſtius, a plerisque ſcriptoribus impendio doctis celebratum.

ſcenam prodeat, vetuſtiſſimis tamen aequiparari poteſt, quum auctor, vero nomine VERGEHANS, circa a. 1430. lucem adſpexerit, atque a. 1450. Eberhardo, Duci poſtea Wirtembergico, moderator ſtudiorum datus fuerit, a. 1460. factus Praepoſitus eccleſiae Collegiatae apud Studgardienſes. vid. MELCH. ADAMUS in *vit. Germanor. Philoſoph. p.* 27. *ſeq.* GER. VOSSIUS *Lib. III. de Hiſt. Lat. c.* 10. FABRICIUS *Lib. IX. Biblioth. med. et inf. aet.* ac praecipue cl. MOLLERUS *Diſput.* de NAUCLERO. Optime autem inventi Moguntini gnarum fuiſſe ſe oſtendit, dum illius et naturam et epocham breviſſime quidem, attamen ex vero, deſcribit.

NUM. XLVI.

NUM. XLVI.

CONRADI CELTIS *teſtimonia* (*cb*).

A. *Ex libris amorum, editis Norimbergae a.* 1502.
Lib. II. eleg. 1.

Mens mihi Rhenanam fuerat deſcendere ad urbem,
Cui Cia cum Mogana nomina clara dabant.
Quae docuit ſpretis Germanos ſcribere pennis,
Cernitur ut pulchris litera preſſa notis.

B. *Et Lib. III. eleg.* 3. *de Rheno fluvio.*

Jamque Moguncia cam vaſtus te flectis ad urbem,
Quae prima impreſſas tradidit aere notas.
Qualem ego te memorem? talem qui invenerit artem,
Italicis: Grajis plus memoranda viris.

C. *Idem de Norimberga, cap.* 3.

Ex altera autem Moeni ripa, ubi Francofordiam et Aſciburgum urbes, montesque e regione Magundinae urbis, quae prima ſculpſit ſolidos aere characteres, et verſis docuit ſcribere literis.

(*cb*) CONRADUS CELTES, vero nomine MEISSEL, primus in Germania poëta laureatus, lucem vidit Suinforti prope Herbipolin a. 1459., deceſſit 1508. vid. de eo FABRICIUS *Lib. III. Biblioth. Lat. med. et infim. aetatis*, et praeter eos, qui illic laudantur, DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. VII. p.* 20. *ſeq.*, ac FRANC. CHRISTOPH. DE SCHEYB in *praefat. Tabulae Peutingerianae, edit. Vindob.* 1753. *p.* 33. *ſeq.* add. KÖHLER *ehrenr. Guttenb. p.* 60.

NUM. XLVII.

JOH. SCHOEFFERI, *Petri fil.*, *impreſſoris Moguntini* (cc), *teſtimonia*, *et alia quaedam eo pertinentia.*

A. *Subſcriptio opuſculi* MERCURII TRISMEGISTI *de poteſtate ac potentia Dei*, *interprete* MARSILIO FICINO, *edit. Mogunt.* 1503.

Deſideratiſſimo Chriſti Jeſu optimi maximi auſpicio vel maxime fretus, extremam ſane quam lepido huic opuſculo manum impoſuit ſpectatiſſimus ille vir, Joannes, cognomento Opi-

(*cc*) JOANNES SCHOEFFER (Latine *Opilio*) primus ni fallor exſtitit, qui avo ſuo materno Joanni Fuſt chalcographiae inventionem adſcripſit, non eadem, atque olim iam alii, mente, quod primos impreſſores conſilio et opibus adiuviſſet, (vid. *ſupr. N.* 28.) ſed quaſi ipſe proprio artem excogitaſſet ingenio. Id autem, utpote a vero deflectens, quo melius ceteris perſuaderet, aſtute et gradatim eo pervenit: nam in prima ſubſcriptione a. 1503. maioribus ſuis repertum tribuit, non expreſſo eorum nomine, atque ita divinandum lectoribus relinquens, num ſolum Petrum Schoeffer ante oculos habuerit ob excogitatas mere fuſiles literas, an etiam Fauſtum. In *dedicatione* a. 1505. ingenue prima reperta Gutenbergio accepta refert, ſola emendatione Fauſto Schoefferoque reſervata. Mox a. 1509. detracta larva avum ſuum primum inventorem auctoremque vocat, idemque a. 1515. in epigraphe Trithemiana plenius enarrat, patris etiam ſui minime oblitus, (uti nec matris, cui perperam *Chriſtinae* illic nomen tributum pro *Dinae* obſervavi *Cap. VII.* not. *dg.*) at praetermiſſa omni Gutenbergii mentione: quod teſtimonium ſemel iterumque repetitum hunc porro ſucceſſum habuit, ut plurimos mox invenerit ſequaces, ipſumque, ut hic videre eſt, Caeſarem Maximilianum in privil. 1518., cui tamen tredecim ante annis ipſe rem aliter plane expoſuerat. Quod autem in laudata epigraphe primam inventi epocham aſſignaverit a. 1450., id certe fecit communi ex errore, cuius originem ſupra *N.* 24. iam deteximus, indeque primum opus ſtanneis typis editum (nempe *Biblia*) non anno 1450. ut factum oportuit, ſed 1452. demum adſcripſit; vel ſic tamen avum patremque inter praeſtigiatores re ipſa collocans, quod intra breve biennii ſpatium artem et coeperint et perfecerint, quod adeo abſonum eſt, mea ut refutatione non egeat. Dum autem divulgationem artis demum a. 1462. adſcribit Schoefferus, non reſpicit ad chalcographiam in genere conſideratam, quae utique ſtatim a

Opilionis, primarius civis metropolitanae urbis Moguntinae, feliciſſima eorum propagine ſatus, qui divinam fere chalcographiae artem propitiis fatis invenerunt; Anno virginei partus MDIII. octavo eid. Aprilis. Proinde lector vale, ſi quidem lecta boni aequique conſulueris: ſin minus, efficiat ſapientiſſimus indulgentiſſimusque Parens ille Deus, e veſtigio reſipiſcas. Iterum atque iterum vale, humaniſſime lector. Impreſſum atque expletum eſt divinum praeſens opuſculum in nobili urbe Moguntina, artis impreſſoriae inventrice illuminatriceque prima, per Joannem Schoeffer, anno Domini MDIII. in vigilia Palmarum.

B. *Eiusdem dedicatio* T. LIVII *Germanice verſi, editique a.* 1505. *Imp. Maximiliano inſcripta.*

Solich wergk das in der löblichen Stadt Mentz, gefertigt und getruckt iſt, wöll Ewr. Ko. M. gnediglich ufnemen, in welcher Stadt auch anfengklich die wunderbahre Kunſt der Truckerey, und im erſten von dem Kunſtreichen Johan Guttenberg, do mann zalt nach Chriſti unſers Herrn Geburt, tauſend vierhundert und funffzig Jare, erfunden, und darnach

Hoc opus, quod in laudatiſſima urbe Moguntia exantlatum atque impreſſum eſt, Imperatoria tua Maieſtas benigne recipiat, in qua etiam primum admiranda ars typographica ab ingenioſo Johanne Guttenbergio, anno a nativitate Chriſti, Domini noſtri 1450. inventa, et poſthac ſtudio, ſumtu et labore Joannis Fuſt et Petri Schoef-

a rupta a. 1455. Fauſti ac Gutenbergii ſocietate variis in urbibus Germaniae ſedem fixit, verum ad impreſſionem literis mere fuſilibus, (utpote poſt a. 1455. demum a Petro Schoeffero repertis) ut ex totius orationis contextu evidens eſt; unde iniuria reprehenſus fuit a PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 33. not. *t.* Ceterum ad horum teſtimoniorum illuſtrationem confer *Orig. noſtr. Cap. I. §. ult.* et *tot. Cap. VII.* iunct. *Obſervat. de repert. Mogunt. in art. chalcogr.* De Joanne porro Schoeffero conf. idem MARCHAND *p.* 48. not. *z.* et *in Addend. Part. II. p.* 135.

darnach mit vleisſ, koſt und arbeyt Johann Fauſten und Peter Schoeffers zu Mentz gebesſerth und beſtendig gemacht iſt worden, darum dieſelbe. Stadt nicht allein bey Teutſcher Nation, ſunder auch bey aller Welt in ewige zeit (als wohlverdyneth) gepreysſt und gelobt ſolle werden, und dye Burger und Einwohner doſelbſt des billig genyſſen.

Schoefferi Moguntiae emendata et ad poſteros propagata eſt; unde huic urbi non Germanica ſolum natio, ſed omnis etiam terrarum orbis aeternas laudes optimeque promeritas debet, eiusque cives atque incolae hoc iure legitime fruuntur.

C. *Eiusdem ſubſcriptio Breviarii ſecundum ritum Eccleſiae Moguntinae* 1509.

Impreſſum Moguntiae, impenſis et opera honeſti et providi viri Johannis Scheffer, civis Moguntini, cuius avus primus artis impreſſoriae fuit inventor et auctor, anno ſalutiferae incarnationis Domini milleſimo quingenteſimo nono, in vigilia nativitatis Mariae.

D. *Eiusdem ſubſcriptio* JO. TRITHEMII *Breviarii Hiſtoriae Francorum* 1515. *repetita in Breviario Eccleſiae Mindenſis* 1516.

Impreſſum et completum eſt praeſens chronicarum opus anno Dni MDXV. in vigilia Margaretae virginis in nobili famoſaque urbe Moguntina, huius artis impreſſoriae inventrice prima, per Joannem Schöffer, nepotem quondam honeſti viri, Joannis Fuſth, civis Moguntini, memorate artis primarii auctoris: qui tandem imprimendi artem proprio ingenio excogitare ſpecularique coepit, anno dominicae nativitatis MCCCCL. indictione XIII. regnante illuſtriſſimo Rom. Imperatore Frederico III. praeſidente ſanctae

ſanctae Moguntinae ſedi reverendiſſimo in Chriſto patre, domino Theodorico, pincerna de Erpach, principe Electore. Anno autem MCCCCLII. perfecit deduxitque eam, (divina favente gratia) in opus imprimendi, opera tamen ac multis neceſſariis adinventionibus Petri Schöffer de Gernsheim, miniſtri ſuique filii adoptivi, cui etiam filiam ſuam Chriſtinam Fuſthin pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione nuptui dedit. Retinuerunt autem hi duo iam praenominati Joannes Fuſth et Petrus Schöffer hanc artem in ſecreto (omnibus miniſtris ac familiaribus eorum, ne illam quoquo modo manifeſtarent, iureiurando adſtrictis). Quae tandem de anno Dni. MCCCCLXII. per eosdem familiares in diverſas terrarum provincias divulgata haut parvum ſumſit incrementum.

E. *Eiusdem ſubſcriptio Libelli* AENEAE SYLVII *de aulicis miſeriis* 1517.

Excuſum eſt hoc Aeneae Sylvii opuſculum per Joannem Schoeffer, typographum ſane quam accuratum Moguntiaci, ubi divinum inventum ſtanneis typis excudendi libros primo natum, prid. nonas Julias. M. D. XVII.

F. *Imp.* MAXIMILIANI *Privilegium ad impreſſionem* T. LIVII *per Jo. Schoeffer a.* 1519. *datum in oppido Wels* 9. *Decembr.* 1518.

Maximilianus etc. honeſto noſtro, et ſacri Imperii fideli nobis dilecto Johanni Scheffer, Chalcographo Moguntino, gratiam noſtram Caeſaream, et omne bonum. Cum, ſicut docti et moniti ſumus fide dignorum teſtimonio, ingenioſum chalcographiae, authore avo tuo, inventum, felicibus incrementis, in univerſum orbem promanaverit, etc. Proinde, volentes Tibi, tum ob avum Tuum, tam omni vel ob hoc divinum inventum favore et

 com-

commendatione dignum, ſuccurrere etc..... omnibus chalcographis inhibemus, etc.

G. ULRICUS HUTTENUS *in praefat. ad eundem* LIVIUM *ad Albertum Archiepiſcopum Moguntinenſem.*

Auctus nuper recuperata quadam minime contemnenda ſui parte LIVIUS, cum ſecum ipſe conſultaret, ubi et cuius ſub inſcriptione in lucem exiret, hanc noſtram ſibi elegit auream Moguntiam. Si vel locum voluit Livius aliquem ſuo decorare egreſſu, quem debuit urbi, artis omnium, quae usquam ſunt, aut unquam fuerunt, praeſtantiſſimae inventrici ac alumnae (impreſſoriam puto, quam haec dedit) praeferre?

H. DESID. ERASMUS *in praefatione ad eandem* LIVII *editionem.*

Hoc teſtimonium infra producetur ſub *Num.* 58.

I. NICOLAUS CARBACHIUS *in epiſtola, eidem* LIVIO *ſubnexa.*

Jo. Scheſſer chalcographus, a cuius avo chalcographe in hac primum urbe inventa exercitaque eſt, quom ex bibliotheca aedis Moguntinae maximae ac metropolitanae perquam vetuſtum nactus eſſet codicem Longobardicum etc..

K. JOH. SCHOEFFERUS *in ſubſcriptione Opuſculorum quorundam* S. PROSPERI *et aliorum de Gratia, edit. Mogunt.* 1524.

Fere uſu venire videmus, candide lector, ut liberi parentes ſuos non ore ſolum ac forma totius corporis, ſed et ingenio moribusque referant; unde non in poſtremis laudibus habetur, ſi quis maiorum ſuorum veſtigia, ſi modo recto itinere praeceſſerint, ſequi curet. Proinde ego quoque, ne a materno avo meo Joan-

Joanne Fauſt et cariſſimo mihi patre Petro Schoeffer Moguntinenſibus civibus degenerarem, qui chalcographicen primi omnium in hac urbe et invenerunt et exercuerunt, non tam commodis ſuis quam publicae utilitati conſulentes, pro virili ſemper parte elaboravi, ut eam artem, quoad poſſem, proveherem. etc.

NUM. XLVIII.

MARCUS ANTONIUS COCCIUS, *Sabellicus* (*cd*), *in Hiſtoria univerſali*, *Lib. VI. Ennead. X.*

Per idem tempus libraria impreſſio apud Italos vulgari coepta eſt, res ſane memorabilis, nec minore admiratione digna, ſed multo admirabilior futura, ſi non adeo vulgari contigiſſet. Mirum et vix credibile dictu, ſed verius vero, tantum literarum uno die opificem unum formare, quantum vix biennio velociſſimus queat librarius. Commentum id Theutonicum, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, nec minore quaeſtu. Pulcherrimi inventi autor Joannes Gutembergius, equeſtri vir dignitate, Maguntiaeque res primum tentata eſt, maiore quidem fiducia, quam ſpe, annis circiter ſexdecim, priusquam in Italia res coepta ſit vulgari. Sunt qui inter initia Pientini pontificatus id opificium Italiae invectum dicant, quod non multum ſit diverſum ab eo, quod alii prodidere, ut in eum ipſum annum Caliſti exitus inciderit et Pii Pontificis creatio. Sed utcunque res ſignanda eſt, claruerunt plerique eiusmodi opificio, ſed

(*cd*) Hic auctor, a. 1436. Vicovari natus, ſecundum, quo hic locus reperitur, Chronici ſui volumen a. 1504. vulgavit Venetiis, ubi biennio poſt deceſſit. vid. poſt plures alios APOST. ZENUS *in vita* SABELLICI, operibus eius praefixa. Ceterum in conſtituendo typographiae inventore, loco, et tempore ſecutus eſt auctor POLYD. VERGILIUM, cuius verba etiam exſcripſit. Reliqua de invecta in Italiam arte typographica illuſtravit KÖHLERUS *ehrenr. Gutenb. p.* 64.

ſed omnium maxime opibus et eleganti literarum forma multum ceteros antecelluerunt Nicolaus Jenſon et Joannes Colonienſis, ambo Teutonici, quibus multi diligentem operam navarunt, varia recognitione, ut in iure pontificio Petrus Trecius, quem audio gloriari ſolitum, XXX. voluminum millia ex formula recognitionis ſuae librariis officinis impreſſa. Reddidit Maripetri principatum ad poſteros illuſtriorem libraria impreſſio, res humano generi gratiſſima, qua omnis vita continetur.

NUM. XLIX.

ROBERTUS FABIAN (*ce*) *in Chronico Anglicano, quod ad a.* 1504. *perduxit, ad a.* 35. *Henr. VI. ſive a.* 1457.

This yere, after the opynyon of dyverſe wryters, began in a citie of Almaine, namyd Mogunce, the crafte of empryntynge bokys, which ſen that tyme hath had wonderful encreace.

Hoc anno, iuxta opinionem complurium ſcriptorum, coepit in urbe Germaniae, dicta Moguntia, ars imprimendi libros, quae ab hoc tempore mira accepit incrementa.

(*ce*) De hoc auctore, qui a. 1512. obiit, vid. THOM. TANNERI *Bibliotheca Britannico-Hibernica p.* 272. Videtur autem haec exſcripſiſſe ex *Chronico* GUIL. CAXONI. vid. *ſupr. N.* 25. qui tamen quum annum inventionis haud definiviſſet, hunc e DON. BOSSI *Chronico* adjecit FABIANUS. Ceterum auctoris noſtri opus prima vice exiit Londini typis Rich. Pinſon 1516.

NUM. L.

NUM. L.

HENRICUS BEBELIUS (*cf*), *in carmine in laudem Germaniae, inſerto ipſius Carminibus, edit. Phorcae apud Thomam Anshelmum a.* 1504.

Laude condigna venerare vatum
Turba Germanos, ſtudio ſagaci
Scripta qui quondam renovare norunt
Arte premendi.
Aere quod quis modico parare
Optimos poſſit veterum libellos,
Hoc dedit nobis merito colendus
Teutonus orbis.

NUM. LI.

PETRUS MONTANUS, *Lib. I. Adagiorum edit.* 1504. (*cg*).

Maxima omnium ſeculorum inventa Germanorum ſunt bombarda et chalcographia.

(*cf*) De auctore, patria Suevo, atque epiſcopo Gorienſi in Carinthia, vid. FABRICIUS *Lib. II. Biblioth. med. et inf. aet.* ac DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. III. p.* 4. *ſeq.*

(*cg*) Huius loci, quem poſtea deſcripſit GER. NOVIOMAGUS in *Diſſert. de Batavorum inſula*, indicium debeo JAC. MENTELIO in *excurſu Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 230. Auctor natu Batavus, et Amersfurti per aliquod tempus commoratus *Satyras* praeterea edidit Swollis a. 1506. teſte JO. FR. FOPPENS in *Biblioth. Belg. Tom. II. p.* 993. cui vero haec *Adagia* incognita fuere.

NUM. LI.*

CONRADUS PEUTINGERUS *in Sermonibus convivalibus de Germaniae mirandis p.* 17. *ſeq. edit. Argentor. per Jo. Prus* 1506. (*cb*).

Movit mihi ſtomachum praeceptor meus, rerum vetuſtarum alioquin ſolertiſſimus inquiſitor, POMPONIUS LAETUS; voluit enim nobis Germanis inventae artis impreſſoriae laudem praeripere, qui ad Auguſtinum Maphaeum ſcribens ita ait: *imprimendi facultatem multis ſaeculis intermiſſam, paulo ante revocatam eſſe.* Unde hoc diceret, ego plurimum cunctatus ſum, tandem ex Franciſco Cardulo Narnienſi didici, eum Divi CYPRIANI ſententia fretum fuiſſe; is enim de idolis ſcribens inquit: *Saturnus literas imprimere et ſignare nummos in Italia primus inſtituit*, qui licet rarus apud Pomponium vetuſtatis inveſtigandae Chriſtianus teſtis eſt; fidem tamen non facio, Divum CYPRIANUM de ea impreſſoria arte, qua nunc utimur, locutum fuiſſe: ſed et Saturni tempore calami vel pennae uſus non erat; literas forte ferro vel lignis impreſſit, caeterosque docuit non coniunctim, verum ſingulas particulatim imprimendo debito ordine locare: vel ut idem noſter Epiſcopus Tergeſtinus opinatur, Saturnum docuiſſe literas imprimere eas, quae in numismatis expreſſae ſunt, non quae nunc papyro imprimuntur. Signavit enim is primum in Italia cum Jano monetam, et in aes impresſit literas. Sic Deus etiam verus apud HIEREMIAM *Cap. XXXII.* ait: *Agri ementur pecunia, et ſcribentur in libro, et imprimetur ſignum.*

(*cb*) Ad huius loci illuſtrationem conf. *Cap. I.* §. 5. not. *ai. Cap. IX.* not. *k.* et notata ſuperius ad *Num.* 5. *in fin.* De CONR. PEUTINGERO, patria Auguſtano, qui natus eſt a. 1465. ac deceſſit 1547. egit rev. NICERON *Tom. XIII. des Memoires des hommes illuſtres p.* 328. *ſeq.* multo autem melius JO. GEORG. LOTTERUS in *Hiſtoria vitae atque meritorum Conr. Peutingeri*, edit. Lipſ. 1729. e qua nonnulla depromſit quoque FRANC. CHRISTOPH. DE SCHEYB *in praefat. Tabul. Peutinger. p.* 47.

NUM. LII.

NUM. LII.

CHRISTOPHORUS SCHEURLUS *in libello de laudibus Germaniae, edit. Bononiae per Benedictum Hectoris a.* 1506. (*ci*).

Sive Petrus ſive Gutenbergus anno ſexageſimo ſupra milleſimum quadringenteſimum novam ſcribendi artem, novum atramenti genus excogitavit.

NUM. LIII.

RAPHAEL MAFFEUS, *Volaterranus, in libris Commentariorum urbanorum, Lib. XXXIII. Cap. de modo ſcribendi apud veteres, edit. Romae per Jo. Beſicken a.* 1506. (*ck*).

Jam divina providentia ingeniorum immortalitati conſultum, quando novo portento reperit hoc ſeculum non deſcribere libros, ſed fingere, ex aeneis characteribus, atramento ſcriptorio perfuſis, pagina torcularibus expreſſa. Authores, duo e Germania fratres, Romae coeperunt anno MCCCCLXV. primique omnium AUGUSTINUS *de Civitate Dei* et LACTANTIUS prodiere. (*ck**)

(*ci*) Manifeſtum eſt, SCHEURLUM ex parte hic ſecutum fuiſſe POLYDORUM, a quo tamen circa epocham longe receſſit, e turbidis quibusdam fontibus annum 1460. hic producens.

(*ck*) Huius loci, quem deinde exſcripſit ANDR. FULVIUS *Lib. IV. de antiq. urbis Romae, fol.* 78. (male numer. 83.) *edit. Romanae* 1527. *in fol.*, explicationem pete ex *Cap. VII. Orig.* §. 9. et de auctore, qui a. 1521. deceſſit, vid. CHR. SCHOETTGENIUS in *contin. Biblioth. med. et inf. Latinit.* FABRICII *Lib. XVII.*

(*ck**) Indigitat ſine dubio utriusque auctoris editionem Romanam anni 1468. Verum iam antea hac ipſa in urbe lucem a. 1467. viderant CICERONIS tum *Epiſtolae ad familiares*, tum *Libri de Oratore;* illae Sweynheimii ac Pannartzii, hi Udalr. Galli typis. Imo latuiſſe VOLATERRANUM omnino videntur Sublacenſis monaſterii impreſſiones: nec mirum, quum hi libri paucis modo exemplis in monachorum gratiam excuſi, nec unquam venales fuiſſe videantur. LACTANTII certe Sublacenſem editionem anni 1465. incognitam fuiſſe oportet ipſi Veneto editori anni 1471., dum in epigraphe Romanam (anni 1468) tanquam principem extulit his verbis: *Preſſerat hunc primo mundi caput inclyta Roma: Poſt Regina premit, nempe colenda maris.* Add. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p.* 306. *edit.* 2. et quae ſcripſimus *Cap. IX.* not. *de.*

NUM. LIV.

Jo. Gutenbergii epitaphium, auctore IVONE WITTIGISI (*cl*).

JO. GUTENBURGENSI MOGUNTINO, QUI PRIMUS OMNIUM LITERAS AERE IMPRIMENDAS INVENIT, HAC ARTE DE ORBE TOTO BENE MERENTI IVO WITIGISIS HOC SAXUM PRO MONIMENTO POSUIT. MDVIII.

(*cl*) IVO WITIGISIS, (proprie *Wittich*) Camerae imperialis aſſeſſor, ac Profeſſor ordinarius Decretorum apud Moguntinos, quum in libro POLYD. VERGILII *de inventoribus rerum* (ſecundae, ni fallor, editionis, Venet. 1503.) legiſſet, *Jo. Gutenbergium primum omnium in oppido Germaniae, quam Moguntiam vocant, imprimendarum literarum artem excogitaſſe*, neque ignoraret, quantae hoc opus auctoritatis tum eſſet, ius ſibi eſſe credidit aperte contradicendi ADAMO GELTHO, qui Jo. Gensfleiſchium ſeniorem artis impreſſoriae repertorem in huius inſcriptione ſepulcrali ſcripſerat. vid. *N.* 43. *et* 89. Gutenbergio itaque, licet ante quadraginta iam annos defuncto, monumentum publicum, quale hactenus deſiderabatur, erigendum putavit, retentis fere verbis Polydori, idque incidi iuſſit lapidi ſub interius ſtillicidium in aedibus Jurisperitorum, quondam *Gudenberg* dictis, collocato, quod in iis ars impreſſoria completa fuiſſet, et forſan diem clauſiſſet ſupremum Gutenbergius, vid. *Cap. VII.* not. *cm*, quas etiam noſtrum Juris Anteceſſorem habitaſſe, quum haec ſcriberet, veroſimile eſt. Edidit vero hoc epitaphium SERARIUS *Lib. I. rer. Mogunt. c.* 38. quo loco cl. JOANNIS *in not.* obſervat, fruſtra id hodie quaeri, ac forte obliteratum fuiſſe, quando veteri aedificio novum ſucceſſit; at certe in annum a Serario allatum irrepſiſſe errorem, legendumque MDVII. vel MDVI. quum Wittichius iam deceſſerit 4. Decemb. MDVII. teſte huius epicedio, apud GUDENUM *Tom. III. Cod. diplom. p.* 971. Ceterum mirari ſatis non poſſum, in Lexico hiſtorico HOFFMANNI, v. *Gutembergius*, aliud referri, et perquam abſurdum, illius typographi epitaphium Heidelbergae poſitum, quo impreſſoria ars Romam ab ipſo primum allata traditur: videl. *Hans Guttemberg iſt mein nom. Die erſt truckrey bracht ich nach Rom. Bitt vor mein ſeel: gibt dir Gott lohn.* Enimvero certum eſt, in originali non *Hans Guttemberg* legi, verum *Hans von Laudenbach*, (quem operarium fuiſſe in Romana Sweynheimii ac Pannartzii officina arbitror) vid. NATH. CHYTRAEUS in *Delic. varior. itiner. p.* 307. *edit.* 1599. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. II. p.* 261., unde corrigi poſſunt, quae de hoc epitaphio ſcripſit PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. p.* 32.

NUM. LV.

NUM. LV.

ANONYMUS AUCTOR *van die Chronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, vulgo dicti, die Diviſie-Chronyck, edit. Leidae Batavorum per Joannem Severen* 1517. *Divis.* XXIX. (*cm*).

In dat eerſte jaer des Keyſer Vrederijcxs die derde, als in den jaer M. CCCC. *ende* XL. *werdt die profitelike konſt van den boecdrucken eerſt ghevonden en opghebrocht.*

Primo anno regni Imperatoris Friderici tertii, nempe a. 1440. utiliſſima ars imprimendi libros primum inventa atque introducta fuit.

NUM. LVI.

MICHAEL EYSENHARD *in continuatione Chronici* HERMANNI GYGANTIS, *abſoluta a.* 1517. *pag.* 152. (*cn*).

Circa annum Domini 1440. ars impreſſoria librorum apud Moguntiam Germaniae urbem reperta eſt, non minus utiliſſima, quam ingenioſiſſima.

(*cm*) Jung. *Orig. Cap. III.* §. 11.

(*cn*) Hic locus deſumtus eſt ex NAUCLERI *Chronico.* Auctor fuit presbyter Rotenburgenſis ad Tuberam. vid. *praefatio* JOH. GERH. MEUSCHENII, praemiſſa *Chronico* GYGANTIS, *edit. Lugd. Bat.* 1750. §. 5.

NUM. LVII.

FRANCISC. IRENICUS (*co*) *in Germaniae exegeſi, edita Haganoae per Thomam Anshelmum a.* 1518. *Lib. II. cap.* 47.

Demta autem literarum inventione, utilius nihil mortalibus arte impreſſoria ſuppeditatur, ex qua nec tantum laudis venati ſunt Graeci, nec Itali, quantum Germani, licet ingenii eorum rivos copioſiſſimis monumentis nobis impartiti ſint.

Poſtquam deinde teſtimonia POLYD. VERGILII, FRANC. PHILELPHI, PHIL. BEROALDI, *et aliorum de inventione artis adſcripſiſſet, addit:* Alii in praedio Alſatiae, nomine *Ruſſenburg*, inceptam primitus hanc artem fuiſſe ſcribunt, quod a ſono imprimendorum librorum dixerunt, et Moguntiam primitus impreſſos libros detulerunt, unde fama, illic repertam fuiſſe hanc artem, divulgata eſt.

(*co*) IRENICUS, vero nomine *Friedlib*, patria fuit Etlingenſis. FABRIC. *Lib. IX. Biblioth. Lat. med. et inf. aet.* Unde vero ſingularem hanc de inventa *Rauſchenburgi* (ita enim ſcribendum, non *Ruſſenburg*) typographia relationem hauſerit hic auctor, dicere haud poſſum, multoque minus, unde originem illa traxerit. Nam tentata primum apud Alſatos ars fuit per Gutenbergium ad S. Arbogaſtum extra portas Argentinae, moxque in ipſa hac urbe in aedibus Andr. Drizehenii. vid. *Docum.* ſupr. *N.* 1. Drizehenio autem defuncto fieri poteſt, ut ſuperſtites ſocii operas renovaverint in caſtro Rauſchenburg, tribus fere a metropoli Alſatiae milliaribus diſſito; etſi vel ſic falſum ſit, libros illic revera tum impreſſos fuiſſe, et perlatos Moguntiam narrationi de repertis hac in urbe typographicis dediſſe anſam. Conf. *Cap. VII. Orig.* §. 13. et *Cap. VIII.* §. 9. *ſeq.* Alioquin ſtatuere licebit, Jo. Mentelium, qui primus reapſe in Alſatia libros e prelo emiſit, typographiam illic aliquando exercuiſſe. Et ita ſalva erit manebitque huius caſtri derivatio a verbo *rauſſchen*, id eſt ſtrepitum excitare. Minus certe placet, quod ab Irenici narratione nimis recedat, ill. SCHÖPFLINI coniectura *Vindic. Cap. X.* §. 8. dum nomen accepiſſe has aedes vult ab Adolpho Ruſchio, eiusdem Mentelii genero, inque typographia Argentorati ſucceſſore.

NUM. LVIII.

DESIDERII ERASMI *teſtimonia* (*cp*).

A. *Ex praefatione ad* LIVII *editionem Moguntinam a.* 1519.

Si laudem haudquaquam vulgarem meruerunt olim, qui ORIGENI et HIERONYMO Notarios ac membranas ſuppeditarunt, quantum laudis debetur typographorum officinis, quae nobis quotidie bonorum voluminum effundunt examina, idque minimo pretio? Si Ptolemaeus ille Philadelphus memoriam apud poſteros ſibi paravit immortalem ob bibliothecam Alexandriae comparatam, inſignem quidem illam ac locupletem, ſed tamen unam; quid praemii debetur iis, qui nobis quotidie totas bibliothecas, totosque, ut ita dixerim, librorum mundos in omni genere linguarum ac literarum ſubminiſtrant? Atque huius quidem laudis praecipua portio debetur huius, pene divini dixerim, opificii repertoribus, quorum princeps fuiſſe fertur totius aevi memoria celebrandus, Johannes Fauſt, avus eius, cui LIVIUM hunc, tum auctum duobus voluminibus, tum innumeris locis ex codice vetuſtiſſimo caſtigatum debemus, ut hoc egregium decus partim ad Joannem Scheffer, velut haereditario iure devolvatur, partim ad Moguntiacae civitatis gloriam pertineat.

B. *Ex Annotationibus ad S.* HIERONYMI *epiſtolas, edit. Lugd. typis Gryphianis a.* 1530.

Huic urbi (Moguntiae) omnes bonarum literarum ſtudioſi non parum debent, ob egregium illud ac pene divinum inventum, ſtanneis typis excudendi libros, quod illic natum affirmant.

(*cp*) Confer *Orig. Cap. III.* §. 11. not. *aq.*

NUM. LIX.

JOANNES AVENTINUS (*cq*) *in Annalibus Bojis, Lib. VII. ad a.* 1450.

Hoc anno magnum ac vere divinum beneficium Joannes Fauſtus, Germanus, civis Moguntinus, generi humano contulit, novum ſcribendi genus haud dubie coelitus revelatum (quod chalcographiam excuſoriam impreſſoriamque vocare ſolent) invenit et biennio complevit. Conſuluit pater indulgentiſſimus honeſtis literis, authoribus praeclaris, de quibus actum fuiſſet; ita torpore languescimus, adeo delicatuli ſumus, fugitantesque laborum: tantum literarum uno menſe ab uno homine imprimitur, quantum uno anno a pluribus ſcriberetur. Quod CAMPANUS, Aprutinus Pontifex, uno verſu elegantiſſime ſcripſit: *Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.* Hinc indies magis ingenia vigent, ſtudia literarum floreſcunt, copia librorum parvo aere egenis ſuppetit, omnes ad capeſſendas praeclaras artes tanta librorum commoditate alliciuntur. Hoc coeleſtiſſimum munus a Fauſto et Petro Schoeffer de Garensheim genero ſuo, cui unicam filiam Chriſtinam deſponderat, inter ſecreta, adactis omnibus ſociis ad fidem iurisiurandi religione, habitum, decimo poſt anno Fauſti miniſter, Johannes Guttenberger, Argentoratenſis, in Germania vulgavit. Municipes huius Ulricus Han, hoc eſt, Gallus, Xyſtus Reſius Romae Italiaeque intulere etc.

(*cq*) JOANNES THURMAIER, a loco natali Abensberga, Bavariae urbe, dictus AVENTINUS, et a. 1474. (non autem 1466. ut vulgo ſtatuitur) natus, a. 1534. defunctus, hiſtoriam ſuam partim ante, partim poſt ſeceſſum ſuum in urbem patriam, a. 1519. factum, conſcripſit; quare huic teſtimonio ad a. 1519. locum dedimus. Manifeſtum eſt, eum hic ſecutum eſſe epigraphen *breviarii* Trithemiani a. 1515. et quae de velocitate impreſſoriae artis addit, deſcripſiſſe ex POL. VERGILIO. Novum vero, quod addit, Gutenbergium a. 1460. artem in Germania vulgaſſe, (quod ad ſubſcriptionem *Catholici* hoc anno editi referendum obſervavi *N.* 3*.) male tamen eum et Argentoratenſem vocans, et Fauſti miniſtrum, qui huius modo ſocius fuerat. De auctore conf. rev. NICERON *Tom. XXXVIII. des Memoires pour ſervir a l'hiſtoire des hommes illuſtres p.* 283. *ſeq.* FABRICIUS *Lib. I. Biblioth. med. et inf. Latin.* et quos illic laudat.

NUM. LIX.*

NUM. LIX.*

Inſignia gentilitia ab Imp. Friderico III. Joanni Mentelio, primo Argentorati chalcographo conceſſa, quemadmodum ea protulit Mentelii ex filia nepos JO. SCHOTTUS *in limine Geographiae Ptolomaicae edit. Argentor.* 1520. (*cr*).

(*cr*) Ob inopiam huius editionis Ptolemaicae, et ſequentium, in queis inſignia haec Scottus produxit, librorum, ſecuti ſumus JAC. MENTELII *Paraeneſin*, *p.* 104. Ceterum de fallaci huius ſcuti perigraphe plena manu egimus *Cap. VIII. Orig.* §. 12. *ſeq.*

NUM. LX.

NUM. LX.

JACOBI SPIEGELII *teſtimonia* (*cs*).

A. *Ex Commentario in Stauroſtichon* FRANC. PICI, *Mirandulae Comitis*, *edit. Tubingae* 1520.

Bombarda Germanorum inventum eſt, qui et ipſi nuperrime artem invenerunt aere literas, et ita libros formis, ut vulgo dicitur, excudendi; qua tantum una diecula notant, quantum librarius per annum vix poſſit exarare. Utriusque inventi meminit avunculus noſter (*Jac. Wimphelingius*), et poſtremi nominatim authoris; quo poſteritas ſciret, quibus munera ſua accepta referre deberet.

B. *Ex Scholiis ad* RICH. BARTOLINI *Auſtriados Lib. IX. p.* 241. *edit. Argentor. per Joh. Schottum* 1531.

Inſigniter autem divina illa impreſſoria ars, Argentorati primum per Joannem Mentel, Schotti noſtri avum, a. 1444. inventa, Germanos in aere tractando praeſtare teſtatur.

C. *In Lexico Juris*, *edit. Argent. per Jo. Schottum* 1541. *voce* Librarii.

Librarios item nunc recepta voce appellant librorum excuſores. Cuius artis inventum Elſatiis noſtris ante alias nationes donatum,

(*cs*) Ad illuſtrationem horum teſtimoniorum conf. quae ſcripſimus *d. l.* §. 13. Et de ipſo auctore SPIEGELIO, qui circa a. 1483. Seleſtadii in Alſatia lucem adſpexit, atque Imp. Maximiliano I. ac duobus ſequentibus Impp. a ſecretis fuit, vid. MELCH. ADAMUS in *vit. Germanor. Jctorum p.* 66. *ſeq.* edit. Heidelb. 1620.

natum, apud Argentoratum Joanni Mentelino, prototypographo, Schotorum familiae proavo, ſub annum Chriſti 1442. licet eius publicatio, ſed haud absque ingenio, Moguntiacis tribuatur.

NUM. LXI.

HIERONYMI GEBWILERI *teſtimonia* (*ct*).

A. *Ex Panegyri Carolina*, *pag.* 19. *edit. Argentorati* 1521.

Foverunt et haec moenia (Argentinenſia) praeclarae indolis homines et indigenas et advenas, in Alſatia olim noſtra viritim nominandos; in quorum albo Joannes Mentelin non infimum locum obtinuit ob chalcographandi, ſeu ſtanneis calamis excudendi libros artem, quam primus ante 74. annos in hac urbe mortalibus adinvenit. Etſi Moguntiaci cuidam Joanni Fauſt, civi ſuo, id acceptum ferant. Ipſi quidem vidimus ſyngrapham Joannis Mentelin et Henrici Eckſtein, Argentinenſium civium, ſuper certis pactis, quibus alter alteri ſeſe eo tempore obligaverat, cauſa occultius hanc impreſſoriam artem inter ſe primum exercendi, quae nimirum quotidiano uſu, novis adinventionibus clarior reddita eſt. Conſpeximus et illic libellum eiusdem Joannis MStum, ac multis figuris inſtrumentorum ei arti neceſſariorum depictum, item de atramento conficiendo elegantiſſima praecepta; quae monumenta Joannes Schottus, Argentinenſis, et doctrina et hac arte celebris, praedicti Mentelin ex filia nepos, hodie

(*ct*) Confer iterum, quae ſcripſimus *dict. Cap. VIII.* §. 13. *et* 17. e quibus etiam ſua ſponte corruit illa conciliandi ratio, quam Alſatos inter et Moguntinos proponit auctor in fine ſecundi teſtimonii, ex parte deſcribens SABELLICI verba. GEBUILERUM a. 1473. natum, ac primum Seleſtadienſis, indeque Hagenoënſis ſcholae rectorem fuiſſe nos docet ill. SCHÖPFLINUS *Vindic. Cap. V.* §. 4.

hodie penes ſe illaeſa retinet, cuius tam praeclariſſimi ingenii ac caeterorum de re litteraria bene meritorum Alſatorum nomine, tum Italia, tum Gallia, ullius barbariei notam Tribocibus inurere erubeſcat.

B. *Ex opere mſ. de ortu Comitum Habsburgens. Lib. V. apud* JO. SCHILTER *in Anmerckungen uber* JAC. VON KONIGSHOFEN *Straſsburgiſche Chronicke, edit. Argentor.* 1698. *pag.* 445.

Sub idem quoque tempus (1459.) libraria impreſſio apud Italos vulgari coepta eſt. Commentum id Teutonicum eſt, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, nec minori quaeſtu. Autor Joannes Mentel Argentinus, quanquam Moguntini cuidam Joanni Fauſt civi ſuo id referant acceptum; quos ita facile concordabimus, quod ea ars primum Argentorati a Joanne Mentel excogitata clanculum, deinde primum Moguntiae tentata ſit, maiore quidem fiducia quam ſpe, circiter Dominicae nativitatis annum 1440.

NUM. LXII.

PETRUS APIANUS *in Cosmographia Lib. II. primum edita a.* 1524. (*cu*).

Moguntia limes altae et baſſae Germaniae, in qua laudabilis illa et utiliſſima ars impreſſoria circa annum Domini 1453. per Joannem Fauſtum inventa eſt.

(*cu*) Vid. DAV. CLEMENS *Tom. I. Biblioth. cur. p.* 404. et de auctore, qui a. 1552. deceſſit, conf. MELCH. ADAMUS *in vit. German. Philoſ. p.* 141. *ſeq.*

NUM. LXIII.

ANONYMI *relatio de inventione typographiae, quae ſubiecta eſt* ALFONSI DE LA TORRE *Viſioni delectabili, Hispanice ſcriptae, atque excuſae Hispali per Jacobum Cromberger, Germanum, et Joannem Cromberger, a.* 1526. *in fol.* (*cx*).

EN DONDE, Y POR QUIEN FUE INVENTADA LA ARTE DE IMPRIMIR LIBROS, Y EN QUE ANNO SE DIVULGO.

Aſſi que fue inventada en Alemania, en una ciudad, que ſe dize Maguncia, la qual es

UBI ET A QUO INVENTA FUERIT ARS IMPRIMENDI LIBROS, ET QUO ANNO DIVULGATA.

Itaque inventa fuit in Germania in civitate, quae dicitur Maguntia, quae ſita eſt ſupra

(*cx*) Hoc teſtimonium (quod humanitati debeo amici mei, v. cl. GREGORII MAIANSII) quum nec in editione, absque anno et loco impreſſionis vulgata, et in bibliotheca regia Madridienſi reperiunda, (quae omnium prima creditur) nec in Toloſana a. 1489. exſtet, veroſimile eſt, illius auctorem eſſe ipſum JACOBUM CROMBERGER; cuius prima typographica auſpicia, mihi nota, ſunt FERN. DE SANTAELLA *Odae*, excuſae Hiſpali a. 1504. indice NIC. ANTONIO in *Biblioth. Hispan. nov. Tom. II. p.* 214. quique poſtea cum filio ſuo (ut ſuſpicor) Joanne libros vulgavit, tandemque defunctus hunc laudata in urbe ſucceſſorem habuit, ubi Johannes ſolus a. 1543. et ſeqq. occurrit. vid. MAITTAIRII *Index annal. typogr. Vol. I. p.* 97. Auctorem vero ex turbidis fontibus ſua hauſiſſe apparet, dum Petrum Fuſt vocavit, qui Joannes dici debuerat, deceptus forſan teſtimonio POLYD. VERGILII *lib. de rer. inventor. ex princ. edit.* dumque divulgationem artis ſtatuit a. 1425. quo tempore nondum reperta erat, triginta fere annis poſtponendam. Diſſenſio quoque inter duos Archiepiſcopos (Dietherum de Iſenburg et Adolphum de Naſſau) non contigit a. 1431. ſed 1462. quando Adolphus die S. Simonis et Judae intravit urbem, neque omnes cives ſed quadringenti modo occiſi fuere. vid. TRITHEM. in *Annal. Hirſaug. ad a.* 1462. *Tom. II. p.* 453. Inter eos vero eſſe haud potuit Fauſtus, quem adhuc a. 1466. ſuperfuiſſe conſtat; ſed quod de vero chalcographiae inventore Jo. Gensfleiſchio ſeniore inaudiverat forte Crombergerus, male ad Fauſtum applicuit. vid. *infr. N.* 89.

es ſituada ſobre un grande rio, que ſe dize Rin; la qual ciudad es cabeça dc Arçobiſpado. Invento la un noble ciudadano muy rico deſta ciudad, qui ſe llamava Pedro Fueſt. Divulgoſe la dicha arte en el año del Señor de mil y quatro cientos y veynte y cinco años. Y deſpues en el año de mill y quatrocientos y xxxj ovo diferencia entre dos Arçobiſpos: y el que no poſſeya tovo cierta forma con ciertos ciudadanos de la dicha ciudad, que le abrieſſen la puerta la noche de Sant Simon y Judas, y entro con ſu gente, y mato quaſi todos los hombres de la dicha ciudad: fue tanta la matanca, que corrian las calles ſangre como de agua, quando llueve. Entonces mataron a eſte memorable varon Pedro Fueſt, cuya anima aya gloria con todos los paſſados. Amen.

pra magnum flumen, quod dicitur Rhenus, quae civitas caput eſt Archiepiſcopatus. Invenit eam nobilis civis ditiſſimus huius civitatis, qui nominabatur Petrus Fueſt. Divulgata fuit dicta ars anno Domini milleſimo quadringenteſimo et vigeſimo quinto. Et poſtea anno milleſimo et quadringenteſimo et trigeſimo primo fuit controverſia inter duos Archiepiſcopos: et qui non poſſidebat, certo modo obtinuit a quibusdam civibus dictae civitatis, ut ſibi portam aperirent in nocte Sancti Simonis et Judae, et cum ſuis intravit, occiditque quaſi omnes homines dictae civitatis: tanta fuit caedes, ut per vias ſanguis decurreret, quaſi aqua cum pluit. Tunc occiderunt hunc memorabilem virum Petrum Fueſt, cuius anima gloriam obtineat cum omnibus commemoratis. Amen.

NUM. LXIV.

NUM. LXIV.

ANDREAS ALTHAMERUS *in Scholiis ad* TACITI *Germaniam* (*cy*).

At quem fugit, quanta interim facta ſit mutatio omnium populorum, rituumque, quod Germania, ut quae olim literarum disciplinis erat inculta, agreſtibusque populis horrida, aedificiorum tenuitate ac mera ruſticitate referta, nunc nulla non parte ſit florentiſſima, ingeniisque praeclaris foecundiſſima. Quae dona cui accepta referam, niſi Deo opt. max. atque item mortalium induſtriae, quae divinum illud excudendorum librorum ſtanneis formulis inventum apud Germanos noſtros excogitavit, quod Mogunciaci coepit, poſt incarnationem Jeſu Chriſti ſervatoris noſtri M. CCCC. XL.

(*cy*) Locus ille huc translatus eſt ex editione, quam SIM. SCHARDIUS a. 1574. ſuae collectioni *Scriptorum rer. German. Tom. I.* inſeruit, ac probabile eſt, eum iam reperiri in principe editione, excuſa Norimbergae apud Frid. Peypum 1529. In ea vero, quae prodiit Ambergae a. 1609. ſub tit. *Germaniae veteris et novae deſcriptio*, haec verba ſubſtituta ſunt: *Quis ignorat, nos praeclare Muſas ornaſſe, et promoviſſe bona ſtudia, feliciſſimo illo, et omnibus ſeculis memorabili invento chalcographiae? quae ad Maguntiacum Rheni, celebrem Germaniae urbem, circa Dominicae incarnationis annum* 1440. *Friderico tertio Imp. reperta eſt a viro Germano, Joanne Fauſt. Jacobus Wimphelingius conſtanter affirmat, Argentorati a Joanne Gutenberg excuſoriam artem primum inventam. Alii Joannem Mentel inventorem ſcribunt. Qua arte mire promota ſunt bona ingenia, quae alias in deſcribendis autoribus longa fatigatione fuiſſent impedita.* Manifeſtum eſt, ALTHAMERUM utraque in editione NAUCLERI *Chronicon* fuiſſe ſecutum, niſi quod in altera nomen addiderit inventoris, uti ipſe quidem communi errore opinabatur, Jo. Fauſti. Auctor, e pago Brentio in Suevia oriundus, ſeculo XVI. ineunte floruit. vid. eius vita, a JO. ARN. BALLENSTADIO edita, Wolfenb. 1740. aut, quibus illius copia non eſt, BAYLII *Lexicon.*

NUM. LXV.

JO. CARIO *in Chronico, quod ad a.* 1532. *perduxit, Lib. III. ad a.* 1440. (*cz*).

Joannes Fauſtus (quem *Gutmannum* vocant) cum Petro Schoeffero Moguntiae artem typographicam invenerunt.

NUM. LXVI.

HADRIANUS BARLANDUS (*da*), *in libro Hiſtoriarum, quem ad a.* 1532. *perduxit, ad a.* 1440.

Frederico tertio regnante ars impreſſoria eſt inventa apud Moguntiam Germaniae civitatem.

(*cz*) Huius loci indicium debeo PETR. SCRIVERIO in *Laurea, Tom. I. Monum.* WOLFII *p.* 339. qui procul dubio iam exſtat in principe editione, a. 1531. Germanico ſermone Witenbergae edita, ſive per ipſum auctorem, ſive per PHIL. MELANCHTONEM, cui opus ſuum auctor recognoſcendum transmiſerat, vel ſaltem in Latina proxime edita, et ad a. 1532. continuata. Falſum quippe eſt, hoc opus lucem iam vidiſſe Witenbergae a. 1499. prout traditur in *bibliotheca hiſtorica Struvio-Buderiana p.* 146. quum hoc anno natus demum CARIO fuerit, mortuus Berolini a. 1538. vid. MELCH. ADAMUS in *vit. German. Philos. p.* 104. *ſeq.* Manifeſtum vero eſt, haec depromta ex epigraphe Trithemiana a. 1515. Cui autem cauſae originem debeat, quod, indice CARIONE, Fauſtus Gutmanni agnomen ſortitus fuerit, expoſui *Cap. VII.* §. 10. not. *ci.* Ceterum inſignem hic locus, ut totum prope *Chronicon*, mutationem poſtea ſubiit, quandoquidem in recentioribus editionibus, a Phil. Melanchtone auctis et continuatis, ſubſtitutum eſt: *Anno quadrageſimo ſupra mille quadringentos, eo ipſo ſcilicet, quo imperium iniit Fridericus, inventum eſt, ſagacitate et ſolertia Germanorum, artificium typographicum excudendi libros characteribus ex metallo nigri cinereique plumbi, aeris et ſtibii conflatis, Moguntia primos codices excudente.* etc. De auctore vero et fatis huius *Chronici* vid. P. BAYLII *Lexicon.*

(*da*) Ita vocatus eſt a pago cognomine in Zelandia, ubi lucem adſpexit circa a. 1488. vid. vita *Opuſculis* eius praemiſſa, *edit. Colon.* 1603. FOPPENS *Biblioth. Belg. pag.* 10. Ceterum haec quoque verba deſcripta ſunt ex NAUCLERO.

NUM. LXVII.

PAULI LANGII *teſtimonia* (*db*).

A. *Ex Chronicis Numburgenſibus, ad a.* 1453.

Circa id tempus ars imprimendi libros primum in Germania Moguntiae per Petrum Gutenbergum, equeſtris ordinis virum, reperta eſt.

B. *Ex Chronico Citiſenſi, ad a.* 1454.

Circa id tempus ars imprimendi libros primum in Germania exorta eſt Moguntiae per Petrum Gutenbergum, equeſtris ordinis virum, qui ſolertiſſimo ingenio novam ſcribendi artem ſimul et novum atramenti genus, quo impreſſores tantum utuntur, excogitavit. Magnum certe ac vere divinum munus. Tantum enim uno die ab uno homine literarum imprimitur, vel (ut latinius loquar) formis excuditur, quantum toto anno a pluribus ſcribi non potuiſſet. Quod uno verſu CAMPANUS, ille diſertiſſimus Aprutinus Pontifex, elegantiſſime expreſſit: *Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.* Praedictis quadrat illud Germani poëtae; ita enim per quandam excellentiam Doctorem SEBASTIANUM BRANT appellare ſoleo: *Nuper ab ingenio* etc. (vid. ſupr. N. 40.)

(*db*) Auctor, in Voigtlandia natus, atque inde ab a. 1487. Monachus Bazavienſis, Chronicon Numburgenſe ſcripſit a. 1532. ſeq. poſteaque Citicenſe exaravit. Prius *Tomo II. Collectionis ſcript. rer. German. Menckenianae*, alterum *Tomo I. Piſtorianae* inſertum eſt. Ceterum LANGIUS hic exſcripſit partim POLYD. VERGILIUM ex principe editione (a quo tamen in epocha conſtituenda receſſit) partim PEROTTUM. De auctore conf. BAYLII *Lexicon*.

NUM. LXVIII.

ACH. PIRM. GASSARI *teſtimonia* (*dc*).

A. *Dans ſon brief recueil de toutes Chroniques et hiſtoires, a Anvers chez Martin l'Empereur* 1534.

Joannes Fauſtius premier trouva l'art d'imprimer les livres a Magunce en Alemaigne.

Joannes Fauſtus primus invenit artem imprimendi libros, apud Maguntiam Germaniae civitatem.

B. *Ex Annalibus Augſtburgenſibus, quos ad a.* 1576. *perduxit, publicatis a* JO. BURCH. MENCKENIO *Tom. I. Scriptor. rer. German. p.* 1660. *ad a.* 1466.

Hocce ipſo anno (1466) evulgavit Johannes Bemmlerus Augſtburgi *ſacra Biblia* latine, nova typographica ea arte, quam Johannes Fuſtius apud Moguntiacam Rheni metropolin, ante ſedecim annos, primus hominum adinvenerat, ac tinctis atramento vernice adparato formis literarum, ad id initio characteribus ligno ſculptis, poſtea ex auricalco paratis, nunc vero ſtanno fuſis inverſis, cartas et paginas pro libris, ſub prelo imprimere et excudere

(*dc*) GASSARI, *Chronicon* AVENTINI ſequens, per eundem inductus in errorem eſt. Scripſerat enim ille, Jo. Gutenbergium *Argentoratenſem* artem a Fauſto inventam in Germania vulgaſſe; unde noſter intulit, Argentinae exercuiſſe poſtea artem Gutenbergium, in quo Gaſſarum etiam, ut paſſim alibi, exſcripſit MART. CRUSIUS in *Annalib. Suev. Tom. III. p.* 412. addens ex Aventino annum 1460. ſed a veritate illud recédere. *Cap. VI.* §. 4. docui. In claſſibus vero impreſſoriae artis enumerandis ducem habuiſſe Gaſſari videtur TRITHEMIUM in *Annal. Hirſaug.* Ceterum de auctore, qui natus eſt Lindavii a. 1505. denatus 1577. conf. JAC. BRUCKERI *diſſertatio*, inſerta *Tomo X. Amoenit.* JO. GEORG. SCHELHORNII *p.* 987. *ſeq.*

dere docuit. Cuius nobiliſſimi inventi rationem, aſcito ſolo Petro Schoeffero, licet diu ſecretiſſime quoscunque, etiam operas, celaverit is, intra paucos tamen annos ſcribendi illud non tam laudatiſſimum, quam utiliſſimum genus latius emanavit, indiesque magis ac magis pulchrius inſtructum, et orbi divino prorſus beneficio communicatum eſt, Johanne Gutenbergio Strasburgi, Ulrycho Hano, Germano, Romae, et Sixto Ruſſingero, itidem Germano, Neapoli id exercentibus poſtea.

NUM. LXIX.

CASPARIS HEDIONIS *teſtimonia* (*dd*).

A. *in Paralipomenis ad Chronicon* CONRADI A LIECHTENAW, *p.* 426. *edit. Argent. apud Cratonem Mylium* 1537.

Anno Domini MCCCCXLVI. Friderico tertio Rom. imp. regnante, magnum quoddam et pene divinum beneficium collatum eſt univerſo terrarum orbi a Johanne Guttenberg, Argentoratenſi, novo ſcribendi genere reperto. Is enim primus artem impreſſoriam, quam Latiniores excuſoriam vocant, in urbe Argentoratenſi invenit. Inde Mogontiam veniens eandem foeliciter complevit. Interea Johannes Mentel, id opificii genus inceptans, multa volumina caſtigate ac polite Argentorati imprimendo, factus eſt brevi opulentiſſimus. Huic ſucceſſit Adolphus Ruſchius, mox Adolpho Martinus Flachus, qui et ipſi Argentoratenſes in natali ſolo hanc artem cum laude et gloria exercuerunt (*de*). Alii

(*dd*) Auctor, Argentinenſis Theologus, lucem vidit Etlingae in marchionatu Badenſi, deceſſit Argentorati 1552. vid. MELCH. ADAMUS in *vit. German. Theol. p.* 240. *ſeq.*

(*de*) Hunc locum deſcripſit HEDIO ex WIMPHELINGII *epitome rerum Germanicarum*, etſi epocham ſexennio recentiorem ſtatuat.

Alii volunt, Johannem Fauſtium primum Mogontiae inveniſſe. WIMPHELINGIUS in *Catalogo Epiſcoporum* putat, Argentoratenſem civem incomplete inveniſſe, deſcendiſſe vero Mogontiam ad alios quosdam in hac arte inveſtiganda laborantes, ductu cuiusdam Johannis Gensfleiſch, ex ſenio coeci, in domo boni montis, *zum Guttenberg*, in qua completa eſt haec ars. At praeſente urſo, non opus eſt quaerere veſtigia, ut habet proverb. *Et paulo poſt:* Sunt qui putent, fato datum Germanicis ingeniis, ut in aere tractando cumprimis excellant, quod claret in ſtanno impreſſoriarum formularum, et alio invento. Bombarda bellici tormenti genus, inventum Germanicum, aliquanto quam ſit impreſſoria ars, vetuſtius (*df*).

B. *Ex eius auſerleſener Chronick, Vol. IV. p.* 633. *edit. Argentor.* 1549. (*dg*).

In dieſem jar (*nämlich* M. CCCC. L.) *iſt die edel kunſt bücher zu trucken durch Joannem Gutenberg von Straſsburg, in der Statt Mentz erſtlich erfunden worden. Als dieſer nun alle ſubſtantz und narung, von wegen das die new erfündung gantz*

Hoc anno (nempe M. CCCC. L.) praeclara ars imprimendi libros per Joannem Gutenberg Argentoratenſem, in urbe Moguntina, primum inventa eſt. Quum hic autem omne ſuum patrimonium, ob difficultatem novae artis conſumſiſſet, conſilio

---

(*df*) Poſtrema haec verba e NAUCLERO deſumta ſunt.

(*dg*) In Chronico hoc Germanico ſententiam mutavit HEDIO, quamque WIMPHELINGIO duce antea tribuerat Argentorato inventi artis impreſſoriae gloriam, nunc Moguntiae acceptam retulit, exſcribens verba TRITHEMII e *Chronico Sponheimenſi*, niſi quod Gutenbergii adiutoribus Jo. Gensfleiſchium quoque adnumeraverit, auctoritate Wimphelingii, e quo transſcripſit quae de primis typographis Argentinenſibus ſequuntur. Hedionis verba poſtmodum ſua fecit BERNH. HERTZOGIUS in *Chronico Alſatiae edit. Argent.* 1592. teſte AD. SCHRAGIO in *Diſſ. de typogr. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 32.

gantz ſchwer was, hette angewendet, iſt er mit raht und hilff der erbaren männer Johannis Fauſt, Johannis Genſsfleyſch und anderer, dahin kommen, das er daz angefangen werck etwaz volkomener ergriffen hat. Johannes Mentlen hat mitler zeit dieſen handel auch angefangen, und vil bücher zu Straſsburg ſauber trucket, und in kurtzen vaſt reich worden. Diſem iſt nachkommen Adolfus Ruſchius, und Adolfo Martinus Flach, item Sixtus Ruſinger und andere. Etlich wöllen, das Petrus Schäfer von Gernsheym ſey der erſt geweſen, der nach dem erfinder diſer kunſt, ſye hab ausgeſpreytet. Aber wie das ſprichwort ſagt, ſo der ber zugegen iſt, bedarff es nit das man vil nach den fuſsſtapffen frag hab. Etlich wöllen, das auſs beſonderer influentz die Teütſchen köpff die art haben, mit dem ertz, und metal umbzugehn, welches erſcheinet in erfindung des trucks, und auch in erfindung der buchsſen; welches einem Bechtoldo Nigro, einem alchimiſten, zugeſchriben wirdt.

ſilio et auxilio honeſtorum virorum Joannis Fauſt, Joannis Genſsfleyſch, et aliorum illuc pervenit, ut opus inceptum ad paullo maiorem perfectionem redegerit. Joannes Mentlen interea ſe huic negotio quoque applicuit, multosque libros Argentorati nitide excudit, et brevi factus eſt opulentiſſimus. Hunc inſecutus eſt Adolphus Ruſchius, et Adolfum Martinus Flach, item Sixtus Ruſinger cum aliis. Sunt qui volunt, Petrum Schäferum de Gernsheym primum fuiſſe, qni poſt inventorem huius artis eandem divulgaverit. Sed praeſente urſo (uti proverbio monemur) non opus eſt, ut multum in eius veſtigia inquiramus. Alii cenſent, ex ſingulari influxu Germanis proprium eſſe, aera et metalla tractare: quod colligitur ex inventione artis impreſſoriae et bombardarum; quae poſterior cuidam Bechtoldo Nigro alchimiſtae tribuitur.

NUM. LXX.

HULDRICUS HUGWALDUS MUTIUS *in Chronico Germaniae Lib. XXVIII. p.* 326. *edit. Baſil. apud Henric. Petri* 1539. (*db*).

Hoc tempore bombardae a Germanis ſunt inventae, brevique poſt etiam ars illa libros ſtanneis typis imprimendi inventa, divinum plane inventum. Moguntiae autem, autoribus Germanis, coepit admodum parvis exordiis; ſed brevi, ut videmus, crevit induſtria humani ingenii in eam perfectionem. Duobus a Germanis illis inventis quantum debeat hominum genus, pauci vident etc.

NUM. LXXI.

SEBASTIANI FRANCKEN VON WÖRD *teſtimonia* (*di*).

A. *In Chronico Germaniae, edito* 1539. (*ut videtur, Bernae*) *pag.* 249.

Anno M. CCCC. XL. *under Keyſer Friderich, ward die edel kunſt der truckerey der bücher*

Anno M. CCCC. XL. ſub Frederico Imperatore nobilis ars typographiae inventa a Joanne

(*db*) De hoc opere conf. BAYLIUS in *Lexico.* add. FABRICIUS *Lib. XII. Biblioth. Lat. med. et inf. aet.*

(*di*) Utrumque hunc locum humanitati debeo ill. Baronis SENCKENBERGII. In priore autem teſtimonio FRANCKIUS ſecutus eſt WIMPHELINGIUM, mox ipſe exſcriptus a VALENT. MUNTZERO in *Chronographia*, Bernae a. 1550. edita, ut didici ex AD. SCHRAGII *Diſſ. p.* 31. In altero autem partim Gensfleiſchii epitaphium, partim auctores *Chronici Norimb.* 1493. duces habuit. Poſt diſpoſita vero haec documenta legi, illud *mundi Chronicon* iam prodiiſſe Argentorati a. 1531. quod ſi recte ſeſe habeat,

bücher erfunden, von Johan Gutenberger zu Straſsburg, und zu Mentz ſeliglich vollendet, wiewol es andere Johann Genſsfleiſch zu Mentz zuſchreiben. PHILIPPUS BEROALDUS *lobt die Teütſchen hoch, darumb das ſie die edel über die maſs zwo ſubtil künſt, das büchſen-ſchieſſen und truckerey erfunden haben.* NAUCLERUS *ſagt, das feür ſei ſonderlich den Teütſchen geneigt und gehorſam; was man im feür machen und in ertz graben, gieſsen ſoll, darzu haben die Teütſchen ſonder art, kunſt und glück.*

Joanne Gutenberger Argentorati, et feliciter Moguntiae perfecta: licet alii hanc Joanni Genſsfleiſch Moguntiae adſcribant. PHILIPPUS BEROALDUS ideo valde laudat Germanos, quod binas maxime ingenioſas artes ſclopetis, ſive bombardis petendi, et libros imprimendi, invenerint. NAUCLERUS perhibet, ignem ſpeciatim favere Germanis atque obedire; quidquid per ignem conficiendum et aere incidendum et fundendum eſt, in eo ſine exemplo excellere Germanos.

B. *In Chronico mundi, inſcripto, Zeit und Geſchicht bibel, edit. Bernae* 1555.

Nach Chriſti geburt 1440. *hat ſich erſt erzeygt under Keyſer Frederich dem dritten, die nimmer genugſam gelobte kunſt des*

Anno poſt natum Chriſtum 1440. ſub Imp. Friderico III. primum detecta eſt nunquam ſatis laudata imprimendi ars in Ger-

---

beat, ac *Germaniae Chronicon* primum a. 1539. lucem viderit, conſequens erit, praepoſtero haec ordine a nobis collocata, ſtatimque poſt *N.* 64. exhiberi debuiſſe, adeoque et immutanda, quae *Cap. VIII.* §. 8. de FRANCKIO ſcripſimus. In proclivi autem eſt, errorem committere circa primas editiones librorum huius commatis, qui ob nullum aut perexiguum hodie uſum, indeque profluentem neglectum, ab ipſis vix recenſentur bibliographis. De auctore tamen, homine fanatico, quaedam notavit BAYLIUS in *Lexico.*

des buchdruckens in Teutſchen landen von Johanne Gensfleiſch zu Menz, wiewohl etliche die erfindung dieſer kunſt zuſchreiben Johann Guttenberg von und zu Strasburg. Dardurch die koſtbarn ſchätz ſchriftelicher kunſt, inn dem grab der unwiſſenheit lang zeit verborgen gelegen, eröfnet ſeind und herfur an das licht gelangt, alſo das viel treffenlich und zu menſchlichen gebrauch notdurftige bucher, ſo etwa nit ohne klein koſtung zu zeugen waren, nun mit leuchtem ſchatz gezeuget werden mögen. Wolt Gott, die kunſt wäre aus vergunſt zeitlicher erfunden, ſo waren ohne zweifel etwa viel bucher und die beſte PLINII, TITI LIVII *etc. nit alſo verdrukt und verloren worden. Durch dieſe kunſt der druckerey wird der lang verſchloſſene prun göttlicher und unauſſprechlicher weisheit und kunſt in die gemeyn ausgeteylt. Darum die Teutſchen, beſunders der erfinder dieſer kunſt, alles lobes werth iſt, ja Gott in ihm, durch den uns Gott dieſe kunſt gegeben hat. Die dritten ſagen, dieſe kunſt ſey erdacht und aus-*

Germania a Johanne Gensfleiſch in urbe Moguntia, licet alii inventionem huius artis tribuant Johanni Guttenberg Argentinenſi inque hac civitate. Cuius ope pretioſus codicum manuſcriptorum theſaurus, qui ignorantiae tenebris dudum ſepultus iacuerat, reſeratus fuit, atque in lucem editus, itemque multi eximii humanoque uſui neceſſarii libri, qui olim non ſine magno aere comparari poterant, levi iam impenſa adquiruntur. Si Deus voluiſſet, ut haec ars ipſius largitione maturius reperta fuiſſet, tunc procul dubio tam multa opera, praeſertim PLINII, TITI LIVII etc. haud adeo oppreſſa fuiſſent atque interiiſſent. Huius impreſſoriae artis beneficio absconditus dudum fons divinae atque incredibilis ſapientiae ac ſcientiae cum publico communicatur. Qua de cauſa Germani, cumprimis inventor huius artis, omni praeconio dignus eſt, imo Deus in ipſo, quoniam per eum Deus hanc artem nobis impertivit. Tertio loco ſunt qui ſtatuant, hanc artem excogitatam eſſe ac prove-

aufkommen, von Johann Guttenberg, einen ritter zu Menz, anno 1450.

veniſſe a Johanne Guttenberg, equite Moguntiae, anno 1450.

NUM. LXXI.*

JO. SAPIDUS *in epigrammate, quod praemiſſum Herbario* OTH. BRUNSFELSII, *edit. Argentorati apud Joan. Schottum* 1539. (*dk*).

Quantus Joannis Schotti ſumptusque laborque
  Et ſtudium et fuerit cura, videre licet:
Dum calamis aereis, invento fretus avito
  Hoc magna dignum laude paravit opus.
Ergo age te, quisquis medico verſaris in albo,
  Hoc operae pretium eſt, nolle carere libro.

NUM. LXXII.

CHRISTIANUS MASSAEUS *in Chronico utriusque Teſtamenti, edito Antverpiae* 1540. *ad a.* 1440. (*dk**).

Eodem anno apud Moguntiam ars imprimendi libros a Jo. Fauſtio eſt inventa.

(*dk*) Hunc locum, nemini quod ſciam memoratum, ſuggeſſit vir ſummus, PETRUS WESSELINGIUS. Auctor, GEBUILERI et SPIEGELII exemplo, Mentelio reperta tribuit, ut Schotto placeret.

(*dk**) Hoc teſtimonium, etſi *epigraphe* Trithemiana 1515. recentius videatur, forte tamen antiquius eſt, atque hic compareret, quum auctor in *Chronico* hoc quinquaginta annos conſumſiſſet, quando id a. 1540. publicabat. Natus vero eſt Waeſtena in Flandria a. 1469. deceſſit Cameraci a. 1546. vid. FOPPENS *Biblioth. Belg.* p. 173. *ſeq.*

NUM. LXXIII.

ROBERTUS ALDRYDGE (*dl*) *in the Black book, or regiſter of the Garter, quod opus perduxit ad a.* 1540. *Volum. II. p.* 161. *ad a.* 35. *Henr. VI. id eſt a.* 1457.

In this year of our moſt pious King, the art of printing bookes firſt began at Mentz, a famous city of Germany.

Hoc anno piiſſimi Regis noſtri, ars imprimendi libros primum coepit Moguntiae, quae inclita Germaniae urbs.

NUM. LXXIV.

JOH. ARNOLD. BERGELLANUS *in Encomio chalcographiae, edit. Moguntiae apud Franc. Behem* 1541. (*dm*).

Ex Dedicatione ad Albertum Archiep. Moguntinum.

Inter cetera vero admiranda rerum monumenta (quorum non parva copia erat) incidi in JOANNIS TRITTEMII proximi ſaeculi hiſtoricos libros, in quibus elogium quoddam de chalcographia

(*dl*) ALDRIGIUS fuit electus ſodalis Collegii regii Cantabrigiae a. 1507. et poſtquam per varios in ordine eccleſiaſtico gradus transiiſſet, a. 1537. ad Epiſcopatum Carlislienſem pervenit, in qua dignitate obiit a. 1555. Hoc opus, quod ab a. 1541. ad 1555. ab alio deinde continuatum eſt, tandem a. 1724. cura cl. ANSTIS Londini prodiit. conf. de auctore THOM. TANNERI *Biblioth. Britann. p.* 27. In conſtituenda vero epocha a. 1457. auctor ROB. FABIANUM ſecutus eſt. vid. *ſupr. N.* 49.

(*dm*) Integrum hoc poëma, unde cl. KÖHLERI exemplo excerpta modo ad rem maxime facientia damus, poſt alios cl. WOLFIUS in limine *Monumentorum typographicorum* et PROSP. MARCHANTIUS *Hiſt. de l'imprim. Part. II. p.* 11. *ſeq.* exhibuerunt. Ad illuſtrationem vero et correctionem eorum, quae BERGELLANUS hic ſcribit, conferri debent *Cap. VII. et VIII. Orig.* itemque *Obſervatio* noſtra *de invent. Mogunt. in art. chalcogr.*

eiusque inventione deprehendi, qui Moguntinae urbis incolae equeſtris dignitatis virtutisque nobiliſſimo, Joanni Gutenbergo, primo auctori, eiusque coadiutoribus Joanni Fauſto Petroque Schaeffero huius admirabilis artificii, certis formulis libros excudendi, acceptum refert. Id quod et a nonnullis Moguntiae civibus mihi poſtea in familiari colloquio, cum ea de re mentio inter alia incideret, certo certius relatum eſt. Accedit et hoc, quod et hodie vetuſtiſſima quaedam, in eum uſum ab autoribus comparata, quae vidi, inſtrumenta ibidem extant. Qua equidem arte totus hic orbis nihil nobilius unquam vel vidit, vel produxit: cui quoque et aurum, et argentum, gemmaeque, et quaecunque apud mortales in magno pretio ſunt, merito cedunt. Hanc ſingulari quadam benevolentia (ut auguror) Deus Opt. Max. Germanis largitus eſt. Quae ſi priſcis temporibus extitiſſet, dii boni, quem nunc theſaurum, quas clariſſimorum autorum bibliothecas, in manibus haberemus, qui proh dolor! ob iniquae ſortis iniuriam, e conſpectu noſtro ſublati ſunt.

Ex Encomio.

v. 27. Saecula bis ſeptem numerabant ordine fati
Chriſtigenae, hinc illis luſtra decemque dabant, (h. e. a. 1450.)
Tertius ac orbis Fridericus frena regebat,
Candida qui placidae nomina pacis habet.
Littera de rigido quia nunc deducitur aere,
Chalco illam *graphiam* Graecia gnara vocat.
Teutonicae gentis decus, immenſusque theſaurus,
Tempore qui priſco nullius uſus erat.
Quem non damnoſo tineae corrumpere dente,
Neque ſitus turpi perdere labe, valent.
Autorem quaerunt, primos qui repperit huius
Archetypos artis, primaque puncta tulit.
Decertantque duae non parvi nominis urbes,

Quaelibet artificem vendicat usque ſibi.
Annalesque tuos quidam, Germania, torquent,
Bullatas nugas hac quoque parte vomunt.
Sed, te ne fallat mendacis opinio vulgi,
Illius referam quae ſit origo rei.
Clarus Joannes en Gutenbergius hic eſt,
A quo, ceu vivo flumine, manat opus.
Hic eſt Aonidum cuſtos fidiſſimus, hic eſt,
Qui referat latices, quos pede fodit equus.
Quam veteres nobis Argenti voce notarunt, (*Argentoratum*)
A puero fertur ſuſtinuiſſe virum.
Illa ſed huic civi largita eſt munera grata,
Cui clarum nomen Mogus habere dedit. (*Moguntia*)
Primitias illic coepit formare laboris,
Aſt hic maturum protulit artis opus.
Stemmate praeſtabat; vicit virtute ſed illud;
Dicitur hinc verae nobilitatis Eques.
Annulus in digitis erat illi occaſio prima,
Palladium ut caelo ſollicitaret opus.
Illum tentabat molli committere cerae,
Redderet ut nomen littera ſculpta ſuum.
Reſpicit archetypos, auri veſtigia luſtrans,
Et ſecum tacitus talia verba refert:
Quam belle pandit certas haec orbita voces,
Monſtrat et exactis apta reperta libris.
Quid, ſi nunc iuſtos, aeris ratione reducta,
Tentarem libros cudere mille modis?
Robora proſpexit dehinc torcularia Bacchi,
Et dixit: praeli forma ſit iſta novi.

* * *

Talibus auſpiciis divinos concipit ignes,
Ac iterum manibus ſedulus urget opus.

Et

Et nunc ſollicitum curvo caput ungue retractat,
Nunc varias graphio luſtrat ubique vias.
Qualiter et negligit crudos ſine imagine natos
Vrſa, Calidonio monte relicta parens.
Quos tandem repetit, lambendo effingit, alitque,
Et fovet in tepido pignora blanda ſinu.
Sic autor loca ſola petit, tacitosque receſſus,
Ac faſtiditum ſaepe relinquit opus.
Poenitet et facti, retro veſtigia flectit,
Adque rudes foetus fertque refertque pedem.
Hos colit, hos format, hos digerit ordine certo,
Ardet et inceptae perficere artis opus.
Necque erat ulla dies Eoas vecta ſub auras,
Qua non ſit vigili littera ſculpta manu.
Atque notas vocum finxit de duro orichalco,
Nobile Phoenicium quas dedit ingenium.
Altera ſed rebus ſuccreſcit cura renatis,
Inventis uti mens generoſa nequit.
Implorat placidos zephyros, et carbaſa pandit,
Haeret et in ſcopulis neſcius auxilii.
Cumque illi ſtarent caelata toreumata magno,
Et labor anguſtas attenuabat opes;
Artis nec poterat certos extendere fines,
Inceptum ſtatuit iamque relinquere opus,
Conſiliis tandem Fauſti perſuaſus amicis,
Viribus exhauſtis qui tulit auxilium.
Addidit ac operi lucem, ſumtumque laboris,
Fauſtus, Germanis munera fauſta ferens.
Et levi ligno ſculpunt hi grammata prima,
Quae poterat variis quisque referre modis.
Materiam bibulae ſupponunt inde papyri,
Aptam quam libris littore Nilus alit.
Inſuper aptabant mittit quas ſepia guttas.

Reddebat preſſas ſculpta tabella notas.
Sed quia non poterat propria de claſſe character
Tolli, nec variis uſibus aptus erat,
Illis ſuccurrit Petrus, cognomine Schaefer,
Quo vix caelando promptior alter erat.
Ille ſagax animi praeclara toreumata finxit;
Quae ſanxit *matris* nomine poſteritas.
Et primus vocum fundebat in aere figuras,
Innumeris cogi quae potuere modis.
Hic nova ſpes oritur, redit in praecordia ſanguis,
Exultant animo, pectoris inque ſinu.
Abdita tecta petunt, agitur res teſtibus absque,
Ne fieret populo ſordida praeda levi.
Nata rudi primum res eſt tentata labore,
Mox vicit latebras aerea vena ſuas.
Ac horum poſtquam mordax eſt addita lima,
Omnibus haec numeris reddidit illud opus.

* * *

Imparibus numeris caeleſtia numina gaudent,
Hoc opus exegit ſic quoque ſancta Trias.
Illo primus erat tunc Gutenbergus in albo,
Alter erat Fauſtus, tertius Opilio.

* * *

Aeternas igitur grates tibi, Gutenberge,
Olim perſolvet vivida poſteritas.
Auricomum ut ſolem ſemper ſplendere videmus,
Sic tuus aeterna laude nitebit honos.
Ibis ad Elyſios ornatus tempora campos,
Et tua nobiſcum fama perennis erit.
Atque omnis cantabit Io tibi turba ſororum,
Ardua Pierii quae iuga montis amant.

Prima quidem laus eſt, niveo quoque digna lapillo,
Tradere ſi primus, quae latuere, potes.
Eſtque minor virtus, inventis addere lucem,
Eruere ac fontes, hoc opus artis erit.
Non tamen eſt Fauſti ſtudium, Petrique, tacendum,
Sed dignus grata eſt poſteritate labor.
Hic dum cernebant raras procedere merces,
Sanxerunt dextris foedera pacta ſuis:
Quae Deus, aut fortuna dabit, communia ſunto;
Aequalis noſtrum ſitque laboris onus.
Foedera ſed lucri raro concordia nutrit,
Indiga ſunt pacis, diſſidioque patent.
Sic poſtquam autores quaeſtus ſpes coepit habendi,
Ad lites vertunt pectora capta leves,
In partes abëunt, ſinceraque pacta reſolvunt,
Et promiſſa cadunt, irrita ſitque fides.
Cuilibet ut propriis ſerviret pergula praelis,
Et ſibi multiiugas quisque pararet opes.
Non tulit iniuſtas mens Gutenbergica rixas,
Teſtatur ſuperos foedera rupta Deos.
Causſa fori tandem pavidi defertur ad ora.
Scribitur ac illis dica neſanda fori.
Tempore ſed longo res eſt tractata dicaci
Lite, hodie pendet Judicis inque ſinu.

NUM. LXXV.

PETRUS MEXIA, *en Sylva de varia leccion, edita Hiſpali a.* 1542. *Lib. III. cap.* 2. (*dn*).

Pero ſobre todo el imprimir, pues con tanta preſteza ſe eſcriven tantos millares de libros, fue y es la mejor invencion del mundo. De la qual dizen, que fue inventor un Aleman, llamado Juan Gutenbergius, y que la invento en la ciudad de Maguncia; y dizen, que en aquella ciudad fue donde primero ſe obro y imprimio libro. Y eſto fue, ſegun POLIDORO VIRGILIO, *en el anno de mil y* cccc. *y quarenta y dos. Que tanto fueſſe lo que alli ſe pudo hazer, no lo ſabemos, pero dende à dezi ſeys annos en el anno de mil y quatrocientos y cinquenta y ocho un hombre llamado Conrado tanbien Aleman, truxo eſta arte à Italia. Aunque*

Prae ceteris vero imprimendi ars, quandoquidem tanta cum celeritate tot milleni libri producuntur, fuit eſtque etiamnum optima in orbe inventio. Eiusque repertor perhibetur Germanus, dictus Joannes Gutenbergius, locusque natalis Moguntia, ubi etiam primi libri impreſſi dicuntur, quod iuxta POLYD. VIRGILIUM contigit a. 1442. tametſi ignoremus, num illic iam ad magnam perfectionem elata fuerit. Sedecim vero poſtea annis, id eſt a. 1458., Conradus quidam, natu Germanus, artem in Italiam tranſtulit. Quanquam RAPHAEL VOLATERRANUS ſcribat, auctores fuiſſe duos e Germania fratres, eosque in Italiam migraſſe,

---

(*dn*) Hunc locum etiamſi ex editione Antverpienſi 1564. nobis ſuppeditaverit cl. WOLFIUS in *Monum. typogr. Tom. II. p.* 1027. *ſeq.*, vix tamen dubium, quin princeps iam editio ſiſtat, utpote ad cuius fidem prodiit altera. De auctore, qui circa a. 1552. deceſſit, vid. NIC. ANTONIUS *Biblioth. Hiſpan. nov. Tom. II. p.* 174. *ſeq.*

que RAPHAEL VOLATERRANO *dize, que fueron dos hermanos Alemanes, losque vinieron à Italia, y que en el anno de mil y quatrocientos y ſeçenta y cinco imprimieron en Roma, y que los primeros libros, que fueron impreſſos, fueron el libro de la Ciudad de Dios de* AUGUSTINO, *y las divinas inſtituciones de* LATANTIO FIRMIANO.

ſe, et a. 1465. impreſſiſſe Romae, primosque libros, excuſos, fuiſſe AUGUSTINI *opus de civitate Dei*, et LACTANTII FIRMIANI *Inſtitutiones divinas.*

NUM. LXXVI.

SEBASTIANI MUNSTERI *teſtimonia* (*do*).

A. *E Cosmographia univerſali, Lib. III. pag.* 488. *edit. Baſil. apud Henricum Petri* 1554. (*do**).

Inventa eſt ars illa libros ſtanneis typis imprimendi tempore fere noſtro, divinum plane inventum, et res memorabilis, nec minore admiratione digna, ſed multo admirabilior futura, ſi non adeo

(*do*) MUNSTERUS, natus Ingelhemii 1489. deceſſit Baſileae 1552. notante MELCH. ADAMO *in vit. German. Philoſ. p.* 143. *ſeq.*

(*do**) Locum hunc, quem indicio debui PETR. SCRIVERII in *Laurea Tom. I. Monum.* WOLFII *p.* 339., teſtimonia noſtra in ordinem redigens, ipſumque opus Munſterianum fruſtra quaerens, aſſignaveram ad a. 1544. quandoquidem NICOL. LENGLET DU FRESNOY binis in locis, videl. in ſuo Hiſtoricorum indice (*Tom. III. de la Methode pour etudier l'hiſtoire p.* 14. edit. Paris. 1735.) itemque in Catalogo Geographorum (*Tom. I. de la Methode pour etudier la Geographie p.* 349. edit. ibid. 1742.) editionem a. 1544. tanquam principem recenſet. At caſu deinde nactus exemplar Baſilienſe a. 1554. e quo hoc teſtimonium iam profero, non aliud inde inferre potui, quam illam eſſe primitivam editionem. Atque his poſitis, locus iſte intra *N.* 79. et 80. collocandus fuiſſet. Ceterum apparet, Munſterum h. l. partim SABELLICUM partim MUTIUM exſcripſiſſe. vid. ſupr. *N.* 48. et 70.

adeo divulgari contigiſſet. Mirum et vix credibile dictu, ſed verius vero, tantum literarum uno die opificem unum formare, quantum vix biennio velociſſimus queat librarius. Inventum id eſt Teutonicum, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, ac maiore quaeſtu. Pulcherrimi inventi autor Johannes Gutenbergius, equeſtri vir dignitate, Maguntiaeque res primum tentata eſt, maiore quidem fiducia quam ſpe, annis circiter 16. priusquam in Italia res coepta ſit vulgari. Coepit inquam Maguntiae autoribus Germanis, exordiis admodum parvis, ſed brevi, ut videmus, crevit induſtria humani ingenii in eam perfectionem, quam hodie habet. Certe actum fuiſſet de omnibus bonis ſtudiis his noviſſimis temporibus, quando omnes ventrem curant et inexhauſta habendi cupiditate ducuntur. Vix enim in viis optimos libros, quos olim magna pecunia vix comparare poterant, tollunt. Certe olim, antequam haec ars inventa fuit, quum coepiſſent abjici et negligi boni autores, periiſſent omnes diſciplinae cum autoribus, ſi ars in tempore non fuiſſet inventa. Deus ergo omnium rerum conditor, qui humanis rebus nunquam deeſt, et quae ad univerſam opulentiam pertinent abunde praebet, paulo poſt quam hiſtoriae literaeque pene interire coepiſſent, miram neceſſariamque mortalibus brevi ſpacio characterum beneficio apud noſtram Maguntiam repertam tradidit artem. Hac mox literae auctae et omnium ferme gentium res renatae in publicum prodiere. Reſtituta eſt iam priſcae vetuſtatis memoria, philoſophorum divinaque ſapientia et quicquid apud pauciſſimos multis iam aetatibus delituit, multiplicatum. Factum eſt paulo poſt huius artis beneficio commune omnibus, iamque eo ventum eſt, ut nihil unquam apud veteres geſtum, quod non iam paulo antequam haec ſcriberem, in apertum abierit. Hinc Imp. regum, populorum, nationum, rerumpublicarum, urbium, civitatumque res geſtae memoriae traditae ſunt, etc.

B. *Ex*

B. *Ex alia ac poſteriore huius operis editione, Lib. III. cap.* 180. (*dp*).

Ab anno Chriſti 1440. usque ad a. 1450. nobilis imprimendi ars Moguntiae reperta eſt: ea Moguntia Coloniam, deinde Argentinam et Baſileam atque poſtea Venetias delata eſt. Primus eius auctor et inventor Joannes Guttenbergius, qui *zum Jungen* dicebatur, isque cives alios duos Moguntinos adiutores habuit, Joannem Fauſtum et Joannem Medimbachium, qui artem hanc in ſecreto tenuerunt, famulis de ea non propalanda iureiurando conſtrictis. Si maiores noſtri ante 1000. vel etiam 1500. annos huius artis copiam habuiſſent, quot quantosque nobis dediſſent doctrina et ſcientia excellentes praeclarosque viros, quantum hiſtoriarum in hominum memoria remanſiſſet, quae tali deſtitutae adminiculo aeterna oblivione obrutae ſunt? Quamvis enim antiquitus libri quoque conſcribi conſueverint, non potuere tamen tantopere multiplicari, prout nunc in millena et amplius exemplaria libri transſcribuntur; adeo ut ſi decem, viginti, pluresve

---

(*dp*) Huncce locum exhibuit JO. FRIDER. FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in relatione, *Tom. I. Monum.* WOLFII *p.* 460. ſed qua ex editione, vellem adjeciſſet. Recentiorem ſane aliquot luſtris priori fuiſſe oportet, quum hic citetur locus e libro HIER. OSORII, anno demum 1571. edito. Imo, ſi Melch. Adamus in anno mortis Munſteri, ſcil. 1552. lapſus non eſt, atque ita ipſa princeps editio defuncto iam auctore lucem vidit, crediderim, non ipſius haec eſſe Munſteri verba, aſt editoris, qui ſua *b. l.* ſubſtituit. Quidquid eſt, ſcriptor noſter partim *Chronographum Colonienſem*, partim PALMERIUM Piſanum, partim AVENTINUM ſecutus fuit, vid. ſupr. *N.* 5. 23. et 59. Sed quod memoratu dignum, inter adjutores Gutenbergii in urbe Moguntia numeravit quoque Jo. Meidenbachium, ut fecit etiam Anonymus auctor ineditus, infr. *N.* 93. Uter vero horum alteri dux fuerit, obſcurum eſt, dum de anonymi aetate non conſtat. Si tamen hic Chronicon ſuum non perduxit ulterius, quam ad a. 1514. (ubi poſtremo illud citat SERARIUS) fieri poteſt, ut Munſterianus editor exemplar eius mſ. habens inde hoc mutuaverit. Sed et nihil obſtat, quominus uterque id depromſerit ex antiquiori quodam auctore, vel inedito hucusque vel certe nobis ignoto.

reſve incendio aliisve caſibus depereant, potiſſima tamen parte ſuperſint, et in totum interire nequeant. Singulare igitur Dei munus reputari debet, quod noſtro hoc tempore artificium id inventum ſit, cuius beneficio veterum auctorum numero libri pulvere obſiti et in angulis deliteſcentes in lucem producti fuerint, qui aeternum latuiſſent, uſibusque hominum fuiſſent ſubtracti, niſi per typos eſſent renovati. HIERON. OSORIUS hanc artem dudum in China repertam vult, reperirique tradit libros in iſto regno impreſſos (*dp**).

NUM. LXXVII.

ALEXIUS VENEGAS DE BUSTO (*dq*) *en ſu Diferencia de libros, que as en el univerſo*, *typis abſoluto Toleti apud Joannem de Ayala d.* 4. *Januarii* 1546. *Lib. IV. cap.* 20. *fol.* 216.

La impreſſion de los libros invento en la ciudad de Moguncia Joannes Cutembergus en tiempo del Emperador don Fadrique el tercero, anno D. 1440. *y dende a.* 19. *años ſe commenço a uſar en Italia.*

Librorum impreſſionem invenit in urbe Moguntia Johannes Cutembergus, tempore Imperatoris Domini Friderici tertii, anno D. 1440. et inde anno 19. in uſu eſſe coepit in Italia.

(*dp**) Locus Oſorii exſtat *Lib. XI.* operis *de rebus geſtis Emmanuelis Regis Luſitaniae*, excuſi primum Ulyſſipone a. 1571. in fol., atque inde inſerti operibus Oſorii, *Tom. I. col.* 1040. edit. Romae 1592. ubi de Chinenſibus ſcribit: *In libris deſcribendis, et rerum memoria propaganda, aeneis formis uti ſolent, quarum uſus adeo antiquus apud illos eſt, ut, qui primus eam artem excogitarit, ignoretur.* At, quum Sinenſes non aeneis formis verum ligneis tabulis hunc in finem utantur, manifeſtum eſt, Oſorium verſatilem impreſſionem cum tabellari confudiſſe, ut fecerant ante eum PAUL. JOVIUS aliique nonnulli, typographiae noſtrae originem a Sinenſibus repetentes, quorum idcirco narratis, manifeſte falſis, inter teſtimonia noſtra locum dare viſum inutile eſt.

(*dq*) De hoc auctore, natu Toletano, vid. NICOL. ANTONIUS *Tom. I. Bibl. Hiſp. nov. p.* 6. Dixeris, corrigere eum voluiſſe POLYD. VERGILIUM, qui a. 1442. artis inventionem, et ſexto decimo poſthac anno, ſcil. a. 1458. eius tranſlationem in Italiam adſcripſerat. vid. ſupr. *N.* 43.

NUM. LXXVIII.

NUM. LXXVIII.

GULIELMUS INSULANUS, *Menapius, in Statera chalcographiae, edita Baſileae* 1547. *Tom. I. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 1073. (*dq**).

Fatemur quidem neceſſario, munere ipſius chalcographiae factum, ut multis parſum hactenus laboribus fuerit, parcaturque hodie; habendas quoque gratias primo inventori. Civem fuiſſe Moguntinum referunt, ex genere eorum, qui Schoeferi dicuntur; quamvis ad alios origo inventi a quibusdam refertur.

NUM. LXXIX.

THEODORUS BIBLIANDER *in Commentatione de ratione communi omnium linguarum et literarum, edita Tiguri apud Chriſtophorum Froſch* 1548. *pag.* 80. *ſeq.* (*dr*).

Quamobrem transeuntes a clandeſtinis literis ad manifeſtas, typographiae initia conſideremus, qui ex chirographia mutatione auſpicatiſſima prodiit; ut locum de origine linguarum et literarum, nec non earum mutatione feliciori clauſula terminemus. De qua POLYD. VIRGILIUS Urbinas *Lib. II. de inventoribus re-*

(*dq**) INSULANUS, typographiae eſſentiam in literarum mere fuſilium uſu quaerens, neceſſario Petrum Schoefferum artis inventorem habere debuit, ſicut noſtra aetate FOURNIERIUS quoque fecit; ſed utrumque hac in parte erraſſe obſervavi *Cap. I.* §. 6. not. *as.* Ceterum de hoc auctore, qui a. 1561. obiit, conf. JO. FR. FOPPENS *Biblioth. Belg. p.* 408. *ſeq.*

(*dr*) Ad illuſtrationem huius loci conf. partim *Cap. VII.* §. 13. partim *Cap. I.* §. 4. *et* §. 10. *ſeq.* Natus vero eſt BIBLIANDER in Helvetia a. 1500. deceſſit 1564. vid. P. BAYLIUS *in Lexico*, et DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuſe Tom. IV. p.* 216.

rerum ita ſcribit. (vid. ſupr. *N.* 43.) Caeterum, quia in tempore et loco et inventore nonnihil diſcrepant ſcriptores, optimum fuerit, JAC. WIMPHELINGII *cap.* 65. ex *epitome rerum Germanic.* huc transſcribere, qui mihi videtur eius rei certiſſimus auctor. (vid. *N.* 44.) Quod ergo nonnulli adſcribunt excellentiſſimae rei inventum civi Moguntino, et nonnulli quidem Joanni Fauſto, et ad annum circiter MCCCCLII. prorogant ortum eius, inde accidit, quod primus inventor excogitatam a ſe artem in patria, Moguntiam deſcendens aliis etiam adiunctis, perfectiorem reddidit. Quae quidem paulatim ad eam perfectionem, quam nunc habet, perducta eſt. Nam principio ligneae tabulae inſculpſerunt literas, quae paginam libri complecteretur. Id quia magni ſumtus et laboris fuit, excogitati ſunt typi lignei connexiles, ut filum per foramina ſingulorum inductum verſum unum connecteret. Pluribus autem verſibus deinceps ſerie coniunctis pagina expleta eſt. Tandem excogitarunt ingenioſi artifices imaginem literae in ferrum incidere atque imprimere archetypo aereo, quem vocant matriculam, atque in eo plurimas literas eiusdem formae ex ſtanno fundere. Porro literae omnes in arca patula per loculos digeruntur, e quibus compoſitores formularum literas connectentes paginas implent. Quae concluſae marginibus ferreis praelo ſubiiciuntur, eisque atramentum aut alterius coloris pigmentum vernice temperatum, ut tenacius haereat, pelliceis pilis inducitur. Illisque chartae humectatae literario praelo validius imprimuntur, ut ſcripturam excipiant.

NUM. LXXX.

NUM. LXXX.

R. JOSEPH HACCOHEN (*ds*) (*qui etiam* R. JOSEPH *fil.* JOSUAE *appellatur*) *in Chronico, quod* דברי הימים, *ſeu, Verba dierum, inſcribitur, atque Annales continet Regum Galliae et domus Ottomannicae, edit. Venet. apud Cornelium Adelkind a.* 1554. *ad a.* 1428.

אמר יוסף הכהן : נראה כיכבר נמצא הדפוס בימים ההם : ואני ראיתי ספר נדפס בויניציאה בשנת שמונה ועשרים וארבע מאות ואלף :

Dicit Joſeph Haccohen. Videtur iam his temporibus typographia inventa; nam ipſe ego vidi librum, typis excuſum Venetiis, anno milleſimo quadringenteſimo vigeſimo octavo.

(*ds*) Huius teſtimonii primus indicium fecit JOSEPH. SCALIGER in *Confutat. fabulae Burdonum p. m.* 259. Quum vero non ſatis exacte librum deſignaſſet, in eo citando hallucinati ſunt plurimi, quos tandem in viam reduxit tum JO. CHRIST. WOLFIUS *Tom. I. Monum. typogr. p.* 538. tum PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprim. Part. II. p.* 66. Bene autem GABR. NAUDAEUS iam vidit in *Addit. a l'hiſtoire de Louis XI. Cap. VII. p.* 109. *edit. Bruxel.* lapſum fuiſſe Rabbinum, quod incidiſſet in librum vitioſa ſubſcriptione a. 1428. laborantem. Imo addere potuiſſet, primum typographum Venetum fuiſſe Joannem de Spira, qui tamen ante annum 1468. vel 1469. nihil excudit. conf. *epiſt.* noſtra *ad* ANDR. DUCARELL not. *ar.* Quam vero abſurdam ex hoc Judaei teſtimonio ad impreſſiones Harlemenſes conſequentiam traxerit SCRIVERIUS, docuimus *Cap. IX.* §. 11.

NUM. LXXXI.

JOANNIS VAN ZUYREN *reliquiae*, ex opuſculo deperdito, cui tit. *Zurenus junior*, *ſive de prima*, *et inaudita hactenus vulgo*, *et veriore tamen artis typographicae inventione dialogus*, (inter Jo. Zurenum eiusque filium) *nunc primum conſcriptus*, *et in lucem editus*, *autore Joanne Zureno*, *Harlemeo*, *ad ampliſſimum virum N. N.* aſſervatae a PETR. SCRIVERIO *in Laurea Laurentiana Cap. II.* (*dt*).

In praefatione primum queritur ac miratur auctor, *hanc adeo neceſſariam et inaeſtimabilem artem tam ſero in lucem et hominum notitiam perveniſſe. Porro declarat*, *ſe hoc argumentum* de ſubtili ingenioſo ſolertique invento non ita multis abhinc annis mortalibus divino conſilio prodito, ac in hanc lucem ac hominum uſum producto *ſuſcepiſſe*, tum ipſius veritatis amore, tum patriae quoque ſtudio. etc.

Deinde addit: Quo ego profecto meo ſcripto, etſi id facile contemni poteſt, nihil tamen Maguntinenſi quicquam Reipublicae unquam detractum volo, aut de illius etiam huius inventi gloria diminutum tantillum, cuius ego quoque nomini faveo prae caeteris multum. Fruantur illi certe, idque me nec invito nec reluctante quidem, laude ſua praeclara certe, qua iam annos multos in hominum ſermone ac ſcriptis, nec immerito gaudent. Sit haec ipſis quoque quieta et iuſta longiſſimi temporis praeſcriptione poſſeſſio; qua ipſos turbare profecto nec iuſtum nec etiam humanum (arbitror) foret. Hoc tantum (precor) animo ferant aequo, ut liceat mihi hanc patriae fidemne an pietatem dicam? praeſtare, quae mihi certe huius et lucis et inſtitutionis non-

---

(*dt*) Vid. quae de hoc libro eiusque auctore diximus *Cap. III.* §. 6.

nonnullae initium extitit primum et cauſa praecipua, ut non ſinam hoc patrimonium laudis, quod adhuc in recenti patrum memoria haeret, a genitoribus ſuis ſibi per manus traditum, aliquando tandem perire, et ex omni hominum memoria extingui delerique, ut perpetuis deinceps tenebris obruatur, cuius ad ſeram poſteritatis famam decebat nos praeſertim memoriam conſervare ſempiternam. Illa quidem civitas, merito praedicanda, olim hanc rem acceptam a nobis prima certe publici iuris fecit, et in hanc lucem altius evexit, et rude admodum informeque inventum in formam tandem redegit elegantiorem, ut quidem tum ferebat aetas. Quo nomine quis non inſigni ſane laude ac merito perpetuo celebrandam ac praedicandam illam quoque profecto iudicet, quae etiam vel inprimis, quanquam non ſit difficile, inventis aliquid addere, tanti tamen beneficii bonitate orbem ſibi devinxit univerſum. Caeterum hoc teneat velim Amplitudo tua N. N. in hac urbe noſtra Harlemenſi prima eſſe iacta opificii huius praeclari fundamenta, rudia fortaſſe, ſed tamen prima. Hic nata et in lucem edita Typographica eſt (quod Maguntinenſium pace dictum velim) ſuisque membris formata, ut ſuccreſcere poſſet; ac diu certe, ut nuper nati infantes ſolent, tractata figurataque ſedulo, multosque hic annos intra privatos tantum parietes ſtetit, qui ſunt modo, quamquam ruinoſi, tamen adhuc ſalvi et incolumes, tanto pridem partu ſuo orbati ac ſpoliati miſere. Hic eſt profecto educata, ſumptuque tenui diu nutrita et alta parcius atque reſtricta nimium, donec tandem tanquam privati laris anguſtias et paupertatem aſpernata, extero cuidam ſe comitem dedit, ſordibusque patriis maiore ſui parte relictis, nacta ampliſſimas opes, ad poſtremum apud Maguntiam ſe publici iuris fecit; ubi brevi adeo tempore in tantam excrevit amplitudinem, ut ea iam propemodum magnitudine laboret ſua. Quae omnia tua Amplitudo, hunc noſtrum cum filio Zureno ſermonem per otium aliquando legens, latius cognoſcet.

Tan-

Tandem poſt folia quaedam interiecta ita ſcribit : Nam cum res ſit profecto non miraculo ſolum, poſtquam eſt cognita, ſed et utilitate quoque, non tam uſu tamen ſui quam fructu, et ſumma per ſe, et huiusmodi merito etiam praedicanda ſemper; cuius item in amplitudine ac ubertate mirabili, ac omnem ſtylum ſuperante, compendium tantum et in anguſtum quoque, pro tam copioſi fructus magnitudine contracta brevitas extat, varias ſane dabit nec inamoenas nobis multa et narrandi et disputandi occaſiones, cum et de commodis illius multiplicibus, tum incommodis quoque nonnullis intercurrent; quaeque ſunt alia huiusmodi multa non contemnenda profecto; ut nihil dicam quoque de eius inventione prima, quam falſo hactenus totus propemodum orbis unanimi conſenſu Maguntinenſibus aſſcripſit. De quo vel ſolo negotio, fili, ſaepe mecum multa ſoleo tacitus cogitare, ac nonnihil etiam ſubinde haeſitare, muſſitandane ſit haec res inter nos clanculum magis, ne quid quis forte eorum exaudiat, qui hanc huius inventi gloriam Maguntinenſibus eripi, tamque iucunda ac diuturna poſſeſſione turbari, nunquam aequo animo patientur; an potius manifeſtae nobis praeſertim rei veritate ſubnixi, cuius adhuc recens in hominum memoria teſtimonium extat, Patriae etiam hanc pietatem grati praeſtemus, ut ipſam tandem in avitae haereditatis poſſeſſionem opinione noſtra ac animo nunquam quoque deperditam; per reliquam etiam nonnullam orbis partem aliquando tandem reſtituamus, eique hoc tanquam patrimonium laudis ſimul in hominum animis ad poſteritatis memoriam confirmemus; ſecuri, quae nobis inde tandem naſci excitarique poſſit tempeſtas, et fortaſſe etiam bellum nonnullum.

NUM. LXXXII.

NUM. LXXXII.

THEODORUS VOLCKARDI COORNHERTIUS *in dedicatione praemiſſa verſioni Belgicae Officiorum Ciceronis, edit. Harlem.* 1561. *atque inſcripta Conſulibus, Scabinis, et Senatoribus eiusdem urbis* (*du*).

My is menichmael in goeder trouwen geſeyt, Eerſame, wijſe ende voorſichtige Heeren, dat de nutte conſte van Boeckprinten alder eerſt alhier binnen Haerlem ghevonden is, hoewel nochtans in een ſeer ruyde maniere, ſoot lichter valt het gevonden te beteren dan nieu te vinden: weclke conſte namaels van een ongetrouwe knecht gevoert zijnde tot Mens alſo ſeere aldaer verbetert is, ende daer door oock die ſtadt overmidts het eerſte verſpreyden, in ſulcken name van d'eerſte vindinge dier conſten gebracht heeft, dat onſe medeburgeren ſo luttel geloofs hebben wanneer ſy deſe eere den rechten vinder toeſchrijven, als dit

Viri ſpectatiſſimi prudentiſſimique, ſaepe mihi bona fide narratum eſt, utiliſſimam artem typographicam in hac urbe Harlemenſi, etſi modo perquam rudi, inventam eſſe; emendare enim inventa et ad maiorem perfectionis gradum perducere facilius eſt, quam nova invenire. Poſtea hanc artem ſervus quidam perfidus Moguntiam transtulit, ibique illam perfectiorem reddidit, et huic ſimul urbi inventionem huius artis, ſimulatque fama eius rei divulgata eſſet, conciliavit, adeo ut cives noſtri, quando hunc honorem vero inventori adſcribunt, vix apud quemquam fidem inveniant, cum

(*du*) Huius teſtimonii facta a nobis mentio eſt *Cap. III.* §. 7. ubi addi velim, de COORNHERTIO conſuli poſſe ipſius vitam, operibus Belgicis praemiſſam, itemque BAYLII *Lexicon.*

dit wel door onwederſprekelijcke kenniſſe alhier van velen gelooft ende onder de gemeene oude burgerije ontwijfelijcken geweten wert. Oock en is my niet verborgen dat deſe fame van Mens door onſer voorouderen roeckeloose onachtſaemheyt ſo diep in elc mans opinie gewortelt is: dat geen bewijs, hoe blijckelijck, hoe claer, ende hoe onſtrafbaer het oock weſen mochte, macht ſoude hebben om deſen verouden wane wt des volcx herten te doen ruymen. Maer want waerheyt te minder geen waerheyt en is, al iſt ſo dat die van weynich volcx geweten wert, ende ick het voorſchreven oock vaſtelick gelove door tgheloofwaerdige getuygeniſſe van ſeer oude ſtatige ende graeuwe hoofden, die my niet alleenlijck tgeſlachte vanden inventoor alhier, maer oock diens name ende toename dickwils ghenoemt, d'eerſte grove maniere van drucken vertelt, ende des alder eerſte printers wooninge metten vingeren certijts geweſen hebben: en hebbe ick niet connen laten, ſulcx niet als een benijder van eens anders eere, maer als een beminner der waerheyt, tot vorderinge van de wel ver-

cum tamen res ipſa a multis in noſtra urbe propter notitiam certiſſimam omnino credatur, et a civibus veteranis cunctis extra omnem dubitationis aleam ponatur. Neque me fugit, famam illam de Moguntia ob maiorum noſtrorum incuriam temerariam omnium mentibus tam altis infixam eſſe radicibus, ut nullum argumentum, quamvis evidentiſſimum, certiſſimum et invictiſſimum fuerit, inveteratam illam opinionem ex illorum animis evellere queat. Sed quoniam veritas, etiamſi paucis nota ſit, veritas tamen manet, idcirco ego quoque rem modo narratam certiſſimam eſſe credo, convictus teſtimoniis fide digniſſimis virorum ſenio et auctoritate gravium, qui non ſolum de familia inventoris Harlemenſis, ſed etiam de eius nomine et cognomine me ſaepe certiorem reddiderunt; imo primum impreſſionis modum rudiorem deſcripſerunt, et primi typographi aedes indice digito olim monſtrarunt. Itaque, non invidia honoris alieni, ſed amore veritatis inductus, intermittere haud potui, quin hanc rem ad

verdiende eere deſer ſteden int corte maer te roeren: welcke behoorlijcke ende rechtvaerdige eergiericheyt ooc oorſake ſchijnt gheweeſt te zijn, dat deſe druckerije alhier (als een ſpruyte wt de wortel van een oude bome) van nieus weder opgecomen ende begonnen is. Want het is dicwils gebuert, dat de burgeren hier af by gevalle onderlingen ſprekende, hun beclaechden, dat anderen deſe eere tonrecht genoten: ende dat noch (ſoo ſy ſeyden) ſonder yemants wederſegghen, overmidts deſe hanteringe van niemandt in deſe ſtede ghepleecht en werdt. Door deſe dagelijcxe clap iſt ghevallen dat mijn medegheſellen ende ick (die oyt eerlijcke oeffeninghe boven ledicheyt beminden) van ſinne zijn gheworden een drukkerije op te ſtellen binnen Haerlem: om de ſtede te eeren, yegelijck nut te zijn, ende profijt buyten yemants ſchade te bejaghen.

ad gloriam promeritam urbi noſtrae vindicandam paucis attingerem. Haec honeſta et juſta honoris cupido videtur etiam in cauſa fuiſſe, cur typographia in hac urbe ad inſtar ſurculi e radicibus arboris vetuſtae denuo effloruerit atque incepta fuerit. Etenim ſaepe contigit, ut cives noſtri in congreſſum colloquiumque mutuum venientes, quererentur, alios hoc honore immerito frui, atque adhuc a nemine poſt illud tempus (ſic illi ne ullo quidem contradicente loquebantur) hanc artem in noſtra urbe exercitam eſſe. His quotidianis dictis effectum eſt id, ut ego ſociique mei, qui honeſtum laborem otio praeferunt, conſilium de typographia Harlemi conſtituenda in huius urbis honorem, aliorum emolumentum noſtrumque commodum absque ullius hominis damno promovendum, ceperimus.

NUM. LXXXIII.

HENRICUS PANTALEON *Lib. de viris illuſtribus Germaniae, Part. II. p.* 397. *ſeq. edit. Baſil.* 1565. (*dx*).

Typographiae primi auctores fuerunt Joannes Fauſtus et Ivo Schefferus anno 1440. Illi enim Moguntiae Germanorum exiſtentes, atque divino ingenio valentes de hac re diu cogitarunt, tandem vero litteras formantes compoſuerunt, atque huius artis ſpecimen exhibuerunt. Erat autem ars illa primo abscondita et paucis manifeſtata; literas enim in ſacculis clauſis ſecum in officinas ferebant, ac abeuntes auferebant; donec temporis ſucceſſu ars aucta atque plurimum illuſtrata fuerit. Poſtea ſupervenere Joannes Gutenberger, Joannes Mentel, Joannes Prus, Adolphus Ruſchius, Petrus Schefferus, Martinus Flachus, Huldricus Han, Joannes Frobenius, Adam Petri, Thomas Wolfius et alii huiusmodi itidem Germani, qui hanc artem augentes ad diverſas Germaniae civitates, et tandem etiam ad exteras nationes detulerunt. Conradus etiam Germanus anno circiter 1460. hanc artem primo Romae, atque Sixtus Ruſſinger Argentinus Neapoli docuit, atque quomodo libri imprimi poſſent, oſtendit, donec tandem Aldus in Italia eam plurimis il-

(*dx.*) PANTALEON *h. l.* lapſus eſt, et quod Jo. Fauſto inventum adſcripſerit, et multo magis, quod comitem ei adiunxerit Ivonem Schoefferum, loco Petri: Ivo etenim, Petri filius, Fauſtique ex filia nepos, lucem a. 1440. certiſſime nondum adſpexerat, utpote adhuc a. 1548. clarus. vid. MARCHAND *Hiſt de l'imprim. p.* 50. Adde, quod Nic. Jenſoni typographices exercitium in Gallia tribuat, qui ex eo licet regno oriundus artem tamen nunquam alibi, quam apud Venetos, profeſſus eſt. Duo autem auctor noſter ſingularia habet, alterum nempe de literas abscondendi more, alterum de principum typographorum honore, quae illuſtravimus *Cap. II.* §. 5. et *Cap. VII.* not. *e**. Reliqua magnam partem deſcripſit Pantaleon e WIMPHELINGII *epit. rer. German.* vid. ſupr. *N.* 44 *C.* De auctore, qui natus eſt Baſileae a. 1522. ac deceſſit a. 1595. vid. MELCH. ADAMI in *vit. German. Philoſ. p.* 396. *ſeq.*

illuſtravit. Nicolaus vero Ienſon eam in Gallia exercuit. Erant autem eius artis periti ſuperiori ſeculo in maximo pretio, atque auro et argento ornati, nobilibus ſimiles, quum magno aere hinc inde conducerentur. Noſtro vero tempore, cum librorum maxima copia exiſtat, atque viliſſimus quisque illotis manibus nullaque eruditione inſtructus hanc artem attrectet, factum eſt, ut praeter labores vix quicquam compoſitoribus et impreſſoribus relinquatur, verum omnis quaeſtus penes dominos officinarum exiſtat, praeſertim cum omnium aliarum rerum, praeter librorum, pretium mirum in modum excreverit. Ageſilaus (ut eſt in *Laconicis* PLUTARCHI *Apophthegm.*) in ſiniſtrae manus vola νίκην nomen Victoriae inſcripſit inverſis litteris, et poſtea iecinori victimae impreſſit; ac mox militibus oſtendit, iubens animoſos eſſe, tanquam Diis victoriam praeſignificantibus. Hoc erat tenue quoddam typographiae principium, ſed nemo tunc eam rem intellexit, nec cogitatione perſecutus fuit. *Gott wolt's dazumal nicht geben.*

NUM. LXXXIV.

LUDOVICUS GUICCIARDINUS *in Deſcrizione di tutti i Paeſi Baſſi, edita Antverpiae typis Gul. Sylvii a.* 1567. *pag.* 180. *in deſcriptione urbis Harlemi* (*dy*).

In queſta terra, non ſolo per voce publica degli abitatori, e di altri Hollandeſi, ma ancora per alcuni ſcrittori, e per altre memorie, ſi trova, che fu primamente inventata l'arte dello

In hac urbe, non modo iuxta publicam incolarum, aliorumque Hollandorum vocem, ſed et ſcriptores quosdam, aliaque monumenta, inventa primum ars fuit imprimendi, et

(*dy*) Jung. *Orig. Cap. III.* §. 8.

lo imprimere, e ſtampare lettere, e caratteri in foglio al modo d'oggi: impero venendo l'autore a morte innanzi, che l'arte foſſe in perfezione, e conſiderazione, il ſervidore ſuo, ſecondo dicono, ando a dimorare a Maganza, ove dando lume di quella ſcienza, fu raccolto allegramente, e quivi dato opera con ogni diligenzia a tanto negozio, ne vennero all' intera notizia, e total perfezione; onde e poi volata, e inveterata la fama, che di quella citta ſia uſcita l'arte e la ſcienza della ſtampa. Quel che ne ſia alla verita, non poſſo, ne voglio giudicare, baſtandomi d'averne tocco un motto, per non progiudicare a queſta terra e regione.

et literas characteresque in chartam transferendi, hodie recepta. Verum auctore ante perfectam evulgatamque artem defuncto, huius famulus, ut narrant, Maguntiam abiit, ubi eandem in lucem prodens perbenigne fuit exceptus. Illic autem data porro arti eſt opera tanta cum diligentia atque induſtria, ut ad integram eius cognitionem plenamque perfectionem ventum fuerit; unde divulgata poſthac tandemque inveterata eſt fama, natam ea in urbe artem ſcientiamque impreſſoriam. Quid hac in parte vero ſit conſentaneum, iudicare nec poſſum nec volo, ſufficere arbitratus, aliquid ea de re commemoraſſe, ne iſti urbi regionique gravis ſim.

NUM. LXXXV.

NUM. LXXXV.

DANIEL SPECKLINUS, *in Chronico Argentoratenſi mſ.* (*dz*) *cuius excerptum aſſervavit* JO. SCHILTERUS *in Notis ad* JAC. KONIGSHOVII *Chronicon Alſatiae pag.* 442.

Anno 1440. *damahlen ward die herrliche kunſt, die Buchdruckerey, zu Straſsburg erfunden, durch Johann Mentele, am Fronhoff zum Thier-garten. Sein ſchwager Peter Scheffer, und Martin Flach verlegten ſolches, aber ſein diener, Johann Genſsfleiſch, als er ihme die kunſt hatte gnugſam abgeſtohlen, ſlohe er in ſein heimath gen Maintz, da hat er ſolches durch den Guthenberger, welcher reich was, alles beſſer in ordnung bracht, über deſſen untreu bekümmert ſich der Mentele ſo hart, daſs er ſtarbe vor leyd; ward zu ehren der kunſt*

Anno 1440. eximia ars impreſſoria Argentorati reperta eſt per Joannem Mentelium, habitantem in foro *Fronhof* in aedibus *Thiergarten.* Gener eius Petrus Scheffer et Martinus Flach eam deinde magis extenderunt. Verum famulus Mentelii Johannes Gensfleiſch, poſtquam ei artem ſubſuratus eſſet, clanculum Moguntiam aufugit, ibique typographiam auxilio Guttenbergii, hominis locupletis, ad maiorem perfectionem evexit. Hanc perfidiam tantopere ad animum revocavit Mentelius, ut prae moerore deceſſerit. Sepultus fuit,

(*dz*) SPECKLINUS, a. 1536. natus, architectonicae rei apud Argentinenſes praefectus fuit, ac deceſſit a. 1589. ut notatum eſt in limine ipſius *Architecturae von veſtungen*, editae tum ſaepius, tum noviſſime Dresdae a. 1712. Quae ad huius loci illuſtrationem pertinent, *Cap. IV.* §. 13. et *Cap. VIII.* plena manu tractavimus. Ceterum etiam ſequentia verba ex hoc Chronico profert ADAM SCHRAGIUS *Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 29. *So war die preſs auch hultzin, und wie ein trott, damit man allerhand ſaft auſtrottet, formirt* etc. id eſt: *Prelum quoque e ligno erat, et inſtar torcularis, quo varios liquores exprimere ſolemus, formatum.* add. *Cap. I.* §. 4. not. *ad.*

kunſt ins Münſter begraben, und eine truckerpreſs auff ſein grabſtein gehauen; hernach ſtrieffe Gott ſeinen diener den Genſsfleiſch auch, daſs er biſs an ſein end iſt blind worden; ich habe die erſte preſs, auch die buchſtaben geſehen, waren von holtz geſchnitten, auch gantze wörter und ſyllaben, hatten löchle, und fasſt man an ein ſchnur nacheinander mit einer nadel, zoge ſie darnach den zeilen in die länge; es iſt ſchad, daſs man ſolches werck, welches das allererſte in aller welt geweſen iſt, hat laſſen verlohren werden.

fuit, in honorem artis, in Monaſterio (ſive eccleſia cathedrali) eiusque tumulo prelum impreſſorium inſculptum eſt. Poſtmodum Deus famulum eius Gensfleiſchium quoque punivit, et lumine utroque per reliquum vitae tempus privavit. Contemplatus ipſe ſum primum prelum, itemque typos, qui e ligno ſculpti erant, pluresque et ſyllabas et vocabula ſibi cohaerentia habebant, et perforati erant, qui ope acus filo iungebantur, atque ita in lineam conſtringebantur. Dolendum vero eiusmodi opus, quod omnium primum exſtitit, interiiſſe.

NUM. LXXXVI.

ANONYMUS *auctor in Chronico Argentoratenſi mſ.* (ea) *cuius excerptum aſſervarunt* ADAMUS SCHRAGIUS *in Diſcours von erfindung der buchdruckerey, Cap. VI. et* JO. SCHILTERUS *dict. loc. pag.* 444. *ſeq.*

A*nno* 1440. *als zum drittenmahl von der Küffer-Zunft zum Ammeiſter erwehlet worden Herr*

Cum a. 1440. e tribu vietorum tertium praetor electus eſſet Dominus Nicolaus Schan-

(ea) *Chronicon* hoc in publicis Argentorati ſcriniis aſſervatum, SPECKLINI temporibus ſcriptum ait ill. SCHÖPFLINUS *Vindic. Cap. V.* §. 6. quanquam WILH. ERN. TEN-

TZE-

Herr Claus Schanlitt, und Stättmeiſter geweſen ſeind Walther Spiegel, Burckhard von Müllenheim, Cuno zum Treubel, Hans Balthaſar von Endingen, iſt die herrliche und ſehr nützliche kunſt der buchtruckerey erſtlichen offenbar, und zwar alhie zu Strasburg an tag gebracht, und erfunden worden durch Joann Mentelin, welcher am Fronhoff zum Thiergarten wohnete, der hatte einen diener, mit namen Hans Genſsfleiſch, von Meyntz bürtig, dieſem vertrauete er ſeine neue invention, weil er ihn ſehr anſchlägig und ſcharfſſinnig bevand, verhoffend, durch ihn noch weiters zu kommen. Er wurde aber von ihme ſchändlich betrogen, dann dieſer jetztgemeldte Genſsfleiſch mit Johann Guttemberg kundſchafft machte, ſo ein anſehnlicher reicher mann war, und auch etwas wiſſenſchafft um des Mentelins kunſt hatte; dem offenbahrte er alle heimlich-

Schanlitt, et conſulatu fungerentur Waltherus Spiegel, Burchardus a Mullenheim, Cuno zum Treubel, Joannes Balthaſar ab Endingen, eximia illa atque utiliſſima ars typographica primum detecta eſt, et quidem hic Argentorati in lucem edita atque inventa per Joannem Mentelin, qui in foro *Fronhoff* inque aedibus, *Thiergarten* dictis, habitabat. Ei famulus erat, dictus Joannes Gensfleiſch, Moguntiae natus, cui novum ſuum inventum confidit, quandoquidem ipſum valde induſtrium ſubtilemque ingenio noverat, ſperans fore, ut illius auxilio artem magis etiam excoleret. Verum turpiter ab eo deceptus fuit, quandoquidem Gensfleiſchius iſte cum Joanne Gutembergio familiaritatem contraxit, qui inſignis locuplesque homo erat, iamque aliquid de arte Mentelii ſubodoratus fuerat. Huic ergo omne arcanum detexit, quumque magnas ex hac

---

TZELIUS in *Diſſ. de typogr. invent. Tom. II.* WOLFII *p.* 678. e ſtylo coniecerit, id *Chronico* Specklini aliquantulum recentius eſſe. Uterque locus quum eiusdem argumenti ſit, lectorem ad *Origines* noſtras *loc. cit.* remittimus.

lichkeit, und weil ſie in hoffnung ſtunden, mit dieſer kunſt groſs gelt und gut zu erwerben, und aber allhie in Straſsburg vor dem Mentelin die ſach nicht wohl würden können ins werck richten, ſchlugen ſie an, ſich von dannen gen Mentz zu begeben, als dann auch geſchehen......... Aber Gott, der keine untreu ungeſtrafft läſt hingehen, ſtrieff endlich den Genſsfleiſch alſo, daſs er ſeines geſichts beraubt und blind wurde.

hac re ſibi opes promitterent, neque auderent Argentorati opus exſequi Mentelio praeſente, Moguntiam ſeſe transferre conſtituerunt; ut factum quoque ab ipſis eſt......... Verum Deus, qui perfidiam inultam haud patitur, Gensfleiſchium tandem uſque adeo punivit, ut lumine privatus coecusque evaſerit.

NUM. LXXXVII.

NATALIS COMES *in Hiſtoria univerſa ſui temporis Lib. XXIV. pag.* 521. *edit. Venetae apud Damianum Zenarum* 1581. (*eb*).

Memorabilis eſſe poteſt haec urbs (*Harlemum*) ob divinum prope inventum imprimendorum librorum: quod fuit Joannis Gutenbergii primum excogitatum anno ſalutis noſtrae 1453. qui cum rudem quandam rationem prius inveniſſet, uti ſunt res prope omnes recens ortae, habuit famulum ſatis callidum et artis domini obſervantem. Famulus, mortuo Joanne, ubi Moguntiacum adiiſſet, artem ad meliorem rationem perduxit: atque inde didita eſt fama, quod eius urbis fuit inventum.

(*eb*) Auctor, LUDOV. GUICCIARDINUM ſecutus, in iis, quae de ſuo adiecit circa auctorem epochamque inventionis, miſere lapſus eſt. vid. quae ſcripſimus *Cap. III.* §. 10. et *Cap. VI.* §. 4.

NUM. LXXXVIII.

NUM. LXXXVIII.

HENRICI SCHORI (*ec*) *relatio de typographiae inventione, quam ſervavit* JO. WALCHIUS *in Decade fabularum, edita Argentorati typis Lazari Zetzneri* 1609. *p.* 180.

Porro HENRICUS SCHORUS Belga, Praepoſitus Surburgenſis, vir cum rerum plurimarum expertus, tum fide digniſſimus, ante plures annos Argentinae in aedibus Michaëlis Theureri, eadem de re ſermones mecum conferens, me edocuit, qui itidem a conterraneis ſuis, teſtibus omni exceptione maioribus, accepiſſe ſe confirmavit, non ſolum haec ſcilicet, quae iam recitata ſunt (*ex* HADR. JUNII *Batavia*), vera eſſe, ſed amplius addidit, quod ex cuprearum laminarum inciſione, quod artificium ſatis iuſto tempore chalcographiam praeceſſerit, tandem etiam literarum imprimendarum et characterum vulgatus hic modus prodierit.

„ In humanioribus namque confabulationibus ratiocinati ſunt „ aliquando patricii quidam Harlemenſes, cum una in prandio „ eſſent, poſteaquam tam elegantem typum per laminam inciſam „ aeneam, vulgo *kupfferſtich* dictam, et quodvis elegantiſſimum „ figmentum chartae committere atque imprimere liceat: Quid „ prohibere aut obſtare poſſit, quo minus et ipſae literae, et „ ſcripturae ſeries, ac tota aliqua periodus, ac proinde conti- „ nuus orationis alicuius tenor ac contextus, eadem plane ra- „ tione, ex aere in chartam transferri, ac plura folia una ma- „ trice, multiplicique unius typi ſeu formae repetitione brevi „ com-

(*ec*) De hoc SCHORO non multum conſtat, niſi quod varios Argentorati libros ediderit ab a. 1574. ad 1588. vid. PROSP. MARCHAND *Diction. hiſtor. Tom. II. p.* 192. *ſeq.* Ceterum iſti relationi non multum tribuendum obſervavi *Cap. IV.* §. 3.

„ complura atque infinita exemplaria impetrari atque ita una et „ continua opera plures libri imprimi poſſent? Hos mercatorum „ ſermones cum famulus aut ſervus, qui a poculis ſtabat, inge- „ nioſior atque rebus intentior audiviſſet, non abs ratione haec „ dicta credens, animi ardore quodam accenſus, mercatorum „ verbis rem conferre occipit, et quod illi ingenioſe meditati e- „ rant, hic artificioſe effectui dare nihil dubitat. Hicne Lau- „ rentius ille fuerit, aut alius quidam, Laurentium ea de re „ qui admonuerit atque inſtruxerit: et an ex tempore, aut poſt „ aliquot annorum intervallum haec tractari coeperint, aut quem- „ admodum res haec omnino geſta ſit, nobis poſt duo fere „ ſecula in mortalium conſortio conſtitutis, ac temporum ſerie „ longiore diſſitis, divinare ſaltem, nec, qua vellemus, certitu- „ dine et conſtantia aliquid de his aſſeverare licet, niſi quod, „ quibus iure fidem habemus, ex ore praedeceſſorum ac teſtium „ veracium, haec nos accepiſſe dicimus.

CLASSIS TERTIA.

Teſtimonia de inventione typographiae, quibus certum aſſignari tempus haud potuit.

NUM. LXXXIX.

Joannis Gensfleiſchii (ſenioris) *epitaphium*, *auctore* ADAMO GELTHUS, *quod legitur ad calcem Memoriae* MARSILII AB INGHEN, *edit. Heidelb.* 1499. (*ed*).

D. O. M. S.

JOANNI GENSZFLEISCH, ARTIS IMPRESSORIE REPERTORI, DE OMNI NATIONE ET LINGUA OPTIME MERITO IN NOMINIS SUI MEMORIAM IMMORTALEM ADAM GELTHUS POSUIT. Oſſa eius in eccleſia D. Franciſci Moguntina feliciter cubant.

NUM. XC.

(*ed*) Epitaphium hocce ſeniorem Gensfleiſchium, non Gutenbergium, reſpicere iam conſtat ex iis, quae *Cap. VII.* §. 9. docui. Probabile vero eſt, mortuo Gensfleiſchio ſtatim id huius ſepulchro in templo Franciſcanorum inſculptum fuiſſe; quod indicare ſine dubio inſcriptionis editor voluit adiectis verbis: *Oſſa eius* etc. Quando vero deceſſerit Gensfleiſchius ſenior, nusquam me legere memini. Dicam tamen, quid in mentem venerit. CROMBERGERUS in *relatione N.* 63. appoſita, ſcribit tempore captae Moguntiae, die S. Simonis et Judae (28. Octob.) 1462. occiſum fuiſſe inventorem typographiae Fauſtum. At WOLFG. KRUGER in *Catalogo von Keyſern, Konigen, und andere beruhmte perſonen, edit. Erfurt.* 1627. *p.* 159. tradit, menſe Novemb. 1462. deceſſiſſe inventorem typographiae Gutenbergium. De Fauſto quidem ac Gutenbergio id falſum eſt, qui aliquot adhuc annis ſupervixere. Sed quum tempus ab utroque ſcriptore indicatum fere conveniat, vix credo, fabulam e nihilo natam. Uterque ex vero audire, vel legere alicubi potuit, expugnationem Moguntiae peperiſſe inventori chalcographiae necem; peccare autem in applicatione, quod ille Fauſtum, hic Gutenbergium pro repertore haberet. Quid ſi ergo ſtatuam, fatale hoc fuiſſe tempus Jo. Gensfleiſchii, ſenioris, eumque (ut concilietur aliquot dierum diſcrimen) die captae Moguntiae letalia vulnera accepiſſe, ex quibus initio menſis Novemb. deceſſerit? Id ſane credam, donec certiora me quis docuerit.

NUM. XC.

Carmen, LAURENTIO VALLAE *vulgo tributum*, *de inventa apud Germanos typographia* (*ee*).

Abſtulerat Latio multos Germania libros,
Nunc multo plures reddidit ingenio.
Et quod vix toto quisquam perſcriberet anno,
Munere Germano conficit una dies.

Inclaruit vero eo tempore Adam Gelthus *Zu der jungen abend*, qui a. 1457. Margaretam von Furſtenberg uxorem duxerat, deinceps Altavillae commoratus eſt, filiumque habuit ſibi cognominem, Altariſtam S. Quentini in Picardia, docente HUMBRAECHTO *Stammtafeln der Rheiniſche Ritterſchafft Tab.* 46. Ceterum ſuperfuit hocce epitaphium adhuc a. 1640. teſte AD. SCHRAGIO *de invent. typogr. cap. 6. Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 33. at fruſtra hodie in veteri Franciſcanorum templo, quod inde ab anno 1577. ad Societatem Jeſu tranſiit, quaeſitum eſt, indice KÖHLERO *Ehrenr. Gutenb. p.* 103. *ſeq.* Proinde ſublatum fuiſſe oportet, quod commune habuit cum aliis vetuſtis monumentis ſepulcralibus, ea procul dubio de cauſa amotis, ut novis locum facerent, monente GUDENO *Cod. diplom. Tom. III. p.* 974. *ſeq.*

(*ee*) Hos verſus LAUR. VALLAE *Operibus* ex edit. Baſil. 1544. praefixos eiusque nomine inſignitos videre eſt; imo, ſi fides JO. CHR. SEIZIO *derde jubeljaer der drukkonſt p.* 33., iam reperiuntur illi in editione *Elegantiarum linguae Latinae* Senenſi a. 1487. Difficile tamen eſt, ut credam, eos ab ipſo Valla profectos, imo hunc auctorem habuiſſe quandam nobiliſſimae artis cognitionem, quum illa, licet brevi poſt annum 1455. in Germania divulgari coepta, ſerius tamen ad exterorum pervenerit notitiam, primusque liber in Italia typis editus fuerit LACTANTIUS, in monaſterio Sublacenſi abſolutus die antepenultima menſis Octobris 1465. quo tempore ad plures iam abierat Valla, defunctus Romae Kal. Auguſtis eiusdem anni, ut conſtat ex eius epitaphio apud GEORG. FABRICIUM in *Romae deſcript.* Suſpicor itaque, hoc carmen potius alii cuidam Italo deberi, qui ſeculo XV. iam vergente floruit.

NUM. XCI.

NUM. XCI.

PETRUS GUNTHERUS, *ludi literarii Oppenheimenſis Magiſter, in carmine, quod praemiſſum Dialogo apologetico fratris* WIGANDI WIRT *contra Weſalianicam perfidiam, edit. Oppenheimii absque anni indicio* (*ef*).

Martia Romanis Germania clara triumphis
Bello, armis, animo, nobilitate potens.
Cui favet ingenio Pallas, cui pectora Mavors
Fortia victrici dexteritate dedit.
Quodque acri paſſim ſtudio ſibi vendicat orbis,
Hoc ſe Germanus gaudet habere ſimul,
Nec prius inventas aliis hic excolit artes
Ingenio vafro ſollicitaque manu.
Et nova Dedaleo concinnat acumine mentis,
Miraturque ſuum ſaepius auctor opus.
Primus hic aere notas plumboque incudere chartis
Inſtituit, calamo non agitante manum.
Primus hic inciſis componere rite metallum
Literulis docuit, compoſitumque premit.
Hic ubi conſueſcunt vigilatum ferre laborem
Chalcographi inſtantes, turba operoſa nimis,
Hic partita ſimul ſua quisque negocia tractat,
Is componit, at hic corrigit, ille premit.

Nec

(*ef*) Probabile eſt, hunc *Dialogum* circa vel ante a. 1500. lucem adſpexiſſe, quandoquidem alter WIRTII *dialogus apologeticus adverſus* TRITHEMIUM *de conceptione B. Mariae Virginis* iam a. 1494. Oppenhemii prodiit. vid. JAC. QUETIF et ECHARD in *Scriptor. ordin. Praedicator. Tom. II. p.* 13. Quin imo tempus editionis multo magis retrotrahit PROSP. MARCHAND in *Diction. hiſtor. Tom. II. p.* 311. quod Joannes ille de Weſel, a Wirtio traductus, iam a. 1479. condemnatus fuerit, ut haereticus.

Nec mora, nulla quies, nulla eſt ceſſatio; fervet
Semper continuae ſedulitatis opus.
Intendunt nervos, irritanturque viciſſim,
Inque vicem ſtimulant alter in alterius,
Atque operas inter quamvis magis illa fatigat,
Quae cupiat mendis emaculare libros:
Attamen illa ſua (quodcunque eſt) fallitur arte,
Et ſtudio proprio raro nitere poteſt.

NUM. XCII.

ANONYMI *relatio de advecta Harlemo ad Oxonienſes arte typographica, quam e mſ. Bibliothecae Lambethanae edidit* RICHARDUS ATKYNS *in Diſſertatione inſcripta*: *The original and growth of printing. Lond.* 1664. (*eg*).

A book came into my hands printed at Oxon anno Dom. 1468. *which was three years before any of the recited authors would allow it to be in England. And the ſame moſt worthy Perſon, who truſted me with the aforeſaid book, did alſo preſent me wit the copy of a Record and Manuſcript in Lambeth-Houſe, heretofore in his cuſtody, belonging to the See, and not*

In manus meas incidit liber, excuſus Oxoniae anno Dom. 1468. id eſt triennio, priusquam aliquis ex laudatis auctoribus agnovit, artem in Anglia introductam. Idemque vir digniſſimus, qui praedictum mihi librum concredidit, dono etiam mihi dedit apographum documenti et manuſcripti in aedibus Lambethanis repoſiti, quondam in eius cuſtodia, quod

(*eg*) Ad inſignis huius loci illuſtrationem confer, quae ſcripſimus *Cap. III.* §. 5. *Cap. IV.* §. 13. *Cap. VI.* §. 5. *Cap. VII.* §. 9. *Cap. VIII.* §. 8. et in *epiſtola ad* DUCARELLIUM *reſponſoria.*

not to any particular Archbiſhop of Canterbury; the ſubſtance whereof was this, (though I hope for publique ſatisfaction, the Record it ſelf, in it's due time, will appear).

quod ad ipſam ſedem Archiepiſcopalem Cantuarienſem, non autem ad privatam alicuius Archiepiſcopi bibliothecam pertinet, cuiusque ſummam adſcribam, tametſi bono publico ſperem, ipſum monumentum opportuno tempore publicatum iri.

„ *Thomas Bourchier, Archbiſhop of Canterbury, moved*
„ *the then King (Henr. the*
„ *6th.) to uſe all poſſible means*
„ *for procuring a Printing-*
„ *mold (for ſo 't was there*
„ *call'd) to be brought into*
„ *this Kingdom. The King (a*
„ *good man, and much given*
„ *to works of this nature)*
„ *readily hearkned to the mo-*
„ *tion; and taking private ad-*
„ *vice, how to effect his deſign,*
„ *concluded id could not be*
„ *brought about without great*
„ *ſecrecy, and a conſiderable ſum*
„ *of mony given to ſuch perſon*
„ *or perſons, as would draw*
„ *off ſome of the work-men from*
„ *Harlem in Holland, where*
„ *John Cuthenberg had newly*
„ *invented it, and was him-*
„ *ſelf perſonally at work. 'Twas*
„ *reſolved, that leſs than one thou-*

Thomas Bourchier, Archiepiſcopus Cantuarienſis, ſuaſerat Regi Henrico VI., ut omnem operam navaret ad introducendam formam impreſſoriam (ſic enim tum vocabatur) in eius regnum. Rex ipſe (vir bonae indolis, multumque favens operibus huius generis) confeſtim huic propoſitioni asſenſum praebuit, et poſt imploratum nonnullorum conſilium, qua ratione haec res effectui daretur, id fieri non poſſe ſenſit, niſi ſecretum religioſe aſſervando, neque ſine magna pecuniae ſumma illi porrigenda, qui operarium quendam ſeduceret Harlemo apud Hollandos, ubi Joannes Cuthenberg nuper artem invenerat, iamque ipſe exercebat. Viſum ergo fuit, minimum mille argenti marcis in hunc finem opus

„ *thouſand Marks would not* „ *produce the deſir'd effect;* „ *towards which ſum the ſaid* „ *Archbishop preſented the King* „ *three hundred Marks. The* „ *money being now prepared,* „ *the management of the deſign* „ *was committet to Mr. Robert* „ *Turnour, who then was of* „ *the roabs to the King, and a* „ *perſon moſt in favour with* „ *him of any of his condi-* „ *tion. Mr. Turnour took to* „ *his aſſiſtance Mr. Caxton, a* „ *citizen of good abilities, who* „ *trading much into Holland* „ *might be a creditable preten-* „ *ce, as well for his going, as* „ *ſtay in the Low-countries.* „ *Mr. Turnour was in disguiſe,* „ *(his beard and hair ſhaven* „ *quite off) but Mr. Caxton* „ *appear'd known and publique.* „ *They having received the ſaid* „ *ſum of one thouſand Marks,* „ *went firſt to Amſterdam,* „ *then to Leyden, not daring* „ *to enter Harlem it ſelf; for* „ *the town was very jealous* „ *having impriſoned and appre-* „ *hended divers perſons, who* „ *came from other parts for* „ *the ſame purpoſe. They ſtaid,* „ *till*

opus eſſe, ad quas ipſe Archiepiscopus Regi obtulit trecentas. Parata ad hoc pecunia, totius rei exſecutio demandata fuit Roberto Turnour, qui Regi tunc a re veſtiaria erat, tantoque apud eum in favore, quanto quisquam inter ſui ordinis homines. Turnourus ſocium ſibi adſcivit Caxtonum, civem naturae dotibus praeditum, cui grande commercium, quod cum Hollandis exercebat, optimo eſſe poterat praetextui ſui in Belgium itineris ibidemque commorationis. Turnourus illuc perſonatus advenit, barba quippe crinibusque miſſis, verum Caxtonus aperte publiceque apparuit. Poſtquam igitur praedictam ſummam mille marcarum recepiſſent, primo Amſtelodamum tetenderunt, indeque Leidam, non auſi Harlemum ingredi, quoniam haec urbs maximopere artis ſuae aemula erat, iamque varios incluſerat carceri, qui eundem in finem ex aliis oris advenerant. Tantum itaque temporis in hanc rem transegerunt, donec integram mille marcarum ſummam donis atque expen-

„ *till they had ſpent the whole* „ *one thouſand Marks in gifts* „ *and expences: ſo as the King* „ *was fain to ſend five hundred* „ *Marks more, Mr. Turnour ha-* „ *ving written to the King, that* „ *he had almoſt done his work;* „ *a bargain (as he ſaid) being* „ *ſtruck betwixt him and two* „ *Hollanders, for bringing off* „ *one of the workmen, who* „ *ſhould ſufficiently diſcover and* „ *teach this new Art. At laſt,* „ *with much ado, they got off* „ *one of the under-workmen,* „ *woſe name was Frederick Cor-* „ *ſells (or rather Corſellis) who* „ *late one night ſtole from his* „ *fellows in diſguiſe into a veſ-* „ *ſel prepared before for that* „ *purpoſe; and ſo the wind, fa-* „ *vouring the deſign, brought* „ *him ſafe to London. 'T was* „ *not thought ſo prudent to ſet* „ *him on work at London: but* „ *by the Archbishop's meanes* „ *(who had been Vice-Chancel-* „ *lor and afterwards Chancel-* „ *lor of the Univerſity of Oxon)* „ *Corſellis was carried with a* „ *guard to Oxon; which guard* „ *conſtantly watch'd to prevent* „ *Corſellis from any poſſible eſca-* „ *pe,*

expenſis conſumſiſſent; ut adeo Rex neceſſe habuerit, denuo quingentas marcas transmittere, quum Turnourus Regi ſcripſiſſet, negotium fere peractum eſſe, contractumque cum duobus Batavis a ſe initum, ut aliquem ex operariis ſibi miniſtrarent, qui abunde detegere ac docere novam artem poſſet. Tandem non ſine magno labore nacti ſunt unum ex officinae miniſtris, cui nomen erat Friderici Corſells (vel potius Corſellis), qui nocte ſociis ſuis ſe ſubduxit; mutatoque habitu navem conſcendit, quae hunc in finem parata erat, ac favente aura eum ſoſpitem Londinum transvexit. At quandoquidem conſultum haud videbatur, ut Londini artem exerceret, hortante Archiepiſcopo, (qui olim Vicecancellarius et poſthac Cancellarius univerſitatis Oxonienſis fuerat) Corſellis Oxoniam conductus fuit per cuſtodiam, eum in finem adhibitam, ne forte aufugeret, donec promiſſis artem impreſſoriam docendi ſtetiſſet.

„ *pe, till he had made good his* „ *promiſe in teaching how to* „ *print.*

„ *So that at Oxford Printing* „ *was firſt ſet up in England,* „ *which was before there was* „ *any printing-Preſſ or Printer* „ *in France, Spain, Italy, or* „ *Germany (except the city of* „ *Mentz) which claimes ſenio-* „ *rity, as to printing, even of* „ *Harlem it ſelf, calling her* „ *city* urbem Moguntinam ar- „ tis typographicae inventri- „ cem primam, *though 't is* „ *known to be otherwiſe, that* „ *city gaining that Art by the* „ *brother of one of the workmen* „ *of Harlem, who had learnt* „ *it at home of his brother, and* „ *after ſet up for himſelf at* „ *Mentz.*

„ *This preſs at Oxon was at* „ *leaſt ten years, before there* „ *was any printing in Europe,* „ *except at Harlem, and Mentz,* „ *where alſo it was but new* „ *born.*

Sic igitur Oxoniae primum incoepit typographia in Anglia, et quidem antequam ulla impreſſio, prelum, vel typographus in Gallia, Hiſpania, Italia vel Germania exſtitiſſet, ſola excepta urbe Moguntia, quae ſuam impreſſionem primigeniam iactat, etiam ante Harlemum, dum clamat *urbem Moguntinam artis typographicae inventricem primam;* tametſi conſtet, aliter ſeſe hanc rem habere, eamque civitatem artem accepiſſe per fratrem unius ex Harlemenſibus operariis, qui domi a fratre eam didicerat, poſteaque ipſe Moguntiae officinam erexit.

Oxonienſe hoc prelum minimum decennio coepit ante ullum aliud in Europa, ſi excipias Harlemum, ac Moguntiam, ubi ars tum temporis fere nata erat.

NUM. XCIII.

NUM. XCIII.

ANONYMUS *ſcriptor Moguntinus, in opere inedito, quod citavit* NICOL. SERARIUS *Rerum Moguntiac. Lib. I. Cap. XXXVIII.* (*eh*).

Hoc autem urbis noſtrae Moguntiaci triumphale perpetuae laudis eſt praeconium, quod hanc ingenioſam characterizandi artem non ſolers Italorum indago, non celebris Graecorum ſapientia, non multiformis Gallorum ſcientia, neque callidum Barbarorum repperit ingenium; ſed induſtrioſi nobilis urbis Moguntiaci cives, ſcilicet Joannes Gudenberg, qui cum omnem ſubſtantiam ſuam propter artis difficultatem fere profudisſet, tandem auxilio Joannis Fuſth, Joannis Medinbach, et aliorum concivium, adiutus, rem perfecit. Poſt quem Gudenberg, qui morabatur *zum Jungen*, qui usque nunc eius artis nomine nuncupatur, Petrus Opilionis, id eſt Schoeffer, eius gener, artis impreſſoriae dilatator extitit. Qui etiam ſuo tempore multa impreſſit opera. Eccleſiae Dei quanta provenerit utilitas, quis ſufficienter eloqui valebit? dum multi codices obſoleti, pulverulentis olim recluſi bibliothecis, nunc impreſſi palam modico feruntur precio venales.

(*eh*) Quum hoc mſ. ad a. 1514. adhuc citet SERARIUS *Lib. V. p.* 822. *edit. noviſſ.*, ſequitur, recentius illud eſſe *Chronico Sponheimenſi* TRITHEMII, ſupr. *N.* 30. quod magnam partem hic deſcripſit Anonymus, niſi quod inter adiutores Gutenbergii praeterea Jo. Meidenbachium numeret; (ut fecit quoque editor Munſterianus, ſupr. *N.* 76.) corrigendus praeterea, quod Schoefferum *Gutenbergii* generum ſcribat, loco *Fauſti*, deceptus male a ſe intellectis verbis eiusdem Trithemii in *Annal. Hirſaug. ſupr. p.* 104. *in princ.*

NUM. XCIV.

Auctor Chronici Norimbergenſis mſ. (*cuius hoc excerptum ſervavit* JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG *in Diſcurs vom urſprung der truckerey*, *Tom. I. Monum. typogr.* WOLFII *p.* 465.) *ad a.* 1450.

Hoc anno nobilis ars typographica Moguntiae a Joh. Guttenbergero primum inventa eſt, et poſt aliquanto ad Norimbergenſes devenit.

NUM. XCV.

MARIANGELI ACCURSII *teſtimonium de Donato*, *in Hollandia olim impreſſo*, *quod ſervavit* ANGEL. ROCHA *in Append. ad Bibliothecam Vaticanam*, *edit. Romae* 1591. *p.* 410. (*ei*).

Sed in tot ſcriptorum controverſia apponere libet, quod manu MARIANGELI ACCURSII exaratum in prima DONATI Grammatici pagina inveni. ALDUS enim junior, vir quidem eruditus, et in antiquorum monumentis indagandis accuratiſſimus, oſtendit mihi librum Donati ex membranis confectum, et impreſſum, in cuius priori pagina haec ſcripta leguntur:

„ Joannes Fauſt, civis Moguntinus, avus maternus Joannis „ Schoeffer, primus excogitavit imprimendi artem typis aereis, „ quos deinde plumbeos invenit; multaque ad artem poliendam „ addidit eius filius Petrus Schoeffer. Impreſſus autem eſt hic „ *Do-*

(*ei*) Ad huius loci illuſtrationem conf. *Cap. III.* §. 5. et quae ad PROSP. MARCHANTII obiectiones regeſſit SEIZIUS *Derde jubeljaer p.* 77. *ſeq.* De MARIANGELO autem ACCURSIO, huius teſtimonii auctore, conferri praeter NICOLAUM TOPPI, quem *Cap. III.* not. *o.* citavi, poteſt etiam P. BAYLIUS in Lexico.

„ *Donatus* et *Confeſſionalia* primum omnium anno 1450. Ad-
„ monitus certe fuit ex *Donato*, Hollandiae prius impreſſo in
„ tabula inciſa ".

Haec ibi, ubi etiam a latere eadem manu ſcripta leguntur: „ Haec ſcripſit Mariangelus Accurſius ".

Hic liber eſt *Grammatica* DONATI; non parum autem, quantum ad ordinem pertinet, ab ea diſtans, qua in Italia uti ſolemus; immo principium eſt adſimile *Grammaticae inſtitutioni* GUARINI, qui ab eo multa accepiſſe judicatur. Huius codicis typi, et imminutus imprimendi modus rudem illam inventionem prae ſe ferunt; characteres enim a primis illis inventoribus non ita eleganter et expedite, ut a noſtris fieri ſolet, ſed filo in litterarum foramen immiſſo, connectebantur, ſicut Venetiis id genus typos me vidiſſe memini.

NUM. XCVI.

COELIUS CALCAGNINUS (*ek*) *in Oratione pro promotore doctore, eius Operibus inſerta p.* 551.

Officinam typographicam, typoſque chalcographos tam utiles ac neceſſarios rei literariae, quorum adiumento res publica facta ſunt ingenia ac per omnem late orbem propagata, prima exercuit atque aliis accommodavit Germania.

(*ek*) Hic auctor, ortu Ferrarienſis, qui iam initio ſeculi XVI. claruit, a. 1540. fato functus eſt. De eo vid. NICERON *Memoires des hommes illuſtres Tom. XXVII. p.* 233. *ſeq.*

NUM. XCVII.

NUM. XCVII.

JOANNIS FRIDERICI FAUST AB ASCHAFFENBURG, *junioris, relatio de origine typographiae* (*el*).

(*el*) Relatio haec, ſaepius a nobis citata, ſed titulo tenus hic memorata, quod *Antiquitatibus Moguntiae typographicis* reſervanda ſit, ab auctore lingua Germanica (ſeculi, ut videtur XVII. initio) exarata eſt, atque aeſtimanda profecto ob varias circumſtantias particulares e familiae documentis petitas, niſi quod multa non ſatis bona fide in honorem Jo. Fauſti verſa ſint, ut prima illi inventio tribui poſſet. In mſ. dum lateret, uſus ea fuit HENR. SALMUTH in *not. ad* GUID. PANCIROLI *Res memorab. et deperd. Lib. II. Tit.* 12. in edit. 1629. ac ſeq., unde factum, ut apud pleroſque de originibus typographicis ſcriptores, qui *relationem* ipſam non viderant, utramque paginam Salmuthus faciat. Primus vero illam ex apographo Jo. Maximil. *zum Jungen* deſcribendam curavit, et Latine verſam a. 1740. exhibuit JO. CHR. WOLFIUS *Tom. I. Monum. typ. p.* 452. *ſeq.*, moxque originali lingua (reſectis tamen prolegomenis, quae aliorum teſtimonia continent) ex eodem mſ. edidit cl. KÖHLER *Ehrenr. Gutenb. p.* 89. *ſeq.* Nuperrime autem vir ill. HENR. CHRIST. L. B. A SENCKENBERG humaniſſime ad me transmiſit ſimilem relationem, ab AD. SCHRAGIO propria manu exemplo Diſſertationis ſuae *von erfindung der buchdruckerye in Strasburg*, edit. Argent. 1640. ſubnexam, in cuius limine declarat Schragius, eam ſecum communicatam poſt publicationem opuſculi ſui, atque e familiae Fauſtinae documentis authenticis, Francofurti ad Moenum reperiundis, petitam. Variat illa aliquantulum a priori, praeſertim in ſtylo, neque tam ampla in quibusdam circumſtantiis eſt, etſi quod ad cardinem quaeſtionis eodem fere redeat. Colligere exinde liceret, Jo. Fauſti poſteros eam ſubinde et immutaſſe et auxiſſe, ac Schragium in antiquiorem, Köhlerum in paulo recentiorem incidiſſe.

INDEX

INDEX TABULARUM,

Quae ſiſtunt ſpecimina primarum impreſſionum, ad archetypos accuratiſſime delineata, aerique inciſa. (*a*).

I. Horarium, ſeu enchiridion precum. *Primum, ut veroſimile eſt, Laurentii Jo. fil. prototypographi tentamen* (*b*).

II. *Fragmenta* Donati, *ab eodem impreſſore majori charactere excuſi.* (*c*).

III. *Primum folium figuratum e* Speculo humanae ſalutis Belgico, *editionis principis, a dicto typographo vulgatae.* (*d*).

IV. *Pagina, ut videtur ordine XIX., e* Donato *charactere minori, laudati artificis.* (*e*).

V. *Spe-*

(*a*) Tabulae hae (poſtrema excepta, utpote diverſi generis,) ea diſpoſitae ſunt ſerie, qua olim ipſa prodiiſſe archetypa veroſimile eſt; atque ita ad oculum repraeſentant typorum mobilium apud Belgas ortum ac progreſſum: qui ordo quum in iis deſcribendis obſervari a nobis haud ſemper potuerit, non inutile viſum eſt, loca diatribes noſtrae, ubi de ipſis operibus ſermo eſt, hic apponere. Quatuor vero priores tabulae characteres ipſius Laurentii verſatiles; quinta, ſexta, et ſeptima nepotum eius typos (omnes vero ſemper ligneos); octava porro metallicas, utque arbitror fuſas, ſcholae Martinianae literas; ultima denique typos fixos officinae Laurentianae, et mobiles Ulr. Zellii impreſſoris Colonienſis, exhibent. Atque haec ſylloge diplomatica, quum nulla alia natio ei proferre ſimilem poſſit, ſaltem quod ad prima rudiaque artis tentamina, inſigne pro inventione artis apud Batavos argumentum praebet.

(*b*) Vid. *Orig. Cap. IV.* §. 4. et 5.

(*c*) Ibid. *Cap. V.* §. 17. 19.

(*d*) Dict. *Cap. V. a* §. 3. *ad* 11. *incl.* Ceterum in hac tabella colorem atramenti, tam figurae ligneae quam textus, ad archetypum, quam fieri potuit proxime, exprimendum curavimus; quod etiam in reliquis omnibus (vulgari hic et nigerrimo atramento excuſis) praeſtare fuiſſet animus, ni rem impoſſibilem declaraſſet chalcographus, addens, etiamſi vel maxime diverſum imitari veterum literarum colorem poſſet, eundem tamen ſucceſſu temporis mutationem ſubiturum, atque adeo falſas hac in parte ideas moturum poſteritati.

(*e*) Eod. *Cap.* §. 18. 19.

V. *Specimina* Speculi Latini, *primae editionis*, *ab heredibus Laurentii partim mobilibus*, *partim fixis literis excuſae.* (*f*).

VI. *Alia* Speculi, *tum* Latini, *tum* Belgici, *ex repetitis per eosdem heredes editionibus.* (*g*).

VI*. *Specimen tertii Harlemenſis* Donati, *ab iisdem artificibus excuſi*, *depromtum e folio membranaceo*, *quod adhaeret ligaturae originariae* Libri Rationum Eccleſiae Harlemenſis a. 1474. *per Cornelium bibliopegum*, *Laurentii prototypographi quondam famulum*, *compacti* (*h*).

VII. *Ty-*

(*f*) Eod. *Cap. V. a* §. 3. *ad* 10. *et* 13. *Cap. VI.* §. 2.
(*g*) Dict. *Cap. V. a* § 3. *ad* 10. *et* 12. 14. *Cap. VI.* §. 3.
(*h*) Ad notitiam rariſſimi huius cimelii ſciendum eſt, medio anno 1764. poſtquam typographi iam fol. *L l.* huius voluminis deſcripſiſſent, inter archiva Eccleſiae Harlemenſis repertum fuiſſe parvum volumen ms. forma quarta, continens rationes huius Eccleſiae anni 1474. ſcriptum manu Joannis a Foreeſt. In eius principio recenſentur nomina ſex aedilium, qui die Palmarum memorati anni electi erant, quos inter Foreſtus ipſe primo occurrit loco. Haec ſtatim excipit ſequens expenſa: *Item Cornelis die boeckebinder heb ic gheven* VI. *Rinſe gulden van die boecken te binden op rekeninc.* id eſt: *Item Cornelio bibliopego in computationem debiti numeravi ſex florenos Rhenanos pro compingendis libris.* Annotatio illa, quam hac ipſa Tabula ad authenticum exhibemus, probat, Harlemenſis Eccleſiae volumina, quae inter et hic liber ms. numerari debet, compacta fuiſſe per Cornelium. Ipſa ligatura membranacea eſt, at quo durabilior redderetur, e rudiori et craſſiori genere: unde ne extremis ſcripti libri paginis officeret illa, cavit bibliopegus inſertione folioli membranacei nitidioris. Hoc itaque deprehenditur eſſe folium e *Donato*, ſed diverſae adhuc a praecedentibus editionis, et lineis 28. impreſſo. Ex praedictis autem infero, hunc *Donatum* vetuſtiorem eſſe anno 1474. vel ſaltem 1475. Aut enim ligatura libri ſcripturae praeceſſit, aut ſi ſucceſſerit, id ſtatim fieri debuit, quum annui rationum libri inter archiva Eccleſiae finito adminiſtrationis anno reponendi eſſent, priusquam novi aediles crearentur. Imo, quum probabile non ſit, folium hoc petitum ex editione apud exteros impreſſa, quae in bibliopegi uſum mutilata fuerit, ſed potius, reſidua aut inutilia folia libelli iſthic loci excuſi eam in rem inſerviiſſe, concludere porro licet, eum prodiiſſe ex officina Laurentiana Harlemi, quandoquidem a. 1474. nulla adhuc alia per totam Hollandiam erecta erat, quum ſcholae Martinianae alumni demum

VII. *Typus ultimarum impreſſionum per laudatos artifices*, *petitus ex* Hiſtoria Alexandri magni, FLAV. VEGETII RENATI Hiſtoria militari, HIERONYMI Lib. de viris illuſtribus, *et* THOMAE A KEMPIS operibus (*i*).

VIII. *Specimina aliquot primarum impreſſionum e Schola Theod. Martini ac ſociorum*, *elegantioris typographiae in Belgio fundatrice*, *deſumta e* Repertorio JOH. MILIS, *Lovan. per Joh. de Weſtfalia*, 1475. Bibliis Belgicis, *Delph. per Jacob. Jacobszoen*

mum a. 1477. Delphis et Goudae (non vero a. 1473. ut falſo ſcripſit MARCHANTIUS *Hiſt. de l'Imprim. p.* 62.) Harlemi vero demum a. 1484. libros vulgaverint; queis adde, quod in officina Laurentiana miniſtri quondam partes ipſe egiſſet Cornelius. Sed dubium omne eximit conformitas cum typis *Speculi Belgici* ſecundae editionis maxima, quae mihi aliisque, ambo archetypa cum cura conferentibus, ſtatim ſeſe manifeſtavit. Heredes ergo Laurentii, quod priores *Donati* characteres ad Moguntinos tranſlati eſſent, *Speculi* typis aut ſaltem *Speculo* ſimillimis, qui inter utramque priorem *Donati* editionem reſpectu magnitudinis videntur eſſe medii, uti iam voluerunt. Certum igitur eſt, hunc *Donatum* charactere mobili impreſſum, quum litera quaelibet ſuum occupet quadratum; quod et confirmat inverſio literae *n* in prima hujus folii pagina *lin.* 19. ubi *legeudi* pro *legendi* diſtincte occurrit. De ſculptura vero characterum dubitare non ſinit paſſim illic obvia inaequalitas. Literae ipſae ubique fere conjunctae, ſed non niſi duae. Praeter punctum hic quoque duo puncta inveni *dict. pag. lin.* 10. quae cum in laudato *Speculo* fruſtra quaeras, hanc editionem paulo recentiorem eſſe, et intra annos 1460. ac 1470. prodiiſſe ſuſpicor. Nobis ex computatione patuit, hunc *Donatum* (aeque ac primam editionem Laurentii, et poſteriorem Belgicam a. 1500. charactere fixo) conſtitiſſe 28. paginis, atque ita hoc folium exhibere paginas 21. 22. 23. 24. Nos vero ſecundam earum, id eſt 22. ordine, exhibuimus, quod illa a *lin.* 7. eadem ex hac Grammatica ſiſtat, quae Tab. IV. inveniuntur: cum qua ſi haec conferatur, patebit, utramque multum conformitatis habere, compendia etiam literarum pleraque retenta eſſe, ſed et nonnullis ſublatis alia alibi eſſe ſubſtituta; aſt de cetero tertiae huius editionis impreſſionem multo eſſe terſiorem, lineas rectioris et aequalioris diſtantiae; uti etiam atramentum huius editionis nigrius quam in praecedente eſt. Tota vero haec obſervatio, cui ſi in tempore nata eſſet, legitima ſedes erat *Cap. V. poſt* §. 18. et *Cap. VI. poſt* §. 3. non niſi hic occupare locum potuit; imo ut id fieri poſſet, ſemifolium hoc *E e* recudendum fuit.

(*i*) *Cap. VI.* §. 7.

cobszoen et Maurit. Yemantszoen, 1477. Faſciculo temporum, Belgico, *Ultraj. per Joh. Veldener*, 1480. *et* Dialogo creaturarum, *Goudae per Gerardum Leeu*, 1480. (*k*).

IX. *Specimina characteris fixi officinae Laurentianae, depromta e* Figuris Cantici Canticorum, *atque ex* Arte moriendi (*l*). *Denique typi mobilis, per Olricum Zel, primum Coloniae Agrippinae impreſſorem teſtemque pro Hollandis primarium, adhibiti in* Libro de ſingularitate clericorum, *ſub nomine* D. AUGUSTINI *edito a.* 1467. (*m*).

(*k*) *Cap. V.* §. 10.
(*l*) *Cap. IX.* §. 5. 6.
(*m*) Specimen hoc accurate exprimit delineationem ab amico a. 1759. factam ad originale exemplar ill. Ducis de Marlbourough, de quo *Cap. III.* §. 3. not. *i.* locutus ſum. Imo quum huius Tabulae exemplum deinde ad cl. BRYANTIUM miſisſem, ut cum ipſo authentico exacte hoc conferret, teſtatus ille eſt literis 25. Octob. 1762. nullam ſeſe obſervaſſe differentiam, et utrumque omnino conforme eſſe. Poſtquam vero aliud rariſſimi huius cimelii exemplar videre imo accipere dono licuit beneficio rever. GOCKINGAE, rarae et humanitatis et eruditionis viri, mirabar valde, in eo literas minus eſſe pingues, indeque apparere nitidiores, quam in Specimine noſtro. Unde nata mihi fuit dubitatio, num diverſa eſſet editio ab illa, quam in Anglia inſpexeram, etſi eâdem munita ſubſcriptione; (fraudes quippe typographorum originis ſunt antiquiſſimae) aſt quum caeterà ductus literarum ipſiſſimi ſint, credere iam malo, in Anglicano exemplo ultimae paginae nimiam atramenti copiam ab impreſſore fuiſſe applicitam, quae exinde pinguiores illic reddiderit literas, atque in aliis exemplis.

ECTY-

Ectypon Horarii Laurentian

6

turus eſt iudicare vi
nos et mortuos
Credo in ſpiritū
ſanctū Sanctā eccle
ſiā Catholicā ſanc
torū cōmunionē re
miſſionē peccatorū
Carnis reſurxionē
Et vitā eternā Amē

3

tationem Sed libera
nos a malo Amen
Ave maria gra
tia plena domi
nus tecum Benedic
ta tu in mulieribus
et benedictus fruc
tus ventris tui ihe
ſus criſtus Amen

2

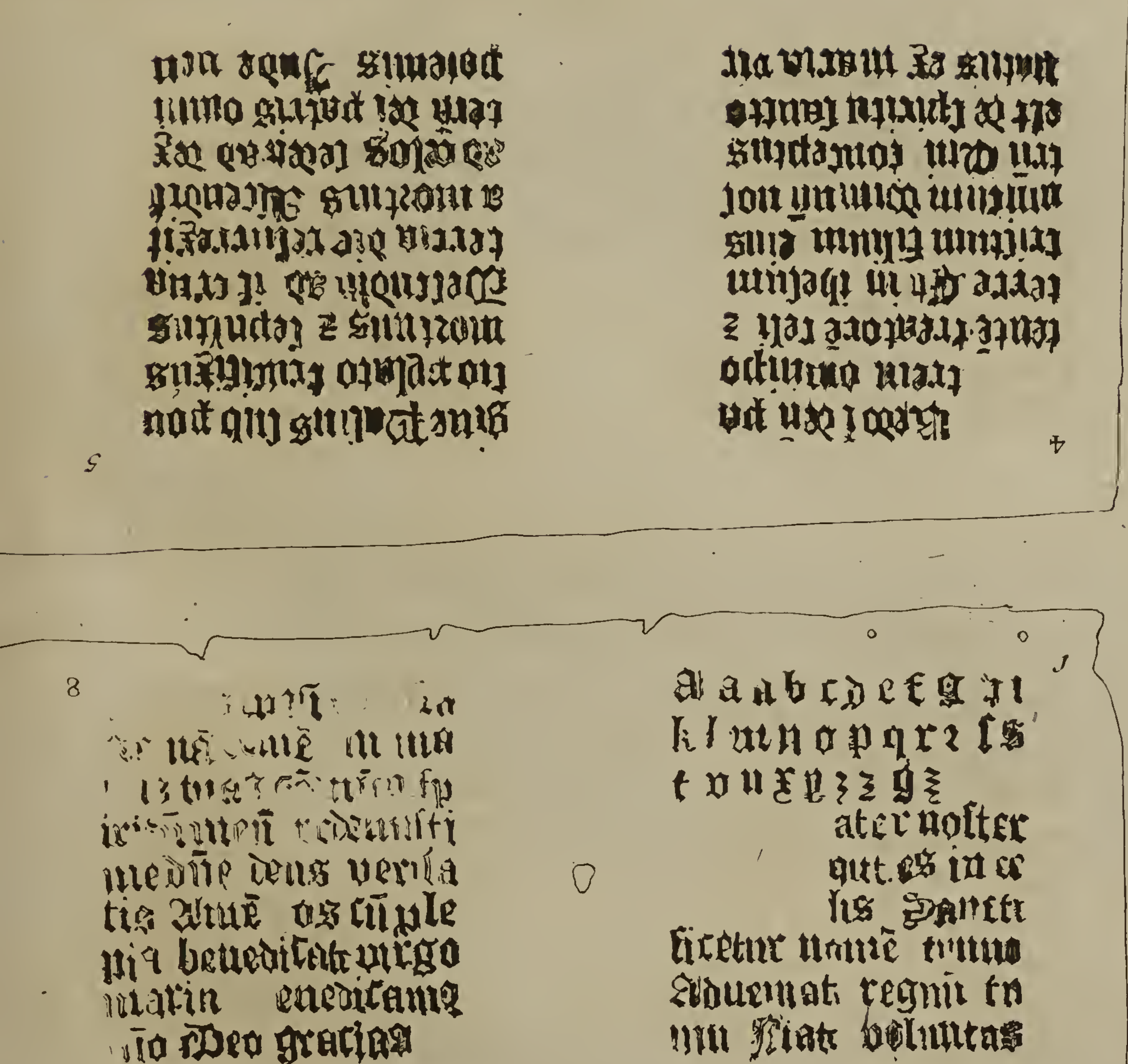
tua ſicut in celo et
in terra Panē noſ
trum cotidianū da
nobis hodie Et di
mitte nobis debita
noſtra Sicut et nos
dimittimus debitori
bus noſtris Et ne
nos inducas i temp

Corn. Van Noorde delin. Harlemi.

7

Ave ſalus mundi
verbum patris
hoſtia ſacra vera vi
na caro deitas integ
verus homo
Corpus et ſan
guis dñi noſ
tri iheſu criſti cuſto
diat animā meā et

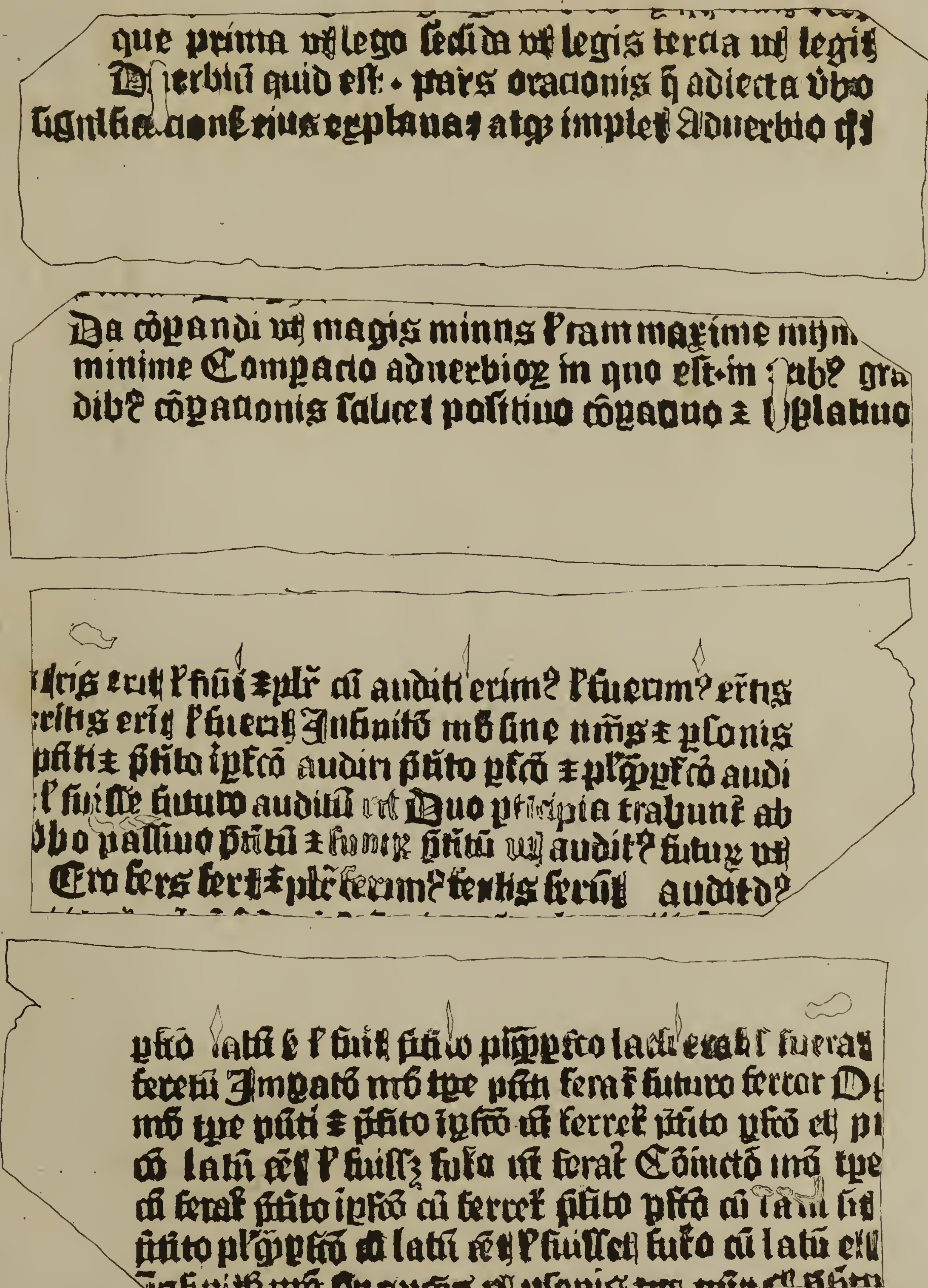
EX MUSEO ENSCHEDIANO.

A. I. Polack Sculp. Hagæ.

FRAGMENTA DONATI HARLEMENSIS, CHARACTERE MAIORI.

que prima vł lego ſecũda vł legis tercia vł legit
Aduerbiũ quid eſt · pars oracionis q̄ adiecta v̄bo
ſignificaconē eius explanat atq; implet Aduerbio q̄

Da cõpandi vł magis minus ꝟ tam maxime mīm
minime Comparacio aduerbiorum in quo eſt in ab? gra
dib? cõparacionis ſalicet poſitiuo cõparatiuo ⁊ ſuplatiuo

ris erit ꝟ fuiſ ⁊ plr cū auditi erim? ꝟ fuerim? eritis
eritis erit ꝟ fuerit Infinitiuo mō ſine nũis ⁊ pſonis
pñti ⁊ p̄tito ipfcō audiri p̄tito pfcō ⁊ plſq̄pfcō audi
ꝟ fuiſſe futuro auditū iri Duo pticipia trahunt ab
vbo paſſiuo p̄titū ⁊ futur̄ p̄titū vt audit? futurꝫ vt
Ero fers fert ⁊ plr ferim? fertis ferũt audit?

pfcō latū e ꝟ fuit p̄tito plſq̄pfcō latū erat ꝟ fuerat
ferēdū Imparatō mō tpe pñti ferat futuro feror Op
mō tpe pñti ⁊ p̄tito ipfcō vt ferret p̄tito pfcō eſſ pl
cō latū eēt ꝟ fuiſſz futō vt ferat Cõiūctō mō tpe
cū ferat p̄tito ipfcō cū ferret p̄tito pfcō cū latū ſit
p̄tito plſq̄pfcō cū latū eēt ꝟ fuiſſet futō cū latū eſſ

Corn: Van Noorde deliv. *A. J. Polack Sculp.*

casus luciferi

ds creavit hoīez ad ymagīez et ſilitudīez ſuā

1 Luciferſval

Hier begint die ſpieghel der menſchliker behoudeniſſe Oec mach hi daer in ſien dat hi mits viants bedroch verdoemt is Eñ hoe ſi omits der bermhẽticheit gods weder vcoẽt ſi Lucifer hier ō vhief hi hē tegē god ſinē ewegē ſcepper eñ i enē ogēblic is hi vāder hoecheit der hemelē neder v̄worpē inder hellē Eñ om deſer ſaken willē dacht god dē mē ſchlikē geſlacht te ſcep ē ō dat hi i diē wedō ommocht makē dē valle vā lucifer eñ ſinē geſellē Waer ō die duuel dat benidede altijt dē menſche laechde. eñ hem dacht te beleidē tottē ōtrē des gebots Eñ v coes vā ō eē geſlacht vā ſerpēte dat recht op ginc eñ eē maechdelic hoeft hadde In deſe ſerpēt glac die bedriechlike duuel nout kunſtige bedrieger. ende mits de mōde ſprekēde bedriegēde woorde tot dē wiue becoerde dat wijf als miſte voerſichtich. houdēde. adā dē mā wiſer eñ ſcalker te weſen Eñ ghinc tottē wiue alleē weſende ſōdē den man. want die viant lichteliker bedrieget die alleē is dā die ghe ſellen heeft. Die man is van god indē paradiſe

Geneſis deerſte capittel

God ſciep dē mēſche na ſijn beelde i gelikeniſſe ouergeſet eñ dat wijf is geſcapē vā de ribben des ſlapēde mās. Si is geniet vā haers mās ſide eñ is de man gegeuē voer eē mede geſellinne welke waert ſake dat ſi in haer gegeuen ter volſtaē had nēmermeer en had ſi vāden mā enich v̄driet geledē Meer ſi den viāt geloeft heeft eñ harē god gelikē woude heuet ſi v̄dient vāde man moyeniſſe te lidē eñ v̄driet Dat wijf geloefde dē viant eñ niet den man mer die mā heeft dat belieft eñ toe gelaten al waſt ōwillichlic. Dat wijf begeerde op die man dat hi mit haer ete woude die hi ſoe minede dat hi at om dat hi haer niet bedruē en ſoude. Salomō aēbede die afgodē ōder minē wille nochtā en v̄moede hi daer om niet dat ſi god ofte gode warē Alſo at adā mz haer om d minnē wille nochtā en geloefde hi niet dat god gelikē mocht. Daer om ſōdichde dat wijf meer dā die man want ſe gelijc god waende te wēden Eñ dede d voect vp eē groſe ſonde om dat ſi harē mā mit ſmeken tot ſondē toech Al iſt dat indē text der bibelen ſoe

Geneſis deerſte capittel

…rn. van Voorde delin.

A. J. Polack Sc.

TAB III.

Ectypus Donati Harlemensis, charactere minori, ex museo Enschediano.

eēt l' fuiſſet ꝯplr ſit lecti eēmꝰ l' fuiſſemꝰ eētis uł fuiſſetis
eēnt l' fuiſſēt Futuro ſit legar legaris l' legare legat' ꝯplr ſit
legamur legamī legāt' Cōiūctō mō tpe pñti cū legar legaris
l' legare legat' ꝯplr cū legamur legamī legāt' Pretito ipfcō cū
legerer legereris l' legerē legeret' etplr cū legerem' legē
mī legerēt' Pretito pfcō cū lectꝰ ſim l' fueri ſis l' fueris ſit l'
fuerit ꝯplr cū lecti ſimꝰ l' fuimꝰ ſitis l' fueritis ſint l' fuerīt
Pretito plq̄pfcō cū lcs̄ eēm l' fuiſſem eēs l' fuiſſes eēt l' fuiſ
ſet ꝯplr cū lcī eēmꝰ l' fuiſſemꝰ eētis l' fuiſſetis eēnt l' fuiſſēt
Futuro cū lectꝰ ero l' fuero eris l' fueris erit l' fuerit ꝯplr cū
lcī erimꝰ l' fuerimꝰ eritis l' fuitis erūt vł fuerīt Infinitō mō
ſīn nūis ꝯ pſonis tpe pñti ꝯ ptito ipfcō legi ptito pfcō ꝯ plq̄
pfcō lcm̄ eē l' fuiſſe. Futuro lcm̄ iri Duo pticipia trahūt' ab h
vbo paſſiuo ptitū eſt futuꝝ ptiti vt lcs̄ futurū vt legēdus
Audio vbū actm̄ idicatiuū modi tpis pñtis nūi ſingu
laris figure ſimplic pſone pme cōiugationis quare
qd declinabit' ſic Audio audis audit etplr audimꝰ au
ditis audiūt Pretito impfcō audiebā audiebas audiebat ꝯ
plr audiebamꝰ audiebatis audiebāt Pretito pfcō audiui
audiuiſti audiuit ꝯplr audiuimꝰ audiuiſtis audiuerūt l'
audiuere Pretito plq̄pfcō audiuerā audiueras audiuerat
ꝯplr audiueramꝰ audiueratis audiuerāt Futuro audiā au
dies audiet ꝯplr audiemꝰ audietis audiēt Impatō mō
tpe pñti ad ſcdā ꝯ tercīā pſonā audi audiat ꝯplr audia
mꝰ audite audiāt Futuro audito tu audito ille ꝯplr audi
amus auditote audiūto l' audiūtote Optatō modo tpe pñti
ꝯ ptito impfcō vtinam audirem audires audiret etplr ſit
audiremus audiretis audirent Preterito pfcō eſt plq̄ [illegible]
vtinam audiuiſſem audiuiſſes audiuiſſet ꝯplr [illegible]
diuiſſemꝰ audiuiſſetis audiuiſſent Futuro [illegible]

Corn. Van Noorde deliv. A. I. Polack Sculp.

SPECIMINA SPECULI LATINI PRIMÆ EDITIONIS.

1. Ex præfatione, charactere mobili.

Rohemiū cuiꝰdam īcipit noue compilationis
Cuiꝰ nomē ꝛ titulꝰ ē ſpeculū hūane ſaluacōis
expediēs videt ꝛ vtile ꝙ pmo ī h̊ phemio expoā
de qbꝰ materijs ꝛ hiſtorijs ī q̊libꝫ ca° dicat
Et q̄ diligēter hoc phemiū preſtuduerit
De facili totum librum quaſi p ſe intelligere poterit
In primo caplo agitur de caſu luciferi et ſociorū ſuorū
De formacione ade et eue et de dignitate ipſorum
In ſcd̄is caplis duobus patet nrā redēpcio dāpnacio
Et ī alijs caplis ſequētibus patet noſtra reconciliacio

2 Ex textu, sub fig. 1. col. 2. fixis literis.

Mulier autē ī padiſo eſt formata
De coſtis viri dormientis eſt parata
Deꝰ autē ipſā quodamō ſup virū hoēſtauit
Q euā ī loco voluptatis plaſmauit
Non fecit eā ſicut virū de limo terre
Sed de oſſe nobil' viri ade et de eiꝰ carne
Non ē fcā de pede ne a viro deſpiceretur
Non de capite ne ſupra virū dn̄aretur
Sed eſt facta de latere maritali
Et data ē viro p cōſorte et ſocia collaterāli
Que ſi ſibi ī honoē collata hūiliter pſtitiſſꝫ
Nunꝗ̄ moleſtiā a viro āqnā ſuſtinuiſſet

P. S. Fournier. delin. Pariſiis. *A. J. Polack Sculp.*

SPECIMEN TYPI SPECULI LATINI SECUNDÆ EDITIONIS.

Ncipit ſpeculū humane ſaluacionis
In quo patꝫ caſ? hoīs ⁊ mod? reparacoīs
In hoc ſpeculo poteſt homo cōſiderare
q̄ ob cauſā creatoꝛ oīm decreuit hoīem creaē
Et oīa vidē quō p dyaboli fraudē ſit dāpnat?
Et quō p miām dei ſit reformatus
lucifer ergo erexit ſe ḡt deū ⁊ creatorē ſuū eꝛnū
⁊ ī icta ocli de excelſo celoꝝ ſolio ꝓiect? ē ī in
et ob cauſā de? decreuit hoīem creare fernū
Vt p ipm poſſit caſū luciferi ⁊ e? ſocioꝝ repare

TYPUS SPECULI BELGICI SECUNDÆ EDITIONIS.

Lucifers val

Jer beghint dat ſpeghel der.
menſcheliker behoudeniſſe D
ec mach hi daer in ſien dat hi
mits viants bedroch verdoēt
is Eñ hoe hi oūmits d' berm
herticheit gods weder v̄ſoent ſi. Lucifer hier
om v̄hief hē teghē god ſinē ewighen ſcepper
eñ in enē oghēblic is hi vanden hoecheit der
hemelē neder verworpē inder hellen Eñ om
deſar ſakē willē dacht god dat mēſchelikē ghe

TYPUS FOLII SINGULARIS EX EODEM OPERE.

Dit is die verworpen ſteen
dat beſochtē ſi dicwijl mit grotē arbeit an
ter hy was alte lanc of alte dick of alte
cort of te ſmale waer vā die metſelaers
daer vā onwaerdich toornich weſende hem
verworpen ende hi eten hem mit namē den
verworpen ſteen Doe die tempel wolmaet
was ende die ſlot ſteen ghelett ſoude wordē
die in hem tweē muren beſlutē ſouden Ende
gheen ſteen gheuondē en wort diemen tot

Corn. Van Noorde. delin. A. J. Polack Sculp.

SPECIMEN TERTII HARLEMENSIS DONATI,

e folio membranaceo, quod adhæsit ligaturæ originariæ Libri Rationum Ecclesiæ Harlemensis anni 1474.

gere legeꝛ ꝯplr̃ legeñ legem̃i legeꝛ Impatõ mõ tpe
p̃nti ad ſecdã ꝛ t'ciã pſonã legere legat ꝯplr̃ legant
legim̃i legãt Futuro legitoꝛ tu legitoꝛ ille ꝯplr̃ lega
mur legiminoꝛ legũtoꝛ Optatõ mõ tpe p̃nti ꝛ p̃tito i
pfcõ ut legerer legereris vel legeret legẽtur ꝯplr̃ ut
legẽmur legẽm̃i legerẽtur Pretito pfcõ ꝛ plq̃ꝑfcõ ut
lect9 eẽm l'fuiſſẽ eẽs l'fuiſſes eẽt l'fuiſſꝫ ꝯplr̃ ut lecti
eẽm9 l'fuiſſem9 eẽtis l'fuiſſetis eẽnt l'fuiſſẽt Futuro ut
legar legaris l'legare legat ꝯplr̃ ut legam legam̃i le
gãt Coniunctõ modo tpe p̃nti cũ legar legaris l'lega
re legat ꝯplr̃ cũ legam legam̃i legãt Pretito ipfcõ cũ
legerer legẽris l'legẽ legẽt ꝯplr̃ cũ legẽm legerem̃i
legerẽt Pretito pfcõ cũ lect9 ſim l'fuerĩ ſis l'fuis ſit l'
fuit ꝯplr̃ cũ lecti ſim9 l'fuim9 ſitis l'fuitis ſint l'fuerĩt
Pretito plq̃ꝑfcõ cũ lect9 eſſẽ vel fuiſſẽ eẽs vel fuiſſes
eẽt l'fuiſſet ꝯplr̃ cũ lecti eẽm9 l'fuiſſem9 eẽtis l'fuiſſetis
eẽnt vel fuiſſẽt Futuro cũ lect9 ero l'fuero eris l'fueris
erit l'fuerit ꝯplr̃ cũ lecti erim9 l'fuerim9 eritis vel fue
ritis erũt vel fuerĩt Infinitõ mõ ſine numeris ꝛ pſoĩs
tpe p̃nti ꝛ p̃tito ipfecto legi p̃tito pfcõ ꝛ plq̃ꝑfcõ lectũ
eſſe l'fuiſſe futuro lectũ iri Duo pticipia trahũt ab h' v
bo paſſiõ p̃titũ ꝛ futuꝝ p̃titũ vt lect9 futuꝝ vt legẽd9
Audio v̉bũ actiṽ ĩdicati modi tpis p̃ntis numeri
ſinglis figure ſimplicis pſoẽ p̃me ꝯiugacõis q̃r
te qd declinabit ſic audio audis audit ꝯplr̃ audim9
auditis audiũt Pretito ipfcõ audiebã audiebas audi
ebat ꝯplr̃ audiebam9 audiebatis audiebãt Pretito p
fecto audiui audiuiſti audiuit ꝯplr̃ audiuimus audi

Annotatio MS. ex eodem Libro Rationum, quæ probat, illum inter reliqua Ecclesiæ Harlemensis volumina per Cornelium (Laurentii prototypographi quondam famulum) compactum fuisse.

It cornelis die boeckebinder gebi
gheven bij rinsk gulden van die boec
ken te binden op rekeninc

J.I. Polack Sculp: ad original.

Specimina ultimarum officinæ Laurentianæ impressionum,

Incipit liber alexandri magni regis macedonie de prelijs.

Apientiſſimi egipcij ſcientes menſurã terre atqꝫ
vndas maris dominantes et celeſtium ordinem
cognoſcentes ideſt ſtellaꝝ curſum computantes
dicunt de neptanebo rege eorum ꝙ fuit homo
ingenioſus et peritus in aſtrologia et mathema
tica et artis magice virtutib⁹ plenus. Quadam
autẽ die cum nunciatũ fuiſſet ei ꝙ arthaxerſis rex perſaꝝ cũ valida
manu hoſtiũ veĩret cõtra eũ monuit miliciã nec preparauit exercitũ
armatoꝝ aut artificia ferri. Sed intrauit ſolus in cubiculo palacij

---

Flauij vedati renati viri illuſtris. Epitoma de re
militari incipit. In epitoma ĩſtitutoꝝ rei milita
ris de cõmẽtarijs cathõis auguſti traiani adriani
necnõ et ianie frontoni in quatuor ꝑtes diſtinctũ

Incipit prologus beati iheronimi
preſbiteri ĩ librũ: de viris illuſtrib⁹.

Ncipit tabula diuerſoꝝ ſermonũ ac epiſtolarum deuotorũqꝫ
tractuũ. Quos inter alia ad gloriã et honorẽ ſcẽ et indiui-
due trinitatis. glorioſeqꝫ virginis marie dei genitricis com
pilauit dictauit titulisqꝫ ac capitulis diſtixit deuot⁹ ac religioſus vir
frater thomas kempis preſbiter canonic⁹ regularis profeſſus ac defũc
tus In monte ſcẽ agnetis virginis ac martiris ꝓpe zwollis. dioceſis
traiectenſis.

Corn. Van Noorde delin. A. I. Polack Sculp.

SPECIMINA ALIQUOT PRIMARUM IMPRESSIONUM E SCHOLA MARTINIANA.

1. Ex Reportorio Joh. Milis. Lovan. 1475.

Preſens in Jure canōico Repoꝛtoꝛium inſigne. ab egregio ac ſpectatiſſimo domino domino Johanne milis in vtroqꝫ iure doctoꝛe eximio editum. extitit a Johāne de weſtfalia paderboꝛnēſ dyoceſ in alma ac floꝛentiſſima vniuerſi tate louanienſi reſidente: nō fluuiali calamo ſed arte quadā induſtrioſa im pꝛimēdi cūctipotētis auxilio ꝯſummatū. Anno incarnationis dominice. M°. cccc°. lxxv. mēſis Apꝛilis die penultima.

---

2 Ex Bibliis Belgicis. Delphis 1477.

Hier beghīt dat pꝛologus vā der biblē
des ouerſetters te duytſche vtē latine

Alſe here god voerſiende
die grote droetheit vā de-
uocien die in ſinen volck
toecomēde was ende weſē
ſoude. Soe aēroept hi ōs
alle traghe menſchen: eñ biet ons ſijn
gracie bij ſinē pꝛopheet yſayas eñ ſeit

---

3. E Fasciculo temporum, Belgico. Ultraj. 1480.

Int beghinſel heeft god gheſcapen hemel
eñ eerde Sinte Auguſtijn ſeyt opt boeck
geneſim dat die auctoriteyt deſer ſcriftue
ren meerre is dan tbegrip alles menſcheli-
kes verſtants, eñ want wi hier pꝛincipali
ke dencken te ſpꝛeken van die tijt ſo heeft
ons behaecht coꝛtelick te rueren dat begin-
ſel des tijts. waer om ſelmē mercken als

---

4. E Dialogo creaturarum. Goud. 1480.

Preſens liber Dyalogus creaturarum appellatus iocundis fabulis plenus Per gerardum leeu in opido goudenſi incept9 munere dei finitus eſt Anno domini milleſimo quadringente-ſimo octuageſimo menſis iunij die tercia

G IEEV

Corn. Van Noorde delin. *A. I. Polack Sculp.*

SPECIMINA CHARACTERIS FIXI OFFICINÆ LAURENTIANÆ. *Tab. IX.*

I. *Ex Figuris cantici canticorum*

Dit is die voerſienicheit vā marie der mod godes En is gehete in latij cāti

---

II. *Ex arte moriendi.*

Si agonizans loqui et uſum rōis habere potuerit ſuadeat oro=
nes deū p̄mo inuocando ut ip̄e p ineffabilē miām ſuā et
virtutē paſſionis ſue ſuſcipere dignetur. Secundo diligenter
inuocet glorioſam virginē mariam pro ſua mediatrice
Deinde omnes angelos et p̄cipue angelum pro ſua cuſ=
todia deputatū. Deinde apoſtolos martires confeſſores

Corn. Van Noorde. delin. — *A. J. Polack, Sculp.*

SPECIMEN IMPRESSIONIS OLRICI ZEL. 1467.

Sic igitur ambulate. ſic agite. ut ſemper in
clericis ecc̄ie ſenatus cādidus cōſtet. ſeu ei
tas in vob̄ circa feminas vigeat. autoritas
polleat. vigor teneatur. g̃uitas veneretur.
ut ſimul oīa colligamus ad clauſulā. breui
ariū relegim⁹ vob̄ quo ad ꝯpendioſam plei
tudinē redigens. paul⁹ apoſtol⁹ inſinuat.
De cetero f̄res quecunq; ſūt vera. quecūq;
pudica. quecūq; iuſta. quecūq; ſancta que
cūq; amabilia. quecūq; bone fame. Si qua
virtus ſi qua laus diſcipline. hec cogitate q̄
accepiſtis ⁊ didiciſtis ⁊ audiſtis ⁊ vidiſtis
in me. Hec agite ⁊ deus pacis ⁊ dilectōnis
erit vobiſcum amen.

Explicit Liber beati auguſtini epi. de ſingula
ritate clericorum. Per me Olricū zel de ha-
nau clericū dioceſ Moguntineñ. Anno ⁊c.
ſexageſimoſeptimo.

C. de Salgas delin. Londini. — *A. J. P. Sculp.*

ADDENDA
ET
CORRIGENDA
IN ORIGINIBUS TYPOGRAPHICIS, MANTISSA, AC PROBATIONIBUS.

INSERTA EST DISQUISITIO

DE TRANSLATA IN ITALIAM, SPECIATIM SUBLACENSE COENOBIUM ATQUE URBEM ROMAM, ARTE IMPRESSORIA.

ADDENDA ET CORRIGENDA

IN

ORIGINIBUS TYPOGRAPHICIS,

MANTISSA, AC PROBATIONIBUS.

TOM. I.

Pag. 2. *in not. lin.* 3. *ad calcem notae* b. *ſequentia ſubiice:* Ceterum referri huc non incongrue poteſt recens neque inutile repertum machinae, *polygraphi* dictae, cuius ope ſcriptura quaecunque ab uno homine eodemque tempore tribus confici exemplis poteſt. Verus inventor perhibetur Dom. DE COTENEUVE, qui poſtquam longo tempore in illa conficienda occupatus fuiſſet, eam die 21. Octob. 1763. abſolvit, moxque Academiae Scientiarum Pariſinae exhibuit. Unde de ea jam ante inaudiviſſe oportet NEUPERGIUM Comitem, qui his excitatus rumoribus ſimili ſeſe machinae applicuit, eamque a ſe abſolutam ſub idem fere tempus Sereniſſ. Hungarorum Reginae obtulit.

Pag. 4. *lin.* 9. *et ſeq. deleantur verba:* Adde, quod etc. *usque ad* deliteſcere ſuſpicor, *itemque nota integra* (*o*); *quandoquidem deceptus fui magnifica Knittelii de rariſſimo cimelio in Conſpectu ſuo jactantia: poſtea enim ex ipſo opere p.* 524. *detexi, me pro theſauro carbones inveniſſe, eumque loqui de exemplo quodam Jenſonianae editionis in membrana, ubi folium occurrit antehac ſcriptura obditum.*

Ibid. in not. lin. 16. cui nomen BEHR eſſe inaudivi. *ſubſtitue:* quem FRED. CAR. BAER eſſe cognovi.

Pag. 5. *ad lin.* 4. *poſt vocem* arbitror *adde notam* (*o*).

(*o*) De encauſto veterum multi philologice, ſed philoſophice ac maſcule egit ill. Comes CAYLUS *Memoire ſur la peinture a l'encauſtique.* Geneve 1755. 8°.

Pag. 14. *in not. lin.* 7. *a fine, pro verbis:* ſed 1470. adſcribere debuerat. vid. infr. Cap. IX. §. ult. *repone:* ſed luſtris aliquot vetuſtiorem ſtatuere debuerat. vid. infr. *Cap. IX.* §. 15. *ſeq.*

Ibid. lin. 3. a fin. poſt *Buchdruckerkunſt* adde *Tom. I.*

Pag. 25. *lin. ult. textus, pro verbis*, quos tum Moguntiae tum

 Ar-

Argentorati, *repone:* quos tum Harlemi tum Moguntiae tum Argentorati.

Pag. 26. *in not. lin.* 1. *nota (bq) ſic incipienda eſt*: De Harlemo teſtis eſt HENRICUS SPIEGHEL, Laurentii fil. vid. *Addenda ad Probat. Num.* 87.* De Moguntia etc.

Ibid. lin. 15. *pro* ſex *lege*: ſeptem.

Pag. 28. *in not. lin.* 1. obſervari *lege:* obſervavi.

Pag. 29. in not. lin. 4. a fine, pro *Diſſ. III.* lege: *Diſſ. II.*

Pag. 30. in not. lin. 9. poſt *Buchdruckerkunſt* adde: *Tom. I. p.* 130. *ſeq.*

Pag. 39. *lin.* 4. *poſt* exprimit *addatur nota* (*e**).

(*e**) Per errorem ſculptor effigiei Laurentianae in ſcuto eius umbras exhibuit, quae decipere aliquem poſſent, atque ſi colorem coeruleum repraeſentare voluiſſet: quod nimis ſero a me obſervatum.

Pag. 45. *lin.* 8. *poſt* fortuna; *adde:* imo forſan impari matrimonio ſimilive cauſa is ſeſe indignum affectione Brederodiorum reddidit. (*x**)

(*x**) Conjectura haec, quam viro cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN, dubia mihi de Laurentii prototypographi maioribus moventi ſuggeſſeram, eo magis placet, quod rationem ſimul involvat, cur non aeque Laurentio Dunio atque eius fratri Wilhelmo facultatem dederint Brederodii, inſignia ſua gentilitia absque lambello geſtandi. Atque ita facile dilues, quae idem Ooſtenius *Beſchryving der Stad Haerlem, Tom. I. p.* 224. mihi obiecerat.

Pag. 50. *lin.* 11. *pro* in charta inedita d. 10 Decemb. *lege:* in chartis d. 6. Martii et 3. Septemb. 1422. (*ai**) itemque d. 10. Decemb. etc.

(*ai**) Priorem, eamque perquam genuinam, antiquiori anni 1400. annexam, in originali aſſervat Petrus van Damme, Bibliopola Amſtelodamenſis. Ea, quod inedita ſit, locum hic meretur.

Wy Louweriis Jansſoen en Claes van Huesſen Scepen in Hairlem, oirconden, dat hay ons quam Willem Syvertsſoen en ghebiede, dat hi in rechten aelmisſen en puyerlic om Goods willen ghegheve̅ heeft en gheeft met deſen brieve den Gaſthuſe binnen Harlem totter armen behoef al zulke jairliixe renten, als die brief begrepen heeft dair deze brief doir geſteken is, en heeft ze hem gheloeft te waren, als men by renten binne Hairlem ſculdich is te waren. In oirconde deſer brieven bezeghelt met onſen zeghelen in 't jair ons heern M. CCCC. twee en twintich opten zesten dagh in Maerte.

Poſteriorem, datam Dominica poſt feſtum decollationis S. Johannis Baptiſtae (3. Sept.)

(3. Sept.) 1422. aeri inciſam videre eſt in nova deſcriptione urbis Harlemi per G. W. AB OOSTEN DE BRUYN *Tom. I. p.* 221.

Pag. 73. *in not. lin.* 4. *et ſeq. pro* vitae Junianae ex variis anecdotis conſcriptae, atque a. 1652. Epiſtolis huius praemiſſae auctor; *lege*: THEOD. VELIUS *Beſchryving der Stadt Hoorn p.* 100. edit. 1648.

Pag. 81. *extremo* §. 6. *haec ſubjice:* Aſt, quid opus ratiocinatione longiori, quum HENRICUS SPIEGHEL Laur. fil. ſcriptor ſec. XVI. exeuntis de typis Harlemi repertis ſurtoque mox ablatis loquens (*ac**) unice ligneorum meminerit, non omiſſurus hercle metallicos, ſi hac quoque in parte prototypographus noſter Moguntinis praeceſſiſſet.

(*ac**) vid. Addenda ad Probationes noſtras *Num.* 87*.

Pag. 83. *lin.* 15. ſemper *lege:* ſemper fere.

Ibid. in not. lin. 2. pro *Cap. III.* §. 2. ſubſtitue *Cap. III.* §. 3.

Pag. 87. *lin.* 6. recluſae *lege:* occluſae.

Pag. 94. *in not. lin.* 3. *poſt* conf. *adde*: inter ceteros JO. ALB. FABRICIUS *Biblioth. Lat. med. et inf. Latinit. Lib. I. et* JO. LEICHIUS etc.
Pag. 100. *in not. lin.* 6. *pro* §. 11. *ſubſtitue*: §. 13.

Pag. 106. *lin.* 4. adaequans *lege*: adaequantem.
Pag. 112. *ad finem* §. 8. *adde notam ſequentem* (*bb* †)

(*bb* †) JO. ENSCHEDIUS tamen, vir honeſtiſſimus, aſt inveteratae opinioni nimis tenaciter adhaerens, ſtatuit, *Specula* (ne excluſa quidem prima editione Belgica) fuſo deſcripta eſſe charactere; argumento uſus, quod ſaepius, et eadem quidem pagina, literas imo voces integras offenderit, ſibimet aequales; unde, inaequalitatem ubi offendit, illam oſcitantiae artificis et rudi apparatui adſcribit. Mihi argumentum retorquere liceat; ac regerere, aliam ejusdem literae formam figuramque, qualem ſaepiſſime eadem pagina et olim et nunc denuo, amicis praeſentibus oculatis, deprehendi e. g. *fol.* 4. in voce *Dat*, atque alibi, per rerum naturam adſcribi haud poſſe atramenti craſſitiei ſimilive cauſae; aſt unice ipſi typorum differentiae: aequalitas vero nonnullarum literarum, quae illic perquam rara, nil probat aliud, quam navaſſe ſculptores operam, ut ſibi ſimiles redderentur typi, et quandoque ſcopum attigiſſe. Producat mihi Enſchedius artifices Harlemenſes, qui literas *Speculi* fuſas declararint, ſive ex errore populari, ſive, quod de ſculptis e ligno typis nunquam vel fando audiverint, ego ipſi opponam alios quatuor artifices expertiſſimos a me conſultos; duos ſcil. typographos Haganos, tertium Rotterodamenſem, quartumque grammatoglyptam, qui uno ore, nec ſeſe inter collocuti eas pronunciarunt ſcul-

ſculptas. Aſt pone, ipſius *Speculi* inſpectionem dubium relinquere hac in parte, unde petenda erit quaeſtionis deciſio? Profecto ex ſcriptoribus antiquis, qui literas ligneas e Germania inferiore, metallicas e ſuperiore repetierunt. Bene hoc ſenſit v. cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN in deſcriptione urbis Harlemi *Tom. I. p.* 256. *ſeq.* qui, licet in Enſchedii opinionem proclivior, nihil tamen definire auſus eſt, quum et veteres ſibi agnoverit contrarios, nec quidquam regerere potuerit argumentis *Cap. IV.* §. 7. per nos prolatis.

Pag. 120. *in not. lin.* 9. *deleantur verba*: Amſtelodami penes vir. conſult. Joach. Rendorp: *nam qui hoc mihi pro certo affirmaverat amicus, deinceps agnovit, ſeſe* Speculum *Belgicum cum alio xylographico vetuſto confudiſſe.*

Pag. 128. *lin.* 2. principes typographi Romani. *Subſtitue*: principes Italiae typographi.

Pag. 129. in not. lin. 10. pro *part.* 2. *lin.* 3. lege: *part.* 1. *lin.* 3.

Pag. 138. *lin.* 15. *pro* 1445. *lege:* 1444.

Pag. 147. *lin. ult. et ſeq. pro verbis:* a quo tempore nonnulli libri abſque typographi indicio (*ba*), unicum vero BARTH. ANGLICI opus *de proprietatibus rerum* Belgice redditum a. 1485. adiecto impreſſoris, Jacobi Bellaert Zirizeani, nomine illic prodiere. *Subſtituendum eſt:* a quo tempore perpauci libri adiecto typographi nomine (*az**), plures vero absque eo prodiere (*ba*).

(*az**) Tales noti huc uſque tantum duo ſunt: nempe BARTHOLOM. *den Engelſchman, van der proprieteyten der dingen*, Harlemi typis Jacobi Bellaert Zirizeani 1485. fol. itemque, *Een boeksken, inhoudende drie capittelen roerende of ſlutende op drie dachvaerden*, Harlemi charactere Johannis Andreae fil. 4°. Prior dudum ab aliis memoratus eſt, poſterior nuper demum ab OOSTENIO DE BRUYN in deſcriptione Harlemi *Tom. I. p.* 242.

Pag. 150. in not. lin. 2. poſt *ouden*, adde: denique *der Sielen troeſt*,.

Pag. 151. *lin.* 15. *ſeq. pro verbis* uno ſpiſſoque volumine chartaceo, *ſubſtitue:* totidem chartaceis.

Ibid. lin. 22. poſt verba *Berl.* 1760. *p.* 300. adjice: et qui noviſſime atque optime de illa egit, laudatus de Bure *Bibliogr. inſtructive, Vol. de Theologie Num.* 25.

Pag. 154. *in not. lin.* 25. *poſt verba*: prout bene mihi conſtat, *ſubjunge*: imo ſua aetate, id eſt, anno 1630. GABR. NAUDAEUS, maximus bibliothecarum ſcrutator, nullum in Gallia librum viderat, *Bibliis* 1462. vetuſtiorem. vid. *Addit. a l'Hiſtoire de Louis XI.* unde colligere licet, etiam DURANDI *Rationale* 1459. et ceteros libros vetuſtiores officinae Moguntinenſis, qui Pariſiis iam viſuntur, etiam poſteriori illuc aetate advectos.

Pag. 162. *lin.* 8. at in altera editione a. 1555. *lege:* at in *Chronico mundi a.* 1555.

Si

Si vero mundi Chronicon *praeceſſit* Germaniae Chronico, *ut ſuſpicatus ſum* Tom. II. p. 172. in not. *quivis videt, ea, quae de Franckio hic ſcripſi, trajicienda eſſe. Quum tamen ea de re nondum certus ſim, nihil adhuc immuto.*

Pag. 164. *in not. lin.* 5. ſomniatus fuit *lege:* ſomniaverat.

Pag. 173. *lin.* 6. Romam, *ſubſtitue:* ad Italos.
Pag. 177. *lin.* 15. ab, *lege:* ſub.

Pag. 178. *in not. lin.* 2. *pro,* 2. Martii *reſcribe:* 12. Martii.

Pag. 189. *lin.* 2. *poſt* Argentinenſi, *adde notam ſequentem* (*b*†)

(*b*†) Quum Andr. Drizehenius tantam, licet irrito conatu, in typographiae exercitium impenderit operam, notaſſe iuvabit, illum neutiquam humili loco fuiſſe natum; verum ill. SCHÖPFLINO teſte *Cap. V.* §. 8. in *not.* avum habuiſſe Hugonem, Conſulem Argentinae a. 1417. patrem itidem Hugonem, Senatorem a. 1418. quemadmodum etiam alter ipſius frater Georgius illic Senator fuit 1428. alter vero Nicolaus, Senator 1449. et 1453. Tredecimvir 1458. Haec autem gens Drizehenia pridem exſtincta.

Pag. 199. *lin.* 13. *Si* FRANCKII Chronicon mundi *praeceſſit* Chronico Germaniae, *bene haec ſe habent. Si ſecus, delendum hic Franckii nomen, et ſolius retinendum* HEDIONIS. *add.* Tom. II. p. 172. in not.

Pag. 201. *in not. lin.* 8. tempere, *legendum*: tempore.
Pag. 217. *in not. lin. ult. poſt* comprobavit, *ſubiice*: Inventum hoc, ab aliis immerito ſibi adſcriptum, Breitkopfio, Lipſienſi typographo debetur, qui illud menſe Februario a. 1755. perfecit, docente FOURNIERIO *Tom. I. du Manuel typographique p.* 50. *ſeq. in not.*
Pag. 220. in not. lin. 11. poſt *Eſtampe.*, ſequentia adiice. Tacere vero hic non poſſum impudens LICIMANDRI, vero nomine JO. CASP. JUNGMICHEL, commentum, qui in *Panegyrico, Tom. II. Monum. typ. Wolfii p.* 596. ſcripſit. *Certum tamen eſt, iam anno a reparata ſalute* DCCCXI. *Carolum Magnum, Germanorum Imperatorem, qui omnia eruditae antiquitatis monumenta ex oblivionis cinere excitavit, leges et ſtatuta veterum, itemque carmina Germanica colligi, rhythmosque ſuos, in Geneſin confectos, ligno inſculpi, hinc vero atramento quodam in membrana et charta deſcribi curaſſe, cujusmodi exemplum in bibliotheca Caeſarea Vindobonenſi adhuc adſervatur. Hoc autem inventi genus Germanus quidam, Wenceslaus Staude, in itinere ſuo Chinenſibus, nominatim Cataienſibus, prodidit, ad cuius exemplum ſedecim mille figuras ſuas, quarum ſingulae interdum integrum ſermonem referunt, ligno incidere, ac deinde vel in membrana vel in charta deſcribere*

bere

bere poſſent. Quum res ipſa incredibilis mihi, fabula tamen e nihilo haud nata videretur, ill. Baronem SENCKENBERGIUM literis adii, ut in eam porro inquireret. Transmiſit ſtatim vir humaniſſimus notitiam ADAMI FRANC. KOLLAR, bibliothecae Caeſareae cuſtodis, in qua ſatis certo ſibi conſtare ſcripſit, ejusmodi opus neque unquam fuiſſe illic, neque nunc exiſtere; atque ita meram hanc eſſe hallucinationem vel potius impoſturam. Nec de iſta Wenceslai Staude erga Chinenſes liberalitate quidquam alibi invenire licuit.

Pag. 223. *in not. lin. ult. poſt* Mart. Stockius, *adde*: (imo Schönius)

Pag. 224. *in not. lin.* 4. *poſt* prodierunt, *ſubiunge*: quemque hac in parte lapſum ipſe agnovit peritiſſimus Germanus JO. FRID. CHRISTIUS in utiliſſimo opusculo Lipſiae a. 1747. edito ſub tit. *Anzeige und auslegung der Monogrammatum*, ac deinde Gallice verſo ſub tit. *Dictionaire des monogrammes* p. 110. edit. Pariſ. 1754.

Pag. 245. *lin.* 17. *poſt verbum* videntur *addatur nota ſequens* (*cr***)

(*cr***) Inter antiquiſſimos e ligno ſculptores ill. SCHÖPFLINUS *Vindic. Cap. I.* §. 6. refert Joannem Muller, vulgo Regiomontanum, qui tamen non ante annum 1471. officinam typographicam Norimbergae erexit, neque tractaſſe unquam manibus caelum, ſed potius uſus eam in rem Michaële Wolgemuth, pictore ac ſculptore, atque inde tabellas ab ipſo ſculptas excudiſſe videtur. Porro Gulielmum Baur, et Fridericum Schott, Argentoratenſes circa a. 1464. opifices, auctoritate JAC. WIMPHELINGII in *epit. rer. German. Cap.* 68. quorum vero nomen in indice Monogrammatum J. F. CHRISTII incognitum eſt. Denique Martinum Schoen, aeque ligneis atque aeneis figuris clarum.

Pag. 246. *in not. lin. ult. poſt* cl. HUGO, *ſubiice*: Omitti vero hic non debet inventum tribus tabulis ligneis ſucceſſive adhibitis umbras et lumina figurarum per colores exprimendi. Illud Hugoni Carpio ſeculi XVI. initio tribuit GEORG. VASARI *Vite di pittori Part. III. Vol.* 1. *pag.* 85. *et* 309. edit. Bonon. 1663. quem etiam divini Raphaëlis de Urbino aliorumque delineationes hac expreſſiſſe methodo conſtat; aſt praeiverant ipſi omnino hac in parte Germani, quum JOACH. SANDRARTIO teſte in *Academia artis pictoriae p.* 207. modus hic iam a. 1503. apud Germanos frequenti in uſu fuerit. Imo latuit Sandrartium, ideam hanc deſumtam eſſe ex imprimendi literas maiores coloratas ratione, per Gutenbergium, ut arbitror, inventa, atque a Fauſto Schoefferoque *Pſalterio* anni 1457. jam applicita. vid. FOURNIER *Diſſ. I. p.* 46. *ſeq.* et conf. quae de Gutenbergii ad hoc Pſalterium praeparatis ſcripſimus *Cap. VII.* not. *i.* Ceterum hanc imprimendi rationem, dudum obſoletam, noſtra aetate peritus artifex, Jackſon, Anglus, non reſtauravit modo, ſed et eo promovit usque, ut decem imprimere colores chartae poſſit, idque quatuor modo tabularum beneficio. Sic etenim varias picturas ac delineationes Raphaëlis, Julii Romani, Titiani, aliorumque primae claſſis auctorum excudit, ac varios inſuper regionum proſpectus nativis impreſſit coloribus, quae partim in Italia ſeparatim editae, partim ſplendido CROZATII Syntagmati inſertae ſunt. De ea re vid. *Eſſay on the invention of engraving and printing in chiaro oſcuro, as practiſed by Albert Durer, Hugo di Carpi, etc. and the application of it to the making paper hangings of taſte, duration, and elegance, by Mr. Jackſon, of Batterſea.* Lond. 1754. 4°.

TOM.

TOMO II.

Pag. 17. *lin.* 3. *pro* 1740. *lege:* 1470.
Pag. 35. in not. lin. 10. poſt verba *Part. I.* p. 232. adiice: JOS. ANT. SAXIUS in *Hiſt. typogr. Mediol.* in *Prolegom. p.* 78. *ſeq.*

Pag. 36. *lin.* 13. *pro* RICH. PRYNNE lege: GUIL. PRYNNE.

Pag. 37. *in not. lin.* 8. *ſeq. deleantur verba* imo maiore, quam etc. *uſque ad finem illius notae.*

Pag. 38. *lin.* 12. Richardi *lege:* Guilielmi.

Pag. 39. *lin.* 18. *poſt verba* AENEAS SYLVIUS (*bb*) *ſubiice:* uti etiam a. 1461. hujus frater vel certe agnatus Hugo de Corſelle Praetor fuit urbis Ambiani (*bc*).

(*bc*) Vid. *le Pere* DAIRE *Hiſt. de la ville d'Amiens*, edit. Pariſ. 1757. *Tom. I. p.* 79.

Pag. 52. *lin.* 10. *poſt* colonia; adde notam (*af**)

(*af**) Duplicem artis impreſſoriae divulgationem non obſcure indicat JO. TRITHEMIUS in *Chronico Sponheimenſi*, *Append. N.* 30. quum ait: *Primus autem huius artis dilatator fuit poſt ipſum inventorem* (Jo. Gutenbergium) *Petrus Opilionis de Gernsheim.* Itaque Gutenbergius poſt a. 1455. divulgavit artem a ſe inventam literis ſculpto-fuſis, Schoefferus poſt a. 1462. ſuam literis mere fuſilibus imprimendi.

Pag. 60. *col. b. lin.* 2. *pro* Nicolaum Beildeck *repone:* Laurentium Beildeck. *Error vero hic in cl.* SCHÖPFLINI *Vindic. Append. p.* 13. *jam occurrit.*

Pag. 69. col. a. lin. 20. poſt verba *Hans Niger;* adde notulam (*b**)

(*b**) Ita edidit cl. SCHÖPFLINUS, forte vitioſi ms. fide; nam inferius *p.* 80. vocatur *Hans IX. jor*, id eſt *Neunjor*, Latine diceres *Novennis.*

Pag. 70. *col. b. lin.* 6. *a fine*, *perperam legitur*, (*ut ante in editione* SCHÖPFLINI *p.* 18.) Edixit quoque Gutenberg: Andream Heilman etc. *Repone:* Edixit quoque, Gutenbergium, Andream Heilmann, etc.

Pag. 110. ad calcem ſequentia ſubiice:

Idem in Dedicatione PLINII *Hiſtoriae Naturalis, praedicto Pontifici ſummo inſcripta, edit. Romae per memoratos artifices* 1470. *fol.*

Sed age, quid in omnibus hominum inventis tanti unquam fuit, ut cum impreſſorum noſtrorum libraria arte digne conferri et anteferri queat? Quam gloriam aeternus Deus tuae potiſſimum felicitati tribuit, quod alio quoque loco ſcripſiſſe me memini, ut, Te Pontifice maximo, id Romae ſplendoris et utilitatis advexerit, unde ingenia, monumentaque ſapientum nulla unquam in mundi ſenectute peritura, unde futura omnis aetas ſit incredibiliter ſeſe litterarum genere omni excultura. Quae induſtria ſi fuiſſet apud veteres, profecto et PLINII noſtri excellentiſſima alia monumenta, et coeterorum coeleſtium hominum noſtra aetate non deſiderarentur.

Pag. 114. in not. lin. ult. poſt *illuſtrium* adde: Italico ſermone edita.

Pag. 116. in not. lin. 4. poſt *inf. aet.* adde: APOST. ZENO *Diſſert. Voſſiane Tom. I. p.* 256. *ſeq.*

Pag. 117. *in not. lin.* 8. *etc. integra periodus a verbis* Erravit etc. *usque ad finem, etſi recte ſeſe habeat, ſic tamen immutanda eſt, atque ab omni criſi vindicanda.* Erravit vero auctor tum in praenomine Gutenbergii, tum in eius loco natali, quem cum domicilii loco confudit. Ceterum ipſi, qui hunc librum excudit, JOHANNI PHILIPPO DE LIGNAMINE, equiti Siculo, Doctori medico, ac typographo Romano, *Chronici Ricobaldini* continuationem deberi exinde liquet, quod hic in dedicatione ad Sixtum IV. Pontif. ipſum quidem Chronicon innuat ab alio exaratum, aſt auctarium (de quo unice hic quaeſtio) ſibi deberi; prouti narrat αὐτόπτης JO. GEORG. ECCARDUS in *Praefat. ad Tom. I. Corporis hiſt. medii aevi*, (cui *Chronicon* hoc cum auctario ex principe editione inſertum) *n.* 17. ubi cum modo Johannem Philippum, modo ſimpliciter Philippum, de Lignamine vocat. Et certe typographus noſter etiam aliis ſcriptis, in propria officina excuſis, inclaruit, quae recenſuit ANT. MONGITOR *Biblioth. Sicula Tom. I. p.* 362. *Chronicon* vero ipſum una cum continuatione mox recuſum fuit Romae typis Joannis Schurener de Bopardia 1476. in 4°. quam editionem in Anglia videre licuit. Diverſus a noſtro fuit PHILIPPUS Siculus, vero nomine DE BARBERIIS, Ordinis praedicatorum, qui varios Theologici argumenti libellos exaravit, atque affini ſuo (non agnato) Joanni Philippo de Lignamine imprimenda dedit; queis addenda ſunt ejus *Chronica virorum illuſtrium*, inſcripta Joanni Alphonſo, eccleſiae Hiſpalenſis Canonico, et Bachalario Locronienſi, atque a. 1475. ſine loci et typographi indicio in 4°. edita. vid. idem MONGITOR *Tom. II. p.* 168. et JO. ALB. FABRICIUS *Lib. XV. Biblioth. med. et inf. Latinit.* Ex quibus patet, haud leviter fuiſſe lapſum JO. DOMIN. MANSI in *Addit.* ad eandem Fabricii *Biblioth. Tom. V. p.* 294. edit. Patavii 1754. dum, injuria reprehendens alios, e cerebro ſuo duos, quaſi diverſos homines, protulit,

Joan-

Joannem Philippum de Lignamine, et Philippum de Lignamine, atque illi ſolum typographiae exercitium, huic vero uni, quem cum Philippo de Barberiis eundem ſtatuit, *Chronicon* (praeter alia ſcripta) deberi contendit.

Pag. 119. in not. lin. 4. poſt *illuſtrium* adde: *Tom. I. pag.* 213.

Pag. 120. *ad calcem ſubiiciatur teſtimonium ſequens.*

NUM. XXI*.

SIMON DE LUCA, *Nicolai fil., impreſſor Romanus in epigraphe Roſarii Juris Canonici, ipſius typis impreſſi Romae* 1477. *fol.* (*ao**)

Ingenioſa novam Germania repperit artem,
Quam rapui nuper, ſed meliore modo.

* * *

Germani ſed quae ſtudio invenere priores,
Reddidimus certis haec meliora notis.

(*ao**) Hunc locum nobis indicavit SCIP. MAFFEI *Veron. illuſtr. Part. II. col.* 91. edit. Veron. 1732. fol. Simon de Luca ab a. 1471. Romae impreſſit, primum cum Ulrico Hahn, mox ſolus. vid. MAITTAIRE *Annal. typ. Tom. I. p.* 242. *edit.* 2. In ſecundo verſiculo alludit forſan typographus ad furtum Harlemi commiſſum; quaſi dicere voluiſſet, ſe honeſtiore modo ad artis cognitionem perveniſſe, quam Jo. Gensfleiſchium ſeniorem, qui hero illam ſuffuratus fuit. Neſcio autem, an hoc *Roſarium Juris Canonici* idem ſit cum *Repertorio* PETRI DE MONTE, quod ab eodem Simone de Luca excuſum Romae 1476. 2 vol. in fol. teſte JO. DOMIN. MANSI in *ſupplem. ad Bibliot. Lat. med. et inf. aet. Fabricii, Tom. VI. p.* 349.

Pag. 122. in not. lin. 3. poſt verba, *et inf. aet.* ſubiice: APOST. ZENO *Diſſ. Voſſiane Tom. II. p.* 169. *ſeq.*

Pap. 129. *ante teſtimonium XXXI. praemittenda ſequentia.*

NUM. XXX.**

MARCI ANTONII COCCII, *Sabellici, teſtimonia.*

A. *Ex Hiſtoria Veneta, Lib. III. Decad.* 8. *edit. Venetae per Andream de Toreſanis* 1487. *fol. ad a.* 1458. *ſub Maripetri principatu.*

Ad

Ad hanc et alias illius principatus foelicitates acceſſit, quod librorum imprimendorum ratio tum primum eſt in Italia reperta. Commentum ipſum Germani hominis creditur. Sed quum tota Italia procedente tempore divini operis officinae conſtitutae ſint, ſitque aperta aemulatione inter opifices diligentia et ingenio certatum, (a. 1461.) Nicolaus Jenſon, quem Veneta civitas ſortita eſt, omnes alios in eo genere laudis poſt ſe procul reliquit.

B. *Ex Hiſtoria Univerſali, Lib. VI. Ennead. X. Tomo II. Operis, edit. Venetiis* 1504.

Per idem tempus libraria impreſſio apud Italos vulgari coepta eſt, etc. *vid. ſupr. pag.* 149.

(*bb**) Qui ex priore loco inferre volunt, auctorem typographiae inventionem ex Italia repetiiſſe, (ut verba eius accepit TRITHEMIUS in *Annal. Hirſaug.* ſupr. *N.* 4. *c.*) multum falluntur, eosque alterum SABELLICI teſtimonium refellit. Mens ipſius non alia, quam coepiſſe apud Italos officinas impreſſorias ſub Paſcalis Maripetri principatu, (qui gubernavit ab a. 1457. ad 1462.) ipſum vero commentum, id eſt inventum, deberi Germaniae; etſi vel ſic in epocha translatae ad Italos typographiae lapſus ſit manifeſte, utpote quae demum ſub Paulo II. Pont. Max. anno 1464. vel ſeq. coepit, et a. 1468. delata eſt Venetias, non per Nic. Jenſonem, aſt Johannem de Spira. vid. *epiſt. noſtr. ad* DUCARELLIUM not. *ar.* In altero loco Sabellicus, de typographiae inventae auctore, urbe, ac tempore agens, POLYD. VERGILIUM exſcripſit. add. KÖHLER *Ehrenr. Gutenb. p.* 64. Ceterum ſcriptor noſter, a. 1436. Vicovari natus, a. 1506. deceſſit Venetiis. vid. APOST. ZENUS *in vita* SABELLICI, eius *Hiſtoriae Venetae* praemiſſa in Collectione Hiſtoricorum Venetorum.

Pag. 133. *ad calcem addatur ſequens teſtimonium.*

NUM. XXXVII.*

JOANNES DE HIBERNA ARCE, *in ſubſcriptione Epitomes Apuleii de Mundo, ductu* CONR. CELTIS *edita, Viennae a.* 1497. *in fol.* (*bi**)

Impreſſum per Joannem de Hiberna arce, haud procul ripis Rhe-

Rhenanis et urbe inventrice et parente impreſſoriae artis Moguntiaco feliciter.

(*bi**) Huius loci indicium mihi fecit cl. SCHELHORNIUS in *Amoenit. hiſt. eccleſ. Tom. I. p.* 808. Suſpicor, ipſum CELTEN hanc ſubſcriptionem in gratiam impreſſoris addidiſſe, quum ipſe non abſimilia alibi ſcripſerit. vid. *Probat.* noſtr. *N.* 46.

Pag. 149. *integrum teſtimonium* Num. XLVIII. *transferendum eſt ad* Num. XXX**. *et delenda nota integra* (*cd*).

Pag. 153. *in not. lin.* 8. Indigitat ſine dubio etc. *usque ad finem ejusdem notae. Delenda haec omnia, et legendum ſimpliciter:* Quum primi apud Italos vulgati libri fuerint LACTANTIUS a. 1465. et S. AUGUSTINUS *de civitate Dei* 1467. hique e monaſterio Sublacenſi prodierint, infero, VOLATERRANUM Romae appellationem latiore accepiſſe ſenſu, ita ut etiam illius iurisdictio (qua Sublacum contineri certum eſt) comprehendatur.

Pag. 202. *in fine addatur ſequens teſtimonium.*

NUM. LXXXVII.*

HENRICUS SPIEGHEL, *Laurentii fil., in Poëmate, cui tit. Hertſpieghel, Lib. II. vers. 67. ſeq.* (*eb**)

Tot ſpraak en ſchryvens dienſt,
(iſt ramp of iſt geluk?)
Voor des eeuw, is (God wouts)
bedacht de letterdruk.
O Haarlems kloeke gheeſt, u lof
ſal ewigh ſtonkren,
Al heeft de roem van Ments u
faam heel doen verdonkren:
Ghi hebt houtſtaefkens eerſt in
houtplaats feil gepaſt: (*eb***)
En na, met ſnoerkens die (als
ſchrift) by een ghetaſt.

Linguae ſcripturaeque inſerviendi ergo viſum fuit Deo, ut ſeculo praecedente (anne infortunium hoc, an vero felicitas reputari debet?) excogitata ſit ars impreſſoria. Macte Harlemenſis civis ingenioſiſſime! In omne laus tua duratura aevum eſt, tametſi Moguntinenſium gloria famam tuam omnino obſcuraverit. Tu primum ligneos typos, ob vitium ta-

Maer knechts ontrow won d'eer.
Doch iſt waar niet min waarheid,
Al derfſe roemgherucht van wijtverbrede klaerheid.

tabularum e ligno, hunc in finem adaptaſti, moxque filo, ſcripturae obſervato nexu, junxiſti. Perfidus quidem famulus honorem reperti ſibi procuravit. Aſt veritas ipſa, quamquam deſtituta rumore publico paſſimque ſparſo, veritas nihilominus manet.

(*eb**) Teſtimonium hocce non omnino incognitum mihi fuiſſe inde liquet, quod ad PETRI VLAMINGII in eundem notas plus ſemel *Cap. V. et IX. Orig.* provocaverim, quem vero neglexeram iniuria, donec cl. VAN OOSTEN DE BRUYN illius memoriam mihi refricuit in nova deſcriptione urbis Harlemi *Tom. I. p.* 254. Conſiderari certe hic poteſt, ut ſupplementum teſtimonii THEOD. COORNHERTII, (*N.* 52. appoſiti) cui viro quum SPIEGELIUS fuerit familiaris, plusquam probabile eſt, per eum cognoviſſe noſtrum, quae de typorum ligneorum invento, ac nexu fili ope ſcripſit; uti certiſſime poſtremi duo verſiculi e laudato teſtimonio depromti ſunt. Natus vero fuit Spiegelius Amſtelodami a. 1549. ac Senator in urbe patria deceſſit a. 1612. vid. eius vita, auctore Vlamingio, noviſſimae Poëmatum Spiegelii editioni praemiſſa Amſt. 1723.

(*eb***) Ita difficilem hunc locum, qui diu multumque me torſerat, verti, admonitus a v. cl. ADRIANO KLUITIO, haud vulgari veteris linguae Belgicae cognitione praedito, cuique ſermo auctoris noſtri plane familiaris. Mens ergo SPIEGHELII fuit, Harlemenſem Laurentium probe perſpexiſſe, tabulas ligneas, utpote uni tantum operi proprias, exprimendae qualicunque linguae vel ſcripturae plane non inſervire, atque ea de cauſa ſtatim typis e ligno mobilibus fuiſſe uſum: et ſic mirifice confirmantur, quae *Orig. Cap. IX.* §. 10. ſcripſimus. Sanam vero rationem non conſuluit VLAMINGIUS, dum verba *in houtplaats feil* interpretatus eſt *ob inopiam tabulae ligneae:* ut enim re meliori plerumque utimur non ex inopia deterioris, verum ex huius contemtu, ita Laurentius quoque typos ligneos mobiles adhibuit non ob penuriam tabularum, ſed quod illas noſſet perexigui eſſe uſus. Nec melior altera Vlamingii explicatio *adinſtar tabulae ligneae*, quae et verbis ipſis et toti contextui refragatur.

Pag. 206. *in not. lin. antepenult. pro verbis*, ut conſtat ex eius epitaphio apud GEORG. FABRICIUM in Romae deſcript. *ſubſtitue:* ſi fides epitaphio illius apud GEORG. FABRICIUM in *Romae deſcript.* vel potius Kal. Auguſti a. 1457. uti rationibus ſatis validis adſtruxit LAUR. MEHUS, apud APOST. ZENUM *Diſſ. Voſſiane Tom. I. p.* 72. *ſeq.*

DISQUISITIO
DE
TRANSLATA IN ITALIAM,
SPECIATIM SUBLACENSE COENOBIUM,
ATQUE URBEM ROMAM,
ARTE TYPOGRAPHICA.

§. I.

Typographia, poſtquam per varias Germaniae urbes diſperſa eſſet, Alpes tandem transiit. De loco autem, quo primum tunc delata, de tempore, atque auctore non convenit inter neotericos, neque, qui hoc argumentum bene extricaverit, inventus a me eſt ullus: quare cogitata mea cum harum rerum curioſis communicaturus actum profecto non agam.

Apponam primum ordine chronologico, more mihi conſueto, teſtimonia veterum, quorum nonnulla fugerunt hactenus aliorum induſtriam, eaque in duas diſtribuam claſſes; queis ſuperſtruendae poſthac erunt ratiocinationes noſtrae.

§. II.

TESTIMONIA PRIMAE CLASSIS.

I. Inſtrumenta, ſeu primi libri in Italia editi:

a. DONATUS, ſive Grammatica brevis.

b. LACTANTIUS, in monaſterio Sublacenſi abſolutus die antepenultima Octobris 1465.

c. AUGUSTINUS *de civitate Dei*, iisdem typis, finitus die 12. Junii 1467.

d. CICERONIS *libri de Oratore etc.* eodem charactere.

e. *Eius-*

e. *Eiusdem Epiſtolae ad familiares.* Romae per Conradum Sweynheym et Arnoldum Pannartz 1467.

f. JOH. DE TURRECREMATA *Meditationes*, cum figuris. Romae per Ulricum Han, finitae die ultima Decembris 1467.

II. GASPAR VERONENSIS *Lib. IV. de geſtis tempore Pauli II.* ſcribit: (*a*) *Hac tempeſtate ad ſanctiſſimam Romam quidam iuvenes acceſſerunt, et ii quidem Teutonici, qui* LACTANTIUM FIRMIANUM *de hominis opificio, de Dei ira, nec non contra Gentiles, menſe uno formaverunt, et ducentos huiusmodi libros quoque menſe efficiebant. Quorum artificium narratu perdifficile foret, ſed plurimi omne ipſum cognoverunt; quae fuit magni ingenii inventio. Sed et* AUGUSTINUM *de Dei civitate itidem finxerunt, nec non de Oratore ad Quintum fratrem, et* CICERONIS *Epiſtolas, et vili venumdederunt pretio; ſicque alios codices ſunt formaturi.* Quum autem varii deinde libri a. 1468. Romae prodierint, apparet, haec ſcripta exeunte a. 1467.

III. JOANNES ANDREAS, Alerienſis Episcopus, in *Dedicatione Vol. I. Operum* HIERONYMI, edit. Romae 1468. Paulo II. inſcripta, Nicolaum Cuſenſem, Cardinalem, peroptaſſe tradit, ut haec ſancta ars, quae oriri tunc videbatur in Germania, Romam deduceretur; vota autem eiusdem (die XI. Auguſti 1464. defuncti) (*b*) ſub Pontificatu Pauli II. (qui pridie Kal. Septemb. huiusce anni coepit) (*b**) impleta eſſe: nominans deinde ipſos advectores Conradum Sweynheym et Arnoldum Pannartz. (*c*)

IV. Idem ANDREAS in *dedicatione quintae partis Bibliorum cum gloſſis* NICOL. DE LYRA, edit. Romae 1472. inſcripta Sixto IV. Pontifici, et data 20. Martii illius anni, Conradum Sweynheym et

(*a*) *Tom. III. Part. 2. Scriptor. rer. Ital.* LUDOV. ANT. MURATORII *p.* 1046. Ceterum Grammaticus hic Romae floruit, fuitque Aldi Romani praeceptor. vid. SCIP. MAFFEI *Veron. illuſtr. Part. II. col.* 81. *et* 122.

(*b*) Vid. ALPH. CIACONIUS *de vit. Roman. Pontif. Tom. II. col.* 975. edit. Romae 1677.

(*b**) Idem CIACONIUS *Tom. II. col.* 1072.

(*c*) Vid. *Probat. noſtr. N.* 6.

et Arnoldum Pannartz vocat *utiliſſimae huius impreſſoriae artis primos in Italia opifices.*

V. Ipſi hi typographi in libello ſupplice, Sixto IV. eodem tempore oblato, ac laudatae epiſcopi Alerienſis dedicationi ſubjecto, ſcribunt: *Nos de Germanis primi tanti commodi artem in Romanam Curiam tuam multo ſudore et impenſa, deceſſoris tui tempeſtate, deveximus. Nos opifices librarios ceteros, ut idem auderent, exemplo noſtro invitavimus. Nos, reliquis propter impenſarum magnitudinem a tanto negotio vel omnino vel maxima ex parte quaſi in ſalebra haerentibus, recentiore animo viribusque geminatis cum ſumma difficultate reſtitimus.* etc. (*d*).

VI. JOH. ANT. CAMPANI (*e*) hexaſtichon in laudem Ulr. Galli, variis eius impreſſionibus ſine anno et loco (ut videtur 1470. vel ſeq.) ſubiectum:

Anſer Tarpeji cuſtos Jovis, unde, quod alis
Conſtreperes, Gallus decidit. Ultor adeſt
Uldricus Gallus, ne quem poſcantur in uſum,
Edocuit, pennis nil opus eſſe tuis.
Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.
Ingenio, haud noceas, omnia vincit homo.

VII. JOH. PHIL. DE LIGNAMINE in *Chronico*, quod a. 1474. Romae edidit, Sixtoque IV. inſcripſit (*f*), ſub pontificatu Pauli II. ad a. ut videtur 1465. haec tradit: *Conradus Suveynheym ac Arnoldus Pannartz, Udalricus Gallus parte ex alia, Teuthones, li-*

(*d*) Integram Epiſcopi dedicationem atque impreſſorum ſupplicem libellum videre eſt in WOLFII *Monumentis typographicis*, MAITTAIRII *Annalibus*, et Card. QUIRINI *libro de primis editionibus Romanis.*

(*e*) De hoc auctore, qui a. 1477. obiit, vid. inter ceteros NICERON *Memoires des hommes illuſtres Tom. II. p.* 268. *ſeq.* JO. ALB. FABRICIUS *Lib. III. Biblioth. med. et inf. Latinit.*

(*f*) De illo ſcriptore diximus in *Addend.* not. *ad. Probat. N.* 16.

librarii inſignes, Romam venientes primi imprimendorum librorum artem in Italiam introduxere, trecentas cartas per diem imprimentes.

VIII. DOMIT. CALDERINUS in dedicatione mſ. *Coſmographiae* PTOLOMAEI, Sixto IV. inſcripta anno, ut ſuſpicor, 1476. notum ait Pontifici, a Conrado Germano Romae formandorum librorum induſtriam primum profectam eſſe (*g*).

IX. Similiter Anonymus in edita praefatione laudatae *Coſmographiae* Rom. 1478. eundem Pontificem alloquens ſcribit, a Conrado Suvenheym Germano formandorum Romae librorum artem primum profectam eſſe (*h*).

§. III.

TESTIMONIA SECUNDAE CLASSIS.

X. MARC. ANT. COCCIUS, Sabellicus, Vicovarienſis in *Hiſtoria Veneta*, edita a. 1487. narrat ſub principatu Maripetri ad a. 1458., librorum imprimendorum rationem tunc primum apud Italos coepiſſe (*i*).

XI. Idem fere repetiit in *Hiſtoriae univerſalis* parte altera, vulgata a. 1504. ſcribens, eam invectam anno, quo Calixtus III. Papa deceſſit, ac Pius II. illius in locum ſubintravit (*k*).

XII. MICHAEL FERNUS, Mediolanenſis, in *vita* JO. ANT. CAMPANI, inſerta huius *Operibus*, edit. Romae per Eucharium Silber, alias Franck, 1495. *Cum Uldricus quidam Gallicus tunc, qui formas in urbem librarias nuper intuliſſet, interquieſcere illum aſſiduis*

(*g*) Locum integrum appoſuimus in *Not. ad Cap. IX. Orig.* §. 17.
(*h*) Hunc etiam locum videre eſt *l. cit.*
(*i*) Verba ipſa vid. in *Addend. ad Probat. N.* 30**.
(*k*) Vid. *Probat.* noſtr. *N.* 48.

aſſiduis emendationibus non permitteret, remque litterariam ex magnis difficultatibus inopiaque ad ingentem ubertatem glorioſiſſimo illo et divino opificio evocaret, in illum jocatus carmen hoc edidit: Anſer Tarpeji etc. *quando illius impreſſiones ſcribendi neceſſitatem pennarumque uſum ſuſtuliſſe viderentur.*

XIII. POLYD. VERGILIUS, Urbinas, *lib. de inventoribus rerum*, edito 1499. ſcribit, anno 1458. quendam Conradum, hominem Germanum, artem Romam primo in Italiam attuliſſe (*l*).

XIV. JAC. WIMPHELINGIUS, Seleſtadienſis, in *Epitom. rer. German.* edit. 1505. *Cap.* 65. *Praeterea Ulricus, cognomento Han, ſub idem fere tempus formas librarias, rem inauditam, nec unquam Romanis viſam, Romam attulit:* adjiciens deinde CAMPANI carmen (*m*).

XV. RAPHAEL MAFFEUS, Volaterranus, in *libris Commentariorum urbanorum*, edit. Rom. 1506. ſcribit, auctores typographiae, duos e Germania fratres, Romae coepiſſe a. 1465. primosque omnium AUGUSTINUM *de civitate Dei* et LACTANTIUM prodiiſſe (*n*).

XVI. Epitaphium Heidelbergae poſitum Joanni a Laudenbach, qui deceſſit die S. Stephani (26 Decemb.) 1514. hunc primos Romae libros impreſſiſſe declarat (*o*).

§. IV.

(*l*) Ibid. *N.* 43.

(*m*) Locum integrum videre eſt *Tom. I. Monum.* WOLFII *p.* 174. *ſeq.*

(*n*) Vid. *Probat.* noſtr. *N.* 53. ubi in *Not.* addi velim, RAPHAELEM MAFFEUM natum fuiſſe a. 1450. patre Gerardo, ac deceſſiſſe 8. Kal. Feb. 1521. ut conſtat ex eius epitaphio apud LAUR. SCHRADERUM in *Monum. Italiae fol.* 92.

(*o*) Apud NATH. CHYTRAEUM in *Delic. varior. itin. p.* 307. edit. ſecundae 1599.

Hans von Laudebach iſt mein nam,
Die erſten bücher truckt ich zu Rom.
Bitt vor mein ſeel, Gott gibt dir lohn.
Starb 1514. *auff Sanct Steffan.*

§. IV.

Liceat vero in anteceſſum circa horum teſtimoniorum pretium pauca haec, ut vocant, principia, ceu axiomata, lectori ob oculos ponere.

1. Primae claſſis teſtimonia habenda ſunt omni exceptione majora, quippe exarata ab auctoribus de re ſua aetate, imo recens, et in regione, ubi ſcribebant, idque publice ac in conſpectu populi geſta; et maximam partem ipſi Romano Pontifici relata. Quumque igitur praeſumi haud poſſit, quendam ex illis hac in parte fuiſſe lapſum, multoque minus decipere alios voluiſſe, conſequens eſt, ea, ſi quaedam appareat antinomia, quovis concilianda eſſe modo.

2. Ipſis Sweynheymio Pannartzioque, etſi teſtibus in re propria, fides hic derogari non poteſt, quum ſcripſerint ipſi Pontifici maximo *de re huic nota*, et quidem dum illius implorarent patrocinium. Anne vero id obtinuiſſent impudentiſſimo mendacio?

3. Secundae claſſis teſtimonia, quum ſcripta fuerint non paulo ſerius modo, ſed etiam ab alius regionis incolis, tantae auctoritatis non ſunt. Unde in pretio duntaxat habenda, ubi vel novi aliquid docent, vel praecedentia confirmant: rejicienda, quando cum prioribus pugnant.

§. V.

Sed ad ipſum nos tandem convertamus argumentum. Typographiam ergo ſub Paulo demum II. e Germania ad Italos delatam non obſcure ANDREAS ALERIENSIS *Teſtim. III.*, clarius vero JO. PHIL. DE LIGNAMINE *Teſt. VII.* ſcripſere. Illius vero Pontificatum anno demum 1464. vergente coepiſſe conſtat. Unde falſi vel erroris convinci poſſunt illae librorum trans Alpes editorum

rum ſubſcriptiones, quae vetuſtiorem anno 1464. epocham indicant, prout accidit in *Decore puellarum*, Venetiis typis Nicolai Jenſon 1461. (*p*) *Ptolomaei Coſmographia*, Bononiae per Dominicum de Lapis 1462. (*q*) ut alias mittam. Notandum illud eo magis hic fuit, quoniam vitioſa illa Jenſonis ſubſcriptio jam olim SABELLICUM movit, ut hujus typographi impreſſiones ad a. 1461. collocaret, indeque origines artis apud Italos ad a. 1458. retrotraheret, quem errorem ſecutus eſt POLYD. VERGILIUS, atque hoc duce alii bene multi.

§. VI.

Aſt propius jam inquirendum eſt, quaenam Italiae regio artem primum receperit. Et ſane tuto ex allatis teſtimoniis inferre mihi videor, factum hoc in Statu eccleſiaſtico, et quidem ea parte, quae vulgo *La Campagna di Roma*, ſeu *ager Romanus* vocatur. Si vero de ipſo loco quaeſtio, duo in hoc tractu ſiti ſeſe offerunt, qui jam mature et ante ceteras Italiae urbes dedere typographiae azylum; Sublacenſe ſcil. Coenobium, (duobus ab oppido cognomine milliaribus diſſitum) atque urbs Roma. Utri ergo concedemus primitias? Pro laudato monaſterio manifeſte pugnat

(*p*) De hoc libro jam diximus in *Epiſt. ad* DUCARELLIUM not. *ar*.

(*q*) Abſurditatem hujus epochae evincit, quod ante indicem tabularum, quae ipſi operi inſertae, ſcribatur, PHILIPPUM BEROALDUM extremam emendationi manum impoſuiſſe, et PLINII, STRABONIS, reliquorumque id genus ſcriptorum Geographiam cum PTOLOMAEO contuliſſe. Beroaldus vero quum natus fuerit a. 1453. (vid. *Probat.* noſtr. *N.* 42. in *not.*) eum nono aetatis anno tam difficile opus abſolviſſe ſtatuere ridiculum eſt. Atque haec ratio addi illis poteſt, quas congeſſit GEORG. MART. RAIDELIUS in *Comm. de Ptolomaei Geographia Cap. VI.* §. 2. qui non injuria exiſtimat pro 1462. hic ſubſtituendum 1482. Quum vero plures ejusmodi falſas ſubſcriptiones in libris veteribus detexerim, naſcitur mihi ſuſpicio, an non typographi iſti gloriae cupidi id conſulto fecerint, ut ita poſteritati imponerent, quaſi primi omnium in regionem aliquam, vel ſaltem urbem intuliſſent artem.

pugnat epocha abſoluti LACTANTII 29 Octob. 1465. quam ab omni errore liberat adjectum tempus atque conſentiens tum Pontificatus Pauli II. tum indictionis (*r*). Haec vero non tantum Romanis editionibus hucusque notis biennio vetuſtior eſt, ſed etiam quatuordecim modo menſibus ab adſcenſu ſedis laudati Papae remota. Unde, ſi conſideremus, debito temporis ſpatio fuiſſe opus ad totius apparatus impreſſorii conſtructionem, indeque ad integri voluminis forma majore deſcriptionem, ne praeſumtioni quidem locus eſt, intra hoc intervallum vel Romae vel ulibi in Italia alium librum praeceſſiſſe (*s*). Nec refragantur ſcriptores allati, dum *Romae* primùm coepiſſe artem indicant; modo

---

(*r*) En ſubſcriptionem integram ex authentico a nobis deſcriptam: *Lactantii Firmiani de divinis inſtitutionibus adverſus gentes libri ſeptem. nec non ejuſdem ad Donatum de ira Dei liber unus. una cum libro de opificio hominis ad Demetrianum finiuntur. ſub anno Domini* M. CCCC. LXV. *Pontificatus Pauli Papae* II. *anno ejus ſecundo. Indictione* XIII. *die vero antepenultima menſis Octobris. In venerabili monaſterio Sublacenſi. Deo gratias.*

(*s*) Fruſtra igitur JOS. ANT. SAXIUS in *Proleg.* ad *Hiſtor. literar. typogr. Mediol. p.* 87. *ſeq.* perſuadere nobis voluit, editionem Mediolanenſem Hiſtoriae Auguſtae ſcriptorum anni 1465. a SALMASIO (in notis ad ſuam editionem Pariſ. 1620. *pag.* I.) olim citatam, ſed quam cum vera anni 1475. perturbatam merito aliis viſum, genuinam eſſe, eamque a Sweynheimio ac Pannartzio excuſam, priusquam ſeſe in Monaſterium Sublacenſe conferrent. Quam ſententiam, ea de cauſa a Saxio propugnatam, ut patriae urbi Mediolano velificaretur, operae pretium eſt, ut explodamus, ne literatiſſimi viri auctoritas poſthac alios decipiat. Eam vero in rem tria haec notaſſe ſuffecerit. Primum, quod talis editio poſt Salmaſium nemini viſa ſit, tametſi noſtro ineunte ſeculo maximi et labores et ſumtus impenſi fuerint in conquirendas auctorum claſſicorum vetuſtiſſimas editiones, cumprimis per Celſiſſ. Principem EUGENIUM A SABAUDIA, itemque per quatuorviros, illuſtriſſimos in Anglia muſagetas, WILHELMUS CAVENDISH Ducem Devoniae, CAROLUM SPENCER Comitem Sunderlandiae, THOMAM HERBERT Pembrokiae Comitem, ac EDUARDUM HARLEY Comitem Oxoniae. Deinde, quod nullus liber Mediolani editus, de quo certo conſtat, notus hucusque ſit, anno 1470. vetuſtior, obſervante etiam MAITTAIRIO *Tom. I. Annal. typ. p.* 349. *edit.* 2. Tandem, quod lectiones ex hac editione a Salmaſio prolatae, uti ipſe animadverti, omnino conſentiant cum illa, quae partem conſtituit variorum Hiſtoriae Romanae Scriptorum, typis Philippi de Lavagna, impreſſoris Mediolanenſis a. 1475. in fol. ac noſtram quoque ornat bibliothecam. Haec

modo ſub ea appellatione non ipſam duntaxat urbem ſed et illius jurisdictionem, adeoque Campaniam Romanam comprehendas. Certe loquendi haec ratio ea aetate non inſolita. Teſtes mihi auctores duo coaevi, ambo editores Lactantii. Alter enim, isque anonymus, ad calcem editionis Venetae 1471. ſcripſit. *Preſſerat hunc primo mundi caput inclyta Roma: Poſt Regina premit nempe colenda maris.* Alter vero, ANGELUS CNEUS, poëta laureatus, in dedicatione editionis ipſa in urbe capitali excuſae typis Ulr. Galli et Sim. Nicolai de Luca 1474. dum ad anteriores provocat Lactantii impreſſiones, addit, eas a pluribus et saepius factas tam Romae quam Venetiis (*t*). Neuter autem ignorare

Haec vero editio, quod notandum, commodam in tres partes diviſionem patitur: In limine enim occurrit SUETONIUS cum praefatione BONI ACCURSII Piſani; ſubjecta ad calcem notula: *Mediolani impreſſum per Magiſtrum Philippum de Lavagnia* 1475. *die* 20 *Julii.* Deinde poſt folia quaedam vacua ſuccedunt ſex notiſſimi *Hiſtoriae Auguſtae Scriptores*, praemiſſo brevi de Imp. Nerva ac Trajano libello: atque huic parti licet nulla ſubjiciatur epigraphe, dubitandi tamen haud locus eſt, quin eodem anno 1475. prelo exierit, quum non modo typus et charta ejusdem formae ſit, atque per totum porro opus, verum etiam BONUS ACCURSIUS in *Praefat.* aeque de hiſce ſcriptoribus, ac de ceteris huic ſyntagmati inſertis, loquatur. Poſt folium denique vacuum agmen voluminis claudunt EUTROPIUS ac PAULUS DIACONUS cum ſequenti ſubſcriptione: *Informatum eſt hoc opus per Magiſtrum Philippum de Lavagna anno a nativitate Chriſti* M. CCCC. LXXV. *undecimo Kalendas Januarias Mediolani.* Hanc ipſam ergo editionem quum ante oculos habuerit Salmaſius, alterutrum neceſſe eſt, aut ut ſyntagma hoc integrum amici ſui JURETI beneficio inſpexerit, aut ſolam partem ſecundam, ſcil. *ſex Hiſt. Aug. ſcriptores* anni loci et typographi indicio deſtitutos: (quale exemplum, in auctione librorum Henr. Juſtice Hagae anno 1763. vergente divenditum, cum meo integerrimo conſentire deprehendi) Priore caſu verum impreſſionis tempus ignorare non poterat, atque ita lapſus memoria eſt vir ſummus, dum memoratam editionem ſcripſit totis viginti quinque annis Veneta anni 1490. anteriorem. Poſteriore metuo, ne inciderit in exemplar, cui, quum anni nota deeſſet, falſarius ſive manu ſive typo annum 1465. ſubjecit, ut accidiſſe alibi obſervavi in not. *x.* ad *epiſtolam* DUCARELLII, cui nunc etiam addam exemplum editionis TERENTII, absque die et conſule olim impreſſae, verum quod anni 1469. indicio ab impoſtore inſignitum in bibliotheca Petaviana et Manſartiana (Hagae a. 1722. diſtracta) Fol. N. 1297. pretio 499. florenorum emtum fuit Sunderlandiae Comiti, in cujus theſauro literario Blenhemiae illud non ſine indignatione conſpexi.

(*t*) Vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr. p.* 306 *et* 333. *edit.* 2.

rare poterat, principem auctoris editionem prodiiſſe Sublaci, quippe ea aetate perquam recentem.

§. VII.

Circa annum hujus tranſlationis ſcrupuloſo examine haud opus erit. Manifeſtum quippe ex antecedentibus, id neque citius, quam extremo anno 1464., neque ſerius, quam initio ſequentis, fieri potuiſſe. Poſteriorem tamen epocham praeferimus auctoritate RAPH. VOLATERRANI *Teſt. XV.* qui de Roma loquens pariter Campaniam Romanam intellexit. Ita, quum expeditiſſimi eſſent illi opifices, (vid. *Teſt. II.*) decem fere menſium ſpatio et apparatum ſuum conſtruxerunt, et abſolverunt LACTANTIUM, juſtae molis opus.

De artificum nomine res apertiſſima ex JOANNE ANDREA, qui *Teſt. III.* et *IV.* typographiam a Conrado Sweynheym et Arnoldo Pannartz primum in Italiam, et quidem Romam (ſeu agrum Romanum) advectam tradit (*u*). Unde quum Sublacenſe coenobium primum arti receptaculum dederit, illic ſtatim deſcendiſſe Conradum Arnoldumque conſequens eſt; tametſi libris iſthic editis nunquam appoſuerint nomen. Laudabile profecto hoc Coenobitarum conſilium fuit, qui quum Teutonici eſſent (*x*), et de praeclaro ſuae nationis invento probe inſtructi, duobus e Germania opificibus praeſtantiſſimis hoſpitium praebuere. Lapſus vero hac in parte non leviter idem Volaterranus eſt, dum ipſis chalcographiae inventoribus, duobus e Germania fratribus (utrique Jo. Gensfleiſchio) hoc tribuit, prout alibi jam obſervavimus (*y*).

§. VII.

(*u*) Forte Conradus primus illic advenit, ut innuere videntur CALDERINUS, et anonymus, *Teſt. VIII. et IX.* eique mox comitem ſeſe Arnoldus dedit.

(*x*) Id ſibi conſtitiſſe ſcribit Eminentiſſ. Card. QUIRINI *Lib. ſing. de primis edit. Rom. p.* 75. edit. SCHELHORN.

(*y*) Vid. *Orig. Cap. VII.* §. 9.

§. VIII.

Opera in iſthoc monaſterio impreſſa *Teſt. I.* jam enarravimus, quod tamen paucis illuſtrare juvabit.

Primus ergo omnium *Donatus* fuit, excuſus pro puerulis. Hanc quippe editionem reliquis omnibus praeceſſiſſe, et trecentis vulgatam exemplis e Conradi Arnoldique teſtimonio conſtat (*z*). Omnibus illa hactenus ſeſe ſubduxit bibliographis, quanquam eminentiſſ. Cardinalis QUIRINI ex relatione Romani cujuſdam bibliopolae ſcribat, ipſum hanc aliquando poſſediſſe, diligenterque obſervaſſe, eam non quidem mobilibus formis impreſſam fuisſe, ſed ligneis tabellis viſcido quodam atramento imbutis, quarum ſingulae ſingulis foliis aptatae noſcebantur (*aa*). De loco impreſſionis conſtitiſſe bibliopolae, neque Sublacenſem Donatum cum Moguntino confuſum ab ipſo ſperaverim. Certe vera eſſe poteſt haec circumſtantia, quum diu etiam poſthac Grammatica iſta apud Belgas ligneis tabulis excuſa fuerit (*aa**), atque adeo ſuſpecta reddi a SCHELHORNIO non debuit (*ab*).

Succeſſit mox LACTANTIUS, abſolutus, ut diximus, menſe Octobri vergente anni 1465.

Hunc inſecutus eſt AUGUSTINUS *de civitate Dei*, finitus die 12. Junii 1467. qui etſi locum impreſſionis non prodat, iiſdem tamen cum Lactantio excuſus eſt typis, MAITTAIRIO teſte (*ac*); uti et mihi viſum, quum in exquiſita Sunderlandiae Comitis bibliotheca a. 1759. hunc librum evolverem; quemque in laudato

(z) In indice enim operum, libello ſupplici ad Sixtum IV. inſerto, primo loco nominantur ab iis *Donati pro puerulis, ut inde principium dicendi ſumamus, unde imprimendi initium ſumpſimus, numero trecenti.* CCC.

(*aa*) *Lib. ſing. de primis edit. Rom. p.* 234.

(*aa**) Vid. *Orig. Cap. IX.* §. 13.

(*ab*) In *not.* ad *d. l.* QUIRINI *p.* 233.

(*ac*) *Annal. typ. Tom. I. p.* 277. *edit.* 2.

to etiam coenobio excuſum ſubſcriptio Lactantianae ſimillima confirmat (*ad*).

Addere tandem liceat CICERONIS *libros de Oratore*, (ſubjectis, ut ſuſpicor, *Bruto*, et *Oratore ad Brutum*) eodem quippe adhuc charactere editos, licet anni, loci, et artificis nota deſtitutos, prout teſtes ſunt MAITTAIRIUS, atque auctor *bibliothecae Harleianae Catalogi* (*ae*).

Plures Sublacenſibus literis impreſſi libri nec cogniti ſunt, nec memorantur uſpiam. Imo poſt edita Auguſtini ac Ciceronis ſcripta non diu in hoc coenobio morari artifices noſtri potuere, quum ante exitum anni 1467. jam librum juſtae molis vulgaverint ipſa in urbe Roma.

§. IX.

Mirifice haec omnia confirmantur partim ipſorum artificum, partim aliorum teſtimoniis.

Alerienſis epiſcopus in dedicatione LACTANTII, in urbe Roma a. 1470. per eosdem Sweynheimium ac Pannartzium vulgati, Paulo II. inſcripta teſtatur, hunc auctorem ab iis opificibus *ſemel iterumque* impreſſum prius fuiſſe; quod falſum eſſet, niſi aeque Sublacenſem a. 1465. ac Romanam a. 1468. illis adſcribas (*af*).

Ipſi

(*ad*) Juvabit eam hic apponere integram, qualis a cl. SCRIVERIO *Laurecrans p.* 73. et GUIL. FRANC. DE BURE *Bibliogr. inſtructive*, *Vol. de Theol. N.* 324. ad authenticum deſcripta eſt; maxime quum hoc neglexerit MATTAIRIUS *d. l. Aurelii Auguſtini doctoris egregii atque epiſcopi Ypponenſis de civitate Dei liber viceſimus ſecundus explicit contra paganos: ſub anno a Nativitate Domini* M. CCCC. LXVII. *Pontificatus Pauli Papae ſecundi, anno ejus tertio, regnante Romanorum Imperatore Frederico, Indictione* XV. *die vero duodecima menſis Junii. Deo gratias.* GOD. AL.

(*ae*) Vid. ille *Tom. I. Annal. p.* 763. *edit.* 2. hic *Vol. I. Catal. N.* 5016.

(*af*) Id ante me Card. QUIRINI jam monuit *lib. ſupr. cit. p.* 80. ubi ipſam JOANNIS ANDREAE praefationem legere eſt.

Ipſi excuſores noſtri in libello ſupplice ad Sixtum IV. a. 1472: dum indicem exhibent operum a ſe editorum, jungunt ei exemplarium numerum, qui pro quolibet unius editionis tomo eſt 275. (*ag*) ſi *Donatum*, *Speculum vitae humanae*, *Defenſionem Platonis*, et PLINII *Hiſt. Nat.*, ſingula 300. exemplis edita, excipias. Itaque LACTANTII enumerant 825. exemplaria, utpote tribus a ſe vicibus editi, Sublaci a. 1465., Romae a. 1468. et 1470. (*ah*). AUGUSTINI totidem quoque exempla, innuentes tres ſuas editiones, Sublacenſem a 1467. ac Romanas a. 1468. et 1470. (*ai*). Denique CICERONIS *Lib. de oratore* exemplaria 550. ſcil. pro editione Sublacenſi, itemque Romana anni 1469. (*ak*).

GASPAR VERONENSIS *Teſt. II.* tres priores libros Romae (i. e. in Campania Romana) editos eodem recenſet, quo factum a nobis, ordine, eisque quartum mox addit, nempe *Ciceronis Epiſtolas*, ſed hunc jam in ipſa urbe capitali editum.

His tandem adſtipulatur VOLATERRANUS *Teſt. XV.* duo priora nominans opera, vulgata Romae (intellige eodem ſenſu), ſed illa quidem ordine praepoſtero. Neuter vero horum *Donati* meminit, utpote ſpeciminis in gratiam tyronum editi, et ad tabellarem impreſſionem ablegandi.

§. X.

(*ag*) Bene hoc cl. SCHELHORNIUS obſervavit in *not. ad dict. lib.* QUIRINI *p.* 230. Hinc GASP. VERONENSIS *Teſt. II.* rotundo numero uti volens ducentis exemplaribus libros ab his impreſſoribus excuſos ſcripſit, at JO. PHIL. DE LIGNAMINE *Teſt. VII.* de trecentis loquens ad *Donatum* et reliquos tres a me hic memoratos reſpicit.

(*ah*) Tres hae editiones in bibliotheca noſtra locum occupant. Utramque Romanam, quam FABRICIUS aliique non niſi ſubſcriptione tenus diverſam crediderunt, reapſe differre bene obſervatum eſt in *Prolegom.* LACTANTII, per NIC. LENGLET DU FRESNOY editi, *Tom. I. pag.* 37. Et certe variant illae non modo in paginarum diſpoſitione, ſed et in correctione, quum poſtrema a. 1470. a JO. ANDREA recognita priori ſit emendatior.

(*ai*) Priorem Romanam editionem a. 1468. ipſi quoque poſſidemus.

(*ak*) Cl. SCHELHORNIUS in *not. ad lib. ſing. Card.* QUIRINI *pag.* 231. quod editionem huius libri Sublacenſem haud noſſet, ejus loco ſubſtituit alteram Romanam per Conradum Arnoldumque a. 1471. impreſſam, quae vero eſt imaginaria.

§. X.

Omnes hi Sublacenſes libri characteribus excuſi fuere propemodum Gothicis, aſt ſummae elegantiae. Graecorum non ſufficiens typographis videtur initio fuiſſe copia (*al*): unde in LACTANTIO, qui ſolus mihi ad manus, pleraeque, ſaltem longiores, ſententiae Graecae calamo ſunt additae, vacuo ſpatio ad id ab impreſſoribus relicto; poſt medium vero operis omnes impreſſae jam apparent. Chartae genus perpulchrum eſt, marginesque ampliſſimi. Atramentum quidem ſummae nigredinis, aſt ea ipſa de cauſa, ut arbitror, nimia laborans craſſitie (*am*).

Impreſſi vero fuiſſe videntur expenſis monaſterii, totusque proinde apparatus huic fuiſſe proprius (*am**); unde ex quo Conradus Arnoldusque Sublaco valedicto Romam ſeſe contulerunt, alio plane et typi et chartae genere, minus profecto, ut collatio me docuit, elegante, uti coeperunt.

§. X I.

Ordo jam exigit, ut artificum noſtrorum acta in ipſa urbe capitali propius contemplemur. Ibi etenim eodem adhuc, quo Sublaci impreſſerant, anno 1467. publicarunt CICERONIS *Epiſtolas ad*

(*al*) Uti Latinus character editionum Sublacenſium diverſus eſt ab eo, qui Moguntiae adhibitus fuerat, ita et in Graeco etiam notabilis utrobique differentia eſt, ut conſtitit mihi ex ſententiis Graecis, quae tum in *lib.* CICERONIS *de Officiis* et *Paradoxis*, Mogunt. per Jo. Fuſt et Petr. Schoeffer 1465. tum in LACTANTIO Sublacenſi obviae ſunt.

(*am*) Add. *Orig.* noſtr. *Cap. I.* not. z. et *ac.*

(*am**) Quod igitur de ſumtibus in libros collatis narrant artifices in *libello ſupplici ad Sixtum* IV. extendendum haud videtur ad paucos illos, quos Sublaci excuderant; tametſi hos quoque enumeraverint, ut ingentem exemplarium a ſe excuſorum numerum Pontifici ob oculos ponerent.

ad familiares, additis non ſolum anno ac loco, ſed et nomine (*an*). Aſt, quum die ultima menſis Decembris ipſiſſimi anni Ulricus Hahn, (Latine Gallus) Ingolſtadienſis patria, civis Viennenſis (*ao*), iſthic vulgaverit *Meditationes Cardinalis de* TURRECREMATA, quae editio a me primum indicata, (*ap*), quaeſtio jam oritur, utrius prela exerceri illic primum coeperint. Et certe, quum fingi vix poſſit, Sweynheimium ac Pannartzium opus ſuum eodem cum Ulr. Gallo vulgaſſe die, ultro agnoſcimus, illos huic in publicatione anteceſſiſſe. Verum, an inde concludemus legitime, illis etiam in erectione officinae dandas primitias? Dixeris, ſi a veroſimili quaeſtio pendeat, ita videri; operam quippe utriusque fuiſſe eandem tum in fabricandis novis characteribus, et conſtructione apparatus impreſſorii, tum in impreſſione libri juſtae molis. At me aegre habebis aſſentientem. Conradus enim Arnoldusque ſeſe jam per duos tresve annos in hac arte certiſſime exercuerant Sublaci, imo tantopere jam evaſerant periti, ut GASP. VERONENSI *Teſt. II.* indice, unius menſis ſpatio librum deſcriberent: Udalr. Gallus forte novus erat typographus, cui tanta feſtinatio cum dexteritate conjuncta tribui haud poteſt. Sed, quod magis ſtringit, illi ad Ciceronis *Epiſtolas* imprimendas non niſi typographico apparatu operariisque indige-

(*an*) En ſubſcriptionem integram:

> *Hoc Conradus opus Suveinheim ordine miro,*
> *Arnolduſque ſimul Pannartz, una aede colendi,*
> *Gente Theotonica Romae expediere Sodales.*
> *In domo Petri de Maximo.*
> MCCCCLXVII.

(*ao*) Id de ſe ipſo teſtatus eſt Gallus in quorundam librorum ſubſcriptionibus, vid. MAITTAIRE *Annal. typ. Tom. I. p.* 350. Unde multum lapſi ſunt MICH. FERNUS et JAC. WIMPHELINGIUS, qui typographum noſtrum natione Gallicum crediderunt; errore nato ex male intellecto CAMPANI carmine *Teſt. VI.*, qui ad nomen, non vero nationem Ulrici Hahn alluſerat.

(*ap*) Vid. ſubſcriptio *Orig. Cap. IX.* §. 14.

digebant: hic vero ad *Meditationes* Cardinalis icones permultas in opere hoc obvias (*aq*) aut ipſe aut per alios ligno ſculpere debuit, quod paucorum menſium ſpatio potuiſſe perfici quis credat? (*ar*) Unde ſi fingas modo, Udalricum plusquam ſemeſtri ſpatio in id incubuiſſe, jam recurrimus ad menſem Junium anni memorati 1467. quando Conradus Arnoldusque Sublaci adhuc librum edidere, prout modo vidimus. Adde, quod non liqueat, opus laudati eccleſiae antiſtitis primum fuiſſe Galli foetum, quum varios ſubinde libros is absque die et conſule excuderit (*as*), quorum uti aetas incerta, ita unus alterve praecedere potuit.

§. XII.

Aſt videamus, quid hac in parte e teſtimoniis veterum elici poſſit. Sweynheimium ac Pannartzium ab Epiſcopo Alerienſi *Teſt. III.* et POLYD. VERGILIO *Teſt. XIII.* primos nuncupari Romae typographos jam obſervavimus. Aſt falleris, ſi id favere cauſae eorum arbitreris in lite praeſenti. Certum enim, auctores hoſce de ea loqui Roma, ubi ars ad Italos transvecta primum fixit ſedem, adeoque de jurisdictione urbis. Nec alium ſenſum tribuo ipſis artificibus *Teſt. V.* quum Sixto IV. Pont. narrarunt, primos ſe artem impreſſoriam in *Romanam curiam* devexiſſe

(*aq*) Id teſtatur auctor *Catalogi bibliothecae Harleianae Vol. III. N.* 1538. de editione anni 1473. quae ad hanc priorem a. 1467. facta eſt.

(*ar*) Conradus Sweynheim integrum triennium impendit ad ſeptem et viginti mappas Geographicas aeri incidendas. vid. *Orig. Cap. IX.* §. 17. Utrum opus vero longius tempus deſideraverit, judicare non poſſum, qui TURRECREMATAE librum nunquam vidi

(*as*) Nonnullos memoravit MAITTAIRIUS *Annal. typogr. Tom. I. p.* 292. edit. 2. qui male eos ſub anno 1470. collocat. Sed et alios quoque his addere ex bonae notae catalogis liceret.

vexiſſe (*at*). DOM. CALDERINUM vero, et anonymum *Teſt. VIII.* et *IX.* ſi accepiſſe ſenſu proprio Romae appellationem conſtaret, teſtati hi modo fuiſſent, artem formandorum librorum a Conrado Arnoldoque primum profectam eſſe, id eſt, eos in publicatione librorum praeiviſſe ceteris; neutiquam vero, eos primum illic inſtruxiſſe officinam. Sane nullus auctor vetuſtus diſerte ſcripſit, Conradum Arnoldumque primos hanc artem in ipſam urbem Romam induxiſſe. E contrario non deſunt teſtimonia, quae Ulrico Gallo faveant. CAMPANUS certe *Teſt. VI.* non obſcure ſignificavit, eum docuiſſe urbis Romae incolas (*au*), pennis jam non amplius, verum typis ad libros deſcribendos opus fore: ſenſu optimo, ſi per eum edocti primum artem fuerint; nullo, ſi hanc jam cognoviſſent per alium; quare haec verba recte intellexit tum MICH. FERNUS, tum JAC. WIMPHELINGIUS, *Teſt. XII.* et *XIV.* dum ad hoc carmen provocantes Ulrico primas in urbe Roma dederunt. Hac etiam de cauſa ipſe Ulricus variis libris ſubſcripſit, ſe eos *non atramento plumali, calamo, neque ſtylo aereo, ſed artificioſa quadam adinventione imprimendi ſeu characterizandi effigiaſſe ad Dei laudem* (*ax*); quod moris erat iis potiſſimum typographis, qui primi in urbe aliqua officinam erexerunt (*ay*). Illud vero imitatus quoque eſt Arnoldus Pannartz, poſtquam Sweynheimius operas abdicavit

(*at*) *Curia* certe *Romana* hic proprio ſenſu accipi non poteſt pro aula ſeu palatio Pontificis, i. e. aedibus Vaticanis: nam typographia Vaticana erecta demum eſt ſeculo XVI. exeunte ſub Sixto V. Pontif. vid. inter alios CIACONIUS *Tom. IV. Vit. Pontif. col.* 128.

(*au*) Patet hoc ex frigida Poëtae alluſione ad Capitolium Romanum a Gallis obſeſſum, ab anſeribus liberatum: cujus ultor fuerit Ulr. Gallus, docens Romanos, pennis anſerum non opus fore amplius.

(*ax*) Vid. in editione VIRGILII per Udalr. Gallum et Sim. de Luca 1473. et deinceps.

(*ay*) Add. *Orig. Cap. VII.* not. *ad.*

vit (*az*), idem ſibi jus eſſe credens ob typos primum in Italiam advectos.

§. XIII.

Sed reſtat magni pretii teſtimonium, quod me movet, ut credam, perquam mature in urbe Roma fixiſſe ſedem Ulricum; imo brevi, poſtquam Conradus Arnoldusque prelum erexerant Sublaci. JOANNES enim PHILIPPUS DE LIGNAMINE *Teſt. VII.* ſub una eademque epocha, quae illic videtur eſſe a. 1465., utriusque officinae dominos conjungit, teſtaturque, primos imprimendorum librorum artem in Italiam induxiſſe. Quid ergo obſtat, quominus Ulricus ſeſe jam tranſtulerit in urbem principem exeunte anno 1465. vel ineunte 1466. Num incoeperit operas a libro quodam vel plane adhuc ignoto, vel noto quidem, ſed abſque die et conſule emiſſo, quis dixerit? Ad *Meditationes* ſaltem Cardinalis TORQUEMADAE deſcribendas non modo, ſed et exornandas tabulis, ego ad minimum anni integri vel ſeſquiennii ſpatium ipſi impertiverim (*ba*). Illam vero conjecturam meam celare lectores haud debeo, quod hoc ipſum opus in cauſa fuiſſe videatur, cur Conradus Arnoldusque Sublacenſi tandem coenobio valedixerint. Torquemada enim quum ipſius monaſterii eſſet adminiſtrator (*bb*), atque ad libri ſui impreſſionem praetuliſſet Gallum, forte quod hunc in iconum vel ſculptura vel impreſſione magis peritum crederet, infenſi evaſerunt Conradus Arnoldusque, nec ſibi multum patrocinii amplius in hoc coenobio polliciti ſunt. Itaque, poſt abſolutos medio fere anno

---

(*az*) Vid. ad calcem *Rudimentorum Grammatices* NIC. PEROTTI. Romae per Arn. Pannartz 1474.

(*ba*) Conf. ſupr. not. *ar*.

(*bb*) Id teſtatur AENEAS SYLVIUS in *Commentar. rer. memorabil. Lib. VI.*

no 1467. AUGUSTINI ac CICERONIS libros, in urbem principem Romam ſeſe tranſtulerunt, ibique novos invenerunt fautores, Petrum ac Franciſcum de Maximis, qui aedes ſuas liberaliter ad typographiae exercitium ipſis ceſſerunt, ut et correctorem literatiſſimum, ſaepius jam laudatum Alerienſem Epiſcopum. Accingentes ergo ſeſe operi novos illic fabricarunt characteres Latinos, ad eam ſatis accedentes ſpeciem, quae deinceps Romana audiit; Graecos vero conſtruxere ad formam figuramque Sublacenſium, quamquam paululum immutatos, et hoſce jam tanta, quanta priſci auctores Romani deſiderabant, copia (*bc*). Illo igitur inſtructi apparatu *Epiſtolas* CICERONIS deſcripſerunt unius menſis ſpatio (*bd*), atque ita Ulr. Gallo praeiverunt (*be*). Gallus, poſt emiſſum Turrecrematae opus, anno proximo 1468. die 6. Kalend. Octob. eminentiſſimum hunc patronum morte abreptum vidit (*bf*), indeque cum huius amico JO. ANT. CAMPANO (*bg*) propiore ſeſe vinculo junxit, cui mox eandem emendandorum ſcriptorum mandavit provinciam, quam JO. ANDREAE Conradus Arnoldusque. Et hinc factum, ut utriusque prela ceſſaverint nunquam.

(*bc*) Patuit hoc mihi ex editione LACTANTII anni 1468. ab ipſis vulgata, ubi omnes ſententiae Graecae a capite ad calcem impreſſae ſunt. Ceterum de exacta cura artificum noſtrorum in imprimendis ſententiis Graecis teſtis eſt MAITTAIRIUS *Annal. typogr. Tom. I. p.* 12. *edit.* 2. editione GELLII a. 1469. illud comprobans.

(*bd*) Vid. teſtimonium GASP. VERONENSIS ſupr. *Num. II.*

(*be*) Quaeſtio proinde, quis *primus* fuerit in urbe Roma *typographus*, ad logomachiam redit: quum hoc elogium illi tributum, qui primus typographicum opus ibi incoepit, Ulr. Gallo, illi vero, qui primus abſolvit, Sweynheimio ac Pannartzio debeatur.

(*bf*) Vid. inſcriptio ſepulchralis apud CIACONIUM *de Vit. Pontif. Tom. II. col.* 917. et NIC. ANTONIUM *Bibl. Hiſp. vet. Tom. II. p.* 188. unde mendum irrepſiſſe oportet in aliud Cardinalis epitaphium apud LAUR. SCHRADERUM *Monum. Italiae p.* 154. ubi defunctus traditur 25. Sept. 1465.

(*bg*) Idem CIACONIUS *d. l. col.* 918.

§. XIV.

Maxima vero, ut hoc quoque adjiciam, inter utriusque officinae magiſtros exſtitit dehinc aemulatio, vel potius invidia; quae eo proceſſit usque, ut libros melioris notae ab Ulrico Gallo primum editos mox repetierint Sweynheimius Pannartziusque. Cuius rei fidem faciunt QUINTILIANUS (*bh*), SUETONIUS (*bi*), ac JUSTINUS (*bk*), ut alios, de queis minus certa res, ex. gr. LI-

(*bh*) QUINTILIANUS, praefatione JO. ANT. CAMPANI ad Franc. Piccolomineum Cardinalem inſtructus, atque ab Ulr. Gallo, ut character docet, vulgatus, ſequentem ſubſcriptionem habet: *Marci Fabii Quintiliani inſtitutionum oratoriarum ad Victorium Marcellum liber XII. et ultimus explicit. Abſolutus Romae in via papae prope ſanctum Marcum. Anno ſalutis* M. CCCC. LXX. *die vero tertia menſis Auguſti. Paulo Veneto Papa* II. *florente. anno ejus* VI. Atque iſthaec editio prima huius auctoris et longe rariſſima eſt; nam anteriorem anni 1468. quam ex confuſa JO. DE LA CAILLE relatione intulit PETRUS BURMANNUS, huncque ſecutus JO. ALB. FABRICIUS, imaginariam eſſe bene oſtendit cl. MAITTAIRE in *Diſſ. de antiquis Quintiliani editionibus*, impreſſa Londini 1719. qui huius editionis a. 1470. quatuor exempla in Anglia viderat, quorum unum e bibliotheca Meadiana in meam tranſiit. Illum deinde auctorem mox ediderunt Sweynheimius ac Pannartzius, cum notiſſimis verſiculis ad calcem, *Aſpicis illuſtris lector* etc. non addita quidem illic anni nota, aſt cum praefatione Alerienſis Epiſcopi, data eodem anno 1470. ſed Pontificatus Pauli II. anno ſeptimo, adeoque poſt diem 9. Aug., quo ſedere is coepit, inſerta etiam integra prioris editoris Campani epiſtola; quae omnia eo affirmo certius, quod utriusque editionis poſſeſſor ſim. Atque ex his corriges, quae eminentiſſ. Card. QUIRINI ſcripſit *Lib. ſing. de primis edit. Rom.* §. XVII.

(*bi*) SUETONIUM Ulr. Gallus excudit iisdem, ac Quintilianum, typis, eodemque anno et cum CAMPANI etiam ad Piccolomineum praefatione, adjecta hac epigraphe: *Abſolutus Romae in pinea regione via papae. Anno* M. CCCC. LXX. *Sextili menſe. Paul. Venet.* II. *anno* VI. atque haec princeps et perquam rara Suetonii editio exſtat etiam in muſeo noſtro. Hunc auctorem mox impreſſere Sweynheimius Pannartziusque cum praefatione JOANNIS ANDREAE, data anno 1470. ſed Pontificatus Pauli VII. adeoque etiam poſt Hahnianam. Ad quod non ſatis attendit laudatus Cardinalis QUIRINI *dict. lib.* §. XVIII.

(*bk*) JUSTINUS ab Ulr. Gallo editus Romae eſt, quanquam ſine anni indicio, ut circa alios quosdam auctores fecit, ut puto, ante aut verſus a. 1470. quem deinde Conradus Arnoldusque repetierunt, abſolutum die 26. Sept. 1472. vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. p.* 292. *et* 313. edit. 2.

LIVIUM (*bl*), omittam. Aſt, qui primam invidiae anſam praebuerat liber Cardinalis DE TURRECREMATA, hunc, quod iconibus pro ea aetate pulchris inſignitus eſſet, imitari Sweynheimius non auſus fuit, quem tamen valde expetitum fuiſſe docent altera anonymi editio a. 1472. et tertia ab ipſo Ulrico cum iisdem figuris a. 1473. repetita (*bm*). Infelicem vero, quodad quaeſtum, Conradi Arnoldique conſilia habuere exitum, quamque Gallo meditati erant ruinam, praepararunt ſibi ipſi. Quare obaerati et ad incitas redacti Sixti IV. opem atque auxilium libello ſupplice d. 20. Martii 1472. implorarunt. Quo ſucceſſu, monumenta ſilent. Nec tamen excitatam valde his precibus fuiſſe arbitror Pontificis munificentiam, quum typi ab artificibus noſtris anno proximo 1473. adhibiti valde informes multumque detriti appareant (*bn*). Conradus etiam ab a. 1474. abdicata typographiae cura aliud elegit vitae genus, nihil tamen, ut ſibi promittebat, in eo ceſſurus Ulrico. Itaque ſculpturae tabularum, et ex aere quidem, (Romanis hucusque ignotae) applicuit animum, ſeligens eum in finem mappas geographicas ad mentem PTOLOMAEI, quarum delineatio exacta, DOM. CALDERINO aliisque viris doctis commiſſa, multo illis labore conſtitit, ſculptura vero, etſi longe facilior iconibus videatur, Conradum occupavit per triennium, et ne tum quidem abſoluta fuit (*bo*). Pannartzius interea poſt ſeparationem a ſocio ab a. 1474. novo ac minutiore ſed et meliori charactere ad impreſſionem uti coe-

(*bl*) De LIVII primis editionibus Romanis vid. laudatus Card. QUIRINI §. XI.

(*bm*) Vid. *Origines noſtrae Cap. IX.* not. *dg*.

(*bn*) Fidem hujus rei mihi faciunt NIC. PEROTTI *Rudimenta Grammatices*, ab iis vulgata 19. Martii 1473. anno proinde integro poſt libelli ſupplicis oblationem. Ejus libri exemplum eſt in bibliotheca noſtra.

(*bo*) Vid. *Orig. Cap. IX.* §. 17.

coepit, (*bp*) operas ſemper continuans in aedibus Petri de Maximis ad annum 1476. uſque (*bq*); ſi quidem nulla poſthac ipſius mentio. Utrum igitur deceſſerit tunc Pannartzius, an vero typographico operi renunciaverit, non conſtat. Id certius, circa hunc annum vitam cum morte commutaſſe Sweynheimium, atque in imperfecto tabularum opere ſucceſſorem reliquiſſe Arnoldum Buckinck, qui *Cosmographiam* Ptolomaei mappis inſtructam a. 1478. tandem Romae vulgavit (*br*). Ulrici Galli fata reliqua quod attinet, hic jam a. 1471. conſortem operis ſibi adſciverat Simonem Nicolai de Luca, cumque eo impreſſit in aedibus gentis de Taliacoxis (*bs*). Uterque horum vero ab a. 1475. ſeparatam inſtruxit officinam, ut e MAITTAIRII *Annalibus* conſtat (*bt*), qui ſcriptor licet nullam Ulrici poſt hunc annum mentionem faciat, eum tamen adhuc a. 1477. S. ATHANASII *Opera* Latine edidiſſe aliunde nobis compertum eſt (*bu*).

(*bp*) Illud ex nova editione ejuſdem PEROTTI operis mihi patuit, quae ex officina Arnoldi Pannartz die 2. Decemb. 1474. prodiit, et in noſtro quoque muſeo reperitur. Idem ſub a. 1476. obſervavit MAITTAIRE *Tom. I. Annal. p.* 360. edit. 2.

(*bq*) MAITTAIRE *d. l. p.* 363.

(*br*) *Orig. typogr. loc. cit.*

(*bs*) Vid. ſubſcriptio *Commentariorum grammaticorum* JOAN. TORTELLI, *Aretini*, edit. Romae 1471. apud MAITTAIRE *dict. Tom. I. p.* 309. Fratrem vero Ulricus habuit Lupum Gallum, qui JO. DE TURRECREMATA *expoſitionem ſuper Pſalmos* emiſit Romae die 21. Febr. 1476. vid. MAITTAIRE *p.* 358. et NICOL. ANTONIUS *Lib. X. Biblioth. Hiſp. vet. cap.* 10. §. 530. quorum hic, forte per errorem, eum Franciſcum Lupum Gallum vocat.

(*bt*) *Dict. Tom. I. p.* 242. *et* 243.

(*bu*) Vid. ſubſcriptio in DAV. CLEMENTIS *Bibliotheque curieuſe Tom. II. p.* 176. JOHANNES vero DE LA CAILLE *Hiſt. de l'imprim. p.* 18. hujusque fide MAITTAIRE *dict. Tom. I. p.* 372. citat alteram editionem Romanam ejusdem anni 1477. per Georg. Sachſel et Barth. Golſch; recte, nec ne, haud dixerim, quum Caillii liber erroribus ſcateat. Utraque certe editio confundi videtur in *Catal. Biblioth. Harleianae Vol. III. N.* 1437.

§. XV.

§. XV.

Abſolvimus primorum Sublaci ac Romae impreſſorum acta praecipua. De ſolis vero officinae magiſtris ſolliciti hac in parte fuimus, queis tum Sweynheimium ac Pannartzium tum Ulr. Gallum annumerandos certa res eſt (*bx*). Quid vero fiet Joanne a Laudenbach (*by*), quem primos vulgaſſe Romae libros teſtatur ipſius epitaphium, *Teſt. XVI.*? Anne id declarabimus ſubleſtae fidei, vel a nonnemine, qui manibus ipſius blandiri ſtuduit, poſitum? Minime; nam ſecare nodum haud licet, ubi ſolvi poteſt. Solutio autem nec difficilis erit, nec longe quaeſita, ſi ſtatuamus, Joannem officinae operarium, non magiſtrum, fuiſſe. In quonam vero typographeio miniſter exſtiterit, incertum; quum non modo appellatio Romae, ut vidimus, ambigua ſit, ſed et, ſi vel maxime conſtaret, eam ad ſolam urbem hic reſtringendam eſſe, ne ſic quidem pateret, utrum ad primum in urbe capitali librum prelo traditum, an vero emiſſum reſpexerit epitaphii auctor; quorum illud officinae Ul-

---

(*bx*) Soli quippe officinae praepoſiti nomen ſuum libris ſubjiciebant, ut fecere laudati artifices. Hi vocabantur *magiſtri* itemque *opifices*. Priori appellatione occurrunt Conradus Arnoldusque in notiſſimo carmine eorum libris ſubjecto: *Aſpicis illuſtris* etc. Utraque in dedicatione *Tom. II. Operum* HIERONYMI edit. Romae 1468. per Epiſcopum Alerienſem, ubi in fin. loquitur de *magiſtris noſtris Conrado Arnoldoque, characterum opificibus.* Ulricus Gallus quoque et Simon Nicolai Lucenſis in praefat. TORTELLI *Comment. Gramm.* edit. Rom. 1471. recte vocantur *opifices impreſſoriae facultatis*. Famuli vero magiſtrorum vocabantur *operarii*. Sic e. g. laudatus Joannes Andreas in *dedicat.* APULEII ad Paulum II. edit. Romae per Sweynheim ac Pannartz 1469. conqueritur de erratis, quos committebant *impreſſorum noſtrorum operarii.*

(*by*) Cognomen ſibi adſcivit hic Joannes a pago *Lautenbach*, ſub ditione Electoris Palatini, tribus ferme ab urbe Heidelberga milliaribus diſſito, ubi lucem veroſimiliter adſpexerat. Alibi quidem in Germania occurrunt ejusdem nominis pagi: ſed ortu Palatinum fuiſſe confirmat, quod ſepultus ſit Heidelbergae.

Ulrici, hoc Conradi Arnoldique debetur. Rei proinde obſcurae, neque magnae utilitatis, immorari diutius nil attinet.

Disquiſitione noſtra ad umbilicum jam perducta, quin et deſcripta typis, ex Italia ad me perfertur Diſſertatiuncula JACOBI MARIAE PAITONI, edita Venet. 1756. in 8. hac inſcriptione: *Venezia, la prima citta, fuori della Germania, dove ſi eſercito l'arte della ſtampa. Diſſertazione, dedicata a S. E. il Signor Marco Foſcarini, Cavaliere, e proccuratore.* Hypotheſin vero ſuam de tranſlata e Germania primum ad Venetos arte per Nic. Jenſonem, idque ſub Mari Petri principatu, (id eſt intra annos 1457. et 1462.) probare annititur partim ſubſcriptione *Decoris puellarum*, Venet. ap. Jenſon 1461. partim teſtimonio SABELLICI, (ſupr. *p.* 232. appoſito) quique hunc ſec. XVI. ſecuti ſunt, MAR. SANUTI, JAC. BRIANI, GABR. SYMEONIS, JUL. FAROLDI, PETR. JUSTINIANI, JOH. TARCAGNOTAE et JO. NIC. DOGLIONI. Subſcriptionem ipſam quod attinet, poſſe eam laborare vitio nemo negabit, et exempla PTOLOMAEI *Geographiae* edit. Bonon. 1462. pluraque alia confirmant. Probabile autem id reddit, quod Nic. Jenſonis editiones, a curioſis anxie ſemper quaeſitae, cognitae aliae ſint nullae ante a. 1470. nec fingi poſſit, hunc poſt vulgatum jam ſpecimen novem impendiſſe annos ad inſtruendum reliquum apparatum typographicum; utpote quod decem praeſtitere menſium ſpatio Sweynhemius ac Pannartzius. (vid. *ſup. p.* 244.) Ad gradum vero certitudinis res perducitur teſtimoniis duorum auctorum Jenſoni coaevorum, ZELLII, ac poëtae anonymi. Zellius quippe Colonienſi Chronographo a. 1499. narravit, ſupereſſe adhuc in vivis, qui teſtari poſſunt, Venetiis libros excuſos fuiſſe ante Jenſonis adventum. vid. *ſupr. p.* 108. Is vero quum Moguntinae dioeceſeos fuiſſet Clericus, noſſe potuit Jenſonem, quem artem imprimendi Moguntiae didiciſſe conſtat. vid. *Memoires de l'Acad. des inſcript. Tom. XIV. p.* 236. *ſeq.* Poëta anonymus in ſubſcriptionibus ad calcem CICERONIS *Epiſtolarum ad familiares*, Venet. 1469. et AUGUSTINI *de civitate Dei* 1470., a MAITTAIRIO appoſitis, Joannem de Spira vocat primum typographum Venetum, qui tamen ante a. 1468. vel 1469. nihil excudit. Id vero ſcripſit in ore Nic. Jenſonis, qui ſane non neglexiſſet craſſum reprimere mendacium, ſi aut per adulationem aut ignorantiam, ut fingit Paitonus, id citra verum poëta tradidiſſet. Deceptus ergo Sabellicus videtur partim *Decore puellarum*, partim male intellectis OMNIBONI, et JAC. PHIL. BERGOMATIS verbis, qui repertam a Jenſone artem typographicam ſcripſerant; quo ſenſu, in *not. ad Docum. Num.* 4. 5. *et* 28., diximus. Sabellicus in errorem induxit alios ſcriptores Venetos, qui eum, ut fit ſaepe, absque praevio examine deſcripſerunt. Fruſtra autem Paitonus contrarium JO. ANDREAE teſtimonium, qui Sweynhemium ac Pannartzium tradidit *primos in Italia impreſſoriae artis opifices*, enervare conatur, quaſi per *primos* intellexiſſet praecipuos; quod quam a mente ſcriptoris remotum ſit, et artificum ipſorum verba ad Sixtum IV. et apertius teſtimonium JO. PHIL. DE LIGNAMINE, auctoris coaevi, probant. *ſupr. p.* 237. *ſeq.* Nobis nec lubet nec licet plura addere rei, ita, ni fallimur, ad liquidum a nobis perductae, ut controverti a nemine poſſit, niſi praejudicio patriae occupato.

INDI-

INDICES ABSOLUTISSIMI
IN UTRUMQUE OPERIS VOLUMEN.

PRIMUS ACTA SISTIT INVENTORUM

PRINCIPUMQUE ADJUTORUM ARTIS.

SECUNDUS ALIOS VETERES TYPOGRAPHOS EXHIBET.

TERTIUS LIBROS SEC. XV. EXCUSOS.

QUARTUS TESTES PROBATIONIS CAUSA ALLATOS.

ULTIMUS CETERAS RES MEMORABILES.

INDEX PRIMUS,

SISTENS ACTA INVENTORUM

PRINCIPUMQUE ADJUTORUM ARTIS.

In hoc ceteriſque porro elenchis Origines ipſae typographicae, ſeu Tomus prior, allegantur per cifram Romanam, capitis; Arabicam, paragraphi; ſaepe etiam literam, notae indicem. Originum Appendix ſeu Tomus alter, lit. A. *deſignatus, citatur per paginas.*

CONTENTA PRIMI INDICIS.

§. I. LAURENTIUS JO. FIL. Harlemenſis, prototypographus.
§. II. THOMAS PETRI, huiusque tres filii, PETRUS, ANDREAS, THOMASque.
§. III. JOANNES GENSFLEISCHIUS, ſenior.
§. IV. JOANNES FUST.
§. V. JOANNES MEIDENBACH.
§. VI. JOANNES GENSFLEISCHIUS, junior, ſeu GUTENBERGIUS.
§. VII. ANDREAS DRIZEHEN.
§. VIII. ANDREAS HEILMANN.
§. IX. JOANNES RIFF.
§. X. CONRADUS HUMERY.
§. XI. PETRUS SCHOEFFER.
§. XII. CONRADUS HENLIF vel HANNEQUIS.

§. I. LAURENTIUS JO. FIL. *Harlemenſis, prototypographus.*

Origo illius perperam hucusque e familia Coſterorum repetita. II. 6.
Sigillum ipſius indicio eſt, eum ex Brederodia gente per filium naturalem deſcendiſſe. II. 1. ſeq. A. p. 224.
Pater eius Joannes Laurentii fil. II. 4. 5.
Avus Laurentius van der Duyn. II. 3.
Proavus Wilhelmus van der Duyn. ibid.
Abavus Theodoricus, baſtardus de Brederode. II. 2. 3.
Tempus natale circa a. 1370. II. 7.
Seditio a. 1408. II. 8.
Honores, ut magiſtratus, Harlemi geſti ab a. 1422. ad 1434. II. 8. A. p. 224.
Munus aeditui. II. 6. 8. A. p. 90.
Opulentia et aedes. II. 8. IV. 2. A. p. 90.
Imagines variae. II. 9.
Uxor Catharina, Andreae filia. II. 10.
Vir magno ac ſubacto ingenio. IV. 6. A. p. 42. 91. 233.
Inventio typographiae ipſi asſerta. III. per tot. add. A. p. 233. ſeq.
Hiſtoria inventionis. IV. per tot. A. p. 233.

 Re-

Reperta eius quo ſenſu impreſſoriae artis praeludia dicta fuerint? I. 14. III. 11. A. p. 45.
Tempus inventi circa a. 1430. IV. 2. 5.
In exercitio typographices certiſſime Jo. Gutenbergio praeivit. VIII. 7.
Prima verſatilis typographiae idea in nemore Harlemenſi nata. IV. 3. A. p. 91.
Ejus ſpecimen primum, *Horarium*. IV. 4. 5. et Tab. I.
Excudit deinde *Speculum ſalutis* Belgicum ex prima editione. IV. 6. V. 11. 15. A. p. 91. et Tab. III.
Donatum majori primum, ac minori poſtea charactere impreſſit. V. 16. ſeq. et Tab. II. IV.
Ab utraque parte libros jam excudit. IV. 4. V. 4. 17. 18.
Mobilibus jam typis uſus. III. 2. IV. 3. 4. V. 8. 11. 19. A. pag. 233. ſeq. Tab. I. II. III. IV.
Ligneos modo, non metallicos, typos adhibuit. IV. 6. ſeq. A. p. 233. ſeq.
Filo eos, nexus cauſa, junxit. A. p. 233. ſeq.
Origo et progreſſus typorum ejus. A. p. 43. *f.* et Tab. I. II. III. IV.
Fuſiles typos non invenit, multoque minus adhibuit. III. 8. IV. 7. V. 8. A. p. 225.
Cur metallicis nunquam uſus ſit? A. p. 42. 43.
Gothicas literas adhibuit. V. 7. 9. Tab. I. II. III. IV.
Literis coecis in *Speculo* quadratorum loco uſus eſt. V. 8. 11. Tab. III.
Inſigne diſcrimen inter ejus ut et heredum impreſſiones, ac inter libros epochae Martinianae. V. 10.
Inventio tabellaris impreſſionis ipſi aſſerta. IX. 3.
Opera in hoc genere ab ipſo impreſſa. IX. 4. ad 8. et Tab. IX.
Ab una folii parte haec excudit. V. 4. 11. IX. 9. A. p. 91.
Non exorſus eſt artem ab id genus operibus. IX. 10. A. p. 234. *eb***.
Signaturis ad opera quaedam xylographica jam uſus eſt. IX. 4. z. 7. *bc.*
Num cuſtodes imo margini librorum appoſiti nomen ab eo ſortiti fuerint? IV. *l**.
Literas jam florentes impreſſas in *Arte moriendi* adhibuit. IX. 6. *ar*. Tab. IX.
Ad illum, uti etiam ad ejus heredes, omnes libri tabulis ligneis olim excuſi referri haud poſſunt. IX. 12. *cs.*
Figuras ipſe nec delineavit nec ſculpſit. V. *ap.*
Famulos habuit Cornelium Harlemenſem, itemque Jo. Gensfleiſchium ſeniorem, Moguntinum. III. 2. IV. 13. A. p. 29. 92.
Libros impreſſos pro mſſ. caro divendidit, eaque de cauſa famulos jurejurando ad ſecretum artis conſtrinxit. I. *q.* IV. 8.
Exercitium typographices nobilitati ipſius haud contrarium II. 5.
Atramenti ab eo adhibiti genus diverſum. I. *ac.* IV. 6. V. 5. 11. IX. 9. A. p. 91.
Prelum ipſius quale? I. *ad.*
Num alia etiam ratione, quam preli ope, figuras excuderit? V. 6.
Quali charta uſus? I. z. V. 3. *ab.*
Membranam ad *Horarium* et *Donatum* utrumque adhibuit. I. *y.* IV. 4. V. *do.*
Puncta in libris, tum mobili tum fixo charactere excuſis, jam adhibuit. V. 7. *ay. bb.* et Tab. II. III. IV. IX.
Opus typographicum nunquam abdicavit, nec prae moerore deceſſit. VI. 1.
Mortuus tamen eſt ante perfectam artem. A. p. 198.
Tempus mortis probabile a. 1440. II. 9.
Inſcriptiones, ſtatua, ac numiſmata in ejus honorem confecta. III. 12.
Illius poſteri. II. 10. IV. 5.

§. II.

§. II. THOMAS PETRI, *huiusque tres filii*, PETRUS, ANDREAS, THOMAS*que*: *omnes Laurentii heredes.*

THOMAS PETRI. Uxor ejus Lucia, prototypographi Laurentii filia. II. 10.
——— adjutor ſoceri ſui in atramenti compoſitione. IV. 6. VI. 1. A. p. 91.
PETRUS, ANDREAS, ac THOMAS, tres filii ejuſdem Thomae, adeoque Laurentii nepotes. II. 10.
——— horum tempus natale, et ſpecimen a Laurentio ipſorum cauſa excuſum. IV. 4. 5. A. p. 91.
——— honores ab iis, ut magiſtratus geſti, et mortis tempus. II. 10. *au.*

* * *

Furtum paulo poſt mortem Laurentii officinae ejus heredum illatum. IV. 8. ſeq. A. p. 193. 231. 234.
Typographiam tamen deinceps illi continuarunt. VI. 1. ſeq.
Specula ab iis impreſſa, Latino itemque Belgico idiomate, et qua ratione? V. 4. ad 10. item 12. ſeq. VI. 2. 3. et Tab. V. VI.
Literis coecis in *Speculo* quadratorum loco uſi ſunt. V. 8. *bf.*
Alii libri charactere mobili ligneoque ab ipſis excuſi. VI. 7. et Tab. VII.
Origo et progreſſus typorum, quos adhibuere. A. p. 43. *f.* et Tab. V. VI. VII.
Metallicis uſi non ſunt. A. p. 51. *ac.*
Opera xylographica ab iis excuſa. IX. 4. 5. 6. 7.
Quali genere atramenti uſi ſint? I. *ac.* V. 5. 12. 13. 14. IX. 9.
Num alia etiam ratione, quam prelo, figuras excuderint? V. 6.
Qualem chartam adhibuerint? I. *z.* V. 3. *ab.*
Famulus eorum Frid. Corſellis per Anglos pretio victus, et Oxoniam translatus; at typi per hunc furto non ſubducti. VI. 5. 6. A. p. 209. ſeq.
Cur et quando typographiae exercitio tandem renunciaverint? VI. 8.

§. III. JOANNES GENSFLEISCHIUS, *ſenior.*

Latine hic dictus *Anſicarus*. VII. 6. A. p. 138. *bs.*
Ejus origo. VII. *bn.*
Nobilis genere. VII. 8. 9. *bm.*
Moguntiae natus. VII. 9. *bz.* A. p. 201.
Pauper, ideoque typographicae officinae ſe ut famulum addixit. IV. 13. VII. 9.
Laurentii Jo. fil. per aliquot annos Harlemi miniſter. IV. 13.
Falſo habitus famulus officinae Jo. Mentelii Argentinae. IV. 13. VIII. 14. A. p. 199. 201.
Gutenbergio arcana quaedam typographices tum aperuit. VIII. 8. A. p. 201.
Furtum ab eo officinae Laurentianae illatum a. 1440. exeunte. IV. 8. ſeq. 13. A. p. 231.
Adventus ipſius Moguntiam. IV. 11.
Cognato ſuo, Rudigero a Landeck, cujus bona olim adminiſtraverat, ſtatim tunc ſatisfecit. IV. 14. VII. *bd.*
Primi libri ab ipſo Moguntiae excuſi a. 1442. idque typis Harlemenſibus, ſcil. *Alexandri Grammatica*, et *Petri Hiſpani Tractatus*. IV. 14. A. p. 43. ſeq.

Tabulis deinde ligneis ad impreſſiones uſus eſt. VII. 2.
Characterem poſtea metallicum introduxit, atque ita chalcographicae artis repertor dictus eſt. VII. 6. A. p. 138. 173. 174. 205.
Cujus generis hi typi fuerint?
Prima hac in parte auctoris ſententia, fuiſſe eos mere ſculptos ex metallo. I. 11. 14. VII. 5. ſeq.
Noviſſima auctoris opinio, hoſce e metallo fuiſſe fuſos, ſed cum inſculptis characteribus, atque ita ſculpto-fuſos. A. p. 44. ſeq. 51.
Quando artem hanc repererit? VII. 12.
Societas ipſius ad chalcographiam promovendam cum aliis quibusdam, utque videtur cum Jo. Fuſt, Jo. Meidenbachio, (queis Jo. Gutenbergius dein acceſſit) Moguntiae contracta. VII. *cn.* A. p. 140. 171.
Conduxit hunc in finem a. 1443. aedes *zum Jungen.* VII. 8. *bd.* 11. *cm.*
Mox Gutenbergio, Argentina reduci, in arte perficienda dux fuit. VII. 6. 7. 11. A. p. 140.
Coecitas ipſi verſus id tempus oborta. VII. 11. A. p. 140. 200. 202.
Cauſa coecitatis. VIII. 14.
Cum ſociis ſuis *Biblia Latina* charactere majusculo ſeu miſſali excudit. VII. 2. *e. cn.*
An etiam atramenti impreſſorii colorati ſit inventor? I. *ac.* A. p. 137. *bp.*
Num ſolus mereatur nomen inventoris chalcographiae, an vero pars etiam gloriae Gutenbergio debeatur? VII. 11. A. p. 100. 141. *bz.*
Cur de eo, ut inventore, veterum plerique ſiluerint? A. p. 45.
Teſtis fuit a. 1445. Moguntiae in annumeratione pecuniae per Joannem *zum Jungen* Johanni Mulbaum facta. VII. *bd.*
Emtor a. 1450. caratae vini cum dimidia. ibid.
Teſtis a. 1456. in annumeratione pecuniae per Joh. *zum Jungen* Johanni van Furſtenberg facta. ibid.
Subtilis ingenio. A. p. 138. 201.
Pravae indolis homo. VII. *cd.*
Uxorem habuit Catharinam, filiamque cognominem. VII. 8. *bd.*
Soror ipſi fuit Anna, nupta Ortwino *zum Jungen.* VII. *bd. cm.*
Ejuſdem fuit gentis cum Joh. Gensfleiſchio juniore, ſive Gutenbergio; imo probabiliter huius frater. VII. 9.
A multis cum hoc Gutenbergio confuſus fuit. VII. 7. 8.
Ab aliis commixtus cum Jo. Fauſto. VII. 7. *ay.* A. p. 138. *bs.*
Illius tempus mortis probabile a. 1462. A. p. 205. *ed.*
Ejusdem epitaphium per Adamum Gelthus. A. p. 205.
Varia de eo documenta. VII. *bd.*

§. IV. JOANNES FAUSTUS, *ſive* FUST.

Civis Moguntinus. A. p. 94. 95. 146. 149.
Inventum typographiae, ſive in genere, ſive metallicae, nec adſcribere ſibi ex vero potuit, nec etiam adſcripſit: et a fallacia hoc nomine liberatus. VII. 5. A. p. 49.
Improprio ſenſu a veteribus dictus eſt chalcographiae repertor, quod inventores ipſos conſilio juverit et opibus. VII. 5. *ag.* A. p. 102. not. 104. 125.
Senſu proprio primum a Joanne Schoeffero, ex filia nepote, chalcographiae inventor jactatus, atque hoc duce a mul-

multis poſthac ſcriptoribus. I. 6. VII. 5. VIII. 12. 13. A. p. 144. *cc.* 145. ſeq.

Nunquam vel famulus vel fur officinae Laurentianae Harlemi fuit. IV. 12.

Prima ejus ſocietas typographica Moguntiae inita cum Gensfleiſchio ſeniore, Gutenbergio et Meidenbachio. VII. *cn.* A. p. 103. 128. 171. 185. 213.

Biblia Latina cum his ſociis miſſali typo excudit. VII. 2. *e. cn.* A. p. 104.

Prima auctoris opinio, hunc mere ſculptum ex metallo, altera, eum ſculpto-fuſum fuiſſe. VII. 2. junct. A. p. 51. ſeq.

Illius ſocietatis a. 1450. diſſolutio. VII. *e.* 11. *cn.*

Alteram deinde ſocietatem menſe Auguſto dicti anni cum ſolo Gutenbergio inivit; ipſo pecuniam, altero operas miniſtrante, in commune lucrum. VII. *e.* 11. A. p. 105. 181.

Ab uſuraria pravitate circa nummos Gutenbergio porrectos liberatus. VII. *cd.*

Splendidam *Pſalterii* editionem per id tempus imprimendam Gutenbergio dedit. VII. *i.*

Rupta ob mutuas contentiones hac ſocietate a. 1455. et laudo inito cum Gutenbergio officinam typographicam ſibi vindicavit, e qua a. 1457. *Pſalterium* hoc vulgatum. I. 6. VI. 4. VII. 2. *as.* A. p. 94.

Artem hucusque impreſſoriam ſollicite occultaverat; quae vero rupta ſocietate divulgari per proprios huius officinae famulos coepit, v. c. Joannem a Petersheim. I. 15. A. p. 147.

Ea de cauſa nomen ſuum, locum, annumque impreſſionis ſubjungere libris coepit, primusque a. 1457. in *Pſalterii* epigraphe mirificae artis impreſſoriae mentionem fecit. VII. 2.

Character illius editionis, ut et alterius a. 1459., naturae ejusdem, atque in *Bibliis*, nempe ſculptus e metallo, vel potius ſculpto-fuſus. I. 6. VII. 5. ſeq. junct. A. p. 51. ſeq.

Famulum hoc tempore ſuum, Petrum Schoeffer, quod inveniſſet typos mere fuſiles, operis typographici ſocium cooptavit, et generum. VII. 14. A. p. 50. 147. 158.

Fuſilibus hiſce typis, quorum fabricam tenuit occultam, primum uſus eſt ad *Rationale* DURANDI a. 1459. I. 15. A. p. 51.

Alii deinde libri ab ipſo una cum Schoeffero editi. I. *y.*

Variae illius librorum ſubſcriptiones. A. p. 94. ſeq.

Mens ipſius in illis. VII. 2. 5. *ac.*

Uſus quandoque ad libros ſuos membrana ſola eſt, quandoque intermixta etiam charta; nonnunquam charta ſola. I. *y.*

Quale chartae genus adhibuerit? I. *z.*

Quali atramento uſus ſit? I. *ac.*

Characterum, utpote mere fuſilium, elegantia in impreſſionibus Gutenbergio ſuperior, jactantia inferior. A. p. 98. in not.

Literas florentes impreſſas ad utrumque *Pſalterium* a. 1457. et 1459. itemque DURANDUM 1459. adhibuit. VII. *i.* IX. *ar.*

Characteres nunquam ipſe ſculpſit. VII. 10.

Quot librorum ſuorum exempla excuderit? A. p. 117.

Impreſſor non eſt *Catholici* a. 1460. A. p. 96. not.

Initio commercium librorum intra Germaniam coarctavit. VII. *k.*

Officinae illius typographicae per famulos nova a. 1462. diſperſio, atque ita literarum mere fuſilium divulgatio. I. *de.* VII. *dc.* A. p. 52. 104. 128. 169. 171. 229.

Iter poſtea ejus Lutetiam a. 1466. VII. *k.*
Illic Biblia, a. 1462. a ſe impreſſa, pro mſſ. magno aere vendidit. I. *s.* VII. *k.*
Num Argentinae deinde Jo. Mentelium docuerit chalcographiam? VIII. *br.*
Homo fuit dives. IV. *bg.* A. p. 164.
Num aurifaber? VII. *cb.*
Falſo dictus Petrus. A. p. 163. *cx.*
Appellatus *Gutmannus.* VII. *ci.* A. p. 166.
Num *Polyandri* epitheton ipſi conveniat? VII. 10.
Cum Jo. Gensfleiſchio perperam confuſus. VII. 7. *ay.*
Filiam habuit unicam, nuptam Petro Schoeffero, quae Dina potius, quam Chriſtina Fuſt dicta fuiſſe videtur. VII. *dg.* A. p. 144. *cc.*
Fratrem habuit Jacobum, Conſulem Moguntinum, et aurifabrum. VII. *cb.* A. p. 94.
Quas aedes Moguntiae occupaverit? VII. *cm.* A. p. 104.
In obſidione ejus urbis a. 1462. non interiit, utpote quadriennio poſt adhuc ſuperſtes. A. p. 163. *cx.*

§. V. JOANNES MEIDENBACH.

Adjutor Jo. Gutenbergii in urbe Moguntia ad exercitium artis impreſſoriae literis metallicis. VII. 11. *cn.* A. p. 185. 213.
Non fuit antea famulus in officina Laurentiana Harlemi. IV. 12.
Agnatus Jacobi Meidenbach, Moguntiae ſec. xv. exeunte typographi. A. p. 130. *bd.*

§. VI. JOANNES GUTENBERGIUS.

Idem, qui Joannes Gensfleiſchius junior. VII. 8. 9.
Unde dictus *zum Jungen*? VII. *cm.* A. p. 121. 122. *aq.* 185.
Ejus origo. VII. 9. *bn.*
Nobilis genere, et hinc dictus eques. VII. 9. *bm.* A. p. 108. 137. *bp.* 149. 167. 178. 184.
Moguntiae natus. VII. 9. *bz.* A. p. 100. 182.
Urbi natali jam a. 1430. valedixit. VII. 7. *as.*
Argentorati per plures annos commoratus eſt, ibique jus civitatis acquiſivit; unde a pleriſque habitus Argentinenſis. VII. *bz.* A. p. 108. 117. 125. etc.
Promiſſio ipſi a. 1434. facta, per Secretarium Moguntiae, de ſolvendo urbis illius debito. VII. *as.* *bf.*
Nundinas Aquisgranenſes frequentare ſolebat ad commercium ſpeculorum. VIII. 8. A. p. 71. 83. 84.
Iter ejus probabile Harlemum a. 1435. ad arcana typographices diſcenda. VIII. 8.
Eam in rem allexit Jo. Gensfleiſchium ſeniorem, primi inventoris famulum. ibid. et A. p. 201.
Harlemi didicit quidem artem, ſed non exercuit. III. 5. VI. 4 *s.*
Famulus etiam nunquam fuit in officina Laurentiana, neque illius inſtrumenta furto abſtulit. IV. 12.
Lis ipſi ab Anna *zu der Iſerin Thüre* a. 1437. Argentinae mota. VII. *as.* 8. *bg.*
Artes ab eo tractatae Argentorati, lapides poliendi ac ſpecula conficiendi. Et ſocietas cum Jo. Riff, Andr. Dri-
zehen,

zehen, ac Andr. Heilmann. VIII. 2. A. p. 64. 71. 81. 83.
Num aurifabrum aliquando egerit? VII. *cb.*
Habitabat eo tempore, ac poſtea, ad S. Arbogaſtum extra muros Argentinae. VIII. 2. A. p. 64. 70. 72.
Famulum tunc habuit Laurentium Beildeck. VIII. 3. A. p. 60. 61. 67. 76. 80.
Exercitium typographices ab eo ſolo tractatum Argentinae ab a. 1436. VIII. 6. 9. A. p. 77.
Unde inventor a quibusdam habitus Argentinae? VIII. 8. A. p. 139. 140. 169. 173. 174.
Nova ſocietas a. 1438. cum praedictis viris, in quinquennium contracta, cuius objectum inter alia fuit impreſſoriae artis exercitium. VIII. 2. 6. A. p. 64. 84.
Typi ab iis adhibiti illic mobiles, et quidem e ligno ſculpti. VIII. 4. 5. A. p. 52.
Prelo utebatur vinario, et loculato quidem. I. *ad.* VIII. *e.* A. p. 178.
Exercitium artis in aedibus Andr. Drizehenii tunc peractum. VIII. 3. A. p. 59. ſeq.
Fruſtranei tamen conatus ad exſequendam artem. VIII. 9. A. p. 76.
Lis ſuper hac ſocietate poſt mortem Drizehenii. VIII. 2. A. p. 58. ſeq.
Teſtes a Gutenbergio in lite producti. A. p. 71. ſeq. 79.
Sententia Senatus Argentinenſis 12. Dec. 1439. A. p. 81. ſeq.
Num continuata poſthac dicta ſocietas fuerit? VIII. 10.
An tranſlatum tunc prelum fuerit ad castrum Rauſchenburg? A. p. 156. *co.*
Bona divendidit Gutenbergius ac debita contraxit a. 1441. ſeq. ut videtur ad promovendum opus typographicum. VII. *as.* VIII. 10. A. p. 103. 128.
Irriti nihilominus omnes ipſius fuere conatus. ibid. et A. p. 140. 178. ſeq.
Argentinae manſit usque ad a. 1444. vel 1445. quando uxore illic relicta Moguntiam recta deſcendit. VII. *as. bl. ck.* VIII. 10. A. p. 139. 140.
Prima ejus ſocietas typographica Moguntiae cum Jo. Genſfleiſchio ſeniore, Fauſto, ac Meidenbachio. VII. *cn.* A. p. 103. 128. 140. 171. 185. 213.
Didicit illic artem characteris e metallo fabricandi ab eodem Genſfleiſchio, ipſoque duce perfecit. VII. 6. 7. 11. A. p. 139. 140.
Hinc inventio chalcographices a veteribus ei tributa. VII. 6. A. p. 45. 102. 108. 121. 125. 128. etc.
Metallicus hic character ſculptus, vel potius ſculpto-fuſus, fuit. I. 11. 14. VII. 5. ſeq. 14. junct. A. p. 45. 51. 52.
Num ſolus repertor illius artis recte dici poſſit, an vero una cum Genſfleiſchio ſeniore? VII. 11. A. p. 45. 100. 141. *bz.* 154.
Inventor tamen typographiae, ſenſu generali, dici non poteſt, quum in ea praecurſorem habuerit Laurentium, imo typorum mobilium uſum ab eo mutuaverit. VIII. 7. 8. A. p. 45.
Literis hiſce metallicis *Biblia Latina* cum ſociis excudit. VII. 2. *e. cn.* A. p. 51. 104.
Habitavit Moguntiae in aedibus, primo *zum Jungen*, indeque *Gutenberg*. VII. *cm.* A. p. 104. 128. 140. 154. *cl.* 213.
Juris ſtudio in domo Gutenberg non incubuit. A. p. 140. *by.*
Ejus ſeparatio cum ſociis a. 1450. VII. *e.* 11. *cn.*
Nova mox ſocietas menſe Aug. ejus an-
ni

ni cum ſolo Jo. Fuſt inita; Gutenbergio operas, Fauſto ſumtus miniſtrante, in commune lucrum. VII. *e.* 11. A. p. 105. 181.
Fauſti tamen ſocius modo, non miniſter, fuit. A. p. 158. *cq.*
Famulum ipſe tunc habuit, Bertoldum de Hanau: ſed an etiam alterum, Henricum Keffer? I. 15. *dg.*
Novos per id tempus characteres metallicos ſculpſit, atramentum coloratum reperit, aliaque praeparavit ad editionem *Pſalterii.* VII. *i.* add. I. *ac.* A. p. 137. *bp.* 167.
Literas majores coloratas tribus tabulis ligneis ſucceſſive adhibitis in hoc libro impreſſit. A. p. 228.
Rupta hac ſocietate ob mutuas contentiones a. 1455. et laudo inter Fauſtum et Gutenbergium inito, officina typographica ad Fauſtum tranſiit, e cuius prelo *Pſalterium* illud proximo biennio prodiit. I. 6. VI. 4. VII. 2. *as.* A. p. 94.
Hucusque artem tam Argentorati quam Moguntiae ſollicite occultaverat, cuius vero arcanum rupta hac ſocietate dimanavit. I. 15. VII. *e**. VIII. 3. 4. A. p. 60. ſeq. 128. 229.
Inde novam denuo officinam erexit, ſed illud nec Harlemi, nec Argentorati, multoque minus Romae; aſt Moguntiae. VI. 4. *t.* add. VII. 9. VIII. 17. A. p. 117. 154. *cl.* 168. *de.*
Pecunia hunc in finem adjutus videtur a Conrado Humery, Syndico Moguntino. VI. 4.
Nunquam impreſſit *Dialogos* GREGORII M. Argentorati. A. p. 15.
Ei vero debetur impreſſio *Catholici*, a. 1460. Moguntiae absque nomine artificis editi; de cuius ſubſcriptione ex profeſſo agitur. A. p. 95. ſeq. in not.
Alii poſthac libri ab ipſo, itidem ſine nomine, Moguntiae editi. VI. 4. *y.*
Quot exempla eorum excuderit? A. p. 117.
Ad annum uſque 1462. aut ligneis tantum, aut ſculpto-fuſis, non autem mere fuſilibus, literis uſus eſt. A. p. 52.
Exercitium typographices ejus nobilitati haud derogavit. II. 5.
Imo poſthac a. 1465. ab Archiep. Moguntino inter huius aulicos, annuo cum ſtipendio, relatus eſt. VI. 4. VII. *as.*
Subtilis ingenio fuit. A. p. 48.
Homo glorioſus. VII. 2. A. p. 98. not.
Malae etiam fidei, ac contentioſus. VII. *cd.* VIII. 2. A. p. 64. 82.
Pauper, ideoque mechanicis artibus victum quaeſiverat. IV. *bg.* VII. 9. VIII. 8. A. p. 66.
Falſo a quibusdam *Jacobi*, ab aliis *Petri* praenomine citatus. A. p. 117. *af.* 136. *bp.* 167.
Frater probabiliter fuit Jo. Gensfleiſchii (ſenioris), cum quo a multis confunditur. VII. 7. 8. 9.
Avunculum habuit Jo. Rihter, dictum Leheymer, judicem Moguntiae. VII. *bn.*
Cognatus ipſi fuit Ortwinus Gelthus, nullus vero Artgeldius. VII. *bf.*
Uxorem habuit Annam, e gente, ut videtur, *zu der Iſerin Thüre.* VII. 8. *Nobilis haec gens Alſatica circa a.* 1418. *interiit, ut matricula Nobilium Alſatiae inferioris a.* 1653. *nos docet.* SCHÖPFLIN. Vindic. typ. *Cap. II.* §. 6. *in not.*
Num liberos reliquerit, incertum. VII. *bb.*
Gener certe ipſi non fuit Petrus Schoeffer, at Joanni Fuſt. A. p. 213. *eb.*
Mortuus videtur intra menſem Octob. 1467. et Febr. 1468. quoniam P. Schoefferus ad calcem *Clementinarum*, 8. Octob. 1467. editarum, de Gutenbergio ſiluit; in proximo autem

tem

tem libro, ſcil. *Inſtitutionibus* JUSTINIANI, vulgatis 24. Maji 1468. ſe ipſum prae Gutenbergio extulit. Mortuum vero jam menſe Februario 1468. fuiſſe Gutenbergium, literæ Conradi Humerii probant. add. VI. 4. A. p. 98. not.

Epitaphium ipſi, quanquam diu poſtea, erectum per Ivonem Witigiſin. A. p. 154. add. VII. 6.

Aliud epitaphium falſo ipſi tributum. A. p. 154. *cl.*

Defuncti apparatus typographicus ad laudatum Humery proprietatis iure pervenit. I. *ab.* VI. 4. VII. *as.* A. p. 97. not.

Characteres eius tunc non manſere Moguntiæ, aſt divenditi fuere Nicolao Bechtermuntze, impreſſori Altavillæ. A. p. 96. not. et ſeq.

Varia de eo documenta, tum edita, tum inedita. VII. *as. bb.*

§. VII. ANDREAS DRIZEHEN.

E gente patricia Argentoratenſi oriundus fuit. A. p. 227.

Lapides poliendi artem a Gutenbergio Argentinæ didicit. VIII. 2. A. p. 83.

Mox in ſocietatem ab ipſo adſcitus ad alias artes, easque inter ſpeculorum fabricam. ibid. et A. p. 64. 69. 71. 83.

Ea ſocietate rupta adſcitus in novam, cuius obiectum cum maxime fuit typographiae exercitium. VIII. 2. 3. A. p. 65. 84.

Tentamina typographica Argentinae ab ipſo in propriis aedibus peracta. VIII. 3. A. p. 60. 61. 62. 67. 76.

Impenſae ab eo hanc in rem factae, et debita contracta. VIII. 2. 9. A. p. 59. ſeq.

Bona ipſius de ſucceſſu typographiae, modo conſummare opus liceret, opinio. A. p. 59. 68. 77.

Moribundus, vera de Gutenbergii rixis praedixit. A. p. 64.

Deceſſit ſub finem anni 1438. ante abſolutam artem. VIII. 9. *y.* A. p. 62. 68. 84.

Fratres habuit Georgium, Nicolaumque, Argentinae Senatores, qui Andreae mortuo ſurrogari in ſocietatem petierunt; quod a Gutenbergio recuſatum liti anſam dedit, ſucceſſu illis infelici. VIII. 2. A. p. 58. ſeq. ad 88. et 227.

Agnatus ipſi fuit Johannes Drizehen. A. p. 79.

Agnatam habuit Annam Drizehen, nuptam Joanni Schultheiſs, lignario, A. p. 59. 79. ſeq.

§. VIII. ANDREAS HEILMANN.

Utraque eius ſocietas, prior ad varias artes, poſterior etiam ad typographiae exercitium, cum Jo. Gutenbergio Argentorati inita. VIII. 2. 10. A. p. 64. 83. ſeq.

Teſtis in lite Gutenbergii contra Georg. Drizehen. A. p. 79.

Juravit in illam. A. p. 88.

Non continuavit typographicum opus poſt diſceſſum Gutenbergii Argentorato. VIII. 11.

Fratrem habuit Antonium. A. p. 71. 83.

Alium quoque, vel certe agnatum, Nicolaum Heilmann. A. p. 79.

§. IX. JOANNES RIFF.

Praefectus ſeu Schultetus fuit in Lichtenau, oppidulo Alſatiae. VIII. 2. A. p. 83.

Speculorum confectionem a Jo. Gutenbergio Argentorati didicit. ibid.

In ſocietatem mox ab ipſo adſcitus ad varias artes exercendas. VIII. 2. A. p. 64. 83.

Ea poſtmodum rupta, in alteram, cuius obiectum praecipue fuit typographiae exercitium, nec tamen ſine difficultate, coöptatus. VIII. 2. 10. A. p. 74. 84.

Teſtis in lite Gutenbergii contra Georg. Drizehen. A. p. 79.

In litem hanc iuravit. A. p. 88.

§. X. CONRADUS HUMERY.

Nomen eius modo *Humery*, modo *Humbracht*, modo *Hawinbracht*, modo aliter ſcribitur. KÖHLER *Ehrenr. Guttenb. p.* 102.

Moguntiae primum Syndicus fuit, indeque Cancellarius civicus. GEORG. CHR. JOANNIS *Tom. II. Script. rer. Mogunt. p.* 156.

Adiutor fuiſſe videtur Gutenbergii Moguntiae poſt a. 1455. in arte impresſoria. VI. 4.

Gutenbergii mortui apparatus typographicus ad eum devolutus: et promisſio ab Humerio facta Archiep. Moguntino circa illius venditionem. I. *ab.* VI. 4. z. VII. *as.* A. p. 97. not.

§. XI. PETRUS SCHOEFFER.

Latine dictus *Opilio.* A. p. 103. 128.

Natu Gernshemienſis. VII. *dm.* A. p. 94. 95. 101. 103. 128. etc.

Eius iter Pariſios, et *Logicalium* ARISTOTELIS illic transſcriptio. VII. 14. *dm.*

Officinae Moguntinenſi impreſſoriae mox ſeſe tradidit, ſculpendique artem didicit. ibid.

Civis Moguntinus. A. p. 104. 149.

Unde dictus clericus Moguntinae dioceſeos? VII. 14. *dn.*

Famulus Joannis Fuſt, cum quo artem ſecreto habuit. I. *q.* A. p. 104. 147. 181.

Cum eo *Pſalterium* a. 1457. vulgavit, repetitum a. 1459. I. 6. A. p. 51. 54.

Invenit deinde typos fuſiles, quales in uſu hodie. A. p. 104. 180.

Num tamen primus artem fuſoriam ad typos applicuerit?

Prima Auctoris opinio affirmativa. VII. 14. Altera, emendatam modo ab ipſo hanc artem, inventione tum melioris ſubſtantiae metallicae, tum preſertim archetyporum, queis ſignatae matrices produxerunt typos mere fuſiles. A. p. 46. 48. 50.

Illius inventionis epocha. VII. 14. *do.* A. p. 51.

Ma-

Male ob hoc repertum ſtatuitur inventor typographiae. I. 6. *as*. A. p. 187. *dq**.

Ob hoc artificium a Joanne Fuſt et operis coöptatus eſt ſocius, et filiam unicam in matrimonium accepit. VII. 14. A. p. 50. 147. 158.

Mox his typis primum cum ſocero uſus eſt ad *Rationale* DURANDI a. 1459. I. 15. A. p. 51. 98. not.

Alii deinde libri ab ipſis, ad a. 1466. usque, iunctim editi. I. *y*. A. p. 95.

Fuſilium typorum ab eo inventorum divulgatio a. 1462. I. *de*. VII. *dc*. A. p. 51. ſeq. 104. 128. 147. 169. 171. 213. 229.

Inventor forte eſt imprimendi aeneis tabulis. IX. 15. *dt*.

Scholae in hoc genere diſperſio. IX. 16.

Impreſſor non eſt *Catholici* anni 1460. A. p. 96. not.

Modeſtia eius circa Gutenbergium, illo vivo, at minor, eo defuncto. A. p. 98. not. 100.

Carmen in laudem Schoefferi, *Inſtitutionibus* JUSTINIANI a. 1468. ſubiectum. A. p. 100.

Socios a. 1471. habuit Conradum Henlif et affinem ſuum Joannem Fuſt, Jo. fil. I. *x*.

Primum a. 1476. in altera *Inſtitutionum* editione Moguntiae inventionem chalcographiae adſcripſit. A. p. 101. *l*.

Eius conventio a. 1477. cum affini ſuo Fauſto ſuper reſiduis *Decretalium* a. 1473. exemplis. I. *y*. VII. *dg*.

Narratio illius a. 1484. facta TRITHEMIO de invento chalcographiae. A. p. 101. ſeq.

Pſalterii tertiam editionem a. 1490. iisdem, queis duas priores, literis ſculpto-fuſis excudit. A. p. 52. *ag*.

Varii porro libri ab ipſo poſt ſoceri mortem editi. A. p. 97. not. 100. *b*. 101. *l*. 268. *in fin*.

Membranam primum, indeque chartam, ſubinde utramque ſimul, ad libros adhibuit. I. *y*. *z*.

Atramentum multum emendavit. I. *ac*.

Inſtitorem Pariſiis habuit Hermanum de Almania, vero nomine de Stattern. I. *x*. VII. *k*.

Male a cl. SCHWARZIO in duos diviſus, unum clericum dioceſeos Moguntinae, alterum puerum Fauſti. VII. *bk*.

Homo ingenioſus. VII. 14. A. p. 100. 104. 180.

Uxor eius, num *Catharina*, an vero *Dina* Fuſt appellata fuerit? VII. *dg*. A. p. 144. *cc*.

Gener nunquam fuit aut Jo. Mentelii aut Jo. Gutenbergii. IV. *bg*. A. p. 213. *eb*.

Quas aedes cum ſocero Fauſto et Gutenbergio Moguntiæ occupaverit? VII. *cm*. A. p. 104.

§. XII. CONRADUS HENLIF.

Hoc nomine occurrit ut ſocius P. Schoefferi a. 1471. in Necrologio Abbatiae S. Victoris Pariſiis. I. *x.* add. DE LA CAILLE *Hiſt. de l'Imprim. Lib. I.* Sub nomine *Conradi Hannequis* occurrit, itidem ut Schoefferi ſocius, a. 1475. in privilegio Ludovici XI. Galliae Regis, *Tom. II. Monum. typ.* WOLFII *p.* 389. *ſeq.*

Quum cognomen hoc tam diverſimode ſcribatur, utrumque forſan a Gallis corruptum fuit. Quod ſi verum, quaeſtionis porro eſſet, an non idem forte hic homo cum Conrado Humerio, qui ut adiutor antea Gutenbergii, ita, ipſo mortuo, Schoefferi eſſe potuit?

Monitus ſit lector, §. 2. *hujus Indicis, ubi acta heredum Laurentii recenſentur*, col. 2. *poſt* lin. 2. *inſeri debere*, DONATUM *ab iis impreſſum; cujus editionis noviſſime repertae ſpecimen exhibuimus* Tab. VI. * *Deinde obſervandum, famulos principum horum typographorum, etſi inter adiutores numerari poſſent, locum tamen inventuros in Indice proximo.*

INDEX

INDEX SECUNDUS,

Exhibens alios quosdam veteres typographos in opere obvios; eos ſcil. aut quorum nulla vel imperfecta ſaltem mentio occurrit in Annalibus MICH. MAITTAIRE Tom. I. p. 245. ſeq. edit. ſec. *ac* Tom. V. Part. II. p. 357. ſeq. *aut de quibus ſingularia quædam a nobis traduntur.*

A.

ADELKIND (CORNELIUS) typographus Venetiis. A. p. 189.
Albanenſis impreſſor apud Anglos, num artem didicerit a Friderico Corſellis? VI. 6.
—— Varii libri ab ipſo editi. VI. *ab.*
—— Eius teſtimonium de inventione chalcographiae. A. p. 124.
ALDI Romani heredes Venetiis, uſi ad libros impreſſos quandoque charta coerulea lintei generis, quandoque bombycina alba. I. 2.
ANDREAE (JOH.) Harlemi. A. p. 226.
ANSHELMUS (THOMAS) impreſſor primum Tubingae, inde Phorcae, ac tandem Haganoae A. p. 141. 151. 156.
AUERBACH, (JOH. de) SAUBERTI fide a CAILLIO, CHEVILLERIO, et MAITTAIRIO inter impreſſores Reutlingae collocatus, expungendus ex hoc albo eſt; quum auctoris hoc nomen ſit, non typographi. vid. *Conſpectus Orig. noſtr. p.* 47. *not.*
AYALA (JOHANNES de) Toleti. A. p. 186.

B.

BALDINI (BACCIUS) impreſſor figurarum, Florentiae. IX. 17. *en.*
BAMLER (JOH.) typographiam didiciſſe videtur Moguntiae. I. 15.
—— impreſſor poſthac Auguſtae Vindelicorum. A. p. 168.
—— Libri varii ab ipſo editi, et quidem ſculpto, vel ſculpto-fuſo, charactere. I. 15. *di.*
BANDINELLI (BACCIUS) ſculptor, impreſſorque figurarum, Florentiae. IX. *en.*
BASILEA (FRIDER. de) Burgis. A. p. 128.
BAUR (GULIELMUS) ſculptor, et forte impreſſor figurarum, Argentinae. A. p. 228.
BECHTERMUNTZE (NICOLAUS) impreſſor Altavillae, uſus characteribus a Jo. Gutenbergio quondam adhibitis, et hisce ſculpto-fuſis. A. p. 52. *ab.* 96. ſeq. *not.*
—— Varii libri ab eo excuſi. ibid.
BEHEM (FRANCISCUS) Moguntiae. A. p. 176.
BEILDECK (LAURENTIUS) Jo. Gutenbergii, dum Argentinae eſſet, famulus, et ſpeciatim in re typographica. A. p. 60. 61. 67. 76.
—— Eius teſtimonia in cauſa Georg. Drizehen et Jo. Gutenbergii. A. p. 67. 79. 80.
—— Eius querimonia contra Georg. Drizehen. A. p. 78.
—— Ipſius uxor. A. p. 80.
—— num officinam poſthac typographicam alicubi erexerit, incertum.
BELLAERT (JAC.) Harlemi. VI. 8. A. p. 226.
BOCHOLT (FRANCISCUS a) inventor non eſt figurarum impreſſarum. IX. 3. add. A. p. 228.
BUCKINCK (ARNOLDUS) impreſſor librorum,

rum, et figurarum aenearum, Romae. IX. 17. A p. 256.
—— diverſus eſt ab Arn. Pannartz. IX. *ef*.

C.

CARPIUS (HUGO) num inventor ſit tribus tabulis ſucceſſive adhibitis figuras excudendi? A. p. 228,
CAXTON (GUIL.) natus in comitatu Kentiae apud Anglos. A. p. 35. *aq*.
—— magnam vitae partem in Belgio transegit mercaturae cauſa. VI. 5. A. p. 29. 33. 210.
—— addictus aliquamdiu aulae Margaretae, Burgundiae Ducis. A. p. 33.
—— Eius iter cum Rob. Turnouro in Belgium ad ſeducendum operarium officinae typographicae Harlemenſis. VI. 5. A. p. 210.
—— Coloniae poſthac didicit chalcographiam, et veroſimiliter exercuit. III. *k*. A. p. 33.
—— mox Londinum, ſeu potius Weſtmonaſterium, primus artem tranſtulit. A. p. 34. 37. *ax*.
—— num primus fuerit totius Angliae typographus?
Affirmat hoc Ducarellius. A. p. 3. ſeq.
Negat auctor. A. p. 33. ſeq.
—— Libri varii ab ipſo editi. III. *k*. A. p. 33. 123.
—— ſero uti ſignaturis coepit. A. p. 28. *u*.
—— agnatum habuit Richardum, mercatorem Londinenſem. A. p. 37. *au*.
—— Eius teſtimonium de inventione chalcographiae. A. p. 123.
CENNINI (BERNARDUS et DOMINICUS) primi Florentiæ impreſſores. IV. *bn*.
—— uſi primum ſculpto, ſeu potius ſculpto-fuſo charactere. I. *di*.
—— adhibuerunt deinde typos mere fuſiles. I. 12.
COLONIA (JOHANNES de) Venetiis, an primus ſignaturas invexerit? A. p. 28.
COORNHERTIUS (THEODORUS, Folcardi fil.) natus Amſtelodami a. 1522. deceſſit 1590. III. *ad*.
—— caelator Harlemi, ac notarius. III. 7.
—— typographiam una cum Joh. Zureno circa a. 1561. eadem in urbe erexit. VI. 8.
—— Eius teſtimonium de inventione typographiae. A. p. 193. ſeq.
CORNELIUS Harlemenſis, ſubminiſter Laurentii Jo. fil. prototypographi. A. p. 92.
—— bibliopegus poſthac Harlemi fuit. III. *a** A. p. 92. et Tab. VI.*
—— Ejus narratio de heri ſui inventionibus Nicolao Galio et Quirino Taleſio facta. III. 2. A. p. 90. ſeq.
CORSELLIS (FRIDERICUS) proprie *de Courcelles* dictus. A. p. 39. *ba*.
—— famulus fuit officinae Laurentianae Harlemi, et in Angliam deinde per Rob. Turnour et Guil. Caxton transvectus. VI. 5. A. p. 211.
—— typos Harlemenſes non ſurrepſit, neque Albanenſem ludimagiſtrum artem docuit. VI. 6.
—— primus impreſſor Oxonienſis. VI. 5. A. p. 27. 211.
—— num etiam primus totius Angliae typographus fuerit?
Negat Ducarellius. A. p. 3. 7. ſeq.
Affirmat et probat auctor. A. p. 19. ſeq.
—— Libri ab ipſo probabiliter editi. A. p. 26. 27. *n*.
—— uſus ad eos eſt ſculpto charactere. A. p. 33. 34.
—— ſignaturas in illis adhibuit. A. p. 27. ſeq.
—— cur iis nomen non addiderit? A. p. 27. *m**.
—— Libri falſo ipſi adſcripti. A. p. 16. ſeq.

Alii

—— Alii huius familiae vel nominis. A. p. 10. 11. 39. 229.

CRANTZ (MART.) Pariſiis ſignaturas iam a. 1470. adhibuit una cum Ulr. Gering et Mich. Friburger. IV. *l.* A. p. 112.

CROMBERGER (JACOBUS et JOANNES) Hiſpali. A. p. 163. *cx.*

—— Eorum relatio de inventione ac divulgatione typographiae. A. p. 163.

CYRUGIA (JOH.) Veronae. IX. 14.

D.

DAY (JOHANNES) Londini. A. p. 7.

DURERUS, ſenior, (ALBERTUS) natus a. 1427. in pago quodam Hungariae ſuperioris, dicto Eytas, Norimbergae deinde uxorem duxit, ſedemque, ut aurifaber, fixit. Hic autem, quod me *Cap. IX. Orig.* §. 16. fugerat, antiquiſſimis figurarum aenearum ſculptoribus, forte et impreſſoribus, acceſeri debet. Imo ſi recte ſeſe habent, quæ leguntur in annotationibus ad CAR. VAN MANDER *Leven der Schilders Tom. I. p. 55. edit. Amſtelod.* 1764. huiusmodi figurae ipſius, cum monogrammate literam Gothicam A et D. connexas habente, reperiuntur anni 1462. 1465. 1469. 1476. notis inſignitae.

—— iunior (ALBERTUS) praecedentis filius ſculptor etiam, ac forte impreſſor figurarum, Norimbergae. IX. 16.

—— praeceptore hic poſtremus uſus eſt Mich. Wolgemutho, non vero Mart. Schonio. IX. *dy.*

E.

ECKERT van Homberch (HENRICUS). Hic ſeſe quandoque ſcripſit Delphis typographum, ut et dixi V. 17. At ex ſubſcriptione *Vitae Jeſu Chriſti* Belgice ab eo excuſae a. 1503. in fol. patet, ipſum revera impreſſiſſe Antverpiae, aſt in aedibus Delphenſibus.

EGENOLPHUS (CHRISTIANUS) perperam habitus primus Francofurti ad Moenum typographus. vid. infr. art. PETERSHEIM.

EGGESTEIN (HENR.) memoratur Argentinae ab a. 1442. ad 1472. VIII. *bz.*

—— typographiam didiciſſe videtur Moguntiae. I. 15.

—— nunquam cooptatus fuit in ſocietatem typographicam a Gutenbergio Argentinae erectam. VIII. 11.

—— primo artem coniunctim cum Joh. Mentelio Argentinae exercuit, pacto de occultatione inito; mox ſeparatim. I. *q.* VIII. 17. A. p. 161.

—— Libri nonnulli ab eo editi ſculpto vel ſculpto-fuſo charactere. I. *di.* VII. *ad.* VIII. 17.

F.

FINIGUERRA (MASO) inventor non eſt figurarum impreſſarum. IX. 3. 15. *dq.*

FLACH (MART.) Argentinae typographus, uſus adhuc eſt typis ſculptis, vel potius ſculpto-fuſis. I. *di.*

FRIBURGER (MICH.) ſocius M. Crantz. vid. CRANTZ.

FROSCH (CHRISTOPH.) Tiguri. A. p. 187.

G.

GALLUS (LUPUS, et ULRICUS) vid. HAHN.

GERING (ULRICUS) ſocius M. Crantz. vid. CRANTZ.

GIOLITUS, (GABR.) Venetiis, uſus quandoque ad libros impreſſos charta caerulea, quandoque membrana. I. *z.* IX. *dk.*

GOES (MATTH. van der) primus, ut videtur, impreſſor Antverpiae. V. *e.*

ulus

—— uſus iam eſt ſignaturis. A. p. 28. *t.*
GREIFFEN . . . . . (MICHAEL) Reutlingae. V. *t.*
GULDENSCHAFF (JOH.) Moguntinus, Coloniae. A. p. 97. not.

H.

HAHN, Latine *Gallus*, (ULRICUS) Ingolſtadienſis patria, civis Viennenſis. A. p. 249.
—— in urbem Romam typographiam intulit, utque videtur primus omnium. A. p. 249. ſeq.
—— primus etiam in Italia figuris ligneis impreſſit. IX. 14.
—— Ejus fautores. A. p. 253. ſeq.
—— Invidia eius cum Sweynheimio Pannartzioque. A. p. 254.
—— Societas primum, atque inde ſeparatio cum Simone de Luca. A. p. 256.
—— introduxiſſe cum ſocio videtur regiſtrum chartarum. IV. *l.*
—— Libri varii ab ipſo editi. VII. *ad.* IX. 14. A. p. 243. 254. 256.
—— (LUPUS) frater prioris, Romae itidem typographus. A. p. 256. *bs.*
HANAU (BERTOLFUS de) miniſter et famulus Jo. Gutenbergii Moguntiae. I. *dg.*
HARLEM (GERARDUS de) Florentiae. VI. 8.
HARLEM (HENRICUS de) Bononiae ac Senis. VI. 8.
HARLEM (NICOLAUS Petri de) Vicentiae. VI. 8.
HIBERNA ARCE (JOHANNES de) vid. WINTERBURGER.
HIRSCHVOGEL (AUGUSTINUS) ſculptor, et forte impreſſor figurarum, Norimbergae. IX. *dx.*
HOLTZEL de Traunſtein (HIERONYMUS) Norimbergae. V. *do.*
Memoratur hic ſub *Hier. Holcelii* nomine ad an. 1501. a MAITTAIRIO *Tom. II. Annal. Part.* I. *p.* 153. eumque ad a. 1523. uſque Norimbergae impreſſiſſe docet LESSER *Typogr. Jubil.* §. 118. & 120.
HONORATUS (SEBAST.) Lugduni, uſus quandoque ad libros impreſſos charta viridi. I. *z.*
HUERNEN (ARNOLDUS ther) Coloniæ Agrippinæ, uſus ſculpto charactere. I. *di.*
HUNTE (THOMAS) Oxoniae, elegantiſſimus et ingenioſiſſimus impreſſor. A. p. 34. 36. *at.*
HUSSNER (JEORIUS) Argentinæ, uſus typis ſculptis vel potius ſculpto-fuſis. I. *di.*

I.

JACOBSZOEN, ſeu Jacobi fil. (JACOBUS) Delphis Batavorum. Huius typorum ſpecimen. Tab. VIII.
JENSON (NICOL.) natione Gallicus, ac director monetæ Turonis, artem deinde impreſſoriam Moguntiae didicit. VI. *az.*
—— excudit poſthac Venetiis, charactere elegantiſſimo. I. *ak.* A. p. 35. *as.* 137. 150. 232.
—— non tamen primus illic typographus fuit. A. p. 35. *ar.* 108. 258.
—— quo ſenſu mirabilis artis inventor dictus ſit? I. *ak.* A. p. 103. 107. not. 125.
—— in Gallia nunquam impreſſit. A. p. 196. *dx.*
—— nonnunquam in membrana excudit. I. *y.*
—— Libri varii ab ipſo editi. I. *ak.* A. p. 35. *ar. as.*

K.

KEFFER (HENRICUS) qui male a MAITTAIRIO *Koler* vocatur, anne famulus Jo. Gutenbergii in urbe Moguntia? I. 15. *dg*.
—— Norimbergae poſthac officinam erexit, librosque una cum Jo. Senſeſchmid vulgavit. ibid.
KEYSERE (ARENTIUS de) Gandavi, primus lineam obliquam, ut commatis indicium, adhibuit. IX. *dd*.
KOELHOF (JOHANNES) Coloniae Agrippinae impreſſor, ſerius tamen, quam ſtatuit MAITTAIRE. III. *k*.
KOLER (HENR.) typographus imaginarius. I. 15. *dg*.

L.

LAMPARTER (NICOL.) Baſileae. VII. *bf*.
LAUDENBACH (JOH. a) primus operarius Romae. A. p. 154. *cl*. 239. 257.
LEEU (GERARDUS) Goudae. V. *br*.
—— deceſſit Antverpiae, ubi ab a. 1486. impreſſit, anno 1493. uti patet ex ſubſcriptione *Chronici Angliae*, apud MAITTAIRE *Tom. I. Annal. p.* 562. *edit.* 2.
—— Specimen typorum eius. Tab. VIII.
LIGNAMINE, (JO. PHIL. de) eques Siculus, Romae. A. p. 230.
—— Ejus teſtimonium de impreſſionibus Gutenbergii, Fauſti, et Mentelii. A. p. 117. 230.
—— aliud de impreſſionibus Sweynhemii, Pannartzii, et Ulr. Galli. A. p. 237. ſeq.
LLOUFFEN (HELYAS de) in villa Beronenſi, uſus ſculptis literis. I. *di*.
—— jam a. 1470. ſignaturas adhibuit. A. p. 28. *s*.
LUCA (SIMON, Nicolai fil. de) Romae, primum cum Ulr. Gallo, deinde ſeparatim impreſſit. A. p. 256.
—— cum eo introduxiſſe videtur chartarum regiſtrum. IV. *l*.
—— Opera varia ab ipſo edita. IV. *l*. A. p. 231. 243. 256. *bs*.

M.

MANTEGNA (ANDR.) ſculptor et forte impreſſor figurarum, Romae. IX. 17. *ei*.
MANTHEN de Gherretzem (JOH.) ſocius Joh. de Colonia. vid. COLONIA.
MANUTIUS (ALDUS) vid. ALDI *Romani heredes*.
MARTENSZ, ſeu Martini filius (THEOD.) patria Aloſtanus. V. 1.
—— primus artem characterizandi, ſeu chalcographiam, in Belgium invexit. V. *e*. VI. 4.
—— excudit primum Aloſti una cum Joh. de Weſtphalia. ibid.
—— Eius mortis tempus atque epitaphium. ibid.
—— Inſignis differentia inter eius ſociorumve impreſſiones, et officinae Laurentianae. V. 10.
MECKENEM (ISRAEL a) ſculptor, et forte impreſſor figurarum, Buckholti. IX 16. *dz*.
MENTELIUS (JOH.) origine plebeius. VIII. 16. *bg*.
—— civis Argentinus. VIII. *bi*. A. p. 161. ſeq.
—— ſcriba illic aurarius. VIII. *bq*.
—— nunquam coöptatus fuit in ſocietatem typographicam a Jo. Gutenbergio Argentinae erectam. VIII. 11.
—— Iter probabile eius Moguntiam ad typographiam addiſcendam. VIII. 17.
—— non didicit eam a Jo. Fauſto Argentorati. VIII. *br*.
—— primus Argentinae typographus. VIII. 17.
—— falſo habitus chalcographiae repertor, eiusque fabulae origo. VIII. 12. ſeq. A. p. 113. *u*.

—— Pactum illius de occultatione artis cum Henr. Eggeſtein, Argentinenſi etiam impreſſore. I. *q*. VIII. 13, 17. A. p. 161.
—— nunquam Jo. Gensfleiſchium officinae ſuae famulum habuit. IV. 13.
—— Illius officinae male applicitum fuit furtum, quod in Laurentiana Harlemi contigit. ibid. et VIII. 8. 14.
—— impreſſor *Catholici* JO. DE JANUA s. a et l. editi. A. p. 99. not.
—— Alia opera ab ipſo Argentinae excuſa. I. *di*. VIII. *bb*. 17.
—— quot librorum ſuorum exempla impreſſerit? A. p. 117.
—— ex impreſſione multorum voluminum factus eſt brevi dives. VIII. 17. A. p. 139. 169.
—— ſculptis primum vel ſculpto-fuſis indeque mere fuſilibus typis uſus eſt. I. *di*.
—— Num Ruſſchenburgi aliquando exercuerit chalcographiam? A. p. 156. *co*.
—— homo glorioſus. VIII. 16.
—— ab Imp. Friderico III. ad nobilitatem provectus, non tamen, quaſi chalcographiam reperiſſet. VIII. 12.
—— Opusculum de arte impreſſoria ab eo conſcriptum. I. *ad*. A. p. 161.
—— Inſignia eius gentilitia. A. p. 159.
—— Monumentum erga parentes. VIII. 16.
—— Mortis tempus, et inſcriptio ipſi poſita. VIII. *bl*. A. p. 200.
—— filiam habuit Joannam, nuptam ſive Martino ſive Petro Schotto. VIII. *ao*. 16.
—— aliam, nuptam Adolpho Ruſchio. VIII. 16.
—— male ſocer appellatus eſt Petri Schoefferi, qui filiam duxerat Joannis Fuſt. IV. *bg*.
MEYDENBACH (JAC.) Moguntiae. A. p. 97.
—— filius vel agnatus Joannis Meydenbach, principum typographorum Moguntinenſium ſocii. A. p. 130. *bd*.
—— Eius teſtimonium de inventione chalcographiae. A. p. 130.
MORELLUS (GUIL.) Pariſiis, uſus quandoque ad libros impreſſos charta caerulea. I. *z*.
MULLER, vulgo *Regiomontanus*, (JOH.) celebris Mathematicus, inter principes typographos Norimbergenſes locum occupat, ut probat editio Poetae MANILII antiquiſſima, ſine anni indicio in 4. cum hac ſubſcriptione: *Ex officina Johannis de Regiomonte in Nuremberg*; et latius porro adſtruxit cl. SCHWARZIUS *Part. III. primar. docum. p.* 62. *ſeq*.
—— figuras quoque excudiſſe videtur. A. p. 228.
—— ad artis typographicae promotionem contuliſſe aliquid videtur emendatione preli. I. *ad*.
—— abſurde tamen vocatur typographiae inventor. I. *ak*.
—— Eius teſtimonium de inventione artis. A. p. 116.
MURANO (ANDR. de) num impreſſor figurarum? IX. *do*.

P.

PANNARTZ (ARNOLDUS) primus cum Conrado Sweynheim, forte tamen paulo poſt ipſum, typographiam ad Italos, et quidem ſtatim in Sublacenſe Monaſterium, tranſtulit. A. p. 244.
—— quos illic libros cum ſocio impreſſerit, et qua ratione? A. p. 245. ſeq.
—— mox cum ſocio Romam migravit, nec tamen primus illic libros impreſſiſſe videtur. A. p. 249. ſeq.
—— Cauſa migrationis. A. p. 252.
—— Novi illic apparatus typographici conſtructio. A. p. 253.
—— Eius fautores. ibid.

in-

——— invidia cum Ulr. Gallo. A. p. 254.
——— mali ſucceſſus. A. p. 255.
——— ſaepe quidem eundem librum bis terve excudit, nunquam vero eidem editioni duplicem ſubſcriptionem addidit. A. p. 247. *ab.*
Hoc autem latius deinde adſtruxit Rev. MERCIER dans ſes Recherches bibliographiques ſur quelques editions des premiers imprimeurs de Rome, *inſertis Diario Trivultino* a. 1764.
——— nonnunquam ad libros membrana uſus eſt. I. 9.
——— Celeritas eius in deſcribendis libris. A. p. 236. 249.
——— poſt ſocii Conradi abdicationem typographiam continuavit; novis tamen typis uſus. A. p. 255.
——— Varii libri ab eo Romae editi. IX. *eb.* A. p. 109. 230. 236. 247. 249. 254. 256.
PATAVINUS (CLEMENS) Venetiis, elegantiſſimus atque ingenioſiſſimus impreſſor. A. p. 36. *at.* 114.
PETERSHEIM (JOANNES a) famulus Jo. Fauſti ac P. Schoefferi. I. 15.
——— non fuit antea famulus Laurentii Jo. fil. Harlemi. IV. 12.
——— primus Francofurti ad Moenum officinam erexit. I. 15.
Joannes hic nomen *a Petersheim* vel potius *Pfedersheim* ſibi adſcivit a loco originis cognomine, qui uno circiter a Wormatio milliari diſtat. De eo in matricula urbis Francofurti ad a. 1459. legitur: *Hans von Pedersheim Brieffdrucker hat den Burgereyd getan, und mit den Rechenmeiſtern umb die X. ß IIII. ẞ überkommen. Act. Dnica p. Luciae anno LIX.* id eſt: *Johannes a Pedersheim, chartarum impreſſor, jusjurandum ut civis praeſtitit, et cum Magiſtris Rationum convenit de ſolutione vectigalis decem librarum & quatuor ſchillingorum. Actum Dominica poſt Luciae* (17. Decemb.) *anno* 1459. Id me docuit CHRISTIAN. MÜNDENS *hiſtoriſcher bericht von denen erſten erfindern der Buchdrucker-kunſt und von den erſten Franckfurter Buchdruckern*, pag. 173. quem Diſcurſum, editum poſt huius *Danckpredigk by dem dritten Jubel-feſt* Francof. 1741. in 8. et incognitum antea mihi, (utpote nec SCHOPFLINO nec aliis memoratum, a FOURNIERIO autem *Diſſ. II. p.* 91. pro mera compilatione ac rhapſodia habitum) caſu nactus ſum nuper, doleoque, non prius mihi viſum, quod curioſas aliquot obſervationes contineat ad primos typographos Moguntiae ſpectantes, reſervandas iam *Antiquitatibus* noſtris *illius urbis typographicis.* Huius igitur documenti, ut puto, fide FAUSTUS ASCHAFFEBURGIUS, quem *Cap. I.* §. 15. citavi, tradidit, Petershemium a. 1459. Francofurti fixiſſe ſedem, ibique officinam librorum impreſſoriam erexiſſe: ut ego quidem puto, recte. Prela ſiquidem ordinaria ita ſunt comparata, ut non chartae ſolum uni alterive ſed integris etiam libris imprimendis inſerviant, quam rem ea aetate quaeſtuoſiſſimam neglexiſſe Petershemium non eſt credendum; prelum vero manuale, cuius ope unusquisque privatim in aedibus ſuis literas imprimere poteſt, volumina integra haud poteſt, inventionis eſt recentiſſimae. Unde vix eſt, ut admittam Mündenii diſtinctionem, qui ſtatuit, Petershemium, quod facultates ipſi deeſſent officinam librorum impreſſoriam inſtruendi, literas ſolum chartasque excudiſſe. Nec ad rem facit, quod in Ordinatione Magiſtratus Francofurtani 10 Sept. 1628. *brieffmahler* et *buchdrucker* diſtinguantur, niſi ſimul probetur, eadem eſſe *brieffmahler* et *briefdrucker*, quod ego falſum puto.

 Per

Per *briefmahler* in ea Ordinatione intelligendus videtur is, qui mappas geographicas aliasve chartas quascunque pingit, ſeu illuminat; quod proinde opificium a typographico ſeparari mirandum non eſt. Aſt τὸ *brieffdrucker* ideo forſan in urbis laudatae documento a. 1459. Petershemio tribuitur, quod chartas publicas et edicta Magiſtratus imprimeret: id vero aliorum librorum impreſſionem non excludebat. Quidquid eſt, Petershemii huius memoria ſeculo iam XVI. interciderat, ea ni fallor de cauſa, quod Laurentii Jo. fil. et aliorum quorundam exemplo omnes libros absque anni, loci, et nominis ſui indicio edidiſſet. Unde quum a. 1530. in ipſa hac urbe Francofurto ad Moenum (poſtquam diu illic prela ceſſaſſent) Chriſtianus Egenolphus officinam inſtruere coepiſſet, et per quinque deinde luſtra continuaſſet, factum eſt, ut in epitaphio ipſi a. 1555. poſito nuncupatus fuerit *primus in urbe chalcographus*, vid. *dict. lib.* Mündenii *p.* 182.

PETRI (DODO) impreſſor figurarum, Amſtelodami, IX. *do.*

POLLAIUOLO (ANT.) impreſſor figurarum, Florentiae. IX. 17. *em.*

R.

RATDOLT (ERH.) impreſſor primum Venetiis atque inde Auguſtæ Vindelicorum, atramento aureo quandoque in libris ſuis uſus eſt. I. *ac.*

—— figuras Mathematicas mobilibus ſignis excudit. IX. *a.*

—— inventor non eſt literarum florentium. IX. *ar.*

REGIOMONTANUS (JOH.) vid. MULLER.

REWICH (ERHARDUS) Moguntiae. V. *bk.* A. p. 97. not. *ubi male ſcripſi* Gerardus.

ROOD (THEODORICUS) Oxoniae cum ſocio Thoma Hunte. A. p. 27. 34. 36.

—— non fuit illuc transvectus una cum Corſellio per Caxtonum, ſed Colonia illuc miſſus. A. p. 25. *f.* 34.

RUMELIUS (HENRICUS) Norimbergae. I. *cf.*

RUSCHIUS (ADOLPH.) gener Joh. Mentelii, Argentinae. VIII. 16. A. p. 139. 169. 171. 196.

—— an nomen caſtro Ruſchenburg dederit? A. p. 156. *co.*

RUST (LUPRECHTUS) num impreſſor figurarum? IX. *dx.*

S.

SCHOEFFERUS (JOH.) Petri fil. civis et impreſſor Moguntinus. A. p. 144.

—— Libri varii ab ipſo editi. V. 16. *dn.* A. p. 144. ſeq.

—— Eius teſtimonia varia de invento chalcographiae. A. p. 144. ſeq.

—— primus Johannem Fuſt, avum ſuum maternum, *inventorem* chalcographiae ſenſu proprio appellavit. VII. 5.

—— qua calliditate eum in finem uſus fuerit? A. p. 144. not.

—— Controverſia eius hac de cauſa cum Joh. Schotto, Argentinenſi typographo. VIII. 12.

SCHOEFFERUS (IVO) Petri fil. Moguntiae. A. p. 196. *dx.*

SCHÖN (BARTHOL.) ſculptor, et forte impreſſor figurarum. IX. *dx. dy.*

—— (MARTINUS) ſculptor, forte etiam impreſſor figurarum, Colmariae. IX. 16. *dy.* A. p. 228.

SCHOTT (FRIDERICUS) ſculptor, et forte impreſſor figurarum, Argentinae. A. p. 228.

SCHOTTUS (JOH.) typographus Friburgi, Baſileae, tandemque Argentorati. VIII. 12. A. p. 160. 161. 175.

Illius

—— Illius pater. VIII. *ao.*
—— Eius mater filia fuit Joh. Mentelii, primi Argentinenſis typographi. ibid.
—— Huius fraudes ad aſſerendum Joh. Mentelio chalcographiae inventum, et controverſia hoc nomine cum Joh. Schoeffero. VIII. 12. 13. 14.
—— Eius inſignia gentilitia. A. p. 159.
SCHOTTUS (MART.) Argentinae, pater, ut videtur, prioris. VIII. *ao.* 16.
SCOLAR (JOHANNES) Oxoniae. A. p. 25. *g.*
SEVEREN (JOANNES) Leidae. A. p. 155.
SPIRA (JOH. de) primus impreſſor Venetus. A. p. 35. *ar.* 189. *ds.* 232. 258.
—— mira celeritate in libris excudendis uſus eſt. I. *ag.*
—— reclamantes primus adhibuit. IV. *l**.
—— Opera varia ab ipſo edita. I. *ag.* IV. *l** A. p. 138. *bs.* 258.
SPIRA (VENDELINUS) frater prioris, impreſſor Venetus, uſus quandoque ad libros ſuos membrana eſt. I. *y.*
STATTREN (HERMANNUS de) natu Monaſterienſis, vulgo Hermanus de Almania, inſtitor officinae Fauſto-Schoefferianae Pariſiis. I. *x.* VII. *k.* et adde WOLFII *Monum. typogr. Tom. II. p.* 389. *ſeq.*
STAUDE (WENCESLAUS) num artem tabellis imprimendi Chinenſes docuerit? A. p. 227.
SWEYNHEIM (CONRADUS) ortu Moguntinus, artem impreſſoriam didiciſſe Moguntiae videtur. IX. 17. *ec.*
—— primus cum Arn. Pannartz artem ad Italos, et quidem ſtatim in Sublacenſe monaſterium, tranſtulit. A. p. 244.
—— primus etiam artem figuris aeneis excudendi in Italiam invexit. IX. 17. *ed. ee.*
—— quos illic libros cum ſocio impreſſerit, et qua ratione? A. p. 245. ſeq.
Huc transfer porro omnia, quae ſcripſimus art. PANNARTZ *a verbis* mox cum ſocio Romam migravit etc. *usque ad verba* Celeritas in deſcribendis libris. A. p. 236. 249.
—— abdicavit tandem typographiam et tabulas Geographicas ſculpſit. IX. 17. A. p. 255. ſeq.
—— deceſſit circa a 1476. ibid.
—— Varii libri ab ipſo Romae editi. IX. 17. *ef**. A. p. 109. 230. 236. 247. 249. 254.
SYLVIUS (GULIELMUS) Antverpiae. III. 8. A. p. 197.

V.

VELDENAER (JOHANNES) impreſſor primum Lovanii. V. 10. IX. *al.*
—— Ultrajecti deinde inter alia opera edidit *Faſciculum temporum*, Belgice a ſe verſum, variiſque auctum Chronicis. II. *b.* III. 11. V. *br.* A. p. 111. *q.*
—— Specimen typi, quo liber hic impreſſus. Tab. VIII.
—— Culemburgi poſthac vulgavit *Speculum ſalutis* Belgice, cum ipſiſſimis tabulis, quibus uſi antea fuerant Laurentius Jo. fil. hujusque heredes. V. 2. ſeq. *ak.* VI. 8.
—— *Speculum* illud Latine nunquam excudit. V. *bt.*
VERARDUS (ANT.) Lutetiae, uſus primum duplici chartae genere ad idem opus, majori et minori. I. *z.*
ULMENSIS (LUDOV.) impreſſor figurarum. IX. 6.

W.

WALDARFER (CHRISTOPH.) Venetiis primum impreſſor, Mediolani deinde officinam erexit, primusque illic Gothicis typis uſus eſt. I. *di.* A. p. 113. *x.*

WESTPHALIA (JOH. de) Aloſti, ac dein Lovanii. V. *e. br.* VII. 3. *n.*

—— Specimen typorum eius. Tab. VIII.

WIENNER (JOH.) Auguſtae Vindelicorum, uſus charactere ſculpto, ſeu potius ſculpto-fuſo. I. *di.*

WINTERBURGER, Latine *de Hiberna arce* (JOHANNES) Vindobonae. A. p. 232. Primus hic in ea urbe impreſſor videtur, ubi libris excudendis inclaruit ab a. 1493. ad 1514. Id me docuit P. SIXTUS, Monachus Auguſtinianus, in *Commentatione de primis Vindobonae typographis*, edita Vindob. 1764. in 4.

WOLGEMUTH (MICH.) ſculptor et forte impreſſor figurarum, Norimbergae. IX. 16. *ea.*

—— forte inventor tabulas aeneas rodendi aqua forti. IX. 16.

WORDE (WINANDUS de) Londini, ſeu potius Weſtmonaſterii, non fuit antea operarius Harlemi. A. p. 24.

Y.

YEMANTSZOEN (MAURITIUS) Delphis Batavorum. V. *br.*

—— Specimen typorum ejus. Tab. VIII.

Z.

ZAINER (GUNTH.) Reutlingenſis, Auguſtae Vindelicorum. V. 9. A. p. 99. not.

—— primus in Germania Romanis typis uſus eſt, ac deceſſit a. 1475. vid. Index III. art. *Biblia Latina s. a. et l. num.* 9.

ZAINER (JOH.) Reutlingenſis, Ulmae, uſus ſculptis literis. I. *di.*

ZAROTUS (ANT.) Mediolani, num a. 1470. jam adhibuerit ſignaturas? A. p. 28. *s.*

ZELL (ULR.) Hanovienſis, clericus dioceſeos Moguntinenſis. III. 3. et Tab. IX.

—— artem typographicam didicit Moguntiae. III. 3.

—— primus poſthac Coloniae Agrippinae impreſſor. III. *i. k.* A. p. 105. not. 108.

—— Libri varii ad ipſo editi. III. 3. *i.* A. p. 105. ſeq. not.

—— uſus eſt typis ſculptis, vel ſculpto-fuſis. I. *di.*

—— Specimen characteris ab eo adhibiti. Tab. IX.

—— Ejus narratio de inventione artis, tum in Hollandia, tum Moguntiae. A. p. 105. ſeq.

ZENARUS (DAMIANUS) Venetiis. A. p. 202.

ZURENUS, ſeu *van* ZUYREN (JOHANNES) Jctus Harlemenſis, natus a. 1517. Magiſtratus in urbe patria, deceſſit 1591. III. 6. *aa.*

—— typographiam una cum Theod. Coornhertio circa a. 1561. Harlemi erexit. VI. 8.

—— Ejus reliquiae ex libro deperdito de inventione typographiae A. p. 190. ſeq.

INDEX TERTIUS,

Exhibens varios libros ſec. XV. excuſos, inque opere noſtro memoratos; eos nempe, aut quorum nulla vel imperfecta ſaltem mentio facta eſt in Tomo V. ſeu Indice Annalium MAITTAIRII, *aut de quibus ſingularia quaedam a nobis traduntur.*

A.

AEGIDIUS, ROMANUS, de peccato originali. *Oxon.* 1479. 8°. A. p. 26.

ALEXANDRI, GALLI, Doctrinale. *ſine anno et loco, verum Moguntiae typis Joh. Gensfleiſch* 1442. IV. 14. A. p. 92.

—— *Alia editio, ſine a. et l.* 4°. *in Italia excuſa.* IV. *bn.*

—— *iterum alia s. a. et l. fol.* (*impreſſa Florentiae per Cenninos*) I. *di.* IV. *bn.*

Alexandri Magni hiſtoria de proeliis. *s. a. et l.* A. p. 27. *n.*

—— *Alia, ut videtur, editio s. a. et l. fol. at Harlemi, ut probabile eſt, per heredes Laurentii Jo. fil. excuſa.* VI. 7. A. p. 51.

—— *Huius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VII.

Alphabetica tabula, *s. a. et l. at Moguntiae circa a.* 1445. VII. 1.

Anti-chriſto (de) Tractatus. *Excuſus in Germania s. a. et l.* IX. 12.

Apocalypſeos figurae. *vid.* Joannis Evangeliſtae hiſtoria.

APULEJI Epitome de Mundo. *Viennae J. de Hiberna arce* 1497. *fol.* A. p. 232.

ARISTOTELIS Ethica, interprete Leon. Aretino. *Oxon.* 1479. 8°. A. p. 26.

Ars memorandi notabilis. *vid.* Evangeliſtarum figurae.

ASTEXANI Summa de caſibus. *s. a. et l. verum Argentor. Jo. Mentelin* 1469. *fol.* I. *di.*

ATHANASII Opera, Latine. *Romae Ulr. Gallus* 1477. *fol.* A. p. 256. *bu.*

—— Lat. *ibid. Georg. Sachſel et Barth. Golſch* 1477. *fol. Editio incerta. ibid.*

AUERBACH (JOHANNIS de) Summa. *Aug. Vindel. Gunth. Zainer de Reutlingen* 1469. *fol.* vid. Conſpect. Orig. noſtr. p. 47. not.

AUGUSTINUS de civitate Dei, 1467. *ſine loco, at in monaſterio Sublacenſi. fol.* A. p. 235. 245. *ad.*

—— *Romae Sweynheim ac Pannartz* 1468. *fol.* A. p. 247.

—— *Romae per eosdem.* 1470. *fol.* ibid.

—— liber de vita Chriſtiana, et de ſingularitate Clericorum. *Colon. Ulr. Zel.* 1467. 8°. *maj.* I. *di.* III. 3. *i.* A. p. 28. *x.*

Hos duos Tractatus ſecum cohaerere, adeoque ſimul impreſſos monuit me vir praeclarus H. GOCKINGA, qui rariſſimi huius cimelii poſſeſſor liberaliter illud dono mihi nuperrime dedit.

—— *Illius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. IX.

De eo jung. quae diximus A. p. 220.

—— Sermo ſuper orationem Dominicam, et expoſitio ſuper Symbolum, et ſermo de ebrietate cavenda. *s. a. et l.* 8°. *maj. at iisdem Zellii typis.* III. *i.*

—— Homiliae VII. *quarum prima de eo, quod Pſalmiſta ait:* Quis eſt homo, qui vult vitam etc.? *poſtrema de eo, quod Apoſtolus ait:* Redimentes tempus, quum dies mali ſunt. *s. a. et l.* 8°. *maj.*

—— Tractatus de fuga mulierum, de continentia, de contemptu mundi, et de

de communi vita Clericorum. *Inſerta eſt etiam* epiſtola HIERONYMI ad Paulinum. *s. a. et l.* 8°. *maj.*

—— Liber de agone Chriſtiano, & de ſermone Domini in monte habito. *s. a. et l.* 8°. *maj.*

Tria haec opuſcula, quorum character eſt ipſiſſimus, in exemplo eiusdem viri cl. adhaeſere antea memoratae editioni librorum *de vita Chriſtiana ac de ſingularitate Clericorum.* Unde colligere eſſet, illos per eundem forte Zellium excuſos. Literae tamen, etſi plurimum ſimilitudinis habeant cum Zellianis, minus iis videntur elegantes; certe eaedem dici non poſſunt, ut vel comparatio literae *b* in his Tractatibus cum praecedente anni 1467. evincit, utpote figurae plane diverſae. Num ergo ipſe Zellius characterem ſuum poſthac immutaverit, an vero alius hic adfuerit typographus, incertum.

—— Liber ad Petrum Diaconum de fide. *Ad calcem dicitur hic impreſſus Coloniae in vigilia ſancti Johannis Baptiſtae. Anno Domini M. CCCC. ſeptuageſimo tertio.* 8°. *maj.*

Hic quoque tractatus in memorato volumine adhaerebat praecedentibus, ſed charactere impreſſionis ab iis omnibus differt, atque nitore cedit.

B.

BALDI lectura ſuper Codicem, *Venet. Jo. de Colonia et Jo. Manthen de Gherretzem.* 1474. *fol.* A. p. 28. *u.*

BARTHOLOMEUS DE GLANVILLA, s. Anglicus, de proprietatibus rerum. *Colon. Agr. Jo. Koelhoff* 1470. *fol. Editio ſpuria.* III. *k.*

—— *Editio princeps, s. a. et l. fol.* (*Coloniae W. Caxton*) *ibid.*

—— *Belgice, Harlemi Jac. Bellaert* 1485. *fol.* III. *a** V. *bu. by.* VI. *g.* IX. *dd.*

BIBLIA LATINA. Editio princeps, *charactere miſſali Moguntiae a prima typographorum illic ſocietate impreſſa, et a.* 1450. *vulgata.* VII. 2. *e.* A. p. 45. 104. 107.

De ea vid. mox inter editiones ſine anno et loco Num. 2.

—— *altera Moguntina, per Fuſt et Schoeffer* 1462. *fol.* 2. *volum.* I. *s. x. y. ac.* VI. *as.* VII. *k.*

—— *tertia Moguntinenſis, per Schoeffer ſolum* 1472. *fol.* 2. *tom.* A. *p.* 101. *l.*

—— *Reutlingae per Joh. de Auerbach* 1469. *fol.* Editio ſpuria, JO. SAUBERTO, negligentiſſimo bibliographo, memorata, et confuſa cum *Summa* JO. *de* AUERBACH, ipſo hoc anno per Guntherum Zainer de Reutlingen excuſa. vid. *Conſpect. Orig. noſtr. p.* 47. *not.*

* * *

BIBLIORUM LATINORUM EDITIONES VARIAE IN FOLIO, ANNI, LOCI, ET TYPOGRAPHI NOTIS DESTITUTAE.

1. *Lineis* 36. *in quavis columna, tribus voluminibus, charactere maximo.* Exſtat in bibliotheca biblica ſereniſſimae Ducis Brunsvico-Luneburgicae, et penes cl. SCHELHORNIUM, qui eam ut principem editionem jactavit in *Diſſ. de antiquiſſ. Bibl. editione*, Ulmae 1760. moxque ſpecimen illius figuratum exhibuit in *Diatriba ante lib. ſing. Card.* QUIRINI *de primis edit. Rom. p.* 61. add. *Conſpectus noſter p.* 43.
2. *Lineis* 40. *in prioribus novem primi voluminis paginis, lineis* 41. *pag.* 10. *et lineis* 42. *per reliquas omnes utriusque voluminis paginas.* Exſtat Moguntiae in Coenobio Benedictinorum, Berolini in regia bibliotheca, ac Lutetiae in Collegio Mazarinico. Hanc edi-

editionem, quod character (ſi a magnitudine receſſeris) multum accedat ad literas *Pſalterii* a. 1457. imo magis quam praecedentis editionis Schelhornianae, (quanquam ille paulo grandior ſit) pro omnium principe Moguntinenſi a. 1450. habeo. vid. *Conſpect. noſter p.* 46. et *Orig. Cap. VII.* not. *e.* Atque ita poſt me etiam ſenſit clar. DE BURE *Bibliographie inſtructive, Vol. de Theologie, Num.* 25. Huic ſeſe mox oppoſuit FOURNIERIUS in Epiſtola Gallica ad cl. FRERON, inſerta Diario, quod inſcribitur *Année literaire* a. 1764. et alteri, *Journal des Scavans*, ex edit. Amſtelod. a. 1764. *Num.* 5. *p.* 264. *ſeq.* At eius ratiocinia duplici potiſſimum argumento enervare licet; primum, quod manifeſta utatur principii petitione, dum aliam editionem in eodem Collegio Mazarinico reperiundam ut principem nobis obtrudit, quae revera eſt Argentoratenſis anni 1468; deinde, quod ignoraverit, typos Moguntiae poſt plurium annorum exercitium inventos fuiſſe ſculpto-fuſos, et hosce elegantes, qualibus et memoratum *Pſalterium* a. 1457. prodiit. Sed de his alibi, Deo volente, plura.

3. *Lineis* 41. *duobus voluminibus*, rudi charactere et ſic ſatis grandi quidem, aſt minore, quam in editionibus praecedentibus. Exemplum habuit cl. SCHWARZIUS, et aliud ex bibliotheca Comitis Oxonienſis in meam tranſiit. *Conſp. noſter p.* 44. Videtur autem perantiqua eſſe editio, et forte a Jo. Petershemio Francofurti, aliove principe quodam in Germania impreſſore, poſt Fuſtii, et Gutenbergii ſeparationem, excuſa.

4. *Lineis* 42. *duobus voluminibus*, ipſiſſimis Zellii, primi Coloniae impresſoris, typis, quos *Tab.* IX. exhibui. add. *Orig.* III. *i.*

5. *Lineis* 45. *duobus voluminibus.* Exſtat in bibliotheca regia Lutetiae. Eam editionem Auguſtae Vindelicorum a. 1466. typis Jo. Bamler prodiiſſe inde conſtat, quod aliud eiusdem editionis exemplar, antea Comitis Oxonienſis, exſtet in bibliotheca memoratae Ducis Brunsvico-Luneburgenſis, cui ad calcem primi voluminis a calligrapho, qui literas capitales rubricasque libri ſcripſit, poſt verba *Explicit Pſalterium* atramento rubro exarata, adiectum fuit coeruleo colore: BAMLER 1866. Et hanc editionem iam duobus abhinc ſeculis memoravit ACH. PIRM. GASSARI. vid. A. p. 168. et add. *Conſpect. noſter p.* 41.

6. *Alia lineis* 45 *duobus quoque voluminibus.* Secundum duntaxat in Collegio Mazarinico Lutetiae reperitur. Utrumque in bibliotheca Commendae S. Johannis Hieroſol. Argentorati, e quo exemplo evidens eſt, prodiiſſe hanc editionem Argentorati typis Eggeſteinii a. 1468. quandoquidem a miniculatore, qui rubricas appoſuit, ad calcem primi voluminis adſcriptum legitur: *Explicit Pſalterium &c. per Magiſtrum Henricum Eggeſtein, anno LXVIII.* cuius ſubſcriptionis integritatem vindicavi in *Conſpectu p.* 42. Ut vero haec editio diſtingui a priore poſſit, notandum eſt, in prima ſtatim linea ſecundi voluminis hic legi: *ungat epiſtola quos iungit ſacerdotiū: im*= quae in praecedente Bamleriana eodem plane modo expreſſa ſunt, ſi exceperis, quartam vocem abbreviate illic legi *iūgit.* Alias differentiae notas collegit FOURNIERIUS *Diſſ. II. p.* 208. *ſeq.* qui ambas has editiones primis impreſſionibus Moguntinis iniuria accenſuit. add. *Conſpect. noſter p.* 42. 45. et *Orig.* I. *di.* VIII. 17

7. *Lineis* 49. *duobus tomis, qui tamen uno volumine compacti erant, et cum lite-*

literis initialibus manu appoſitis. Exemplum tale, quod ex muſeo Comitis de HOYM Lutetiae provenerat, deſcriptum videre eſt in *Bibliotheca univerſali vetere et nova*, collecta a Petro Goſſe, bibliopola Hagae Com. 1742. *pag.* ** *ſeq.* qui, ut merces ſuas carius venderet, hanc editionem, ut principem, emtoribus obtruſit; ſtultos tamen huiusmodi non invenit. *Conſp. p.* 43. 45.

8. *Alia lineis* 49. *duobus etiam tomis, verum literis impreſſis capitalibus, quas florentes vocant.* Exemplum eius editionis ex bibliotheca cl. GROS DE BOZE nactus eſt jamque Lutetiae adſervat ill. Praeſes de CÔTE. vid. FOURNIER *Diſſ. II. p.* 243. et *Conſp. noſtr. p.* 45.

9. *Lineis* 56. *duobus voluminibus, et charactere quidem Romano impreſſa*, quum ad praecedentes editiones omnes Gothicus adhibitus fuerit. Hanc ipſe adſervo, ſuſpicorque, eam prodiiſſe Auguſtae Vindelicorum typis Guntheri Zainer, utpote qui primus in Germania Romanas literas adhibuit, indice SCHELHORNIO *dict. Diatr. p.* 30. Hoc ſi verum, prodiit illa certiſſime ante a. 1475. quo obiit Zainerus d. 14. Aprilis, (vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. p.* 299. *in not. edit.* 2.) imo probabiliter ante a. 1472. quando libris ſuis Romano charactere excuſis apponere nomen coepit. add. *Conſp. p.* 45.

10. *Cum Gloſſis* NICOLAI DE LYRA, *quatuor voluminibus, charactere Gothico.* Haec in pluribus bibliothecis adſervatur. *Conſp. p.* 45.

* * *

BIBLIA GERMANICA. *s. a. et l. fol.* Exemplo, quod Stutgardiae in bibliotheca Conſiſtorii Wirtenbergici adſervatur, manu addita ad calcem ſubſcriptio eſt rubro colore, quae teſtatur, hanc editionem prodiiſſe Moguntiae typis Fauſti ac Schoefferi 1462. eamque proximo folio alia excipit, id confirmans. Vid. WIDEKIND *Verzeichnis von raren büchern Tom. III. p.* 443. *ſeq.* Verum utriusque ectypus accurate delineatus et ab ill. SCHOPFLINO mihi miſſus, docuit me, hanc non ipſius eſſe miniculatoris manum, at recentiorem, auctore ſine dubio falſario, qui veterem ſcripturam imitari ſtuduit, aſt non potuit. add. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. III.* §. 7.

—— *alia editio s. a. et l. verum Argentinae typis Jo. Mentelii* 1466. *fol.* I. *di.* VIII. 17. et add. WIDEKIND *dict. Tom. III. p.* 449. *ſeq.*

—— *alia, ſed inferioris Saxoniae dialecto, impreſſa Coloniae s. a. et l. cum fig. fol.* V. 9.

BIBLIA BELGICA. *Delphis Jacob Jacobszoen en Maurits Yemantszoen* 1477. *fol.* 2. *vol.* V. 10. *br. bs.*

—— *illius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VIII.

Biblicae, ſeu utriusque Teſtamenti, figurae. *Editio s. a. et l. typis Laurentii Harlemenſis.* IX. 4. 11.

—— *ſimilis, typis heredum Laurentii*, ibid.

—— *aliae editiones in Germania excuſae, tum Latino, tum Germanico ſermone.* ibid.

Boeksken, inhoudende drie capittelen, roerende of ſlutende op III. dachvaerden. Haerlem by Jan Andriesſoen 1486. 4°. A. p. 226.

BOETHIUS *van de vertrooſtinge der Philoſophie.* Gandavi Arent de Keyſere 1485. fol. V. *bu.*

BRANT (SEBAST.) carmina. *Baſil. Jo. Bergman de Olpe* 1498. 4°. A. p. 135.

BREYDENBACH (BERN. *de*) *heylige bevaerden*

vaerden tot dat heylige graft in Jeruſalem. Mogunt. Erh. Rewich 1488. fol. V. *bk.*

C.

Cantici Canticorum figurae, ſeu hiſtoria et providentia virginis Mariae. *Editio s. a. et l. ex officina Laurentiana Harlemenſi.* IX. 5. 11.

—— *illius editionis ſpecimen.* Tab. IX.

—— *ſimilis in Germania excuſa.* IX. 5.

Catholicon, ſeu breve Vocabularium, tabulis ligneis inciſum, *s. a. et l. at Moguntiae circa a.* 1445. VII. 1. *c.* A. p. 103.

Chirurgus (von dem) 1397. pro 1497. fol. I. *ai.*

Chriſti paſſionis figura. *Forte excuſa in officina Laurentiana.* IX. 8.

Chronica van der hilliger Stat van Coellen. Colon. Joh. Koelhoff 1499. fol. III. 3. A. p. 105.

—— *Editiones antiquiores huius libri ſpuriae.* A. p. 105. *n.*

CICERO de Officiis. Ejusdem Paradoxa. *Mogunt. Fuſt et Schoeffer* 1465. *recuſa per eosdem* 1466. *fol. min. ſeu* 4°. I. *y. ac.* VI. *as.* VII. *k.* A. p. 248. *al.*

—— Paradoxa, de amicitia, etc. *s. a. et l.* 8°. *(Colon. Ulr. Zell.)* III. *i.*

—— de Oratore. *s. a. et l. ſed in monaſterio Sublacenſi fol.* A. p. 235. 246.

—— *Romae Sweynheim et Pannartz* 1469. *fol.* A. p. 247.

—— *Romae ibid.* 1471. *Editio ſpuria.* ibid. *ak.*

COLUMNA (GUIDONIS de) hiſtoria deſtructionis Troiae. *s. a. et l.* A. p. 27. *n.*

Confeſſionalia, tabulis ligneis inciſa, *s. a. et l. at Moguntiae circa a.* 1445. VII. 1. A. p. 215.

Creationis hiſtoria, Germanice. *Ligno inciſa.* 4°. IX. 13.

D.

Decor puellarum, Italice. *Venet. Nicol. Jenſon* 1461. *lege:* 1471. 8°. A. p. 35. *ar.* 258. not.

Decretales GREGORII IX. *Mogunt. Petr. Schoeffer* 1473. *fol.* I. *y. ac.* A. p. 100. *b.*

Decretalium BONIFACII VIII. liber ſextus. *Mogunt. Fuſt et Schoeffer* 1465. *fol.* A. p. 95.

Decretum GRATIANI. *Mogunt. P. Schoeffer* 1472. *fol.* A. p. 101. *l.*

Decretorum auctoritates. *Colon. Petr. de Olpe* 1470. *vel* 1471. *fol.* A. p. 105. *o.*

DIACONUS (PAUL.) de geſtis Romanorum. *Mediol. Lavagnia* 1475. *fol.* A. p. 243. *s.*

Dialogus Creaturarum. *Goudae Ger. Leeu* 1480. *fol.* V. 10. *br. bs.* IX. *al.*

—— *Illius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VIII.

DIETERICI ISENBURGICI, Archiep. Moguntini, apologia. *fol. s. a. et l. at Moguntiae per Joh. Gutenberg* 1462. VI. 4. *y.*

DONATUS, ſeu Grammatica brevis in uſum ſcholarum conſcripta. *Illius deſcriptio generalis.* V. 16. A. p. 215.

—— Editio charactere majori in 4°. *s. a. et l. verum Harlemi typis Laurentii Jo. fil.* V. 17. add. I. *y. ac.* III. 4. IV. 9. 14. A. p. 107.

—— *Illius editionis fragmenta aeri inciſa.* Tab. II.

—— Altera editio, charactere minori in 4°. *s. a. et l. verum ex officina memorati artificis.* V. 18. add. I. *y. ac.* III. 4. IV. 9. 14. A. p. 107.

—— *Hujus editionis ſpecimen figuratum.* Tab. IV.

—— Tertia editio, (*noviſſime detecta*) charactere inter utramque editionem praecedentem medio, in 4°. *s. a. et l. verum Harlemi typis heredum Laurentii Jo. fil.* A. p. 218. ſeq.

—— *Huius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VI. *.

—— Impreſſa tabulis ligneis Moguntiae, ſub initium epochae, 4°. *s. a. et l.* V. 16. VII. 1. *c.* A. p. 215. *Scripſeram* VII. c. *illius editionis ſupereſſe etiamnum tabulam ligneam in bibliotheca Huberiana Baſileae. Et certe tabula haec ad me proprietatis nunc jure pervenit. At charactere illius penitius examinato, dubito vehementer, an ad tantam aſſurgere antiquitatem poſſit, ut pro Moguntinenſi hac editione haberi debeat.*

—— Pariter charactere ligneo fixo, *per Sweynheim et Pannartz excuſa in monaſterio Sublacenſi.* V. 16. A. p. 235. 245.

—— Alia etiam tabulae inciſa in Belgio, *s. a. et l. at circa an.* 1500. 4°. I. *y.* V. 16. X. 13.

—— *Sine anno, at circa a.* 1500. *Norimbergae per Hier. Holtzel de Traunſtein.* 4°. V. *do.* add. Index praecedens art. HOLTZEL.

—— *Alia ſine anno, circa vel paulo poſt a.* 1500. *Moguntiae per Jo. Schoeffer.* 4°. V. 16.

DURANDI (GUIL.) Rationale divinorum officiorum, *Mogunt. Fuſt et Schoeffer* 1459. *fol. Primus liber typis mere fuſilibus excuſus.* I. *y.* 15. IX. *ar.*

—— Speculum judiciale. *Argentor. Jeor. Husſner* 1472. *fol.* I. *di.*

E.

E*ngland (Chronicles of) with the frute of times.* St. Albans 1483. fol. A. p. 124. *at.*

—— *Londini Wink. de Worde* 1497. *fol.* ibid.

Epiſtelen (die) ende Evangelien. Leidae 1483. 4°. *vid. infra art.* SYLVIUS.

—— Harlemi 1486. 4. VI. *ba.*

Evangeliſtarum figurae, ſeu ars memorandi notabilis. *s. a. et l. ſed in Germania excuſa.* IX. 12.

EUCLIDIS Elementa, Latine. *Venet. Erh. Ratdolt* 1482. *fol.* I. *ac.* IX. *a.*

—— *Vicent. Leon. de Baſilea et Guil. de Papia.* 1491. *fol.* IX. *a.*

EUSEBII Chronicon, Latine. *Mediol. Phil. Lavagnia ſine anno, at circa a.* 1475. *fol.* III. 4.

EUTROPIUS. *ibid. per eundem* 1475. *fol.* A. p. 243. *s.*

F.

Fabulae et ſimilitudines variae, rythmo Germanico. *Editio s. a. et l.* IX. *cx.*

FESTUS POMPEJUS de Verborum ſignificatione. *Romae Joh. Reynhard de Enyngen* 1475. *fol.* A. p. 28. *u.*

FEVRE (RAOUL *le*) *Recuyel of the hiſtoryes of Troy, tranſlated by Caxton.* s. a. et l. fol. A. p. 32. *af.* 33.

Figurae variae e ligno, *initio typographiae in Belgio, ac deinde apud Germanos Italosque editae.* IX. 4. ſeq.

—— e metallo, *ab a.* 1462. *in Germania, ac poſtmodum in Italia editae.* IX. 15. ſeq. A. p. 275. col. 1.

G.

GAGUINI (ROB.) Epiſtolae et Orationes. *Pariſ. Durand. Gerlerius* 1498. 4°. A. p. 134.

GASPARINI PERGAMENSIS Epiſtolae. *Pariſ. Mich. Friburger, Mart. Crantz, et Ulr. Gering, ſine anno, at circa* 1470. A. p. 28. *r.* 112.

GERARDI HARDERVICENSIS Commentarius in Logicam Ariſtotelis. *Colon. Ulr. Zell* 1494. *fol.* A. p. 105. *o.*

GERSON (JOH.) Tractatus de paſſionibus animae, et de modo vivendi omnium fidelium. *s. a. et l. at Coloniae Ulr. Zell.* 8°. *maj.* III. 1.

GERSON

—— Opera. *Argentor. Mart. Flaccus* 1494. *ſeq.* 4. *voll. fol.* I. *di.*

GILLES (NICOL.) *Annales de France.* Paris 1492. A. p. 134. *bk.*

GLANVILLA. vid. BARTHOLOMEUS.

GRAPALDUS (FRANC. MAR.) de partibus aedium. 1494. A. p. 133. *bi.*

GRATIANI Decretum. *vid.* Decretum.

GREGORII MAGNI, Papae, Dialogi. *Argentor. Jo. Gutenberg* 1458. *fol. Editio ſpuria.* VIII. *bo.* A. p. 14. ſeq.

—— *Editio s. a. et l. fol.* ibid.

—— Moralia. *Romae apud S. Marcum* 1475. *fol.* I. *ag.* A. p. 119.

H.

HARTLIEBII (JO.) libellus Chiromanticus. *Editio s. a. et l. in Germania vulgata.* IX. *cx.*

Haukyng and huntyng (The booke of) St. Albans 1486. *fol. min.* VI. *ab.*

HELWICI liber de exemplis et ſimilitudinibus rerum. *In monaſterio Sublacenſi* 1464. *fol. Editio ſpuria.* A. p. 17.

HIERONYMI Expoſitio in Symbolum Apoſtolorum. *Oxon.* 1468. 8°. *maj.* VI. 6. A. p. 4. *e.* 26. ſeq.

—— Liber de viris illuſtribus. *s. a. et l. fol. ſed ut videtur Harlemi, typis heredum Laurentii.* VI. 7. A. p. 51.

—— *Eius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VII.

—— Epiſtolae. *Mogunt. P. Schoeffer.* 1470. *fol.* I. *x.*

HIGDEN (RANULPHI) Poly-chronicon, Anglice. *Lond. W. Caxton* 1482. *fol. recuſum ibid. per Win. de Worde* 1495. *fol.* A. p. 123. *as.*

HISPANI (PETRI) Tractatus Logici. *s. a. et l. verum Moguntiae typis Joh. Gensfleiſch* 1442. IV. 14. A. p. 91.

Hollant, van Zeelant, ende Vrieslant, ende van den Sticht van Utrecht (Die Cronike, of die Hiſtorie van) Ter Goude by Gheraert Leeu 1478. 4°. III. 11.

Recuſus fuit hic liber Leidae a. 1483. in 4°. absque typographi indicio. Imo vidi et tertiam Sec. XV. editionem absque anni, loci, et impreſſoris indicio in 4°. excuſam, charactere ad Leeuwianum ſatis accedente, quanquam paulo nitidiore. Eam circa vel paulo poſt a. 1490. vulgatam probabile eſt.

Horarium Laurentii prototypographi. *s. a. et l.* 12°. *at circa a.* 1430. *adeoque primus omnium ex impreſſis libris.* IV. 4. 5.

—— *Huius libelli ſpecimen figuratum.* Tab. I.

Horae B. Mariae Virginis ligno inciſae. *Editio s. a. et l.* IX. 13.

Horae, in uſum Auguſtenſis Eccleſiae. *Aug. Vindel. Jo. Bamler* 1479. *fol.* I. *di.*

HUGONIS Soliloquium. *s. a. et l. fol.* (*Argentor. Jo. Mentelin.*) VIII. *ak.*

I.

JANUENSIS (JACOBI) Legenda Sanctorum, ſeu Hiſtoria Lombardica. *s. a. et l. fol.* I. *x.*

JANUA (JOH. de) Catholicon, tabulis ligneis inciſum Moguntiae. *Editio ſpuria.* VII. 1. *c.*

—— *Moguntiae (per Jo. Gutenberg)* 1460. *fol.* I. *y.* 12. VII. 2. A. p. 52. *Imprimis vero* A. p. 95. ſeq. *ubi de hac editione ex profeſſo agitur.*

—— *Auguſtae Vindelicorum Gunth. Zainer* 1469. *fol.* A. p 99. not.

—— *s. a. et l. fol.* (*Argentorati Jo. Mentel.*) A. p. 99. in not.

—— anni 1470. *Editio ſpuria.* A. p. 97. in not.

—— Epitome. *Vid.* Vocabularius *ex quo.*

INGHEN (MARSIL. ab) memoria. *Heidelb.* 1499. A. p. 138. *bs.*
Johannis Evangeliſtae hiſtoria, eiusque viſiones Apocalypticae. *Editio s. a. et l. at ex officina Laurentiana Harlemenſi.* IX. 7.
—— *aliae editiones in Germania excuſae.* ibid.
JUSTINIANI Imp. Inſtitutiones. *Mogunt. P. Schoeffer* 1468. *fol.* I. *x.* VII. *bz.* 10. VIII. *bk.* A. p. 100.
—— *ibid. per eundem* 1476. *fol.* VIII. *bk.* A. p. 101.

K.

KEMPIS (THOMAE a) Opera. *s. a. et l. fol. ſed ut videtur Harlemi typis heredum Laurentii.* VI. 7. A. p. 51.
—— *Eius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VII.
KOELNER, de Vanckel, (JOH.) Summaria ſexti Decretalium. *Col. Agr.* 1465. (pro 1485.) III. *i.*

L.

LACTANTIUS. *In monaſterio Sublacenſi* 1465. *fol.* I. *z. ac.* VI. *as.* A. p. 235. 242. *r.* 248.
—— *Romae Sweynheim ac Pannartz* 1468. *fol.* A. p. 246. ſeq. 253. *bc.*
—— *Romae per eosdem* 1470. *fol.* ibid.
LICIO (ROB. de) Sermones, ſeu Opus quadrageſimale de poenitentia. *Col. Agr. Ulr. Zel* 1473. *fol.* III. *i.* A. p. 106. not.
LIGNAMINE (JO. PHIL. de) Chronica ſummorum Pontificum Imperatorumque. *Romae eiusdem typis* 1474. 4°. *recuſa ibidem per Joh. Schurener de Bopardia* 1476. 4°. A. p. 117. junct. p. 230.
London's Cuſtoms and Arnolds Chronicle. S. Albans 1490. Editio ſpuria. VI. 6.
LOTHARII liber de miſeria humanae conditionis. *s. a. et l. (non vero impreſſa* 1448.) 4°. VIII. 11.
LUDOLFI, Carthuſiani, Vita Chriſti. *Colon.* 1474. *fol.* IX. *dx.*
LYSTERII (GERARDI) Carmen. *Oxon. Frid. Corſellis.* 1470. *Editio ſpuria.* A. p. 17.

M.

MAMOTRECTUS. *In villa Beronenſi* 1470. *fol.* I. *di.* A. p. 28. *s.*
MANILIUS, *Norimbergae typis Joh. Regiomontani, ſine temporis nota, at intra annos* 1471. *et* 1473. *in* 4. Vid. Index II. v. MULLER. *Atque haec ſine dubio princeps huius auctoris editio eſt.*
—— *Mediol. Ant. Zarotus* 1489. *fol.* I. *cx.*
Mariae Virginis hiſtoria ſeu providentia. *vid.* Cantici Canticorum figurae.
MILIS (JOH.) Reportorium Juris Canonici. *Lovan. Jo. de Weſtphalia* 1475. *fol.* V. *br. bs*.*
—— *Illius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VIII.
Miſſale Herbipolenſe. 1481. *fol.* I. *x.* IX. *dx.*
Moguntina ſtatuta Provincialia antiqua et nova. *s. a. et l.* (*Moguntiae*) VI. *y.*
MONTE (PETRI de) Repertorium. *Romae Sim. de Luca* 1476. 2 *vol. fol.* A. p. 231.
Moriendi ars, iconice exhibita. *Editio s. a. et l. ex officina Laurentiana Harlemenſi.* IX. 6. 10. 11.
—— *Illius editionis ſpecimen.* Tab. IX.
—— *Aliae editiones vetuſtae, tam Latinae quam Germanicae.* IX. 6.

N.

NACH (JOANNIS) Summa, Germanice. *Aug. Vindel. Jo. Bamler* 1478. *fol.* I. *di.*

NAUCLERI

NAUCLERI (JOH.) Chronographia. *Tubing. Thom. Anshelmus* 1500. *fol.* A. p. 141.

NIDER (JOH.) Praeceptorium divinae legis. *Argentor. Jo. Husner* 1476. *fol. recuſum Aug. Vindel. per Joh. Wienner* 1479. *fol.* I. *di.*

O.

OVIDII Metamorphoſis. *Bononiae Balth. Azzoguidi.* 1471. *fol.* VIII. *x.*

—— *Mediol. Phil. Lavagnia* 1475. *fol.* A. p. 118.

P.

PASSAU (OTH. *van*) *boeck des gulden throons of der XXIV. ouden.* Harlemi 1484. fol. VI. *ba.*

Pelgrim (*Het boek van den*) Harlemi 1486. 4°. VI. *ba.*

PEROTTI (NIC.) Rudimenta Grammatices. *Romae Sweynheim et Pannartz* 1473. *fol.* A. p. 255. *bn.*

—— *Romae Pannartz* 1474. A. p. 252. *az.* 256. *bp.*

PHALARIDIS Epiſtolae, tranſlatae per Franc. Aretinum. *Oxon. Theodor. Rood et Thom. Hunte, circa a.* 1485. 8°. A. p. 35. ſeq.

PISIS (RAYN. de) Summa. *Norimb. Henr. Keffer et Jo. Senſeſchmid* 1473. *fol.* I. *dg.*

PLINII Hiſtoria naturalis. *Venet. Joh. Spira* 1469. *fol.* I. *ag.*

PLINII ſecundi Epiſtolarum liber primus. *Oxon. Frid. Corſellis* 1469. 4°. *Editio ſpuria.* A. p. 17.

Pſalterium, Latine. *Moguntiae Fuſt et Schoeffer* 1457. *fol. Primus liber, qui cum anni nota exiit.* I. *y. ac.* VII. I. *i. k.* A. p. 45. 94.

—— *ibid. ap. eosdem* 1459. *fol.* I. *y.* IX. *ar.* A. p. 45.

—— *ibid. per Schoeffer ſolum.* 1490. *fol.* I. 15. A. p. 52. *ag.*

—— Belgice, *Delphis* (*vel potius Antverpiae*) *Henr. Eckert van Homberch* 1498. 8°. V. 17. junct. A. p. 275. col. I. in fin.

PTOLOMAEI Cosmographia, Latine. *Romae Arn. Buckinck* 1478. *fol.* IX. 17. *ef.*

—— *Bononiae Domin. de Lapis* 1462. (*forte* 1482.) *fol.* IX. *dn.* A. p. 241. *q.*

Q.

QUINTILIANI Inſt. Oratoriae. *Romae* 1468. *Editio ſpuria.* A. p. 254. *bb.*

—— *ibid.* (*Ulr. Gallus*) 1470. *fol. Editio princeps.* ibid.

—— *ibid. Sweynheim et Pannartz* 1470. *fol.* ibid.

—— *Venet. Jenſon* 1471. *fol.* I. *ak.*

R.

REGIOMONTANI (JOH.) Dialogus contra Gerardi Cremonenſis Theoricas Planetarum. *Norimb. circa a.* 1474. *fol.* A. p. 116.

—— Kalendarium, Germanice. *s. a. et l. ligno inciſum.* IX. 13.

Regum trium Colonienſium hiſtoria. *Colon. Joh. Guldenſchaff* 1477. A. p. 97. not.

RETZA (FRANC. de) Comeſtorium vitiorum. *Norimb. Henr. Rumelius* 1470. *fol.* I. *cf.*

Reynaert die Vos. (*Die Hyſtorie van*) In fine legitur: *Gheprent ter Goude in Hollant by mi Gheraert Leeu den ſeventienden dach in Auguſto. Int jaer* M. CCCC. *en* LXXIX.

Liceat editionem hanc Goudanam, cuius nuper evaſi poſſeſſor, heic loci memorare,

memorare, quod perrara ſit. Cuncti enim hucusque bibliographi, et ipſe etiam JO. CHRISTOPH. GOTTSCHEDIUS in Praefat. hujus operis Germanice vulgati *Lipſ.* 1752. *fol.* primam illius editionem ſtatuerunt eſſe a. 1498. quum tamen haec novendecim annis praeceſſerit. Neque vel ſic tamen aſſentiri viro cl. poſſum, qui ipſum opuſculum Germanico Belgicove primum ſermone confectum fuiſſe credidit. Omnes quippe libros ea aetate noſtris in oris editos (ſolum ſi Hollandiae Chronicon excepero) meras eſſe verſiones deprehendi operum ſermone Latino aliove exotico conſcriptorum, ſive illa jam edita eſſent typis, ſive manu exarata. Quumque in hoc libro frequens occurrat Flandriae mentio, vix dubito, quin verſio ſit libri a LANGLETO in Romanenſium bibliotheca *Tom. II. p.* 233. memorati: *Le nouveau Regnard, par Jacquemart Gelée, de Lille en Flandre*, cuius epocha iam ad a. 1290. adſcendit; tametſi non conſtat, textum Gallicum ante hanc verſionem Belgicam typis vidiſſe lucem. Quidquid eſt, liber hic in noſtra Leeuwii editione ſermone proſaico exhibetur, et capitibus modo 43. conſtat, quae in verſione rythmo Teutonico, per HENRICUM DE ALCKMAER facta, quoque comparent, illic vero ob varia additamenta ad 75. usque excrevere.

ROLEVINK (WERN.) Faſciculus temporum. *Coloniae Arn. ter Huernen* 1474. *fol.* VII. 13. A. p. 111.
—— *Lovanii Jo. Veldenaer* 1476. *fol.* V. 10. IX. *al.*
—— auctus per Henric. Wirczburg de Vach. *s. a. et l.* 1481. *fol.* VII. 13. A. p. 122. *ar.*
—— Belgice, auctus per Jo. Veldenaer. *Utr.* 1480. *fol.* V. *br. bu.* A. p. 111. *q.*
—— *Hujus editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VIII.
Romanae hiſtoriae ſcriptores. 3. tom. *Mediol.* 1465. *fol. Editio ſpuria.* A. p. 242. *s.*
—— *Mediol. Phil. Lavagnia* 1475. *fol. ibid.*
Roſarium Juris Canonici. *Romae Sim. de Luca* 1477. *fol.* A. p. 231.

S.

SENECA de quatuor virtutibus. *Moguntiae J. Fuſt* 1463. 4°. *Editio ſpuria, ſimili ratione atque artificio conficta, quam Tractatus, de queis locutus ſum* A. p. 17.
SERVII Comm. in Virgilium. *Florentiae Bern. et Domin. Cennini* 1472. *fol.* I. 12. IV. *bn.*
Sielen (der) troeſt. Herlem 1484. 4°. A. p. 226.
Speculum humanae Salvationis. *Illius deſcriptio generalis.* V. 2. ſeq. ad 10. A. p. 225.
—— Editio prima Belgica, *fol. ſine anno et loco; verum Harlemi typis Laurentii Jo. fil.* V. 11. 15. A. p. 91.
—— *Illius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. II.
—— Altera Belgica, *fol. s. a. et l. verum Harlemi literis heredum Laurentii.* V. 12. 15. VI. 3.
—— *Huius editionis ſpecimina figurata.* Tab. VI.
—— Tertia Belgica. *Culenburgi Jo. Veldenaer* 1483. 4°. V. 2. 5. *ak.* 9. 10. *by.*
—— Prior editio Latina, typo partim mobili, partim fixo; *fol. s. a. et l. verum Harlemi characteribus beredum Laurentii.* V. 13. 15. VI. 2.
—— *Eius editionis ſpecimina figurata.* Tab. V.
—— Altera Latina, charactere duntaxat

taxat mobili, *fol. s. a. et l. aſt Harlemi iisdem typis.* V. 14. 15. VI. 3.

——— *Huius ſpecimen figuratum.* Tab. VI.

——— Latino - Germanica, *s. a. et l.* V. *r.*

——— mere Germanica, ſine anno. *Reutlingae Mich. Greiffen* .... V. *t.*

Spieghel onſer behoudenis. vid. Speculum humanae Salvationis.

SUETONIUS: *Romae (Ulr. Gallus)* 1470. *fol. Editio princeps.* A. p. 254. *bi.*

——— *ibid. Sweynheim et Pannartz* 1470. *fol.* ibid.

——— *Mediol. Phil. Lavagnia* 1475. fol. A. p. 243. *s.*

Summe le Roy, of des Conincs Summe. Harlemi 1484. 4°. VI. *ba.*

SYLVII (AENEAE) Opuſculum de duobus amantibus Eurialo et Lucretia. 4°. In fine legitur: *Explicit opuſculum Æneae Silvii de duobus amantibus. In civitate Leydenſi anno Domini milleſimo CCCC. quadrageſimo tertio. LEIEN.* Manifeſtum eſt, poſtrema in curioſa hac impreſſione, quam nuper nactus ſum, verba reſpicere haud poſſe tempus locumve abſoluti ab ipſo ſcriptore opuſculi, utpote quod ipſa haec editio teſtatur finitum *Viennae 5. Non. Jul. M. CCCC. quadrageſimo quarto.* Quum ergo tempus impreſſionis hic indicetur, error reſidet manifeſtiſſimus, illis addendus, de queis locutus ſum I. *ai.* Verum autem inde eruere annum difficile dixeris, unde nec extricare ſeſe hic potuit Anonymus in *Tranſact. Philoſoph. N.* 286. et *Tom. II. Monum.* WOLFII *p.* 991. Mihi plusquam veroſimile videtur, latere hic annum 1483. quo Leidae itidem absque nomine typographi prodiere *die Epiſtelen en die Evangelien* in 4°, itemque *die Chronike ofte die Hiſtorie van Hollant* 4°, neque enim ullum novi opus in urbe mea natali ante hoc tempus excuſum. Cauſam erroris inde derivo, quod impreſſor Latine reddere ad literam voluerit vocem Gallicam *quatrevingtieme*, adeoque contracte ſcripſerit *quadrageſimo*, pro *quadravigeſimo*; niſi malis, tempus abſoluti a Sylvio opuſculi erroneae repetitioni vocis *quadrageſimo* dediſſe anſam.

T.

TACITI Opera. *Venet. Jo. de Spira ſine anno, at circa a.* 1468. IV. *l*.*

Tentationes Daemonis. folio plano. *s. a. et l. ex officina Laurentiana Harlemenſi.* IX. 8.

TERENTIUS. 1469. *fol. Editio ſpuria.* A. p. 243. *s.*

——— *s. a. et l. fol.* ibid.

——— *Mediol. Ant. Zarotus* 1470. *fol.* A. p. 28. *s.*

Teſtamenti veteris et novi figurae. *vid.* Biblicae.

THERAMO (JAC. de) *der Sondaren troeſt.* Harlemi 1484. 4°. VI. *ba.*

Tondalus viſioen. Antverpiae Matth. van der Goes. 1472. 4°. V. *e.* A. p. 28. *t.*

TORRE (ALPH. de la) *viſion delectabile. s. a.* et *l. fol.* A. p. 163. *cx.*

——— Toloſae 1489. *fol.* ibid.

TURRECREMATA (JOH. de) Meditationes. Romae Ulr. Hahn 1467. fol. IX. 14. A. p. 236. 249. *an.*

Huius editionis verbo meminit unus PEREGR. ANT. ORLANDI *Orig. et progr. della ſtampa, pag.* 225. inter libros cum figuris ligneis editos; aſt quod mirandum, inter editiones Ulr. Galli *p.* 72. et in indice librorum ſec. XV. *p.* 421. eam praeteriit; unde factum, ut ea latuerit MAITTAIRIUM, caeterosque poſthac omnes.

—— 1472. *ſine loco aut typographi indicio. fol.* VIII. 11. IX. *dg.*

—— *Romae idem Ulr. Hahn* 1473. *fol.* IX. *dg.* A. p. 250. *aq.*

Huius editionis exemplar, ad cuius tranſmiſſionem cl. MAJOREM, Canonicum Mechlinienſem, literis perhumaniter, aſt fruſtra, compellaveram, in aedibus tandem eius hoc anno 1764. quum ab Aquis Granenſibus et Spadanis altera vice redux per Brabantiam iter facerem, contemplari licuit. Liber eſt parvae admodum molis, folio minori, charactere Gothico impreſſus, et figuris repletus, quae, ſi bene recordor, triginta circiter numero ſunt. Illae tantum abeſt, ut elegantes ſint, quod cl. MAJOR ſcripſerat, ut e contrario rudiores vix viderim: ſolos quippe imaginum ductus externos ſiſtunt, male delineatos ſculptosque. Si ergo cum iisdem, ut credere par eſt, iconibus exiit princeps Galli editio a. 1467. corrigenda erunt, quae deceptus ab hoc Canonico ſcripſi A. *p.* 252. 255. Neque enim nunc arbitror, anni integri vel ſesquiennii ſpatio ad eius exſecutionem indiguiſſe typographum; utique tamen menſium aliquot ob figurarum ſculpturam: et vel ſic verum manebit, quod *p.* 250. *ſeq.* conieceram, cum ante Sweynheimii Pannartziique adventum in urbem Romam illic officinam inſtruxiſſe typographicam.

V.

VALERA (DIEGO de) *Chronica de Eſpaña abreviada.* Burgis Frider. de Baſilea 1487. *fol.* A. p. 128.

VALLAE (LAUR.) Elegantiae linguae Latinae. *Senis* 1487. A. p. 206. *ee.*

VALTURII (ROB.) opus de re militari. *Veronae Joh. Cyrugia* 1472. *fol.* IX. 34.

VEGETII (qui illic dictus VEDATUS) RENATI epitome de re militari. *s. a. et l. fol. ſed, ut videtur, Harlemi typis heredum Laurentii.* VI. 7. A. p. 51.

—— *Eius editionis ſpecimen figuratum.* Tab. VII.

VELDENAER (JO.) *Chronyck.* Vid. ROLEVINCK.

VINCENTII, BELLOVACENSIS, Speculum morale. *s. a. et l. (Argentor. typis Joh. Mentelin) fol.* VIII. *bb.*

—— *Editio altera, eiusdem typis* 1476. *fol.* ibid.

—— Speculum naturale, doctrinale, et hiſtoriale, *ab eodem excuſum, pluribus volum. in fol.* ibid.

VIRGILIUS. *Venet. Barth. Cremonenſis.* 1472. *fol.* A. p. 115.

—— *Romae Udalr. Gallus, et Sim. de Luca* 1473. *fol.* IV. *l.* A. p. 251. *ax.*

—— cum Servii commentariis. *Florentiae Cennini* 1472. *fol.* IV. *bn.*

Vocabularium Latino-Teutonicum, dictum *ex quo. Altavillae Nicol. Bechtermuntze* 1469. 4°. VII. *ad.* A. p. 52. *ab.* 96. 97. in not.

—— *ibid. ap. eundem* 1477. A. p. 97. in not.

—— *Altavillae* 1472. ibid.

Neſcio tamen, an hoc poſtremum opus idem ſit cum praecedentibus?

Vocabulorum gemmula. *Daventr. Jac. de Breda* 1493. 4°. IX. 13.

UTINO (LEON. de) Sermones. *Paris. Mart. Crantz, Udalr. Gering, et Mich. Friburger.* 1477. *fol.* IV. *l.*

W.

WIRT (WIGANDI) Dialogus contra Weſalianicam perfidiam. *Oppenh. ſine anno* 4°. A. p. 207.

—— Dialogus adverſus Trithemium de conceptione Mariae virginis. *ibid.* 1494. 4°. A. p. 207. *ef.*

INDEX QUARTUS,

Eos exhibens, quorum teſtimonia probationis cauſa adferuntur.

A.

ABUSAID (ABDALHA) IX. 2.
ACCURSIUS (BONUS) A. p. 118.
—— (MARIANGELUS) III. 4. A. p. 214.
AEMILIANUS (QUINTIUS) A. p. 124.
Albanenſis impreſſor. A. p. 124.
ALDRYDGE (ROBERTUS) A. p. 176.
ALTHAMERUS (ANDREAS) A. p. 165.
ANDREAS ALERIENSIS (JOH.) A. p. 109. 230. 236.
Anonymi varii. VI. y. IX. *dn. ee.* A. p. 34. 115. 119. 124. 131. 155. 163. 200. 208. 213. 214. 239.
APIANUS (PETRUS) A. p. 162.
Argentoratenſis Chronographus. A. p. 200.
ASCENSIUS (JODOCUS BADIUS) Vid. BADIUS.
ATKYNS (RICH.) III. 5. A. p. 208. et adde, quae de eo traduntur in epiſtola Ducarelliana, ac reſponſo auctoris.
AVENTINUS (JOANNES) A. p. 158.

B.

BADIUS (JODOCUS) A. p. 135.
BAGFORDUS (JOANNES) A. p. 9. 22. ſeq.
BARLANDUS (HADRIANUS) A. p. 166.
BEBELIUS (HENRICUS) A. p. 151.
BEILDECK (LAUR.) VIII. 3. A. p. 67. 78. ſeq.
BERGELLANUS (JOH. ARN.) A. p. 176. ſeq.
BERGOMENSIS (JAC. PHIL.) A. p. 125.
BEROALDUS, ſenior (PHILIPPUS) A. p. 136. 139. *bu.* 173.
BERTOLDUS, Archiep. Moguntinus. A. p. 126.
BIBLIANDER (THEODORUS) A. p. 187.
BONONIUS (HIERONYMUS) A. p. 120.
BOSSIUS (DONATUS) A. p. 131.
BOURGCHIER (THOMAS) A. p. 6. ſeq. 31.
BRANT (SEBASTIANUS) A. p. 135.
Brederodiae gentis Chronica. II. 2. *n. q.*

C.

CALCAGNINUS (COELIUS) A. p. 215.
CALDERINUS (DOMIT.) IX. *ed. eb.* A. p. 238.
CAMPANUS (JOH. ANT.) A. p. 158. 237.
CARBACHIUS (NICOLAUS) A. p. 148.
CARBO (LUDOVICUS) A. p. 113.
CARIO (JOANNES) A. p. 166.
CAXTON (GUIL.) A. p. 36. ſeq. 123.
CELTES (CONRADUS) A. p. 143.
Chartae veteres. Cap. II. per tot. VI. 4. VII. *as. bd.* A. p. 26. 224.
—— una earum emendata. VII. *bf.*
COCCIUS (MARC. ANT.) A. p. 149. 231. ſeq. 238.
Colonienſis Chronographus. III. 3. A. p. 105.
COMES (NATALIS) A. p. 202.
COORNHERTIUS (THEOD.) III. 7. A. p. 193.
CORNELIUS, bibliopegus. III. 2. A. p. 92.
CROMBERGER (JACOBUS) A. p. 163.
CYPRIANUS. A. p. 152.

D.

DOMINICIS (DOMINICUS de) A. p. 119.
DRIZEHEN (ANNA) uxor Johannis Schultheiſs. A. p. 59. 79. 80.
—— (GEORGII) teſtes in lite producti contra Jo. Gutenberg. A. p. 58. ſeq. 79.
—— Hujus accuſatio per Jo. Gutenberg. A. p. 71. ſeq. 79.
—— Ejusdem accuſatio per Laur. Beildeck. A. p. 78.

 Sen-

—— Sententia Senatus Argentinenſis in hac cauſa. A. p. 81. ſeq.
DUNNE (JOH.) VIII. 6. A. p. 77. 79. 80.

E.

ECKHART (PETR.) A. p. 66. 79.
EHENHEIMENSIS (REIMB.) A. p. 68. 80.
ERASMUS (DESIDERIUS) A. p. 157.
EYSENHARD (MICHAEL) A. p. 155.

F.

FABER (FELIX) A. p. 129.
FABIAN (ROBERTUS) A. p. 150.
FAUST AB ASCHAFFENBURG (J. F.) A. p. 216.
FELICIANUS (FELIX) IX. *ei.*
FERNUS (MICHAEL) A. p. 238.
FICHETUS (GUILLERMUS) A. p. 112.
FICINUS (MARSILIUS) A. p. 131.
FRANCKEN VON WORD (SEBAST.) A. p. 172. ſeq.
FULGOSUS (BAPTISTA) A. p. 132.
FUST (JOANNES) A. p. 94.

G.

GAGUINUS (ROBERTUS) A. p. 134.
GALIUS (NICOLAUS) III. 2. *e.* A. p. 92.
GASSARI (ACHIL. PIRM.) A. p. 168.
GEBWILERUS (HIER.) A. p. 161. ſeq.
GELTHUS (ADAM) A. p. 205.
GILLES (NICOLAUS) A. p. 134.
GRAPALDUS (FRANC. MAR.) A. p. 133.
GUICCIARDINUS (LUDOV.) III. 8. A. p. 197.
GUNTHERUS (PETRUS) A. p. 207.
GUPALATINUS (NIC.) A. p. 36. 114.
GUTENBERGIUS (JOANNES) A. p. 95.

H.

HACCOHEN (JOSEPH) A. p. 189.
HEDIO (CASPAR) A. p. 169. ſeq.
HEILMANN (ANT.) VIII. 3. 9. A. p. 71. ſeq. 76. 79.
HIBERNA ARCE (JOH. de) vid. WINTERBURGER.
Hollandiae Chronographus. A. p. 155.
HUTTENUS (ULRICUS) A. p. 148.

I.

INSULANUS (GULIELMUS) A. p. 187.
IRENICUS (FRANCISCUS) A. p. 156.

L.

LAETUS (POMPONIUS) A. p. 152.
Lambethani ms. auctor. III. 5. A. p. 208. et adde, quae de eo traduntur in epiſtola Ducarelliana, ac reſponſo auctoris.
LANGIUS (PAULUS) A. p. 167.
LELANDUS (JOANNES) A. p. 33. ſeq.
LIGNAMINE (JOH. PHIL. de) A. p. 117. 237.
LUCA (SIMON de) A. p. 231.

M.

MAFFEUS (RAPH.) A. p. 153. 239.
MAJUS (JUNIANUS) A. p. 118.
MASSAEUS (CHRISTIANUS) A. p. 175.
MAXIMILIANUS, Caeſar. A. p. 147.
MEXIA (PETRUS) A. p. 182.
MEYDENBACH (JACOBUS) A. p. 130.
Moguntinenſis Hiſtoriographus. A. p. 213.
—— alius. VI. 4.
MONTANUS (PETRUS) A. p. 151.
MULLER (JOH.) I. *ad.* A. p. 116.
MUNSTERUS (SEBAST.) A. p. 183. ſeq.
MUTIUS (HULDR. HUGW.) A. p. 172.

N.

NAUCLERUS (JOANNES) A. p. 141.
NEUNJOR S. NIGER (JOH.) A. p. 69. 80.
Norimbergenſis Chronographus. A. p. 214.

O.

O.

OMNIBONUS LEONICENUS I. *ak.* A. p. 107. 125.
OSORIUS (HIERONYMUS) A. p. 186.

P.

PALMERIUS, Piſanus (MATTH.) A. p. 121.
PANNARTZ (ARNOLDUS) A. p. 237.
PANTALEON (HENRICUS) A. p. 196.
PARKER (MATTH.) A. p. 7. ſeq. 37.
PEROTTUS (NICOLAUS) A. p. 116.
PEUTINGERUS (CONRADUS) A. p. 152.
PHILELPHUS (FRANCISCUS) A. p. 111.
POUPARTIUS (CAROLUS) IX. *p.*
PRYNNE (GUL.) A. p. 12. ſeq. 38.

R.

REGIOMONTANUS (JOH.) vid. MULLER.
REYGERSBERGEN (JOH. a) in *Chronico Zelandiae*, vernacule edito Antverpiae 1551. ſcripſit: *In 't jaer* 1452. *heeft Johannes Fauſtius aldereerſt de konſte van boecken te prenten ghevonden te Ments in Hoochduytslandt.* i. e. *Anno* 1452. *Joh. Fauſtus primum artem libros excudendi invenit Moguntiae Germanorum.* Mala igitur fide recentior editor Mediob. 1634. hunc locum interpolavit, imo ad a. 1428. alium de inventione Laurentii Jo. fil. inſeruit, ut placeret Harlemenſibus, quorum ſane cauſa falſis teſtimoniis non eget. Vid. BOXHORN *Chronyk van Zeelandt Tom. II. p.* 217.
ROCHA (ANGELUS) III. 4. A. p. 214.
ROLEVINCK DE LAER (WERN.) A. p. 111.

S.

SABELLICUS (MARC. ANT.) vid. COCCIUS.
SAPIDUS (JOHANNES) A. p. 175.
SASPACH (CONR.) VIII. 3. A. p. 62. 79. 80.
SCHALLUS (JOANNES) A. p. 121.
SCHEDEL (HARTMANNUS) A. p. 131.
SCHEURLUS (CHRISTOPHORUS) A. p. 153.
SCHMALRIEM (WERNERUS) A. p. 63. 79. 80.
SCHOEFFERUS (JOANNES) A. p. 144. ſeq.
—— (PETRUS) A. p. 94. 100. ſeq.
SCHORUS (HENRICUS) A. p. 203.
SCHOTTUS (JOANNES) A. p. 159.
SCHULTHEIS (JOH.) VIII. 3. A. p. 61. ſeq. 79.
—— eius uxor, ANNA DRIZEHEN. A. p. 59. 79. 80.
SECKINGEN (FRIDELINUS de) A. p. 70. 79.
SIDENNEGER (JOH.) A. p. 60. ſeq. 79.
SPECKLINUS (DANIEL) A. p. 199.
SPIEGELIUS (HENR.) A. p. 225. 233. ſeq.
—— (JACOBUS) A. p. 160.
STEINBACH (THOMAS) A. p. 66. 80.
STOCKER (MYDEHART) A. p. 63. ſeq. 77. 79.
Subſcriptiones veterum librorum. Paſſim.
SWEYNHEYM (CONRADUS) A. p. 237.
SYLVIUS (AENEAS) IX. *do.*

T.

TABERNENSIS (BARBARA) A. p. 58. ſeq. 80.
TALESIUS (QUIRINUS) III. 2. *f.* A. *p.* 93.
TRITHEMIUS (JOANNES) A. p. 101. 126. ſeq.
—— contra impugnatores vindicatus A. p. 102. ſeq. not.
—— Illius locus emendatus. A. p. 47.
TWYNUS (BRIANUS) A. p. 25. g.

V.

VALERA (DIDACUS) A. p. 128.
VALLA (LAURENTIUS) A. p. 206.
VELDENARIUS (JOANNES) A. p. 111. *q.*
VENEGAS DE BUSTO (ALEXIUS) A. p. 186.
VERGILIUS (POLYD.) A. p. 136. 239.
VERONENSIS (GASPAR) A. p. 236.
VOLATERRANUS (RAPH.) vid. MAFFEUS.

W.

WALCHIUS (JOANNES) A. p. 203.
WIMPHELINGIUS (JAC.) A. p. 138. ſeq. 239.
WINDSBERG (ERHARDUS) A. p. 113.
WINTERBURGER (JOANNES) A. p. 232.
WIRCZBURG DE VACH (HENR.) A. p. 122.
WITTIGISIS (IVO) A. p. 154.

Z.

ZELL (ULRICUS) III. 3. A. p. 105.
ZUYREN (JOH. van) ſeu ZURENUS. III. 6. A. p. 190. ſeq.

INDEX

INDEX QUINTUS,

Continens ceteras res memorabiles.

A.

Abbreviaturae. *vid.* Compendia.
Aedes plerumque nobilibus familiis nomen dederunt. II. *s.*
Aedituus. *vid.* Cuſtos.
Aenei typi, ſive fixi, ſive verſatiles. *vid.* Tabellaris impreſſio, *itemque* Typi.
AGESILAI Regis factum adumbratio artis impreſſoriae. I. *b.* A. p. 197.
Altenburgenſis monaſterii praepoſiti varii. A. p. 95. ſeq. not.
Angliae Rex HENRICUS VI. liberalitate ſua typographiam in regnum invexit, et quo modo, ac tempore? VI. 5. A. p. 32. 209. ſeq.
—— EDUARDUS IV. quo anno regnare coeperit? VI. 5. *aa**.
Anni indicium ad calcem veterum editionum nonnunquam tempus exarati codicis deſignat. VIII. 11.
—— nonnunquam in iis erroneum. I. *ai.* A. p. 35. *ar.* 241. *q.*
Annuli contemplatio num primam ideam typographiae dederit? VIII. *u.* A. p. 178.
Antverpiae a. 1472. coepta impreſſio. V. *e.* A. p. 28. *t.*
Aqua forti tabulas aeneas rodendi ars cui debeatur? IX. 16.
Aquisgranenſes nundinae ſpeculorum. A. p. 71.
Archetyporum inventio P. Schoeffero debetur in urbe Moguntia. I. 12. A. p. 49.
—— laus. A. p. 115.
Argentoratum. Tentamina illic facta impreſſionis literis ligneis per Jo. Gutenberg et ſocios ab a. 1436. VIII. 2. ſeq.
—— illorum originem debet Harlemo. VIII. 7. 8.
—— Impreſſio typis metallicis illic a. 1458. coepta per Jo. Mentelium. VIII. 17. ſeq.
—— Epocha haec num Colonienſi ſit vetuſtior? A. p. 106. not.
—— horum typorum originem debet Moguntiae, non contra. VII. 13. VIII. 11. 17.
—— ab omni ergo typorum inventione excludenda eſt. I. 7. VIII. 7. 12. ſeq.
—— Furtum illic typorum non contigit, at Harlemi. IV. 13.
Argilla ad typos conficiendos adhibita. I. *ca.*
Artgeldiorum familia ſpuria. VII. *bf.*
Atramenti ſolidioris compoſitio originem dedit impreſſioni librorum tum mobilibus ſignis tum tabellis. I. *ac.* IX. 3.
—— illius emendatio. ibid.
—— aqua diluti adhibitio per prototypographum Laurentium ejusque heredes ad libros tabellis impreſſos. V. 5. IX. 4. 9. 10.

B.

BALDINI (BACCIUS) aurifex Florentiae. IX. 17. *en.*
BANDINELLI (BACCIUS) pictor ſculptorque Florentiae. IX. 17. *en.*
Baſileae falſo tributa inventio typographiae. I. *ak.*
BAUR (GULIELMUS) ſculptor Argentorati. A. p. 228.
Belgicae typographiae epocha duplex; altera Laurentianae ſcholae, altera Martinianae. V. 1. 11. VI. 1.

Prioris

—— Prioris epochae editionum raritas. V. *bu.*
—— linguae diverſitas ab inferiori Saxonica, ejusque ortographia varia. V. 9. 10.
Bibliopegorum imprimendi ratio. I. 2.
BIELING (HERMANNUS) Dux Saxoniae. II. *l.*
Bombardarum inventum Germanis debetur. A. p. 142. 151. 160. 170. ſeq.
Bombycino impreſſio. I. *aa.*
Bononiae non a. 1462. ſed aliquot annis poſtea coepta impreſſio. A. p. 241.
BOURCHERII (THOMAE) Archiep. Cantuarienſis ſtudium ad introducendam apud Anglos typographiam. VI. 5. A. p. 209. ſeq.
Brederodiorum gens, e Comitibus Hollandiae deſcendens, originem dedit van der Duniis, adeoque et Laurentio prototypographo. II. 1. ſeq.
—— illius ſcutum. II. *b.*
BREITKOPFII, Lipſienſis typographi, inventum Muſicas notas verſatilibus ſignis imprimendi. A. p. 227.
Brieffdrucker et *Brieffmahler*, quid ſignificent? A. p. 279. col. 2.

C.

Calceorum Polonicorum in Gallia uſus. IX. *n.*
Capitales literae. *vid.* Characteres.
CARPIUS (HUGO) impreſſor figurarum *en clair-obſcur*, non tamen eius methodi inventor. A. p. 228.
Caſſiterographiae appellatio. I. *ct.*
Cathainorum imprimendi ratio. IX. 2. *g.*
Chalcographiae appellatio. I. 14. A. p. 115. *ab.* 177.
Characteres, ſeu literae, *Gothici* generis, initio artis typographicae conſtanter adhibiti. A. p. 28. *x.* et Tab. I. ad 10.
—— *Semi-Gothici* in monaſterio Sublacenſi uſurpati. A. p. 248.
—— *Romani* ab Italicis poſtea impreſſoribus invecti. A. p. 28. *x.* 253.
—— poſtremi hi in Germania primum a Gunthero Zainer adhibiti. A. p. 286.
—— combinati. *vid.* Typi.
—— *capitales* impreſſi antiquiſſimae originis. IX. *ar.*
—— e charta exſecti. I. *b.*
Characterizandi ars quid ſignificet? V. *e.* VII. 2. 3.
Charta varii generis et coloris a typographis olim adhibita: I. *z.*
—— illarum ſigna nullius uſus ad veterum editionum impreſſores inveſtigandos. V. *ab.* IX. *ac*.* *br.*
—— illius exſectio literas repraeſentans. I. *b.*
Chartulae luſoriae. Num ab his coeperit impreſſio tabellaris? IX. 3. *p.*
—— Earum antiquitas. IX. *n.*
Cifrae *vid.* Numeri.
Clair-obſcur. Figuras hac ratione imprimendi repertum Germaniae debetur. A. p. 228.
—— inventum illud per Jackſon, Anglum, porro promotum. ibid.
Clerici appellatio. III. 3. *m.*
Cognomen ſaepe mutuatum fuit ab aedibus, maxime in familiis nobilibus. II. *s.*
—— ſaepe tamen in Belgio familiis olim non additum. II. 1. *c. d.*
Coloniae Agrippinae quando nata typographia? III. *i.* A. p. 106. not. 108.
Colores libris figuratis appoſiti. IX. 9. 14.
—— literarum capitalium. VI. *as.*
Combinatio literarum. *vid.* Typi.
Commatis ſignum linea obliqua quando uſitatum? IX. *dd.*
Compendia literarum in veteribus impreſſionibus. V. 7. 12. *ci. ck.* 14. *cx.* 19. A. p. 219. et Tab. I. ſeq.

Cor-

Correctio librorum impreſſorum magno olim pretio conſtitit. I. *x*.
CORSELLIAE gentis genealogia. A. p. 10. 11. 39. 229.
Cortex faginus. Num ex eo primi typi fuerint ſculpti? IV. 3. *i*.
COSTERORUM gens. Ex ea male origo Laurentii Joh. fil. repetita. II. 6.
Coſter. *vid.* Cuſtos.
COTENEUVII inventum machinae, *polygraphi* dictae. A. p. 223.
Curiae Romanae ſignificatio varia. A. p. 251. *at*.
CUSA (NICOLAI de) Cardinalis votum de tranſlatione typographiae in Italiam. A. p. 110. 236.
Cuſtodis munus olim honorificum. II. 6. 8. *ao*. A. p. 90.
Cuſtodes librorum quando introducti? IV. *l**.

D.

Decollatio cum velo ad oculos claudendos. IX. *bi*.
Delphis a. 1477. coepta impreſſio. A. p. 219.
DEUTECOM (LUCAS a) num inventor tabulas aeneas aqua forte rodendi? IX. 16.
Diſtinctionis ſigna a veteribus libris plerumque abſunt. IV. 4. V. 7. 10. *bs*. 19. VI. 7.
Documenti ſignificatio. A. p. 5.
DRIZEHENIA gens, Argentinae olim patricia. A. p. 227.
DURERI, (ALB.) pater et filius, ſculptores figurarum Norimbergae. IX. 16. A. p. 275. col. 1.
DUYN (*van der*) gens ex Brederodiis minus legitime orta, quae nomen a domo cognomine accepit. II. 2. *n*. *q*. *s*. A. p. 224.
DUYNEN (*van*) alia et nobilis etiam apud Batavos familia. II. *q*.
DUYN (JO. *van*) Toparcha in Beauligneux, huiusque maiores. ibid.

E.

Encauſtum. I. 2. A. p. 223.
Excuſoria ars, id eſt impreſſoria. A. p. 139.
EYCK (HUB. et JOH. *van*) inventores picturae ope olei. I. *ac*.

F.

Figurarum impreſſio *ex ligno* IX. 3. ſeq.
—— quare olim pallido atramento fieret? V. 5. 10.
—— num prelo fieret aliave machina? V. 6.
—— Eas olim pingendi ratio. IX. 9.
—— impreſſio *ex aere* aliove metallo. IX. 15. ſeq.
—— haec preli volubilis ope facta. I. *ad*. IX. *ef*.
—— quaenam ex utraque praeſtet, ex ligno vel e metallo? IX. 17. *eo*.
—— *en clair obſcur*. A. p. 228.
FINIGUERRA (MASO) ſculptor figurarum in laminis argenteis, non impreſſor. IX. 15. *do*. *dp*. *dq*.
Florentes literae, ſeu capitales. *vid.* Characteres.
Florentiae. Qualis liber illic primum excuſus? IV. *bn*.
Formae appellatio varia. I. *ab*. A. p. 47.
Francofurti ad Moenum a. 1459. coepta impreſſio? A. p. 279.
Fratres duo, in urbe Moguntia chalcographiae inventores, qui fuerint? VII. 9.
Fratres ejusdem praenominis ſaepe olim obvii, addita ſenioris ac junioris diſtinctione. VII. 9. *bo*. *br*.
Friſiae Comites. *vid.* Hollandia.

Fundendi typos ars, quid deſideret? A. p. 44. ſeq.
—— cui debeatur? *vid.* Typi metallici.
Funiculo olim juncti typi: I. 10. 11. A. p. 45. *k*.
Furtum officinae Laurentianae per famulum e Germania illatum, eiusque circumſtantiae, tempus, auctor, et ſequelae. IV. 8. ſeq. add. A. p. 91. 191. 193. 198. 231. 233.
—— cur non cedat dedecori Germaniae? VII. 15.
—— Argentorato male applicitum fuit. IV. 13.
—— nullum memoratae officinae factum eſt per Frid. Corſellis. VI. 6.
FUST (JACOBUS) Conſul Moguntinus et aurifaber, frater Joannis. VII. *cb*.

G.

Galliae Regis CAROLI V. prohibitio ludorum. IX. *n*.
—— calcei mucronati. ibid.
—— —— CAROLI VI. ludus chartulis. IX. *p*.
Gandavenſis Comitatus a primis Hollandiae Comitibus iunctim poſſeſſus. II. *l*.
GELTHUS (ORTWINUS) cognatus Gensfleiſchiorum. VII. *bf*.
—— (ADAM) Gensfleiſchio ſeniori epitaphium poſuit. VII. 6. A. p. 205.
GENSFLEISCHIAE familiae origo, nobilitas, et varia propago. VII. *bn*.
Geographicae figurae quando et a quo primum metallicis tabulis impreſſae? IX. 15.
Germaniae Imperator CAROLUS MAGNUS num leges aliaque ligno inſculpi atque ita imprimi iuſſerit? A. p. 227.
—— FRIDERICUS III. typographis ac typothetis privilegia varia largitus eſt. II. 5. *ab*.
—— idem Jo. Mentelium, Argentinenſem impreſſorem, nobilitate donavit, non tamen quaſi typographiam inveniſſet. VIII. 12. A. p. 159.
Germani in fabrica metalli excellunt. A. p. 129. 142. 160. 170. ſeq.
—— inventores bombardarum. A. p. 142. 151. 160. 170. ſeq.
—— inventores typographiae in genere dici poſſunt, quatenus Germania inferior includitur, imo Hollandia feudum eo tempore Imperii erat. VII. 1.
—— veri inventores artis typorum fuſoriae, atque ita typographiae elegantioris. VII. 1. ſeq. add. A. p. 41. ſeq.
—— forte inventores imprimendi aeneis tabulis. IX. 15.
Glutinis uſus ad figuras, ab una parte chartae impreſſas, connectendas. V. 4. IX. 9. A. p. 91.
Goudae a. 1477. coepta impreſſio. A. p. 219.
GRINGONNEUR (JACOBUS) pictor Lutetiae ſub CAROLO VI. Rege. IX. *p*.
GUTENBERGIA gens, huiusque cum GENSFLEISCHIA cognatio. VII. *bn*.
GUTENBERG, aedes Moguntiae, ubi chalcographia conſummata. VII. *cm*. A. p. 140. 154. *cl*.

H.

HAEMSTEDIORUM inſignia. II. 3.
Harlemum. Tumultus illic civici ſec. XIV. et XV. II. 4. 8. 10.
—— Obſidio a. 1572. ſeq. et incendium 1576. IV. 9.
—— typographiae inventrix. III. per tot. *vid. Index I.* §. 1.
—— Cur de illo invento Chronographi noſtri ſiluerint? III. 11.
—— genitrix typographiae Argentinenſis literis ligneis. VIII. 8.
—— genitrix typographiae Moguntinae per furtum officinae primigeniae illatum. IV. 14.

Con-

—— Conciliatio illius cum Moguntia duplicis inventi ratione. VII. 15.
—— genitrix typographiae Oxonienſis. VI. 5. A. p. 19. ſeq. 208. ſeq.
—— Typographiae in ea urbe fata. VI. 8.
—— Quinam libri vetuſti in Curia illic adſerventur? V. *by. dq.*
Heir loome quid in legibus Anglicis ſignificet? A. p. 5. *e**.
HERMIAE (CAECILII) nomen in vetuſta tabella aenea. IX. *l.*
HIRSCHVOGEL (AUGUSTINUS) ſculptor Norimbergae. IX. *dx.*
Hollandia feudum olim Imperii Romano Germanici. *vid. ſupr.* Germani.
—— Primorum illic Comitum origo. II. *l.*
—— Tumultus in ea inteſtini ſec. XIV. et XV. II. 4. 8. 10.
—— Illi vindicata typographiae inventio. *vid.* Harlemum.

I.

JACKSONI nova methodus imprimendi *en clair-obſcur.* A. p. 228.
JANUS primus monetarum ſignator. A. p. 152.
Japonenſium imprimendi ratio. IX. 2.
Icones. *vid.* Figurae.
Ignis Germanis favet atque obedit. A. p. 173.
Illuminatio librorum. *vid.* Colores.
Imminutus pro *non minutus.* III. *q.*
Impreſſoria ars derivata ex ſcriptoria. I. 1. ſeq.
—— Illius ſignificatio generaliſſima pro ſcriptura compoſita. I. 2.
—— Huius artis diviſio in manualem et prelarem. I. 2.
—— *manualis*, qua bibliopegi utuntur, illiusque ad interiorem librorum ornatum olim applicatio. ibid.
—— qualiter apud Scythas haud abſimili ratione fieret? I. *k.*
—— *prelaris*, apud Batavos ſeculo XV. inventa ad multiplicationem codicum, et qua ratione? I. 3.
—— Latinius hoc ſenſu *excuſoria* dicitur. A. p. 139.
—— Qualem haecce apparatum deſideret? I. 4. *ae.*
—— Illius applicatio ad pergamenum, chartam, aliamve materiam. I. *y. z. aa.*
—— Eiusdem occultatio primis temporibus. I. 3. *q.* V. 1. VII. *e**. A. p. 196.
—— divulgatio poſthac atque diſperſio. I. 3. *u.*
—— Falſo illius ius Regalibus accenſetur. A. p. 13. 39.
—— Eiusdem diviſio in *verſatilem* et *tabellarem*, et quae utraque ſpecies habeat communia? I. 4.
—— Huius vocis ſignificatio ordinaria pro impreſſione verſatili ſeu typographia. I. *i.*
De hac vid. porro ſub voce Typographia. *Et de tabellari impreſſione vid. ſub voce* Tabellaris.
—— Significatio ſpecialiſſima pro impreſſione charactere metallico, et hoc ſenſu reperta Moguntiae. I. 14. III. 11. VII. 3. ſeq.
Impreſſi libri quidam multis abhinc ſeculis ratione ſingulari. I. 2.
—— ſeculo XV., initio typographiae, ad codicum manuſcriptorum normam. I. *r.* 15. IV. 8. V. 1. A. p. 52.
—— cum errore in anni editionis nota. I. *ai.* IX. 11. A. p. 35. *ar.* 241. *q.*
—— cum anni nota fraudulose addita vel corrupta. III. *k.* A. p. 15. ſeq. 243. not.
—— Quando primum iis *titulus* in fronte adjectus fuerit? IV. *l.*
—— Quando *regiſtrum chartarum*, vel *numeri paginarum*? ibid.
—— Quando *cuſtodes* ſive *reclamantes* primum iis additi? IV. *l**.

—— Quando *ſignaturae?* IX. 4. ſeq. A. p. 27. ſeq.
—— Quando in iis primum *commatis* ſignum linea obliqua additum fuerit? IX. *dd.*
—— lineas olim inflexas curvasque habuerunt. IV. 4. V. 7. 10. 19. VIII. 11. et Tab. I. ſeq.
—— raro diſtinctionis ſigna. IV. 4. V. 7. 10. *bs.* 19. VI. 7.
—— ſaepe literas combinatas. I. 10. V. 10. *dy.* A. p. 219. et Tab. I. ſeq.
—— ſaepe etiam compendia literarum. IV. *k**. V. 7. 12. *ci. ck.* 14. *cx.* 17. A. p. 219. et Tab. I. ſeq.
—— capitales literas ſaepe habuerunt illuminatas. VI. *as.*
—— paucis olim prodiere exemplis. I. *x.*
—— magno tunc divenditi pretio. I. *s. x.* 15. A. p. 99. not.
—— in pergameno, charta, aliave materie. vid. *Impreſſoria ars.*
—— ex genere mixto, verſatili et tabellari ſimul, exemplum ſingulare. V. 13. VI. 2.
—— ex genere tabellari tantum, ab una parte olim impreſſi, et interdum conglutinati. V. 4. IX. 9. A. p. 91. *vid. porro* Tabellaris impreſſio.
Inſignia gentilitia. Variae de illis obſervationes. II. 1. *b.* 3. *x.*
Inſtrumenta impreſſoria. I. *ae.*
Inventio artis typographicae ei debetur, qui primus libros imprimere potuit charactere mobili. I. 4. 14.
—— fingi vix poteſt a duabus perſonis ſimul ſolius ingenii ductu facta. VIII. 8.
—— in urbe aliqua improprie tributa primo illic impreſſori. *ibid.*
Johannis praenomen primis typographis familiare. IV. *at.*
Johannes duo *protocaragmatici*, qui fuerint Moguntiae? VII. 10. 11.
Joch, id eſt, *etiam.* VIII. *ab.*
Iſeren thüre, nobilis gens Alſatiae, e qua uxor Jo. Gutenbergii fuit. A. p. 268.
Italiae non debetur inventio typographiae. A. p. 101. 103. not. 107. not. 125. 232.
—— Quando haec regio primum typographiam receperit? A. p. 240. ſeq.
JUNGEN (*zum*) aedes Moguntiae, in queis chalcographia reperta. VII. *cm.* A. p. 104. 128. 140. *by**. 213.
JUSTINI I. Imp. ſcribendi ratio. I. *b.*

L.

LADEN (*zur*) linea gentis Gensfleiſchiae. VII. *bn.*
Lambellum in inſignibus gentilitiis a ſtirpe per juniorem filium deſcendente uſurpatum. II. 1. *b.*
LAMPARTEN (*zum*) aedes Oppenheimii, a Longobardis ſic nuncupatae. VII. *bf.*
LANA (J. B. de) nova conſtructio preli. I. *ad.*
LANDECK (RUDIGERUS a) cognatus Jo. Gensfleiſchii ſenioris. IV. 14. VII. *bd. bn.*
LANGERACKIORUM ſcutum. II. 1.
Latinum Alphabetum ad oppoſitionem *Germanici* a TRITHEMIO uſurpatum. A. p. 103. not.
LEHEYMER, ſive RIHTER (JOH.) avunculus Jo. Gutenbergii. VII. *bn.*
Leidae a. 1483. coepta impreſſio. A. p. 293.
Libri impreſſi. *vid.* Impreſſi libri, *et* Impreſſoria ars.
—— manuſcripti. *vid.* Scripti libri.
Lignum ad typos tam fixos quam verſatiles olim adhibitum. *vid.* Tabellaris impreſſio, *itemque* Typi.
Lineae in veteribus libris ſaepe inaequales. *vid.* Impreſſi libri.
—— transverſae adjectio inſignibus genti-

gentilitiis nothi eſt indicium. II. 1. 3. *x*.
Lingua Belgica. *vid.* Belgica.
Lino impreſſio. I. *aa.*
Literae. *vid.* Characteres.
Londini, vel potius Weſtmonaſterii, a. 1474. coepta impreſſio. A. p. 26. 32.
—— Eius urbis incendium a. 1666. A. p. 31.
Lugdunum Batavorum. *vid.* Leida.
LUNEN (HENR. et JOH. *van*) aeditui; ille Harlemi, hic Roterodami. II. 6. *ag.*

M.

Magiſtratus civici olim ex opificibus et minoris ordinis mercatoribus electi. II. 8.
MANTEGNA (ANDREAS) pictor, ſculptorque. IX. 17. *ei.*
Manuſcripta. *vid.* Scripti libri.
Mathematicas figuras imprimendi ratio. IX. *a.*
Matrices, ſeu moduli, a Jo. Gensfleiſchio ſeniore et Jo. Gutenbergio Moguntiae inventae. I. 12. A. p. 44. ſeq.
MAZZUOLUS (FRANCISCUS) num inventor tabulas aeneas rodendi aqua forti? IX. 16.
MECKENEM (ISRAËL a) ſculptor Bucholti Weſtphalorum. IX. 16. *dz.*
Mediolanum non primum recepit artem in Italia. A. p. 242. *s.*
—— Typographorum in ea urbe artis occultatio. I. *q.*
MEERMAN (GERARDUS) huius libri auctor. Eius urbs natalis Leida. IX. *ei.*
—— Illius majores varii, et cognatio cum Warmontiis. II. *k.*
—— Eius tritavus GERARDUS Franciſci fil. MEERMAN, Senator, Conſul, et Praetor Delphis Batavorum. (ortus gente illic patricia, quae a ſec. XIV. clara *de Vlieger* tunc nuncupata fuit, at initio ſec. XVI. cognomen hoc cum Meermanniano commutavit) VII. *br.*
Melantheres. *Vid.* Pilae tinctoriae.
Membranae impreſſio bibliopegorum. I. *n.*
—— typographorum. I. *y.* V. *d. o.*
Metalli tractatio Germanis familiaris. IX. 15. A. p. 129. 142. 170. ſeq.
—— applicatio ad typos ab illis facta ope fuſoriae artis. A. p. 44. ſeq.
—— fuſio haec quali mixtura fieret? I. 12. A. p. 44. ſeq. 168.
Vid. porro Typi.
—— applicatio ad impreſſionem tabellarem. *vid.* Tabellaris impreſſio.
Mobiles typi. *vid.* Typi.
Moguntia. Eius etymologia. A. p. 130. 143.
—— Obſidio a. 1462. A. p. 163. *cx.*
—— typographiae initia Harlemo debet, idque furti ope. IV. 13. ſeq. A. p. 92. 107. 190. ſeq. 193. ſeq. 198. 202. 215. 233.
—— minime illa debet Argentinae. VII. 13.
—— Epocha illic coepta 1441. ipſa autem impreſſio a. 1442. idque ligneis *Donati* typis. IV. 14. VII. 12.
—— Impreſſio deinde facta a. 1450. ſculptis ſeu ſculpto-fuſis literis, quae hac in urbe inventae. VII. 2. 12.
—— hoc ſenſu, non autem generaliore, artis impreſſoriae inventionem ſibi adſcripſit. I. 14. VII. 4.
—— Conciliatio eius cum Harlemo duplicis inventi ratione. VII. 15.
—— Impreſſio deinde facta a. 1459. typis mere fuſilibus, qui illic pariter reperti. A. p. 51.
Vid. porro Index I. § 3. 4. 6. 11.
—— Duplex illic intra annos 1441. et 1455. ſibi ſucceſſit ſocietas typographica. VII. *e. cn.*
—— Duplex poſt a. 1455. ibi exſtitit typographia, una Fauſti et Schoefferi,

ri, altera Gutenbergii. VI. 4. VII. 2. A. p. 96. not.
—— Aliae illic officinae ſub exitum ſec. xv. A. p. 97. not.
—— Duplex ex ea urbe typographiae diſperſio, typis ſculpto-fuſis a. 1455. mere fuſilibus a. 1462. VII. 13. A. p. 52. 229.
Monetae a quo primum ſignatae? A. p. 152.
—— Earum formae num originem dederint impreſſioni tabellari? IX. 3.
Muſicas notas imprimendi ratio. IX. *a.* A. p. 227.

N.

NEUPERGIUS Comes, num *polygraphi* inventor? A. p. 223.
NIGER (BECHTOLDUS) inventor bombardarum. A. p. 171.
Nomen. *vid.* Cognomen.
Nothi qua ratione nomen ſcripſerint? II. *g.*
—— quomodo inſignia geſſerint? II. 1. 3.
—— ex Comitibus Hollandiae orti, quo loco habiti? II. 2.
Numeri (ſeu cifrae) quando primum paginis additi? IV. *l.*
Nummi. *vid.* Monetae.

O.

Oenophora in aedibus Laurentianis ex typis metallicis confecta. IV. 7. A. p. 51. *ac.* 91.
Olei applicatio ad pigmentum ac atramentum. I. *ac.*
Opificum et *Operariorum* in materia typographices diverſa ſignificatio. A. p. 257. *bx.*
Oſtrogothorum Regis, THEODORICI, ſcribendi ratio. I. *b.*
Oxonia quomodo et quando typographiam receperit? VI. 5. A. p. 25. ſeq. 208. ſeq.

P.

Paginarum *cuſtodes* ſeu *reclamantes*, *numeri*, *regiſtrum*, ac *ſignaturae* quando introducta fuerint? *Quaere ſub ſingulis his vocibus.*
PASTIS (MATTHEUS de) ſculptor Veronae. IX. 14.
Perforatio typorum. *vid.* Typi.
Pergamenum. *vid.* Membrana.
Pigmenti cum oleo mixtio. I. *ac.*
Pilarum tinctoriarum uſus. ibid.
Plumbum num unquam inſervierit ad typos ſculpendos? I. *br.* VIII. 5.
POLLAIUOLO (ANTONIUS) pictor, ſculptorque. IX. 17. *em.*
Polyander quid ſignificet? VII. 10. *ci.*
Polygraphi, machinae, inventio. A. p. 223.
Poulaines, ſive calcei Polonici. IX. *n.*
Preli typographici prima conſtructio ac progreſſus. I. *ad.* A. p. 178. 199. *dz.*
—— Illud, quo uſus eſt Jo. Gutenbergius, loculis inſtructum fuit. VIII. *e.*

Q.

Quadrata in locum literarum coecarum ſubintrarunt. V. 8. 10. 11. VI. 7.

R.

Rauſchenburgi inventa non eſt typographia. A. p. 156. *co.*
Reclamantes. *vid.* Cuſtodes.
Regalibus male accenſita a quibusdam eſt librorum impreſſio. A. p. 13. 39.
Regiſtrum chartarum quando primum libris appoſitum? IV. *l.*
Reiteratio impreſſionis. V. 4.
RIHTER. *vid.* LEHEYMER.
Romae appellatio nonnunquam tam lata, ut etiam eius iuriſdictionem complectatur. A. p. 233. 243. 251.

Quando

—— Quando et per quem illic incoeperit typographia? A. p. 248. ſeq.
Romano - Germanicus Imperator. *vid.* Germania.
Ruſſenburg. *vid.* Rauſchenburg.
RUST (LUPRECHTUS) ſculptor. IX. *dx.*
Ruwen, id eſt defectu laborare. VIII. *ab.*

S.

Sacculi ad typos occultandos olim adhibiti. VII. *e**. A. p. 196.
SAINTRE (JO. de) munera. IX. *n.*
SATURNUS qua ratione literas impreſſerit? IX. *k.* A. p. 152.
Saxoniae Dux HERMANNUS BIELING. Eius cognatio cum primo Hollandiae Comite. II. *l.*
SCHAGENIORUM inſignia. II. 3.
SCHÖN (MARTINUS) ſculptor Colmariae, huiusque fratres. IX. 16. *dy.* A. p. 228.
SCHOTT (FRIDERICUS) ſculptor Argentinae. A. p. 228.
Scripturae ſpecies variae, et cum typographia nexus. I. 1. ſeq. A. p. 223.
Scripti libri quam caro olim divenditi? I. *s.* A. p. 109. 118.
—— aliqui in membrana et charta ſimul. I. *y.*
—— Eos omni ex parte imitati ſunt principes typographi ad arcanum impreſſionis celandum. I. *r.* IV. 8. V. 5. 9.
Sculptura, pridem uſitata, originem non dedit impreſſioni tabellari. IX. 3.
Sculpti typi tam fixi quam mobiles, et utrique vel ex ligno vel metallo. *vid.* Typi *et* Tabellaris impreſſio.
Scytharum imprimendi ratio. I. *k.*
Selgenloh. *vid.* Sorgenloh.
Serico impreſſio. I. *aa.*
Sigilla Romanorum num originem dederint impreſſioni tabellari? IX. 3.
Signaturarum antiquitas. IX. 4. ſeq. A. p. 27. ſeq.
Sinenſium characterum immenſus numerus. IX. *f.*
—— imprimendi ratio tabellis. IX. 2. *e.*
—— Male haec confunditur cum impreſſione verſatili. IX. *d. b.* A. p. 186. *dp**.
—— Num eam Wenceſlao Staude debeant? A. p. 227.
SORGENLOA familia linea eſt Gensfleiſchiae. VII. *bn.*
SOUTELANDIORUM ſcutum. II. 1.
Spatia. *vid.* Quadrata.
Stampare Italico ſermone non fundere aſt imprimere ſignificat. III. 8. *ai.*
Stannei typi. *vid.* typi.
STAUDE (WENCESLAUS) *vid. Index II.* hac voce.
Sublacenſis impreſſio quando coepta et quae opera produxerit? A. p. 242. ſeq.
Subſcriptionum quarundam error, vel falſitas. *vid.* Impreſſi libri.
Syllabae in medio ſeparatio. IV. *m.* V. 7. 10.

T.

Tabellaris impreſſio. Quaenam cum vera typographia communia habeat, etſi caeteroquin ipſa inferior ſit? I. 4.
—— Eius applicatio ad chartam, membranam, aliamve materiem. I. *y. z. aa.*
—— Illius prima origo ab Aſiaticis repetita. IX. 2. add. V. 4. A. p. 186. *dp**.
—— num Romanis iam olim cognita fuerit? IX. *l.*
—— num CAROLO MAGNO Imperatori? A. p. 227. ſeq.
—— Uſus illius in Europa proprie ad icones et figuras adhibitus. IX. 1.
—— Eius origo atque inventio in Europa *ligneis tabulis* debetur Laurentio Jo. fil. Harlemenſi. IX. 3.
—— quali genere atramenti ab eo fieret? I. *ac.* V. 5. IX. 4. 9.

num

—— num illic verae typographiae praeluxerit? I. *ag.* IV. *b.* IX. 10. A. p. 234.
—— Varia opera hac ratione Harlemi vulgata. IX. 4. ſeq.
—— Eorum ſpecimina. Tab. IX.
—— Ab una parte illa olim impreſſa, atque interdum conglutinata, nonnunquam cum figuris coloratis. IX. 9.
—— a Batavis ad Moguntinos primum tranſiit. IX. 12.
—— extenſa deinde eſt ad libros absque figuris. VII. 1. *c.* IX. 13.
—— in Italia iam a. 1467. recepta fuit. IX. 14.
—— *e metallo.* Inventum novum ratione ſculpturae atque impreſſionis. IX. 15.
—— haec non in Italia aſt Germania inventa eſt, forte a Petro Schoeffero. ibid.
—— in uſu fuit frequente quoad figuras apud Germanos inde ab a. 1465. et forte iam 1462. IX. 16. *dx.* A. p. 275. col. 1.
—— ad Italos transvecta eſt ab Arnoldo Pannartz, qui varios deinde ſucceſſores habuit. IX. 17. *ed. ee.*
—— qua ratione illic fieret? IX. *ef.*
—— num praeferenda ſit, quoad figuras, impreſſioni ligneis tabulis? IX. 17. *eo.*
—— adaptata etiam quandoque fuit ad librorum impreſſionem. IX. 17.
Tabula pro corpore typi adhibita. III. 4.
Tabulas rodendi ars. *vid.* Aqua fortis.
—— ſculpendi ars. *vid.* Sculptura.
TEYLINGIORUM ſcutum. II. 1.
Tigillum in ſcutis gentilitiis. *vid.* Lambellum.
Tituli quando primum libris praefixi? IV. *l.*
Torcularis appellatio. I. *ad.*
Toreumata, id eſt matrices. A. p. 49. 180.
Transſylvanorum imprimendi ratio. I. *k.*
TRECIUS (PETRUS) corrector olim librorum. A. p. 150.
TURNOUR (ROBERTI) iter in Belgium ad corrumpendum officinae typographicae Harlemenſis famulum. VI. 5. A. p. 210. ſeq.
Typi, id eſt ſigna impreſſioni librorum deſtinata. I. 14.
—— Hi in genere conſiderati dividi poſſunt in fixos et mobiles. I. 4.
—— *fixi*, id eſt tabellis inſculpti, praeſtantia longe inferiores mobilibus. ibid. et IX. 1. ſeq. A. p. 180. 188. 233.
—— *mobiles* ſeu *verſatiles* ob inſignem, quem praebent, uſum verum conſtituunt typographiae criterion. I. 4. 14.
—— hi inventi ſunt Harlemi a Laurentio Jo. fil. non autem Moguntiae vel Argentorati. III. 2. IV. 3. ſeq. VII. 4. VIII. 7.
—— Horum claſſis prima; typi ſcil. *lignei* a Laurentio primum adhibiti, eorumque defectus. I. 10. A. p. 42. 43. 233.
—— Ligneorum typorum ſpecimina antiqua. Tab. I. ad VII. incl.
—— ſpecimen novum. I. *bn.*
—— hi ad praeludia artis accenſiti olim fuere. I. 14. III. 11. A. p. 45.
—— adhibiti poſtea fuere Moguntiae, Argentorati, itemque a Laurentii heredibus, et forte alibi. I. *bq.* 15. VIII. 5. A. p. 51. ſeq. 168. 188. 200.
—— male hi a quibusdam Moguntiae, ab aliis Argentinae vindicati fuere. VII. 4. VIII. 8.
—— Claſſis ſecunda, *ſculpti e metallo*, qui Moguntiae a Jo. Gensfleiſchio ſeniore inventi, a Jo. Gutenbergio perfecti. VII. 4. 5. ſeq. 12. *cm.* A. p. 44. ſeq.
—— Quales hi typi metallici fuerint? Prima auctoris opinio, fuiſſe illos ſculptos tantum, quorum proinde ſpecimen adfertur. I. 11. *br. co.* VII. 1. ſeq. Altera opinio, fuiſſe illos fuſos ex matri-

matricibus, ſed quibus deinde ipſae literae ſeu characteres inſculpebantur. A. p. 42. ſeq. 98. not.
—— Hi typi metallici, ſecreto primum habiti, poſt ann. 1455. divulgati ſunt. A. p. 52.
—— Horum praeſtantia quidem reſpectu ligneorum, ſed tamen reſidui defectus. A. p. 44. 45. *k.* 52. *ai.*
—— quamdiu duraverint, et quare etiam poſt fuſilium divulgationem adhibiti fuerint? I. 15. A. p. 52.
—— Claſſis tertia, *mere fuſiles*, quales in uſu adhuc hodie, inventi Moguntiae a Petr. Schoeffero. I. 12. VII. 14. *do.* A. p. 46. 48.
—— Eorum inſignis praeſtantia. A. p. 46. 50. 100.
—— Hi male a quibusdam Harlemo tributi ſunt. I. 8. 13. III. 8.
—— olim ſecreto habiti, imo in ſacculis clauſis a typothetis allati. VII. *e**. A. p. 196.
—— poſt. ann. 1462. divulgati. A. p. 52. 98. not.
—— Claſſis nova, ſed nondum uſu recepta, ſcil. *ex argilla.* I. *ca.*
Typi *antiqui* ac *recentes*, quid ſignificent? I. *di.*
—— combinati. I. 10. V. 7. 10. *dy.* A. p. 200.
—— inaequales in libris vetuſtis ſculpturae eorum indicium praebent. I. 15. *dl.* A. p. 52. *ab. ai.*
—— perforati. I. 10. 11. A. p. 188. 200. 215. 233.
—— iam olim per plurimos annos iisdem libris inſervierunt. A. p. 26.
—— Eorum diviſio varia ratione naturae. A. p. 50. ſeq. 188.
—— Alia diviſio ratione figurae, quam in charta exprimunt. vid. *Characteres.*
Typographia ex arte ſcriptoria derivata. I. 1. ſeq.
—— Quando hoc vocabulum uſu receptum ſit? I. 14. *cx.*
—— dicta quoque *ars impreſſoria.* I. *i. 4.*
—— vocata *ars excuſoria.* A. p. 139.
—— dicta quondam ſimpliciter *opus librorum.* VII. *g**.
—— Eius natura in mobilitate typorum conſiſtit. I. 4. 14.
—— Illius utilitas ob velocitatem et multiplicationem codicum. I. 4. A. p. 109. *ac paſſim deinceps.*
—— Praeſtantia hac in parte prae impreſſione tabellari. I. 4. A. p. 233.
—— Eius exactitudo in codicibus poſt ſublatos ex una forma errores. A. p. 111. 116. ſeq.
—— Eius abuſus. A. p. 116. 126. 149.
—— ſeculo xv. nata. I. 5. *ai.*
—— Variae de illius inventione controverſiae. I. 5. ſeq.
—— fingi non poteſt a duobus ſimul ſolius ingenii ductu reperta. VIII. 8.
—— Harlemo veram originem debet. III. per tot.
—— a Laurentio Jo. fil. in hac urbe reperta eſt, circa a. 1428. IV. per tot.
—— charactere ligneo illic exercita fuit. IV. 3. ſeq. A. p. 42.
—— a prima inventione per reiterationem facta eſt. V. 4.
—— metallico charactere Germaniae et ſpeciatim Moguntiae debetur. VII. 1. ſeq.
—— ſola artis nomine decorata fuit ſec. xv. et anteriora inventa relata ad artis praeludia. I. 14.
—— dicta *artificioſa adinventio imprimendi ac caracterizandi.* V. *e.* VII. 2. 3.
—— ſpecies haec a. 1442. reperta eſt a Jo. Gensfleiſchio ſeniore, perfecta a Jo. Gutenbergio. VII. 9. 10. 11. 12. 13. A. p. 45.
—— ſenſu ſtrictiſſimo, ſed valde improprio, adhibita pro impreſſione typis mere fuſilibus. I. *as.* A. p. 187.
—— Hac ſignificatione reperta a Petr. Schoeffero eſt Moguntiae circa a. 1458. VII. 14. A. p. 46. ſeq.

Typographia non inventa fuit Argentorati. VIII. per tot.
——- nec Rauſchenburgi. A. p. 156. *co.*
——- neque Baſileae. I. *ak.*
——- neque etiam Venetiis, alibive in Italia. A. p. 101. 108. 125. 232.
Typographiae applicatio membranae, chartae, aliive materiae. I. *y. z. aa.*
——- occultatio olim. I. 3. *q.* V. 1. VII. *e**. VIII. 3.
——- divulgatio poſthac atque diſperſio. I. 3. *de.* VII. 13 A. p. 145. not. 163. *cx.*
——- Quo tempore illa in variis urbibus coeperit? I. *u. vid. ſub nomine cujusque urbis.*
——- honos ſec. xv. II. 5. A. p. 197.
——- ius falſo Regalibus accenſitum. A. p. 13. 39.
Typographi. Scutum his ab Imp. Friderico III. conceſſum. II. 5. *ab.*
Typographi primi fraudulenter ſeſe gesſerunt in impreſſione ac venditione librorum. I. 3. IV. 8. V. 1.
——- varii data opera libris ſuis falſas ſubſcriptiones temporis ratione appoſuerunt, et quare? A. p. 241. *q.*
——- varii eorum *Joannis* nomine inſigniti. IV. 12. *at.*
Typothetae. Scutum ipſis ab Imp. Friderico III. conceſſum. II. 5. *ab.*

V.

Vaſa ſignata apud Romanos. IX. 3. *l.*
Viticana typographia quando incoeperit? A. p. 251. *at.*
Venetiae non primum recepere in Italia typographiam. A. p. 258. not.
——- Coepta illic impreſſio non a. 1428. nec etiam 1461. per Nic. Jenſonem; ſed 1468. per Joh. de Spira. A. p. 35. *ar.* 108. 189. *ds.* 232. *bb**. 258. not.
VERDUNII Comites apud Lotharingos. II. *q.*
Verſatiles typi. *vid.* Typi.
Vienna. Tom. I. p. 252. in not. lin. 10. *lege illic*: Foro Julii.
——- Auſtria, ſeu Vindobona. Illic a. 1493. coepta impreſſio. A. p. 282. col. 1.
Virgula. *vid.* Comma.
VLIEGERORUM gens apud Delphenſes olim clara. Ex ea auctor recta linea deſcendit. *vid.* MEERMAN.
ULPHILAE Evangelia Gothica olim impreſſa ſingulari ratione. I. 2.

W.

WARMONTIORUM ſcutum. II. 1.
——- cognatio cum Meermannis. II. *k.*
WEIGELII (ERH.) nova preli conſtructio. I. *ad.*
Weſtmonaſterii a. 1474. coepta typographia. A. p. 26. 32.
WOLGEMUTH (MICHAEL) ſculptor Norimbergae. *vid. Index II.*

Z.

Z*erlegen* in typographiae arte quid ſignificet? VIII. *e.*

Pag. 287. col. 2. lin. 8. *lege*: Decretalium Liber ſextus, auctore BONIFACIO VIII.
Pag. 290. col. 2. lin. 5. *lege*: LYSTRII.
Pag. 292. col. 1. lin. 35. *adde*: Belgicum huius libri textum ſtatim in Anglicanum tranſtulit et a. 1481. Weſtmonaſterii edidit Guil. Caxtonus. vid. AMES *typ. antiq. p.* 21. *ſeq.*
Ibid. lin. 42. pro *s. a. et l.* lege: *ſine loco.*

CORO-

F I N I S

C O R O N I S

De Laurentio Joh. fil. ut aedituo, Cornelio bibliopego, et Donato membranaceo bibliothecae Alcmarienſis.

Toto opere noſtro iam deſcripto typis, v. ampl. JO. FRID. PARVÉ, Senator Scabinus Aedilisque Harlemi, a cuius benigna manu folium tertii Harlemenſis *Donati* acceperam, ſignificavit mihi, evolviſſe ſeſe mea gratia omnes vetuſtos templi S. Bavonis libros rationum, nonnullaque illic inveniſſe ad Laurentium Jo. fil. et eius quondam miniſtrum, bibliopegum Cornelium, ſpectantia, quae perquam humaniter mihi transmiſſa invidere lectori nefas eſſet.

I. Laurentii ergo Jo. fil. laudata Eccleſiae archiva plus ſimplici vice meminerunt, eumque certam ſubinde vini quantitatem ab Aedilibus petiiſſe teſtantur. Confirmare illud videtur, quod de munere aeditui per Laurentium poſſeſſo JUNIUS ſcripſerat, utpote ad quod iam olim pertinuit vini in uſum Eccleſiae arceſſitio. Audi verba inſtructionis aeditui Ultraiectenſis d. 3. Septemb. 1410. *Tom. IV. Cod. diplom.* FR. A MIERIS. *p.* 150. *Item die onder-Coſter zel den dagelyxſchen arbeit doen, alze die kerck t'ontſluten etc. wyn te halen.* Diſtinctio autem Ultraiecti obſervata inter officium cuſtodis tum primi tum ſecundi ordinis ſi Harlemi quoque, ut credi par eſt, locum habuerit, Laurentium aedituum ad inferiorem claſſem reiicere neceſſum erit. Sed ecce excerpta ex Eccleſiae Harlemenſis tabulariis integra.

In Regiſtro a. 1423. ſub rubr. *Item van ſangers wijn* legimus: *Item Lourijs Janſz. xxviij. tunen.*

In alio a. 1426. ſub rubr. *Wtgheven van wijn van al 't jaer* inſeritur: *Item Lourens Janſz. xlv. pinten* (van) I. *oude tuijn, en xiij. pinten* (van) I. *cromſtert.*

In eodem ſub tit. *Item van Paeſchwijn* occurrit: *Item Lourens Janſz. liiij. ſtop, v. groot* (de) *ſtoop.*

In regiſtro a. 1432. ſub tit. *Item van wijn die gehaelt is van heijligen cruijsdag tot Sinte Geerden dagh, als men den excijns verhuyrt.* legere eſt: *Lourens Janſſoen ghehaelt xlj.* (en een) *half pint.*

Tandem in regiſtro a. 1433. ſcriptum eſt: *Louwerijs Janſz. xviij. pint.*

Notandum illic, utrumque vocabulum *oude tuijn* et *cromſtert* diverſum exprimere, aſt exiguum, monetae genus, quo unaquaeque pinta vini pro huius meliori deteriorive conditione vendebatur. Prioris nummi valorem nec ſcio, nec operoſe inquirere lubet; *cromſtaert* vero, ut ex alio Eccleſiae regiſtro patet, quartae decimae floreni parti adaequabatur; quinque autem groſſi (*vyf groot*), queis tunc conſtabat vini ſtoupus, hodie octavam floreni noſtratis partem conficiunt.

II. Quod ad bibliopegum Cornelium attinet, obſervatu non inutile erit, libros templi cathedralis Harlemi primitus compactos fuiſſe per fratres tertiae regulae S. Franciſci, qui coenobium S. Antonii in ea urbe occupabant, ut patet ex regiſtris a. 1423. 1426. 1440. 1453. Hos vero iam a. 1470. ex hoc monaſterio migraſſe, aliisque religioſis feciſſe locum nos docet cl. VAN HEUSSEN *Hiſt. Epiſcopat. Belgii Tom. II.* ſub Epiſc. Harl. *p.* 38. In ligandis tamen voluminibus Eccleſiae priſtinis monachis non ſucceſſerunt novi, aſt Cornelius, qui vero num diu iam antea bibliopegum egerit, an autem poſt mortem Laurentii huius heredibus ut miniſter in typo-

grapheio uſque ad huius deſtructionem adhaeſerit, incertum. De ſolutione igitur Cornelio ut bibliopego facta ſermo eſt in regiſtris a. 1474. 1485. bis, 1487. 1496. 1503. 1507. 1508. 1510. ter, 1512. ac poſtremo a. 1515. bis. Ab anno autem 1516. ligare libros eccleſiae Giſebertum quendam coepiſſe inſequentia teſtantur regiſtra. Ex his inferre licet, Cornelium noſtrum, qui in officina Laurentiana tempore furti commiſſi a. 1440. ut famulus verſabatur, deceſſiſſe a. 1515. vel ſaltem initio ſequentis, quando alius ipſi ut bibliopegus Eccleſiae ſucceſſit. Quod ſi a. 1440. decem duodecimve annos ei tribuas, (notum quippe, in typographiis ſemper puerum quendam, quem *ſubminiſtri* vocabulo deſignaſſe Junius videtur, famulorum augere numerum) natales ipſius incident in annum 1430. vel 1428, atque ita 86. vel 88. annos attigiſſe Cornelium conſequens erit. Perquam ſane fuiſſe ſenem ipſe teſtis eſt Junius, qui octogenario non minorem ſcripſit, quo tempore omnes furti circumſtantias Nic. Galio narraverat. Ex praedictis vero corriges, quae his deſtitutus ſubſidiis de Cornelii aetate *Cap. III. Orig.* not. *d.* conieceram.

III. His addere tandem liceat, v. cl. ADRIANUM KLUYT, Rectorem Scholarum Alcmariae, detexiſſe nuper folium membranaceum *Donati* ab utraque parte excuſi charactere Gothico mobili, mihique antea incogniti, quod ligaturae voluminis ſecundi *Operum* CYRILLI ALEXANDRINI Latine ex edit. Colon. 1546. fol. in bibliotheca publica Alcmarienſi adhaeret. Eam editionem Harlemi impreſſam oriebatur viro cl. ſtatim ſuſpicio. At quum transmiſſus mihi liber eſſet, ex literis capitalibus impreſſis earumque ductu patuit, illam in Germania vulgatam nec admodum vetuſtam eſſe: forſitan ipſa Norimbergenſis Holcelii editio eſt, de qua dixi *Cap. V.* not. *do.* Monendum hoc fuit, ne folium illud alios in errorem porro induceret.

ORIGINES TYPOGRAPHICAS, QUAS VIR NOBILIS GERARDUS MEERMAN ANNO MDCCLX. VERGENTE INCHOAVIT, ET INTRA SESQUIENNIUM FINIVIT, VARIIS AUTEM OBSERVATIONIBUS ATQUE INDICIBUS POSTHAC AUXIT, EGO JACOBUS A KARNEBEEK, CIVIS ET CHALCOGRAPHUS HAGA-COMITANUS IBIDEMQUE ECCLESIAE BELGICAE REFORMATAE DIACONUS, TYPIS IN URBE HARLEMO, ARTIS INVENTRICE, FORMATIS DESCRIPSI, OMNI ADHIBITA CURA ATQUE INDUSTRIA. COEPTA VERO TOTIUS OPERIS IMPRESSIO MENSE AUGUSTO MDCCLXII. ABSOLUTA MENSE APRILI MDCCLXV.

D E O G R A T I A S.